This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

157

LELAND·STANFORD·JVNIOR·VNIVERSITY

Hermann

Livius, Titus.

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLVII.

Se

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLVII.

PA 6452
A 2
1857
V. 1

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

Stanford Libraries

VOL. I. PARS I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLVII.

260998

GEORGIO FRIDERICO SCHOEMANN

COLLEGAE MAIORI

DIEM NATALEM SEXAGESIMUM QUINTUM

GRATULATUR

MARTINUS HERTZ

GRYPHIAE A. D. IIII. KAL. QUINTILES
A. MDCCCLVII.

DE VITA AC SCRIPTIS

T. LIVII PATAVINI PROLUSIO.

Artis antiquae opera Titi Livii Patavini faciem atque habitum posterorum memoriae mandantia adhuc desiderantur.[1] id vero non impedivit eius populares, quominus monumento, quod ad servanda ossa Livii anno p. C. n. 1413 (i. e. centum triginta novem annos post Antenoris sepulcrum apud ipsos detectum) 'in plumbea capsula apud sacras aedes D. Iustinae' si dis placet 'inventa'[2] in curia patria exstruxerunt, ficticium eius simulacrum marmore exsculptum imponerent. quod simulacrum etiamsi ab Alexandro Bassiano, antiquitatis praeclarissimo, ut ait Tomasinus, cultore inventum dono accepit civitas, 'praeclarissimus' tamen ille 'antiquitatis cultor,' quantum equidem scio, non addidit, unde oris Liviani ductus eo expressos esse sibi constaret.[3] neque opus erat: nam is est Italorum patriae amor, ut, quod per se summa laude dignum est, unaquaeque civitas clarorum civium memoriam avide expetat, diligenter investiget, religiose colat, magnifice exornet; idem vero ille amor vel ipse tam occaecatus esse solet vel alios occaecandi tam studiosus, ut splendida atque speciosa prae veris ac modestis cupide arripiat, amplectatur, propaget.

Haud igitur mirum est, quod homo Patavinus quamvis ad summas ecclesiae dignitates evectus tenuia memoriae Livianae apud ipsos veteres vestigia amplificare pallidosque imaginis inde eliciendae colores inanium coniecturarum ineptarumque fabularum ope vividiores reddere conatus est, Iacobum Philippum Tomasinum dico episcopum Aemoniensem, qui Patavii a. 1630 edidit libellum 'Titus Livius Patavinus' inscriptum. quem libellum saepe repetitum[4] incurioseque, ut fit, exceptum ii qui postea Livii vitam enarraverunt scriptores[5] ducem ita sibi elegerunt, ut passim quidem iudicio magis sobrio adhibito Tomasini φαντασίας refellerent, in universum tamen vestigia eius secure premerent. nec his certiora attulit vita T. Livii ex cod. ms. bibl. coll. novi Oxoniensis in editione Livii Hearniana in lucem protracta, quae certis fabricae cuiusdam saeculi quinti decimi, ut ita dicam, signis notata est.[6]

Nostris demum diebus cum accuratius in fontes historiae Romanae inquirere et ipse coepisset et alios docuisset Bertholdus Georgius Niebuhrius his quoque tenebris lux illata est. quam ob rem cum alii laudandi sunt, quos suo quemque loco data oportunitate nominabimus, tum Fridericus Lachmannus Caroli frater, qui in utraque de fontibus historiarum T. Livii commentatione (Gottingae a. 1822 et a. 1828. 4) multa huc pertinentia studiose investigavit. recentium horum studiorum in rebus

1 cf. Boettigerum in Liv. ed. Kreyssig. Lips. 1829. I. p. XIV sqq. opusc. II, 364 sq.

2 Tomasini T. Liv. Patav. cap. IX. X. (XV. 1, 22 sqq. Liv. Drakenb. ed., qua utor, Stuttg.)

3 Laur. Pignorius origine di Padova (Pad. 1625. 4) c. XVII. p. 133 M. Claudii Marcelli caput esse censuit, vulgus teste eodem Lentuli Marcellini.

4 cum seorsim Amstelod. 1670 tum in edd. Livianis et Drakenborchiana XV, 1, 8 sqq. et Bipontina (I. p. III sqq.)

5 cf. ne multus sim quos l. Bachrius lit. Lat. hist. II, 87 n. 1. ed. tert.

6 in fine testimoniorum de T. Livio huius ed. vol. I. (Oxon. a. 1708) praemissorum.

Livii indagandis positorum proventus post alios, inter quos Lud. Prellerum[7] honoris causa nomino, satis diligenter collegerunt L. E. Koehlerus,[8] Matthias Weingaertnerus,[9] uterque olim Berolini scholarum mearum Livianarum auditoribus adscriptus; C. I. Gryisarius,[10] cum Meiero, Schneidewino, Hermanno, Walzio, Schweglero, Wüstemanno, Schneidero, Ambroschio literis his nostris funesto quodam ac lugubri fato nuper ereptus, quo divinam quandam iram philologiae et philologis portendi auguraremur, nisi praeter Fr. Creuzerum, Nestorem philologorum, senes illos venerabiles literarum nostrarum duces atque antesignanos, Boeckhium, Welckerum, Lobeckium, Bekkerum, Thierschium, quique proxime aetate eos sequuntur Schoemannum, Goettlingium, Doederleinium, Meinekium laetos vegetosque vigere gratissimo erga summum numen animo nobis esset agnoscendum. omnium vero optime proventus illos composuit, digessit, auxit Guilelmus Weissenbornius,[11] vir multis nominibus de his studiis optime meritus. mihi pro operis instituti rationibus provinciam hanc denuo suscipienti nec olim refutata iterum congerere in animo est

quasi si messor per messim unum
quemque spicum collegit

nec longis hariolationum ambagibus ea persequi, quae sciri nequeunt.

Titum Livium[12] Patavii natum esse iam inter omnes constat, postquam intellectum est, nihil aliud nec Statium significare, qui Timavi eum vocat alumnum,[13] nec Martialem, apud quem Apona tellus Livio suo dicitur censeri.[14]

Natus est Livius secundum Hieronymi ad Eusebii chronicon adnotationem ex Suetonii de viris illustribus opere excerptam[15] Ol. 180, 2 secundum ed. Scaligeranam, duobus annis post secundum ed. Angeli Maii i. e. anno urbis aut 695 aut 697, ante Chr. n. aut 59 aut 57. cui temporis notae quominus calculum adiciamus nil quidem obstat: satis lubrica tamen eo redditur, quod ibi cum Livio coniungitur M. Valerius Messalla, quem aliquot annis ante natum esse unanimi consensu virorum doctorum computationes certatim institutae docuerunt.[16]

Ortus igitur est Livius in urbe pervetusta,[17] quae, quamvis numero civium et copia divitiarum mercatura et fabricis parta polleret,[18] castae tamen antiquitatis mores ita servavit,[19] ut candore animi morumque integritate Livius ipsa fere origine sua imbutus videretur, ortus est aetate, qua Romana respublica post tot tantaque certamina adversus totum fere terrarum orbem gesta victrix quidem evaserat et in summo potenn-

7 in Pauly encycl. reali III, 1120—1128.

8 de T. Livii Pat. vita ac moribus. fasc. I. Berol. 1851. diss. inaug.

9 de T. Livii vita part. I. Berol. 1852. diss. inaug.

10 part. Liv. selectarum vol. I. (Vindob. 1854, ed. alt. 1857) praef.

11 praef. vol. I. ed. Livii coll. Hauptio-Sauppianae insertae (Lips. 1853, ed. alt. 1856).

12 nomen Livii Pottio (*die Personennamen* p. 592) lividum colorem indicare videtur. alias rationes cum alii proposuerunt tum Glueckius; nunt. d. Mon. 39, III, 8, 59, *die b. Cäsar vorkommenden kelt. Namen* Monac. 1857 p. 47, qui cf.

13 silv. IIII, 7, 55 sq.

14 epigr. I. 61, 3.

15 libellum Suetonianum historicos quoque amplexum esse, quod olim negavit Ritschelius (mus. phil. II, 622 = parerg. I, 618 sq.), mihi persuasit Theodorus Mommsenius (comm. class. phil. hist. soc. lit. Saxon. I, 674. 678).

16 de ipso tamen anno Valerii natali vv. dd. inter se dissentiunt, cf. modo Lud. Wiesium de M. Valerii Messallae vita et scriptis p. 43 sqq., B. Borghesium observ. numismat. dec. VIII. obs. 10 in act. Arcad. a. 1822 XVI, 243 sqq., C. F. Hermannum disp. de script. ill. quorum tempora Hier. ad Euseb. chron. annot. p. 13 sq.; Hieronymi sententiam defendere conatus est Clinto fast. Hell. III, 273, inter varias opiniones fluctuantem videmus D. G. Mollerum in disp. circulari de M. Val. Corv. Messalla sub praesidio D. G. M. proponit I. F. Weisbeck Altdorfii a. 1689 p. 3.

17 cf. Verg. Aen. I, 242 sqq. Pomp. Mela II, 4, 2 coll. Liv. I, 1.

18 Strab. V, 1, 7. 12 p. 213. 218 Cas. coll. III, 5, 3 p. 169. Pomp. Mel. l. l.

19 cf. li. a Weissenbornio l. c. p. 7 ed. qua utor alt. allatos: Plin. epp. I, 14, 6 Mart. epigr. XI, 16, 8 sq.

tiae fastigio locata esse videbatur, intestinae tamen discordiae non ipsius reipublicae salutem spectantes, sed singulorum hominum ambitioni inservientes, urbem dilacerabant atque foedabant: 'non Cinnae, non Sullae longa dominatio' fuerat atque iam in eo erat respublica, ut 'Pompeii Crassique potentia cito in Caesarem, Lepidi atque Antonii arma in Augustum' essent cessura: quibus in certaminibus a liberae reipublicae partibus stetisse Patavinos ex loco Ciceroniano or. Philipp. XII, 4, 10 dudum a vv. dd. probatum est.[20] haud igitur mirum, quod iisdem partibus Livius sese addixit. at per tristissima illa discordiarum civilium tempora literae Latinae, inprimis pedestres, eloquentiam dico et grammaticam et historiam, laete efflorescebant indeque in provincias studiorum liberalium bonarumque artium amor propagabatur. nonnullos de notissimis doctoribus peregre docuisse maxime in Gallia togata narrat Suetonius[21] ac Gallia cisalpina ante annum, si Hieronymum sequimur, natalem Livii et ipsa iam procreaverat Catullum, Cornelium Nepotem, Vergilium. liberalem igitur educationem Livio Patavii et obtingere potuisse et obtigisse per se patet: si Tomasinum[22] audimus, ut nugarum eius exemplum aliquod afferam, 'a parentibus in literariam palaestram missus egregia sua indole, ingenio perspicaci, vasta memoria primis in artibus mire profecit. mox philosophiae opera praestita naturae totius arcana exhausit. inde iurisprudentiae et politiae se totum addixit, ut ornatum verborum et copiam, naturae donum, sententiarum ponderibus augeret.' equidem id unum affirmari posse credo, Livium scholae magis quam vitae didicisse. nam, ut libere fatear, non dubito, quin ipse per aliquod certe vitae tempus artis rhetoricae, fortassis etiam philosophiae doctoris munere functus sit. quod num Patavii inierit an Romae demum, quo postea eum transmigrasse et ea nos docent, quae infra de vita eius narrabuntur, et multi librorum ab urbe condita loci probant,[23] scholam aperuerit non dispicio. id ipsum vero vitae genus eum elegisse eorum inprimis librorum, quos praeter historias conscripsit, ratio videtur innuere. 'scripsit enim et dialogos, quos non magis philosophiae adnumerare possis quam historiae,[24] et ex professo philosophiam continentis libros,'[25] quibus haud mediocriter in philosophia versatum eum se praestitisse, probat iudicium Senecae, qui Papirio Fabiano tres modo scriptores philosophos praeponendos esse censet, Ciceronem, Asinium Polionem, Livium. at multo magis in scholae umbram nos deducunt, quae ex libris Livii rhetoricis afferuntur. etiamsi enim negaturus sis, huc pertinere epistulam ad filium scriptam,[26] qua quinam potissimum auctores legendi sint rectissimo iudicio adhibito praescripsit Livius, etiamsi ad eandem epistulam cum Osanno[27] referas narratiunculam et ipsam a Quintiliano apud Li-

20 cf. modo Morhofium de Patavinitate Liv. c. II. (ap. Drakenb. XV, 1, 60 sq.) Gustavum Schwabium disp. de Livio et Timagene historiarum scriptoribus aemulis Stuttg. a. 1834 p. 24 n. 47 l. Macr. sat. I. 11, 22.

21 de ill. gramm. c. 3 cf. Bernhardy lit. Lat. hist. ann. 53. 163 p. 73. 219 ed. tert. Lagus studia Latina provincialium Helsingforsiae a. 1849 p. 29 sqq.

22 l. c. cap. I. p. 10 Drb.

23 cf. quae congessit Koehlerus l. c. p. 26 sqq.

24 conferendi videntur hi dialogi cum Varronis *λογιστορικοῖς*, ad quorum normam fortasse aptati erant, nisi quod in his numerorum vestigia apparent (cf. Roeperum philol. VIIII, 277 sq.). nam *λογιστορικῶν* et ipsum argumentum (cf. Ritschelium mus. phil. VI, 543, cui consentit Krahnerus Varronis Curio Neobrandenb. 1851 p. 17, frustra, opinor, obloquitur Mercklinius philol. IIII, 423) et dialogi forma (v. Ritschelium de Varr. logist. p. XII sq. mus. phil. VI, 542 sqq. 552 sq. assentiente Mercklinio l. l.) omnino respondet descriptioni operis Liviani a Seneca traditae.

25 L. Sen. epp. XVI, 5 (ep. 100), 9.

26 Quint. I. O. X, 1, 39 cf. II, 5, 20.

27 adnot. crit. in Quint. I. O. lib. X. part. 3 p. 19.

vium inventam, qua rhetoris cuiusdam officinam intrare iubemur,[28] tamen vix negabis, rhetorem sapere quod Seneca rhetor iudicium de quorundam oratorum eloquentia rhetoris cuiusdam eiusque Graeculi verbis Livium tulisse refert.[29] quodsi vero Suidas[30] narrat, aemulationem quandam extitisse inter Livium et Cornutum quendam, quem *ἱστορικὸν* quidem fuisse dicit, ut tamen cum philosopho Leptita sive ipse sive librarii eum confuderint,[31] et Cornuto plures quidem affuisse auditores, Livio tamen doctiores et ingeniosiores, equidem hoc, si modo Cornutus ille historiae auctor revera extitit, cum Thorbeckio[32] ad recitationes operis historici quam cum Vossio[33] ad scholas Livii rhetoricas referre malim. illius ipsius operis habitum tali vitae condicioni quam maxime respondere infra accuratius videbimus: hic Friderici Lachmanni verba notasse satis habeo, qui 'multa' ait[34] 'produnt hominem, qui inter philosophica et rhetorica studia enutritus numquam ad rempublicam et ad castra accessit.' atque ipsos horum studiorum fetus plerosque Livium iuvenem Patavii fortasse etiamtunc morantem edidisse probabile est, ut tamen epistula ad filium scripta, quae certe his ac similibus studiis operam navasse Livium docet, documento sit, ne provectiore quidem aetate hanc literarum provinciam ab eo omnino esse desertam.[35]

Romae iam aliquot annis ante pugnam Actiacam versabatur: ibi enim circa ipsum hoc tempus, quod infra diligentius explorandum erit, historiarum libros scribere orsus est: nam Patavii primam eorum decadem confectam esse, probatum ivit, sed non probavit Christianus Krusius;[36] Patavii tamen satis diu eum commoratum esse[37] vel saepius ac diutius eo rediisse cum eo concludi posse videtur, quod C. Cornelium augurem Patavinum Livii amicum dicit Plutarchus[38], tum eo, quod passim oppidi agrique Patavini atque eorum historiae accuratam eamque partim ex ipsis fontibus, ut videtur, Patavinis haustam prae se fert notitiam.[39]

Romae Livius in Augusti notitiam pervenit[40] ac vel familiarius imperatore usum esse et ipse se Livius dicit lib. IIII, c. 20 et Tacitus narrat ab exc. Aug. IIII, 34. defendit ibi se Cremutius Cordus

28 ibid. VIII, 2, 18.

29 M. Sen. controv. XXV, p. 284 sq. Bip. aliquatenus huc quoque pertinent, quae ibid. XXIV, p. 274 referuntur, ubi ipse Livius Sallustium vituperans Demosthenis aliquam sententiam Thucydidi videtur tribuere; epistulae ad filium h. l. adnumerandum esse coniecit F. Lachmannus l. c. II, 75 n. 2.

30 s. v. *Κορνοῦτος* II, 346 sq. Bhdy.

31 cf. de hac quaestione Vossium de hist. Lat. I, 26 p. 137 ed. alt. Bruckerum hist. crit. phil. II, 538 Reimarum ad Dion. Cass. LXII, 29 Villoisonum prolegg. ad Cornutum de nat. deor. p. XX sq. ed. Osann. ibique Osannum p. XXI, n. * O. Iahnium prolegg. ad Pers. p. IX.

32 de C. Asinii Pollionis vita et studiis doctrinae p. 105, cui calculum adicit Lachmannus l. l. I, 5.

33 l. c. p. 136 sq.

34 l. c. I, 105 cf. F. A. Wolfium schol. de lit. Lat. hist. p. 267 ed. Guertler: '*In welchen Verhältnissen er gelebt weiss man nicht; er scheint als* homme de lettres *gelebt (und sich ausschliessungsweise auf die Geschichtschreibung gelegt) zu haben.*'

35 cf. Weingaertnerum l. l. p. 40 sq.

36 diss. hist. crit. de fide Livii recte aestimanda Lips. 1812 sect. 2 §. 16 p. 46 sqq. cf. Lachmannum de font. Liv. I, 15 sq. — 'Et sunt qui existiment, eum Patavii tantum scripsisse ac Romam librariis seu bibliothecarum custodibus per decadas eum misisse nec quenquam eo scribente secum conferre potuisse. alii vero non Patavii tantum, sed et Romae aliquando seu rure, apud quod haud longe Roma sibi solitariam mansionem delegerat.' vita Oxon. ap. Hearnium.

37 sic quoque vita Oxon.: 'Qui quum iam doctrinis eruditus et aetate provectus esset, Romam se conferens et equestri adscriptus ordini, ad scribendas Romanorum historias animum apposuit.'

38 vit. Caes. 47 cf. Iul. Obseq. 85 (125) p. 135, 10 Iahn.

39 cf. I, 1. V, 34 sq. X. 2 al. coll. Lachmanno l. c. I, 22 sq. Weingaertnerno l. c. p. 14 sqq.

40 '*Vielleicht wegen Verwandtschaft mit der* gens Livia' F. A. Wolfius l. ann. 34 l. cf. G. E. Muellerum *hist. crit. Einleitung* etc. III, 95 sq. Eberhardtius de statu lit. eleg. ap. Rom. p. 224. 226 vers. Kordesianae opinatur, Livium ab Augusto Romam ad aulam Palatinam arcessitum esse, ut et Claudii educationi praeesset et — amplissimam historiam ab u. c. usque ad suam aetatem conscriberet.

oratione in senatu habita adversus novum ac tunc primum auditum crimen, quod editis annalibus laudatoque M. Bruto C. Cassium Romanorum ultimum dixisset. 'T. Livius,' inquit 'eloquentiae ac fidei praeclarus inprimis, Cn. Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret; neque id amicitiae eorum offecit. Scipionem, Afranium, hunc ipsum Cassium, hunc Brutum nusquam latrones et parricidas, quae nunc vocabula imponuntur, saepe ut insignis viros nominat.' servavit igitur Livius, quamvis in principis familiaritatem pervenisset, libere sentiendi libereque dicendi facultatem: munus publicum, quod supra iam indicavimus, nec ambiit nec obtinuit is, qui id historiae conscribendae laboris praemium petiit, ut se a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidisset aetas, tantisper certe averteret, dum prisca tota illa mente repeteret, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.[41] aulae tamen principis eum perpetua constantique mutuae fidei vinculo coniunctum fuisse, demonstrat, quod historiam scribere Livio hortante aggressus esse in adulescentia dicitur Claudius:[42] qui cum anno a. C. n. 10 natus sit, vix ante totidem p. C. n. annos Livius tale ei dederit consilium. hoc igitur tempore Romae etiamtunc commorabatur. septem vero annis post, si Hieronymo fides habenda est, diem supremum obiit Patavii eodemque anno teste eodem Hieronymo 'Ovidius poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur.' utrumque vero eodem die, Kal. Ian., obiisse, id solius Apuleii personati apud Caelium Rhodiginum testimonio nititur.[43]

Inmortalis vero Livius redditus est eo opere, quod etiamsi quarta modo eius pars temporis iniuria ad nos propagatum est, tamen omnium historiae Romanae monumentorum, quae etiamnunc extant, amplissimum merito habetur et exornatissimum, libros dico ab urbe condita centum quadraginta duo, quibus res Romanorum gestas inde a primordio usque ad suam aetatem prosecutus est: ultimo enim libro 'bellum adversus Germanorum trans Rhenum civitates gestum' ipsiusque Drusi mors (a. u. c. 745) enarrata erant.[44] ac mihi certe non dubitandum esse videtur, quin Livius vel ultra hunc terminum opus continuaturus fuerit, nisi sive viribus defectus sive morte oppressus esset. nam, ne urgeam, ipsum centum quadraginta duorum librorum numerum non rotundum, ut ita dicam, clausumque videri, ipsa Augusti mors operi longinquo terminum et iustiorem et splendidiorem imposuisset.[45] certe ultra Augusti mortem et deinceps ad extremum usque spiritum his libris scribendis operam a Livio navatam esse, docet periochae libri CXXI. Liviani titulus in codice Nazariano servatus 'ex lib. CXXI. qui editus post excessum Augusti dicitur.'[46] quod si ita intellegimus, ut ipsius libri confectionem statim secuta

41 praef. §. 5.

42 Suet. Claud. 41, unde Claudio Livium praeceptorem datum esse colligit Tomasinus l. c. cap. II. 'ut illum eloquentiae studiis et dignis imperio moribus informaret,' quod mihi nec Bernhardius persuasit hist. lit. Lat. p. 610 n. 498 ed. tert.

43 lect. antiq. XIII, 1. p. 859 ed. Colon. Allobr. a. 1620 (Mai praef. ad L. Caecil. Minut. Apul. p. XXV sq. ed. Osann.) cf. Bayle dict. hist. et crit. s. v. Ovide not. N t. III. p. 565 ed. Bas. a. 1738. animi causa ex D. G. Molleri disp. circulari de T. Livio (Altdorfii a. 1688 p. 46) haec describere liceat: 'Ceterum quae de morte Livii in Cosmographia M. Joh. Rauw part. 2. cap. 7 fol. 244 leguntur, non tam refutationem, quam risum merentur, suntque ista: *Auss der Stadt Padua ist bürtig gewesen Titus Livius der Römischen Historien Schreiber, ist gestorben Anno Christi* 1451. 14. *Kalend. Septembr. seines alters* 576. *Jahr.*'

44 cf. periocham libri huius Liv. CXXXXII. coll. Dione Cassio LV, 1 quosque praeterea laudat Fischerus *röm. Zeittafeln* ad a. u. 745.

45 v. Niebuhrium schol. de hist. Rom. I. 46 sq. ed. Isler, Weissenbornium l. l. p. 10.

46 Titi Livi periochae ed. O. Iahn p. 102, 18 sq.

sit editio, libros unum et viginti extremos trium annorum spatio conscripsisse Livius censendus est. toti vero operi componendo amplius quadraginta annos insumpsit. nam ipsum librum primum inter annos urbis 727 et 729 scriptum esse docet, quod 'bis deinde' capite eius libri undevicesimo inquit 'Ianus post Numae regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta:' ipso enim anno 729 post expeditionem adversus Cantabros susceptam tertium Ianus clausus est, Augusti vero cognomen anno demum 727 Octavianus Caesar accepit. per se igitur probabile est, librum nonum certe post annum 731 ac fortasse, si initium operis paulo tardius Livio cessit, haud diu post annum 734 conscriptum esse, etiamsi argumenta, quibus nisus Gustavus Schwabius[47] ei tempori librum illum assignavit, magis ingeniosa quam vera esse videantur; neque, si Livius deinceps secundum ipsam temporis seriem opus suum confecit, quod certe probabile est, argumento ex lib. XXVIII cap. 12 ducto egebimus, ut probemus, hunc librum non ante a. 735 scriptum esse, quo demum anno iterum finito bello Cantabrico Hispania 'ductu auspicioque Caesaris Augusti perdomita' dici poterat.[48]

Ante opus absolutum nonnulla inde deprompta singillatim in hominum notitiam venisse et recitatis et editis singulis sive libris sive partibus et Suidae locus supra excitatus docet, dummodo recte eum interpretati simus, et titulus singularis librorum belli civilis, qui singulis libris a centesimo nono usque ad centesimum sextum decimum in cod. periocharum Nazariano praefixus est[49] et Asinii Polionis illud de Patavinitate Livii iudicium: Asinius enim a. p. C. n. 5 decessit ex Hieronymi ad chronicon Eusebii sententia.[50] recitationibus vero Livii Augustum adfuisse, qui 'recitantes et benigne et patienter audivit nec tantum carmina et historias, sed et orationes et dialogos'[51] non abnuerim, etiamsi non perspicio, cur id corollarium, quod lib. IIII c. 20 §. 4 addidit Livius, non ante eum librum sive lectum sive auditum adici potuerit;[52] Pompeianum tamen Augustus vix eum appellaverit,[53] antequam ex ipso libro LXXXV. et proxime sequentibus eius de bellis civilibus narrationem cognovisset. etiamsi porro, id quod mihi certe secus videtur, nulladum operis parte in publicum emissa, volumine quodam sic orsus sit Livius,[54] satis iam sibi gloriae quaesitum et potuisse se desidere, ni animus inquies pasceretur opere, tali tamen existimatione apud aequales fruebatur,[55] qualem nec rhetor Livius nec philosophus, sed unus historicus Livius sibi peperisse censendus est, nec sola exspectatione fetus futuri, sed aliquot certe libris

47 disp. de Livio et Timagene c. pag. 8. eundem librum post Drusi demum expeditiones conscriptum esse ex cap. 36 initio 'silva erat Ciminia magis tam invia atque horrida quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita' rationatus est Niebuhrius hist. R. III. 327. cf. schol. de hist. Rom. I. 45 at v. Lachmannum l. l. I. 47 Prellerum l. c. p. 1121 n. *

48 v. Lachmannum l. c. Od. Muellerum opp. min. I. 40.

49 Livi periochae ed. Iahn p. 94, 21 sq. etc. cf. schol. Lucani X. 471. 519 (ubi pro XIV. lege IV. ex emendatione Ottonis act. ant. Marb. 1850 p. 317). 521.

50 cui non refragatur Tacitus dial. de or. c. 17 'paene ad extremum' Augusti 'principatum durasse' eum adnotans (cf. C. F. Hermannum de scriptoribus ill., quorum tempora Hieronymus ad Eusebii chronica annotavit, p. 26 sq.). absolutum certe opus Livii Polio videre non potuit.

51 Suet. Octavian. 89.

52 haec dicta sunt adversus Niebuhrium hist. Rom. II, 517 n. 1011 cf. Weissenbornii adnot. ad. Liv. l. c. §. 11. Koehlerus l. c. p. 18 sq. n. 1.

53 Tac. ab exc. d. Aug. IIII, 34.

54 Plin. nat. hist. praef. §. 16.

55 cf. modo quae et Plin. minor narrat epp. II. 3 coll. Hieron. ep. 53 et M. Seneca controv. lib. V. prooem.

vulgo notis: nam totum opus non ante mortem Livii absolutum esse videri supra exposuimus.

'Ab urbe condita libros' opus Livianum nominandum esse et optimorum atque antiquissimorum librorum manuscriptorum duce codice rescripto Veronensi[56] tituli ac subscriptiones singulis libris et periochis additae probant et grammaticorum consensus, unde hanc inscriptionem merito elicuit et defendit Niebuhrius.[57] eodem modo 'a fine Aufidii Bassi' libros triginta unum conscripsit Plinius maior, 'ab excessu divi Augusti' libros sedecim Tacitus, illamque inscriptionem ab ipso Livio profectam esse docet initium libri sexti[58] a Weissenbornio[59] merito huc relatum atque eodem ducit Plinius l. in ann. 54 c., ubi de 'historiarum' Livii, 'quas repetit ab origine urbis quodam volumine' loquitur: nam 'historiarum' vel 'historiarum ab urbe condita' inscriptio non magis inde deducenda est quam 'annalium' ex ipso Livio XXXXIII, 13, 2,[60] ne de Firmico Materno[61] loquar, cui Livii nomen prava quamvis summi auctoris I. F. Gronovii coniectura illatum est.

Opus ab ipso auctore in eosdem libros divisum esse, quibus etiamnunc distinguitur, apparet ex compluribus locis veluti ex exordiis libri sexti (cf. ann. 58) et tricesimi primi; centum vero quadraginta duorum librorum numerum recte supra nos posuisse evincunt periochae singulorum librorum ab incerto auctore ex Livii opere excerptae ac nobis servatae praeter librorum CXXXVI. et CXXXVII. periochas, quae casu perierunt. nam 'quod Franciscus Ritterus in annalium ab antiquariis Rhenanis editorum fasciculo XVII p. 6 suspicatus est, etiam in fine quorundam a Livio scriptorum librorum periochas periisse, non satis firmis argumentis niti videtur.'[62] omnium vero horum librorum, ut iam significavimus, quartam modo partem manibus hodie tenemus, libros scilicet I—X et XXI—XXXXV, ut triginta quinque praeter nonnullos quintae decadis, qui lacunosi sunt, integris fere servatis centum et septem perierint. libri hi superstites enarrant res Romanorum gestas et ab urbe condita usque ad a. u. 461 i. e. paene ad finem belli alterius Samnitici et ab initio belli Punici alterius a. u. 536 usque ad triumphum ab Aemilio Paulo de Macedonibus actum a. u. 587. praeterea et frustula quaedam libri nonagesimi primi a P. I. Brunsio Lubecensi detecta sunt anno saeculi praeteriti septuagesimo altero Romae in cod. bibl. Vaticanae Palatino rescripto 24 atque insequenti anno ab eodem edita[63] et aliae quaedam universi operis reliquiae passim a posterioribus scriptoribus, inprimis a grammaticis servantur, quae ad calcem editionum Livii recentiorum adiectae esse

56 mus. Rhen. ed. Niebuhr et Brandis II, 337.

57 opp. min. hist. et phil. II, 241. quae inscriptio immerito, me quidem iudice, manca esse videtur Friderico Haasio in praestantissima de Tac. vita, ingenio, scriptis comm. ed. Taciti ab ipso emissae vol. I. p. XXII. n. 94.

58 'Quae ab condita urbe Roma ad captam urbem eandem Romani .... gessere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui' etc.

59 l. c. p. 11.

60 'Ceterum et mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus et quaedam religio tenet quae illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint, ea pro dignis habere, quae in meos annales referam.

61 de errore prof. rel. c. VI. extr. f. 7a, 17 ed. Bursiani, qui praef. p. XII. iure suo Gronovii coniecturam respuit pro 'nam sicut in libris annalibus invenimus, Bacchanaliorum scelera Aebutio quodam adulescente deferente detecta sunt' scribendum esse 'in Livii annalibus.'

62 verba sunt Ottonis Iahnii in ed. harum periocharum p. XIII, qui cf. coll. Weissenbornio l. c. p. 10.

63 Hamburgi 1773 fol. de reliquis huius fragmenti editionibus cf. Schweigerum *Handbuch d. class. Bibliogr.* II. 1, 543 sq. inter quas nominandae sunt cum Giovenazzii (ed. Cancellerius Romae 1773) et Kreyssigii (Chemnit. 1807 etc. cf. ann. eius 1 ad comm. de T. Liv. hist. rel. ex palimps. Tol. erutis p. 3) curae tum editio Niebuhriana in M. Tullii Ciceronis or. pro M. Fonteio et pro C. Rabirio fragm. etc. Romae 1820 p. 85 sqq. (cf. Livius Drakenb. Stuttg. XIV, 811 sqq.)

solent.[64] ceterum spes integros libros Livianos recuperandi non minus saepe excitata est quam decepta[65] neque minus frequenter minorum quae ferebantur reliquiarum inventarum lux vel omnino prae face artis criticae evanuit vel certe alio splendorem suum emisit. illuc pertinet fragmentum libri XVI, quod e cod. monasterii Salemitani (Salmansweiler) ord. Cisterciensis in Suevia descriptum, si dis placet, a Matthaeo Klockio, iuris publici factum est ab I. D. Schoepflino, de quo fragmento sufficiat Drakenborchium XV, 1 p. CXXIV sqq. 653 sqq. laudasse, huc primum ille de montibus Siciliae et praesertim de Aetna locus ad Livium a codice Vindobonensi dissertatiunculae de septem miraculis mundi relatus, a Mauricio Hauptio pone Ovidii Halieutica ac Gratii et Nemesiani cynegetica p. 70 sq. (cf. p. XXVIII sq.) editus tabulaque lithographica ex codice expressus,[66] quem ad Iulium Titianum pertinere docuit cod. Bambergensis, unde ipsam illam dissertatiunculam excerptam esse vidimus ex libello de cursu stellarum a Friderico Haasio ad Gregorium Turonensem relato atque publici iuris facto in prolusione academica ad natal. reg. in univ. Vratisl. a. 1853 celebranda, ubi Titianea haec leguntur §. 30 p. 14, illustrantur p. 36 sqq. tum huc referendum est folium membranaceum Toletanum palimpsestum a Theophilo Heinio repertum et a Georgio Henrico Pertzio tanquam lib. XCVIII. Liviani fragmentum in comm. acad. Boruss. a. 1847[67] editum, quod Sallustii historiis tribuendum videri primum Bergkius[68] significavit, tum libro earundem alteri Heerwagenius[69] et Rothius Basileensis[70] vindicaverunt, postremo eiusdem reliquiis et Kritzius[71] et Gerlachius[72] inseruerunt. non tamen omnino male ne nostris quidem diebus haec studia cessisse unicum quidem, sed satis grave extat documentum libri, ut videtur, CXXXV. fragmentum ex lib. XII. Apponiani in canticum canticorum commentarii a Bottino et Martinio Romae a. 1843 editi p. 237 erutum.[73]

64 veluti et apud Drakenborchium XIV, 793 sqq.; accuratissime congesta et edita sunt a Weissenbornio ed. Teubn. VI. p. VI sqq. quae ad reliquias Caesarianas et Livianas supplendas atque illustrandas proposuisse sibi visus est Fr. Guil. Otto in comm. actis ant. Marb. 1850 n. 39—41 inserta, ea in Caesare nullum habent usum (cf. philol. V, 754 sqq.), in Livio parcum.

65 cf. quae enarrant D. G. Morhofius de Patavinitate Liviana cap. I. (XV, 1, 53 sqq. Drakb.) et I. A. Fabricius bibl. Lat. I, 296 sqq. ed. Ern. adde epistulas Poggii duas, quarum alteram edidit Thomas de Tonellis Poggii epp. I, 104 (cf. Orellii symbol. nonnull. ad hist. phil. p. 10), alteram Angelus Maius spicil. Rom. X, 316 (cf. Osanni praef. ad Suet. de rhet. et gramm. lib. p. IX sq.), unam Colucii Salutati editam a Mauricio Hauptio in nunt. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1850 II, 16-18; de codice quodam Pisano quindecim librorum, ut ferebatur, deperditorum cf. Blumii iter Ital. II, 107, de eo, qui Constantinopoli in regia delitescere dicebatur Mordtmanni comm. philol. V, 760 sq. insertam.

66 cf. Kreyssigium in ed. lib. Liv. XXXIII, p. CXXIII sq. et in cur. sec. ad T. Livii fr. Tol. Misen. 1852 p. 9, Weissenbornium in ed. Liv. Teubn. VI, p. III. VI., ubi hic locus ex Hauptii sententia libri XIV. fragmentis (fr. 4) insertus est, Linkerum in act. gymn. Austr. 1852, 934. 1854, 422, ubi adnotavit, eundem locum sub Titii Iuliani nomine legi in Mai coll. Vat. III, 239.

67 in comm. class. phil. hist. Berol. 1849 p. 221-239 ac seorsim Berol. 1848 cf. act. eiusdem acad. menstr. 1850, 33 sq. Ern. a. Leutsch philol. III, 574 sqq. Kreyssigium in comm. de T. Livii hist. rell. e palimps. Tol. erutis, et eiusdem ad Livii lib. XLI-XLV. annotationibus adiecta, Misen. 1849, atque in curis secundis ad has rell. Misen. a. 1852 editis, qui ad lib. XCV. has lacinias rettulit non improbante Th. Mommsenio, qui secundum literas a B. Borghesio acceptas eas illustravit in nunt. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1850, 196-199; his adde Huschkium act. iurisprud. hist. XV, 273-286, Weissenbornium l. l. fr. 72 p. XVI, coll. p. IV sq.

68 act. antiq. Marb. 1848, 880.

69 v. Kreyssigii ep. ad Kritzium de C. Crispi Sallustii hist. lib. II rell. ex palimps. Tol. erutis Misen. 1852.

70 mus. phil. VIII, 433-440.

71 C. Sall. Crispi hist. fr. II, 47. 49 (50, 1) p. 150 sqq. coll. ep. crit. ad Wuestemannum ibid. p. XII sqq. et ed. min. Lips. a. 1856 p. 282 sq.

72 lib. II fr. 101 sq. p. 117 sq. ed. Sall. stereotypae Lips. 1856.

73 fr. 55 p. XIV. Wssb. cf. Schneidewinum in nunt. d. act. lit. Hal. a. 1843 adiectis n. 61 p. 499-501 et in actis philol. Cassellis a. 1843

Accuratius harum operis Liviani partium, quae aetatem tulerunt, habitum inspectantibus id primo obtutu patefit, Livium non decessisse ab ea ratione, qua inde a literarum Latinarum incunabulis rerum scriptores usos esse videmus auctoribus Q. Fabio Pictore et L. Cincio Alimento: *τούτων δὲ τῶν ἀνδρῶν ἑκάτερος* — verba sunt Dionysii Halic. ant. Rom. I, 6 — *οἷς μὲν αὐτὸς ἔργοις παρεγένετο διὰ τὴν ἐμπειρίαν ἀκριβῶς ἀνέγραψε· τὰ δὲ ἀρχαῖα τὰ μετὰ*[74] *τὴν κτίσιν τῆς πόλεως γενόμενα κεφαλαιωδῶς ἐπέδραμε.* quae ita ad Livium adhibenda sunt, ut is, quo propius ad tempus suum accederet, eo accuratius eoque fusius res gestas enarrarit; cum enim liber primus regum aetatem i. e. duo fere saecula ac dimidium perlustret, novem sequentes spatium temporis aliquanto minus, haud multo amplius duo saecula complectens emetiantur, decadis vero secundae libri septuaginta tantum et quinque annos proximos, ut singuli fere libri rerum per annos septenos et dimidium gestarum narrationem contineant, hos qui sequuntur libri viginti quinque nobis servati inde a lib. XXI. usque ad lib. XXXXV. quinquaginta annorum terminos vix excedunt, ut binorum fere annorum historiam singuli libri per hanc operis partem persequantur; reliqua vero multitudo septem et nonaginta librorum haud multo amplius centum et quinquaginta annos complectebatur, ut binis fere libris terni anni enarrarentur.[75]

Iam inde sequitur, Livii enarrationem per se 'lactea ubertate'[76] ubivis conspicuam et a macrologia quadam haud omnino abhorrentem,[77] per extremam partem copiosiorem redditam esse. ipse Livius iam fere inde ab exordio operis conscius sibi est, longiorem hic illic sermonem suum in materiis per complures libros deinceps tractandis, velut in bellis cum Volscis et cum Samnitibus gestis, visum iri lecturis, quorum satietatem se metuere fatetur[78] atque ipse post priora duo bella Punica enarrata spatii peracti longinquitate aeque fatigatus esse videtur ac quodam horrore percussus, iam providens animo, ut ipsius verbis utar,[79] velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediantur, quidquid progrediatur, in vastiorem se altitudinem ac velut profundum invehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui visum sit. ipsa igitur materiae mole crescente per extremam operis partem copiosior facta est Livii narratio: senili quadam loquacitate eum affectum et neglegentiorem in rebus tradendis redditum esse, quae Niebuhrii[80] est sententia ex reliquiarum lib. XCI. specie ducta, inde vix cum aliqua probabilitate videtur concludi posse, nam ea, quae aetatem tulit de morte Ciceronis narratio ex libro CXX. hausta[81] pro meo quidem iu-

consoc. p. 40-47 coll. A. G. Zumptio in ann. crit. Berol. 1844 II, 50, 392 et ad tab. Ancyr. VI, 2 p. 91.

74 *τότε μετά* coni. I. G. Hullemanus disp. crit. de annal. max. Amstelod. 1855 p. 71, *τὰ κατά* du Rieu disp. de gente Fabia Lugd. Bat. 1856 p. 156.

75 cf. Liv. XXXI, 1. C. G. Lewis an inquiry into the credibility of the early Roman history Lond. 1855 I, 44 sqq.

76 Quint. I. O. X, 1, 32. Parreidt de lactea Liv. ubertate Lips. 1746. Weissenbornius praef. I. p. 40 sq.

77 Quint. I. O. VIII, 3, 53. Charis. p. 242 P. et quos ibi l. H. Keilius ed. suae p. 271 quosque affert Otto act. ant. Marb. 1850, 324 (adde anecd. rhet. Paris. p. 10, 13 Eckst.), quamvis hi omnes uno tantum eodemque exemplo defungantur 'legati non impetrata pace retro unde venerant domum reversi sunt.' ipsa haec verba in libris superstitibus non inveniuntur, his similia lib. VIIII, 2, 10; XXIIII, 20, 3 et 40, 9; XXXVIII, 16, 6. eodem pertinent alia, veluti idem vocabulum paucissimis verbis interiectis saepissime repetitur, cuius consuetudinis exempla congessit Drakenborchius in ann. ad I, 3, 9. cf. Fittbogenium obs. Liv. p. 46.

78 VI, 12, 2 cf. X, 31, 10.

79 XXXI, 1, 5.

80 Ciceronis orr. etc. fragm. p. 88 schol. hist. Rom. I, 47 sq. sic etiam Car. Reisigius schol. gramm. Lat. ed. Haasius p. 49, Schweglerus hist. R. I, 105.

81 M. Seneca suas. VII, p. 38 sq. Bip., t. XIV, 807 sq. Drkb., fr. 50 p. XIII sq. Wssb.

dicio, cuius subscriptorem ipsum excitare licet Niebuhrium,[82] optimis primorum librorum locis nec simplicitate nec venustate nec sensuum magnitudine nec animi generositate cedit; paulo uberiorem narrationem lib. XCI. fragmento et ipse tribuo latamque quandam simplicitatem ei inesse recte sensit Fr. Lachmannus,[83] neglegentius quam similes expeditionum bellicarum per priores decadas descriptiones mihi certe haec non videntur exposita atque etiamsi hoc concedendum esset, tamen non iustam de tota hac posteriore operis Liviani parte admitteret ratiocinationem. immo ipse Niebuhrius[84] fatetur, quo magis in opere perficiendo progressus sit Livius, eo propius eum accessisse ad provinciam ipsius indoli aptissimam, quamvis ibi quoque addat, dolendum esse, quod interim consenuerit. quod igitur ad operis argumentum attinet, vel Niebuhrius concedere videtur, gravissimam totius operis partem interiisse, neque equidem dubito eorum sententiae calculum adicere, quibus Liviani operis summa in extrema parte videtur posita fuisse[85] quique fatentur, se non intellegere, cur hi libri prioribus posthabendi sint fuerintve.[86] ac maturiorem auctoris aetatem ubivis detrimentum illis attulisse ne Niebuhrius quidem censuit, qui amabili Livii animo laudato, quo per totum opus laetitia quaedam ac blandissima serenitas diffusa sit, fortasse, inquit,[87] haec melius agnosceretur a nobis, si libri posteriores nobis essent servati.

Diversae sane operis longinqui partes peculiares sibi laudes quaerunt, id quod eo maxime explicandum est, quod fontes suos saepe tam presse sequitur Livius, ut eorum proprietatem fere exprimat et in annales suos transferat.[88] discrimen igitur inter libros priores et posteriores vix eo satis definitum videtur a Niebuhrio, quod hi prudentia prioribus praestiterint, longe minore quam illi et arte et eloquentia conscripti fuerint ac potius proxime ad id genus accesserint, quo recentiores in narrandis rebus sua aetate gestis utuntur. 'itaque in eos' inquit[89] 'praecipue cadere macrologiae vituperationem arbitror, qua Charisius et Diomedes, prudentiores quam ipsi sunt auctores secuti, T. Livium onerant; quae fortasse a decantata illa Patavinitate haud multum distat. Nihil enim minus urbanum est quam macrologia.'

At quis sive macrologiam sive perissologiam evitet, ubi ad 'decantatam illam Patavinitatem' pervenerit? quam scimus Livio ab Asinio Polione, severissimo aequalium praesertim scriptorum censore, obiectam esse teste Quintiliano inst. or. I, 5, 56 VIII, 1, 3. quod vituperium ad ipsam orationem Livianam pertinere, nemo fere negabit, qui locorum illorum nexum animo haud praeoccupato examinaverit. neque id me quidem iudice dubium esse potest, quin Livio obiciantur sermonis quaedam proprietates a colore urbano, hominibus elegantioribus vere Romanis proprio, recedentes. simili ratione hodie Itali linguae Toscanae puritatem prae reliquis extollunt, quamvis ore Romano hodieque optime eam pronuntiari fa-

82 schol. c. I, 50.

83 l. c. I, 115.

84 l. c. p. 49 extr. '*Je weiter er kam desto näher kam er seinem eigenthümlichen Berufe, leider nur ward er dabei alt.*'

85 v. modo Wachsmuthium *d. ältere Gesch. des r. Staats* p. 33, C. L. Blumium *Einleitung in Roms alte Gesch.* p. 125. 148 (qui tamen eo procedit, ut ipsum illum librum primum, quem summis laudibus extollit Niebuhrius hist. R. I, 519 n. 1103, debilissimam totius operis partem esse statuat, cuius iudicii neminem fere, opinor, asseclam habebit), Tainium essai sur Tite Live Lut. Par. 1856 p. 58 sqq. 62 cf. etiam Bolingbrokii sententiam a Gibbonio relatam ipsumque Gibbonium opp. miscellan. III. (Lond. 1815. 4) 371 sq.

86 Lewis inquiry I, 253. n. 21.

87 schol. c. I, 52.

88 cf. Lachmannum l. c. I, 115.

89 Cic. orr. fragm. etc. p. 88.

teantur[90], Parisiensesque, postquam vel cum Alsaciensi quodam vel cum Galliae meridionalis incola perparum confabulati sunt, non sine levi quadam malitia ridentes dicere solent: 'nonne tu ex regione Argentoratensi oriundus? tu vero ex Burdigalensi?', cum pronuntiationis quasdam proprietates a consuetudine urbana i. e. Parisina paululum remotas auribus tritissimis percipientes tum ipsum vocabulorum usum ac delectum ei certe, quae cummaxime inter elegantiores ipsius Lutetiae incolas obtinet, rationi non omnino congruentem. atque ita rem sese Romae habuisse, et ipse Quintilianus demonstrat, qui Patavinitatis Livianae mentione iniecta loco libri octavi supra commemorato ita pergit: 'quare si fieri potest, et verba omnia et vox huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata,'[91] et plus semel Cicero. veluti 'quare' inquit aliquo librorum de oratore loco[92] 'cum sit quaedam certa vox Romani generis urbisque propria, in qua nihil offendi, nihil displicere, nihil animadverti possit, nihil sonare aut olere peregrinum, hanc sequamur neque solum rusticam asperitatem, sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus.' didicerat hoc Plautus Umber, didicerat Naevius Campanus,[93] iudice Polione non didicit Livius Patavinus. quodsi vero accuratius hoc argumentum persecuturi et Patavinitatem per ipsum Livii opus indagaturi 'qui est' quaerimus 'iste tandem urbanitatis color?' id quod ex se Brutum quaesivisse narrat idem Cicero,[94] ipsum Ciceronem ad hanc quaestionem 'nescio,' respondentem inveniemus 'tantum esse quendam scio.' 'id tu,' ait 'Brute, iam intelleges cum in Galliam veneris, audies tu quidem etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mutari dediscique possunt; illud est maius, quod in vocibus nostrorum oratorum retinnit quiddam et resonat urbanius,' quibus addenda sunt quae sequuntur, quae tamen longum est hic describere. nam satis iam ex his quae inde transscripsimus apparet, oleum et operam eos perdidisse, qui id quod summus ille orationis et artifex et magister sensit potius quam definire potuit enucleare posse sibi visi sunt hodieque videntur. quo accedit, 'quod magnopere verendum videtur, ne senex sane egregius, sed paullo morosior etiam de Livii oratione fastidiose et cum cavillatione quadam iudicaverit' — verba sunt Hauptii,[95] qui sobrio subactoque iudicio 'neque enim nos' ait 'qui sero vivimus subtiliora discrimina quibus urbana oratio a non urbana distabat intellegere possumus, neque quisquam nisi in ea lingua in qua natus est percipit, si paullulum peregrini sermonis admiscetur.'[96] cui egregii philologi sententiae iuvabit comparasse, quae summus historiae conscribendae apud Anglos artifex Thomas Babington Macaulay posuit in elegantissima commentatione de Addisone conscripta.[97] primus vero iustam ac rectam de Patavinitate Liviana disputationem instituit D. G. Morhofius, cuius commentatio prodiit Kilonii 1685,[98] ubi etiam aeque va-

90 requiritur 'lingua Toscana in bocca Romana.'

91 ipse tamen Quintilianus altero loco, quo Patavinitatem illam tetigit, fatetur, se omnia Italica pro Romanis habere.

92 III, 12, 44.

93 ibid. 45.

94 Brut. 46, 171.

95 ind. l. Berol. aest. 1855 prooem. p. 5.

96 cf. etiam G. E. Muellerum *hist. crit. Einleitung* etc. III, 142. Tiraboschium hist. lit. Ital. tom. I. part. III. lib. III. cap. III. §. XI. p. 221 sq. ed. Moden. a. 1772.

97 *'Welcher moderne Gelehrte kann, wenn er aufrichtig sein will, sagen, dass er in Livius Styl die geringste Unreinheit bemerkt? Ist es aber nicht gewiss, dass Pollio, dessen Geschmack an den Ufern der Tiber gebildet worden war, in diesem Styl die unelegante Mundart des Po entdeckte?' ausgewählte Schriften gesch. u. lit. Inhalts übers. von Steger* V, 156 sq.

98 repetita est in Morhofii dissertationibus

ria ac perversa virorum doctorum de hac Patavinitate iudicia recensentur; quibus quae postea accesserunt similium errorum exempla enumerare nec libet nec vacat, unam tantum eamque maxime singularem omnium instar commemorare liceat sententiam Kollarii, qui in libro quodam lingua Hungarica conscripto a. 1843 edidit descriptionem itineris per Italiam superiorem, Tirolidem, Bavariam suscepti, quo ubique populationis et culturae Slavicae exempla et inventurus erat et invenit. sic Venetis quoque veteribus Slavicam originem vindicare conatus, Livium, quippe inter hos si dis placet Slavos natum, Slavica linguae Latinae elementa immiscuisse censet, quae Patavinitatis nomine ab Asinio, homine Romano, insignita eique exprobrata sint.[99]

Si vero profligata hac quaestione ad ipsam Liviani operis formam examinandam et ad eius genus scribendi adumbrandum accedimus,[100] non dubitabimus Quintiliani, eruditissimi ac peritissimi iudicis sententiam probare, qui 'at non historia' inquit[101] 'cesserit Graecis nec opponere Thucydidi Sallustium verear. neque indignetur sibi Herodotus aequari T. Livium cum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris tum in contionibus supra quam enarrari potest eloquentem, ita quae dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata sunt; affectus quidem, praecipueque eos, qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis.' cuius loci nexum et conformationem indaganti dubium esse non potest, quin ipse hic candor non ad animum Livii, 'natura' ceteroquin et ipsum, ut M. Senecae[102] verbis utar 'candidissimum omnium magnorum ingeniorum aestimatorem,' sed ad virtutem quandam orationis spectet simplicitate, perspicuitate, puritate, nitore fere compositam.[103] quo cum iudicio Quintilianeo id optime convenit, quod Sallustianae brevitati lacteam Livii ubertatem opponit idem Quintilianus, quae non satis doctura sit eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quaerat,[104] quod alio quodam loco[105] 'ego' ait 'optimos quidem et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime expositum velim, ut Livium a pueris magis quam Sallustium: et hic historiae maior est

Hamburgi 1699 et in ed. Livii Drakenborch. XV, 1, 50 sqq.

99 nuperrime quaestionis de Patavinitate Liviana particulas tres edidit C.G.Wiedemannus in prolus. schol. gymn. Gorlicensis a. 1848. 1854. 1855 et Graeci et provincialis sermonis vestigia anquirens; cf. etiam Queckium l. cummaxime excitando p. 8 sqq. Bernhardium hist. lit. Lat. ann. 500 p. 612 sq. ed. tert.

100 cf. quos l. Baehrius hist. lit. Lat. §. 221 n. 1-8, quibus adde Walchium emend. Liv. p. 1 sqq. Handium *Lehrbuch des lat. Stils* p. 64-66 ed. alt. Grysarium *Theorie des lat. Stils* p. 7 sqq. ed. alt. eundem praef. part. sel. Liv. I, p. XXXVII sqq. ed. pr. Weissenbornium praef. c. p. 37 sqq. Tainium essai sur Tite Live p. 305 sqq. Queckium *Zweiter Beitrag zur Charakteristik des Livius: die Darstellung desselben* in progr. gymn. Sondershusani a. 1853; singula huius quaestionis capita saepe nuper in prolusionibus scholasticis tractata sunt, cf. Kreiznerum de propria orationis Livianae indole proprio maxime adiectivorum usu Hadamarii a. 1845; Ed. Wesenerum de quibusdam Livianae or. proprietatibus Confluentiae a. 1854; Stangium de discrepantia quadam inter sermonem Ciceronianum ac Livianum Francof. ad Viadr. 1843, ubi duobus annis ante E. F. Poppo de Latinitate falso aut merito suspecta disserens ad Livium spectantia quaedam protulerat p. II-IV; G. Hildebrandum *über einige Abweichungen im Sprachgebrauche des Cicero, Caesar, Livius u. üb. d. Gebrauch des* Inf., *der* Supina *u. d. Conj.* quominus *u.* quia *b. diesen Schriftstellern* Tremon. 1854; singularum praepositionum apud Livium usum pertractarunt I. E. Ellendtius de praepositionis *a* cum nominibus urbium iunctae ap. Livium maxime usu Regiom. 1843 et H. Löwius disquis. de praepos. *de* usu ap. Liv. Grimmae 1847; de *ne* pro *ne quidem* et de *nec quidem* apud Livium egit Scheibius philol. V, 132-136.

101 I. O. X, 1, 101.

102 suas. VII, p. 41 Bip.

103 cf. Quint. l. c. §. 113 'at Messalla nitidus et candidus,' §. 121 'tam candidum et lene et speciosum genus.' ad ipsum Livii animum hoc apud Quintilianum voc. praeter alios rettulerunt et Melerotto in diss. de candore Livii Berol. 1796 fol. et Doederleinius, vir et ipse animi orationisque candore aeque insignis, in actis philologorum Hamburgi a. 1855 consoc. p. 50 sq.

104 ibid. §. 32 cf. ann. 76.

105 II, 5, 19.

auctor, ad quem tamen intellegendum iam profectu opus est,' quod mirae denique facundiae virum eum nominat;[106] Quintilianum vero non solum ab hac sententia stetisse et L. Seneca[107] docet et historicorum princeps Cornelius Tacitus.[108] est autem sermo Livianus simplex, nativus, sua sponte profluens, tamen ut nullo artis adiumento sit destitutus: ab arte rhetorica scriptorem profectum esse vidimus, atque ubivis conspicua huius condicionis per totum eius annalium decursum documenta agnoscimus, at eius artis, quae nondum elegantiae affectatae studio corrupta fuit et fucata, sed quae vero pulchri sensu praedita optimum quemque sectaretur atque imitaretur: Demosthenes enim et Cicero Livio videbantur legendi eosque filio commendabat,[109] tum ita ut quisque esset Demostheni et Ciceroni simillimus; fucatae contra circa idem fere tempus istius artis imaginem praebet, quod alius cuiusdam rhetoris, L. Cestii Pii, discipuli ediscebant magistri declamationes, Ciceronis orationes non legebant, nisi eas quibus Cestius rescripserat.[110] Livius autem quin Ciceronem non solum legerit, sed etiam eius de arte historica praecepta studiose pertractaverit et in sucum ac sanguinem verterit dubitare non possumus, si ipsa haec praecepta cum historiis Livianis comparamus: hic enim invenimus id quod Cicero ab historia exigit 'verborum rationem et genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabili profluens.'[111] narrat porro Livius, quod idem Cicero poscit,[112] ornate et regionem saepe aut pugnam describit, interponit etiam contiones et hortationes tracta hac et fluenti, quam expetunt, oratione,[113] quam iudiciali asperitate et sententiarum aculeis liberam, contortae et acri oratorum orationi Cicero opponit; distinguit historiam, quod neglexit Caelius Antipater, eam ob rem vituperatus a Catulo apud Ciceronem i. e. ab ipso Cicerone,[114] varietate locorum et verborum collocatione et tractu illo leni et aequabili perpolivit illud opus. quodsi igitur ad Ciceronis doctrinam Livius maxime se applicavit, non tamen is erat, qui ad unius cuiusdam quamvis praestantissimi exempli servitutem ita se astringeret, ut assolent 'imitatores, servum pecus;' notum erat rhetori, quod Quintilianus[115] his postea verbis praecepit, 'id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in oratione poetas nobis et historicos, in illis operibus oratores aut declamatores imitandos putemus. sua cuique proposita lex, suus cuique decor est;' ipse philosophiae, linguae literarumque studiis deditus non poterat nec ignorare nec parvi aestimare progressus, quos inde a Cicerone literae Latinae fecerant, immo necesse erat delectaretur carminum a summis poetis compositorum sive auditione sive lectione, ex limpidissimo hoc fonte hauriret camposque

106 VIII, 1, 3.

107 de ira I, 16, 27 Fick. (I, 20, 6 Haas.) 'apud disertissimum virum Livium.'

108 Agric. 10 'Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores.' ab exc. d. Aug. IIII, 34 in or. Cremutii Cordi 'T. Livius eloquentiae ac fidei praeclarus in primis.' qui locus vetare fere videtur, ne Livium iis scriptoribus ab eodem Tacito hist. I, 1 notatis adnumeremus, qui inscitia rei publicae ut alienae veritatem infregerint, quae est sententia Haasii praef. Tac. I p. XXIV n. 105: certe vero ad eundem, quod et Haasius perspexit et Eggerus (examen crit. des historiens de la vie et du règne d'Auguste p. 72. 100 sq.), pertinet alter locus Taciteus ab exc. d. Aug. I, 1 'temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione deterrerentur.'

109 v. fragm. ep. ad fil. apud Quint. X, 1, 39 coll. II, 5, 20.

110 M. Senecae exc. controv. l. III p. 399 Bip.

111 de or. II, 15, 64. liquido huic ac fuso ac profluenti generi dicendi opponitur exile, aridum, concisum ac minutum ibid. 38, 159.

112 or. 20, 66.

113 ibid.

114 de or. II, 13, 54.

115 I. O. X, 2, 21 sq. Cicero de or. II, 15, 62. 64 queritur, quod nusquam reperiat historiam separatim instructam rhetorum praeceptis: at 'sita enim sunt' inquit 'ante oculos.'

suos inde irrigaret: intellegere enim debebat, his operibus ad Graecae artis normam exactis sermonis Latini thesaurum et ditiorem redditum esse et elegantiorem multaque inde et ad historiam exornandam peti posse. haec vero et ipsi certe videbatur 'proxima' esse 'poetis et quodammodo carmen solutum' et scribi 'ad narrandum, non ad probandum;'[116] ex universa enim eius historia elucet, eum cum Quintiliano sensisse, totum opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis ingeniique famam componi, ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitasse. accedit, quod inter ipsum opus elaborandum multiplici vetustorum annalium lectioni ita se dedit et eorum vestigia saepe tam accurate pressit, ut animo eorum imaginem imbiberet eamque ipsam scribendo haud raro exprimeret. quodsi igitur in universum Ciceronis lectione ingenium suum pavit et aluit, ut summi oratoris umeris niteretur, tamen paululum a castitate orationis Ciceronianae sermo Livianus recedit nec obsoleta vocabula rerum longe remotarum memoriae instaurandae apta locis idoneis aspernans[117] nec poetica aut rhetorica verba et verborum structuras nec *ἑλληνισμῶν*[118] a poetis in sermonem Latinum receptorum imitationem, ita ut variis vividisque oratio distinguatur coloribus ac gemmis quasi lucidis floribusque amoenis passim sparsis exornetur. tantum tamen abest, ut haec ornamenta multitudine ac mole sua ipsam orationem onerent ac fere obruant, ut nativa illa simplicitas pellucido inde eniteat candore. quae omnia singillatim exemplis propositis persequi non huius est loci: id tantum significandum est, has sermonis Liviani proprietates cum in verborum singulorum declinatione,[119] delectu,[120] collocatione[121] et in singulari universas quasdam orationis partes tractandi ratione[122] et in frequenti figurarum nonnullarum[123] usu conspici, tum in sententiarum periodorumque conformatione, haud raro recedente ab usu orationis pedestris severioris praesertim Ciceronianae.[124] 'neque reperias scriptorem,' ut Georgii Ludovici Walchii verbis[125] utar 'qui adsuetum Tulliana concinnitate lectorem deludat frequentius; cuius in tanta dulcedine maior sit orationis durities, periodorum vel tortuoso ambitu (saepe etiam imperfecto), vel iuncturae quaesita negligentia; in quo offendat crebrior in similiter cadentibus verbis, vel bis, ter, quater in brevi enuntiatione repetitis incuria, (quae quanta fuerit coniectandi materies nota res est;) in quo denique tot e vetustate adsumpta, vel ex imitatione Graecorum nove

116 Quint. I. O. X, 1, 31. utroque praecepto Quintilianeo ad indolem stili Liviani explicandam Grysarium quoque usum esse video praef. c. p. XXXVII.

117 adnotandum tamen est, haec fere non inveniri nisi vel in formulis vetustioribus vel iis locis, ubi annalium vestigia presse sequens, vetustatis colorem servaturus erat Livius. exempla vide apud Weissenbornium l. c. p. 38, Kreiznerum p. 9 sq., Grysarium theor. stil. lat. p. 8, qui omnem penum ibi congestam in praef. saepius commemoratam fere transtulit.

118 Graeci sermonis per orationem Livianam vestigia congessit vera falsis miscens Wiedemannus l. ann. 99 c. 1, 8 sqq.

119 v. modo Kreiznerum l. c. p. 13 sq. Wiedemannum l. c. III, 11 sq.

120 cf. vocabulorum, quae aut Livii solius sunt aut praeter eum apud posterioris demum aetatis scriptores inveniuntur, enumerationem apud Fabrium in ann. ad Liv. XXIIII, 16, 3, Kreiznerum p. 12 sq., Grysarium p. 9, Wiedemannum III, 5 sqq.

121 cf. Stangium l. ann. 100 l. p. 4 sqq.

122 cf. interpretum adnott. ad locos in indicibus Drakenborchianis et Fabrianis s. v. substantivum, adiectivum, verbum, infinitivus, participium, supinum, gerundium, adverbium etc. notatos; de adiectivorum Livianorum usu data opera egit Kreiznerus l. c. p. 19 sqq., de participio Wesenerus l. ann. 100 c. p. 13 sqq. etc. in universum cf. Handium theor. stil. Lat. p. 66 Weissenbornium l. c. p. 42.

123 cf. Weissenbornium p. 44 Queckium l. ann. 100 c. p. 20.

124 cf. Walchium emend. Liv. p. 3 Grysarium l. c. p. 15 sq. Handium l. c. p. 66 Queckium l. c. p. 12 sq. quique paucis verbis vividissimam periodologiae Livianae imaginem adumbravit Weissenbornium p. 44 sq.

125 l. c. p. 3 sq.

et cum periculo dicta insolens quid et peregrinum sonent. quae si in unum contracta spectabimus, mira videbitur scriptoris negligentia, qui loqui cum vulgo noluerit; sin suo quaeque loco et sparsa per totum historiae corpus spectabimus, et his effectum intelligemus, ut cuique rei suum sit scribendi genus, ut summissa in levioribus, et prope quotidianae similis, altior exsurgat oratio et incitatior feratur, ubi res verbis exaequandae sunt, mire nos affectos sentiemus, denique hoc artificio optimis simillimum assecutum esse fatebimur Patavinum historicum, ut lactea eius ubertas numquam satiet lectorem.' inprimis vero omnem lectoris per languida haud raro ac longinqua narrationis argumenta satietatem ipsa structurae varietate evitavit Livius, cum periodis aequabili membrorum structura concinnis et perspicuis alias passim interponat sententiis 'hamatis inter se perque plicatis' contortas ac primo obtutu fere obscuras, tamen ut hae ipsae haud raro lectori artificiosum earum nexum accuratius perspicienti artem scriptoris maxime recludant, qui hic sententiarum brevissimarum sibique quasi insidentium serie orationi calcaria quasi adhibet, illic impetum eius veluti freno repente iniecto sistit, hic metam celerrimo cursu attingere properat, illic per gyrorum ambages circumfertur. ipsa vero haec varietas eo augetur, quod Livius, ut supra iam significavimus, fontibus, quos in enarranda historia sequebatur, ita usus est, ut non tantum argumenta inde desumeret, sed passim tam accurate ad eum se scriptorem applicaret, quem cummaxime ducem sibi elegerat, ut inde cum singula, ut supra adnotatum est, vocabula et formulas mutuaretur, atque ita mutuaretur, ut certe non ubivis 'notum callida verbum reddiderit iunctura novum,' tum universam narrationis conformationem ipsumque orationis colorem. cum variis igitur fontibus iisdemque aetate, dicendi genere, stili proprietate inter se longe disparibus per varias partes vel saepe per brevius aliquod spatium operis Livius uteretur, ipsius huius dissimilitudinis imaginem reddunt libri Liviani, 'sed non ut placidis coeant immitia, non ut serpentes avibus geminentur, tigribus agni:' nam omnia haec ita a Livio composita sunt et adornata, ut variae hae, ut ita dicam, tessellae ad unius quasi simulacri singulari opera artificioque perfecti speciem cogerentur ac coniungerentur.

Quibus vero fontibus usus sit Livius et qua ratione inde hauserit id subtilissime exposuit Fridericus Lachmannus commentationibus duabus memoratis de fontibus historiarum Livii, quarum prior a. 1822, altera a. 1828, utraque de sententia ordinis philosophorum acad. Gotting. praemio ornata, Gottingae typis expressa est.[126]

Cum quae ante conditam condendamve urbem poeticis magis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis traderentur, ea nec adfirmare nec refellere in animo fuerit Livio,[127] et per haec tempora et per primordia urbis usque ad Romam a Gallis captam, 'res' ut ipse ait[128] 'vetustate nimia obscuras,' vulgatiorem famam, quae sive ab antiquissimis sive a plerisque scriptoribus tradita esset,[129] amplexus est; 'parvae enim' secundum ipsius Livii[130] querelam 'et rarae per eadem tempora literae fuere una custodia fidelis memoriae rerum gestarum et .. etiamsi quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa urbe pleraeque interiere.' rara autem haec monumenta curiose anquirere, sparsa antiquitatis vestigia legere, ex disiectis

126 cf. praeterea quos affert Lachmannus I. §. 2 p. 1 sqq.
127 praef. §. 6.
128 VI, 1, 2.
129 cf. Lachmannum I. §. 25 p. 48 sqq.
130 l. ann. 128 l.

lacerisque membris acri iudicio sagacique divinatione adhibita veteris historiae quasi corpus refingere atque instaurare — omnia haec et ab ingenio et a consilio scriptoris abhorrebant. Livius enim quamquam haud dubitabat,[131] quin legentium plerisque ad nova festinantibus primae origines proximaque originibus minus praebitura voluptatis essent, 'hoc quoque' verbis ait iam supra allatis 'laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum prisca tota illa mente repeto, avertam, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.'[132] ipsam igitur hanc certe laboris partem suscepit non ut raras illas et semirutas vetustissimi alicuius quasi aedificii reliquias tamquam architectus indefesso studio pervestigaret primum ac metiretur, tum ichnographiam earum conficeret ac 'membra domus' diruta pro ratione ac mensura partium conservatarum ratiocinando conaretur restituere, sed ut eas hedera convestitas, 'spissis' arborum ingentium 'comis' opacas depingeret, suae aliorumque voluptati magis inservitus quam sive literarum cuidam disciplinae sive cuiusquam commodo vel utilitati. omnia illa partim deleta partim confusa esse et videt et fatetur et conqueritur: 'tanti' inquit[133] 'errores implicant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis' — at pro virili parte ad resarcienda haec damna stipem, ut ita dicam, conferre, id ei in mentem non venit 'in rebus tam antiquis si quae similia veris sint pro veris habeantur satis habenti.'[134] id tamen agnoscendum est, nativa quadam grataque indole inter diversas auctorum sententias eam plerumque ab eo electam esse, quae sanae ac simplici menti probabilior esse videatur; ubicumque vero nullam fere sententiam reliquis praestare censet, ipsum discrimen adnotasse contentus est. nam 'nec facile est aut rem rei aut auctorem auctori praeferre' 'nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo auctore stetur.'[135] ipsa vero haec verba in fine libri octavi posita, ubi auctor queritur, vitiatam memoriam funebribus laudibus esse falsisque imaginum titulis, documento esse possunt, per posteriores quoque primae decadis libros 'et singulorum gestis et publicis monumentis rerum confusis'[136] moram ei eadem fere impedimenta attulisse, quae per primordia progredienti antea iter obsaepserant, ita ut per omnes hos decem libros iisdem fere fontibus eadem ratione usus sit. accuratiore vero, ut diximus, ipsorum monumentorum primariorum, quae aetatem tulerant, indagatione spreta hausit ex fontibus secundariis, annalium scriptoribus, idque ita fecisse putandus est, ut non per longinquum studiorum assiduorum decursum omnes ante se scriptores conquisiverit, perlegerit, excerpserit, composuerit, sed ut a satis angustis studiorum initiis orsus progrediente scribendi labore maiorem paulatim permensus sit lectionis ambitum. cum per libros primores raro nominatim auctores suos afferat, coniectura tantum, at ea satis probabili, nisi, contendere possumus, antiquissimum annalium scriptorem, Q. Fabium Pictorem, principem ibi ducem eum habuisse, praeter quem aliorum, Calpurnii Pisonis, Valerii Antiatis, Claudii Quadrigarii, Licinii Macri,

131 praef. §. 4.
132 ibid. §. 5.
133 II,21,4 cf. Broeckerum *Untersuchungen üb. d. Glaubwürdigkeit der altröm. Gesch.* Basil. 1855 p. 377.
134 V, 21, 9.
135 VIII, 40, 3. 5.
136 ibid. §. 5.

Aelii Tuberonis sententiae discrepantes passim laudantur ac diiudicantur; Dionysii Halicarnassensis antiquitatibus Romanis Livium per extremos saltem primae decadis libros usum esse, quae cum aliorum tum Niebuhrii erat sententia,[137] non magis probari potest quam id quod temporum habita ratione per se probabilius foret, Dionysio Livii libros primores ad manus fuisse;[138] recte enim nuper postquam annalium scriptores in permultis rebus inter se consentire lectores admonuit vir eruditissimus, observatum est a Carolo Petero in programmate gymnasii Tanglimensis a. 1853 emisso,[139] et Livium et Dionysium communi hoc fonte ita usos esse, ut pro sua quidem ratione uterque, Livius orationi potissimum limam addendo, Dionysius pragmaticas rationes inserendo, narrationem ab annalibus traditam mutaret, praeterea tamen non modo illius narrationis argumenta retineret atque ordinem, sed etiam persaepe ad verbum eam describeret alter, alter in Graecum transferret sermonem. praeter hos annalium scriptores veterum monumentorum testimonium aliquotiens quidem in subsidium arcessitur, sed plerumque ex ipsis illis scriptoribus desumptum,[140] semel ex ipsius imperatoris Caesaris Augusti ore compertum.[141]

Iisdem fere auctoribus per alteram quoque decada videtur usus esse;[142] inde a belli Punici alterius temporibus duplici rationi, quam eo usque secutus erat, ut cum plurimorum tum vetustissimorum auctorum sententiae quam maxime calculum adiceret, tertia eaque iustissima accessit, quae scriptores proximos memoriae temporum illorum[143] tamquam fidissimos testes potissimum eligere eum iubebat. inter quos nemo magis eminebat Q. Fabio Pictore, quem per primores belli Punici alterius annos 'aequalem temporibus huiusce belli' non tantum eo loco, cuius ipsa verba modo excitavi,[144] sed quousque annales eius porrigebantur 'potissimum auctorem habuit.' ex quo et Polybium et Livium proeliorum, quam solam memoriae ille mandaverit, descriptionem hausisse, speciosis ductus argumentis nuper coniecit C. G. Nitzschius,[145] quem tamen quominus sequar eo fere prohibeor, quod Fabium de vetustiore quidem tempore capitulatim, de iis vero quibus ipse interfuerit accurate scripsisse testis nobis est Dionysius Halicarnassensis ant. Rom. I, 6, ita ut certe non intra ipsorum proeliorum descriptionem Fabius se continuerit. per reliquas historiae horum annorum partes varios fontes secutus insequentibus temporibus per omnes libros ad nos propagatos Polybii, Graeci quidem hominis, at Romanorum magnitudinem in rebus civilibus aeque ac militaribus summa cum admiratione suspicientis et cum ipso hoc sensu res gestas memoriae mandantis exemplum praecipue expressit, non fideli ubivis ac quasi sollicita imitatione, tamen ut narrationis ordinem filumque ex eo desumeret; singula vero vel recidit vel addidit vel in brevius contraxit vel amplificavit atque exor-

137 cf. inprimis schol. hist. Rom. I, 45 sq., quibus ea immutavit, quae hist. Rom. I, 298 ed. pr. de hac quaestione proposuerat; cf. etiam hist. R. III. annot. 485.

138 cf. Lachmannum I, 45 sq., Schweglerum hist. R. I, 103 sq.

139 *das Verhältniss des Livius u. Dionysius zu einander und zu den älteren Annalisten* p. 5 sqq.

140 ex Cincio VII, 3 (si ibi revera, ut equidem arbitror, L. Cincius Alimentus, annalium scriptor bello Punico alteri aequalis, nec L. Cincius aetatis Varronianae grammaticus designatur), Licinio Macro IIII, 7 et 20, eodem ac Q. Tuberone IIII, 23.

141 IIII, 20.

142 cf. Lachmannum II, 1 sqq.

143 XXVIIII, 14, 9 cf. XXV, 11, 20; similia quidem his etiam VI, 12, 3 inveniuntur, ut tamen 'propiores temporibus harum rerum auctores' et ipsi longe ab ipsis rebus remoti sint cf. l. ann. 135 l.

144 XXII, 7, 4.

145 *Quintus Fabius Pictor über die ersten Jahre des Hannibalischen Kriegs* in *allg. Monatsschrift für Wissenschaft u. Lit.* 1854 p. 67—84.

navit vel immutavit sive aliis fontibus sive proprio usus iudicio, aliquotiens etiam sive inscitia sive festinatione inter sermonem Graecum in Latinum vertendum lapsus,[146] quae omnia a Lachmanno illustrata et exemplis comprobata sunt.[147] satis raro autem mentio Polybii a Livio eam ipsam ob rem inicitur,[148] quod tamquam fonte primario eo usus est,[149] cum ibi plerumque testium nomina afferre soleat, ubi singula quaedam cum notabilia tum ab ea, quam cummaxime sequitur, rerum gestarum memoria abhorrentia inde desumit. aliis quoque praeter Polybium Graecis auctoribus se usum esse aliquotiens indicat Livius,[150] nominatim unum Silenum eumque semel excitat.[151] Romanorum praeter Fabium testem belli Punici alterius aequalem alterum L. Cincium Alimentum et ipsum semel tantummodo commemorat,[152] tum per sola huius belli tempora L. Caelii Antipatri annales in usum vocavit, M. vero Porcii Catonis originibus decade demum quarta atque ad ipsas potissimum Catonis res narrandas usus est, eiusdem etiam aliquot certe orationibus praeter eas, quae originum libris insertae erant, adhibitis;[153] praeterea exceptis Licinio Macro, ut videtur, et Aelio Tuberone eos auctores consultavit passimque laudavit omnes, qui per primam alteramque decada ad manus ei fuerant. quibus accedunt alii: Claudius, 'qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem vertit,'[154] Clodius Licinus,[155] P. Rutilius Rufus.[156] quos auctores inde a libro quadragesimo sexto adhibuerit Livius ex rarissimis vestigiis per periochas sparsis non satis dignoscitur: accuratius in difficillimam hanc quaestionem inquirere, quod sine magno apparatu magnisque ambagibus fieri nequit, ab eo quod cummaxime persequimur consilio longe abest.[157] per libros vero illos posteriores nobis servatos Livium iterum videmus ducibus quibusdam primariis electis reliquorum narrationem non tam ad corrigendas illorum sententias adhibentem quam ad exornandas atque amplificandas, plerumque vero ita, ut fontium discrepantiam enotet ac passim secundum argumenta plerumque magis ex divinatione quadam quam ex indagatione petita, sano tamen, ut significatum est, eodemque modesto iudicio diiudicet, quamvis hic illic artificiosiorem quoque rationem ab eo initam videmus, veluti lib. XXXVIII, 55, 8, ubi 'has ego' inquit 'summas auri et argenti relatas apud Antiatem inveni. in L. Scipione malim equidem librarii mendum quam mendacium scriptoris esse in summa auri atque argenti,' X, 9, 13 etc.

Omnes hos, quos secutus est auctores et consilii amplitudine et sermonis elegantia superavit Livius longeque afuit ab incompta nuditate annalium, quibus nihil hirsutius esse[158] certe et ipsius erat sententia; at deerat ei id, quod

146 interdum Livii errores inde excusantur, quod corrupto Polybii codice videtur usus esse. cf. Lachmannum l. c. II, 114 v. Leutschium nunt. d. Gott. 1855, 263 sqq.

147 l. c. II, 8 sqq. 33 sqq. 108 sqq. cf. Walchium em. Liv. p. 6—27, Peterum l. cummaxime c. p. 11, Theodori Lucas disputationem de ratione, qua Livius in hist. lib. conscribendis usus sit opere Polybiano p. I. Glogav. 1854. 4.

148 'nos non minimo potissimum numero credidimus, sed Polybium secuti sumus non incertum auctorem cum omnium Romanarum rerum tum praecipue in Graecia gestarum' XXXIII, 10, 10 cf. XXX, 45, 4, ubi 'haudquaquam spernendus auctor' dicitur Polybius, XXXIIII, 50, 6. XXXVI, 19, 11. XXXVIII, 52, 1. XXXV, 44, 19. ac vel ultra libros superstites a Livio in usum eum vocatum esse probat Lachmannus II, 10 n. 2, ad quam cf. infra p. XXXII.

149 sic recte Lachmannus II, 10.

150 XXVIIII, 27, 13. XXXII, 6, 8. XXXVIIII, 50, 10.

151 XXVI, 49, 3.

152 XXI, 38, 3 sqq.

153 cf. Lachmannum l. c. II, 17 sqq. H. Iordanum quaest. Cat. cap. duo Berol. 1856 p. 13 sqq.

154 XXV, 39, 12. XXXV, 14, 5.

155 XXVIIII, 22, 10.

156 XXXVIII, 52, 1.

157 cf. ann. 148 et Niebuhrii schol. hist. R. I, 49.

158 Ovid. trist. II, 259.

illis fere omnibus certam quandam notam impressit. nam historiam 'non nisi ab honestissimo quoque scribi solitam' vel postquam L. Otacilius Pilitus primus omnium libertinorum scribere historiam orsus est[159] Romae literis consignatam videmus ab iis potissimum, qui memoriae rerum gestarum res a se ipsis domi militiaeve gestas adicere possent atque inserere. at Livius rhetoricam, sicut Otacilius iste, et philosophiam profitebatur, deerat ei accuratior rei publicae per pacis bellique artes gerendae notitia. accedit ac fere inde sequitur, quod fontium suorum vestigiis insistens 'foris bella, domi seditiones'[160] enarrat hisque notabilia alia in fine singulorum plerumque, quorum seriem sequitur in historia enarranda, annorum adicit, ipsum vero rerum nexum interiorem ac magis reconditum nec indagat nec exponit: longe igitur abest a pragmatica illa historiae conscribendae ratione, cui summum exemplum is ei praebere poterat, quem inde a tertia decade post Fabium principem ei ducem fuisse vidimus, Polybius; vel ignorat vel spernit id, quod ipsius Polybii, ut equidem arbitror, vestigia premens Sempronius Asellio[161] ab iis poposcerat, qui non annales relinquere vellent, sed res gestas a Romanis perscribere conarentur: his non modo satis esse, 'quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam, quo consilio quaque ratione gesta essent, demonstrare.' neque a philosophiae, quod amplexus erat, studio eo se deduci passus est, ut causas cognoscere rerum studeret, quinimmo raro ipsi factorum narrationi iudicium suum interponit haud solum in fide historica diiudicanda sanum ac sobrium. at multo magis rhetorem quam philosophum sapit ars Liviana.[162]

Nam si Vitruvius de architectura scribens[163] non uti summum philosophum nec rhetorem disertum nec grammaticum summis rationibus artis exercitatum, sed ut architectum his literis imbutum, haec nisum se esse scribere dicit, Livius annales evolvebat, res gestas populi Romani inde ab urbis primordiis usque ad suam aetatem perlustrabat, temporum computationem persequebatur, rei publicae antiquitates resque bellicas perscrutabatur non, id quod supra data occasione iam significavimus, ut ipsa historiae scientia, quo omnia haec pertinent, penitus imbueretur ipsamque hanc disciplinam studiis suis promoveret, sed ut, quae potius inter scribendum legisset quam ante scribendum collegisset et composuisset, nedum intentiore opera e tenebris partim eruisset operaque sua illustrasset, ea congereret ac pulchra quasi ornataque veste induta iucundo decoroque habitu populo Romano proponeret. iam inde sequitur, fidem historicam non primariam eius esse virtutem,[164] quam tamquam purus

159 Suet. de ill. rhet. 3.

160 VI, 1, 1.

161 ap. Gell. N. A. V, 18, 8.

162 paginis libri supra (ann. 85) comm. trecentis quadraginta octo nihil fere agit Tainius nisi ut rhetoricam hanc oratoriamve Livii indolem permultis quidem, sed saepius haud inelegantibus verbis demonstret cf. praesertim p. 38 sq. 51. 56 etc. 186 sqq. 236 sqq. 245. 251 n. 1. 253 n. 1 etc.

163 Vitruv. de archit. I, 1, 18 (17).

164 cui non obstare videbimus, quod in universum fides eius praedicatur a Cremutio Cordo ap. Tac. l. ann. 108 l. cf. tamen Quint. ann. 104 h.; de fide Livii cf. I. H. Parreidt de suspecta Livii fide disp. praeside C. G. Ioechero Lips. 1743, contra quem scripserunt et Eschenbachius Lips. 1773 et adulescentulus nobilis A. G. U. ab Hardenberg in diss. futili de Livio eiusque virtutibus Coburgi 1778. 4. postea hanc quaestionem pertractarunt primum I. H. L. Meierotto de testimoniorum T. Livii fide Berol. 1797 fol., qui anno insequenti de Livii arte narrandi et artificio disserit ibidem, tum C. Krusius de fide Livii recte aestimanda sect. I. II. Lips. 1812. 4, denique Fr. Lachmannus commentationibus saepe laudatis; singulas operis partes examinaverunt et U. Beckerus *Vorarbeiten zu einer Gesch. des zweiten pun. Krieges* (in Dahlmanni *Forschungen* etc. II, 2) Alton. 1823 ac L. de Vincke *der zweite pun. Krieg u. d. Kriegsplan der Carthager* Berol. 1841 p. 62—68 et A. E. Eggerus l. ann. 108 l. p. 98—101; universi vero ingenii artisque Livianae descriptionem sive pleniorem sive in brevius contractam proposuerunt Niebuhrius hist. R.

putus historicus ante omnia consectatus sit. fontium vetustiorum in rebus plerisque, ut supra adnotatum est, inter se fere consentientium imaginem reddidisse contentus ea, quae minoris momenti ipsi videntur, haud magnopere curat[165] indeque saepius auctorum discrepantia non observata unam eandemque rem, quam variis annis scriptores annalium assignaverant, vel bis enarrat vel ita, ut initium relationis cum continuatione eiusdem post narrationis aliquod intervallum prolata non congruat; alias porro mentionem personae, facti, dicti alicuius tanquam noti inicit, quamvis antea iis de rebus sermo non fuerit, alias narrationem inchoatam ad finem non perducit, alias tempora confundit, alias prorsus omittit res a fontibus narratas,[166] in Polybio denique vertendo vel inscitia vel neglegentia saepius eum errasse supra adnotatum est. dissensiones, quae aciem non fugerant, enotat sua ipsius sententia satis raro interposita et quamquam 'frequentissime dubitat,'[167] alibi fontium rationibus haud minus improbabilibus imponi sibi patitur. quodsi igitur caret severiore artis criticae exercendae methodo, quae apud veteres scriptores perraro invenitur, et in 'vulgaria,' ut Gellius ait, 'traditione' fere acquiescens 'illa pro certo habenda' censet, 'in quibus non dissentiunt auctores,'[168] fidissimos rerum gestarum testes, monumenta ac documenta interrogare aeque supersedet atque accuratissimos antiquitatis indagatores, antiquarios et grammaticos, Varronem prae ceteris, consultare. ingenuo tamen amore candidoque studio veri ita imbutus est, ut in universum fides ei denegari nequeat, ac cum aliis scriptoribus se comparans iure suo profiteri potest, se nihil haustum ex vano velle quo nimis inclinent fere scribentium animi.[169] ex ipsa tamen illa ingenii eius indole sequitur, in singulis examinandis summam cautionem adhibendam esse cum in iis operis partibus, quae simplicem rerum gestarum narrationem continent, tum in iis quae ad geographiam, ad alienorum populorum historiam, ad ipsius rei publicae Romanae instituta et antiquitates, ad rerum denique civilium ac militarium scientiam spectant,[170] ut recte a Friderico Lachmanno[171] observatum sit, Dantii laudationem[172] 'Livio che non erra' non omnibus magni operis partibus comprobari. nam omnibus disciplinis cummaxime commemoratis peculiarem operam non intendit rhetor et philosophus a republica gerenda aeque alienus atque a sedula curiositate eas terras, quarum historia cum rebus Romanis aliquo modo coniuncta erat, studiis atque itineribus perlustrandi et pervestigandi.

I, 3—5 coll. II, 609 sq., idem schol. hist. Rom. I, 45—57, Wachsmuthius *ältere Gesch. des r. Staats* p. 32—43, Blumius *Einleitung in Roms alte Gesch.* p. 123 sqq. 146 sq., I. M. Soeltelius *T. Livius in seiner Gesch.* Monac. 1832. 4., H. Ulrici *Charakteristik der antiken Historiographie* p. 120—125, du Closset essai sur l'historiographie des Romains jusqu' au siècle d'Auguste Brux. 1849 p. 230—274, Queckius l. ann. 100 l., Schweglerus hist. R. I, 103—115. II, 1, 10—13, F. D. Gerlachius *die Geschichtschreiber der Römer* Stuttg. 1855 p. 133—143, C. G. Lewis l. ann. 75 l. I, 44—47. 247—264 cf. p. 22. 71. 245, Tainius libro ann. 85. 162 l., alii, qui tantum non omnes etiam hanc de fide auctoris quaestionem attigerunt.

165 cf. VIII, 18, 2 'Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum in eo parvi refert, quid veri sit.' cf. V, 21, 9, etc. nec tamen in his sibi constat: nam alibi eadem fere sollicite quaerit, quae hic respuit cf. Lachmannum l. c. II, 102.

166 de omnibus his cf. Wachsmuthium l. c. p. 39 sqq., Lachmannum I, 85 sq. 96 sqq. II, 61 sq. 75 sqq., Schweglerum hist. R. I, 112 sqq.

167 Quint. I. O. II, 4, 19.

168 IIII, 55, 8, quae verba ad singularem quandam rem pertinentia ad universam Livii rationem illustrandam possunt adhiberi.

169 XXII, 7, 4.

170 v. modo Niebuhrium hist. Rom. II, 636 sq. coll. III, 187 sq. n. 293. et 233 n. 339 schol. I, 48 sq., Tainium l. c. 68 sqq., Lachmannum I, 105 sqq. II, 81. 84 sqq. 101., Schweglerum l. c. I, 106 sqq., Wachsmuthium l. c. p. 33 sq.

171 l. c. II, 101.

172 inferno XXVIII. v. 12, ubi cf. ann. Biagiolii in ed. Paris. 1818 et Philalethis. cf. Antonium Beccariensem l. ann. 290 l.

Neque aliter in temporibus computandis videtur esse versatus.[173] meminerimus velim, quod ipsum scriptorem supra iam audivimus de fastis per primordia certe rerum Romanarum recte ordinandis desperantem. 'tanti' inquit[174] 'errores inplicant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno gestum sit in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis.' sed ne per ea quidem tempora, ubi hae difficultates cesserunt, animo eum ad chronologicas rationes enucleandas satis attento fuisse, demonstrat et lib. XXVII, 35, 3, ubi aestate anni a. C. n. 207 Olympiae ludicra futura fuisse narrat, Ol. ut videtur 143 a. C. n. 208 designaturus,[175] et exempla a Lachmanno l. c. II, 95 sqq. allata. nec accuratae antiquitatis ex ipsis monumentis primariis indagationi nec severiori artis criticae methodo Livium operam navasse supra vidimus: quid igitur mirum, si is, qui vel in una eademque re enarranda non semel alios aliis locis fontes sequitur, per longinquam annorum plus quam septingentorum seriem tot vitiis atque auctorum inter se dissensionibus turbatam nec certum quoddam systema, ut aiunt, chronologicum sit secutus? me quidem iudice nec Sigonius, quamvis summis laudibus a Niebuhrio[176] elatus, verum vidit, qui constantem quandam aeram Livianam ad a. u. c. 749 relatam enodare conatus est, nec Glareanus, qui obsequentibus praeter alios olim Dodwello, nuper Petero aerae Catonianae asseclam Livium reddidit. mihi certe, ut de iis tantum annis loquar, qui uni Livio (praeterque annum 247 Cap. asseclae fere eius Cassiodoro) desunt nec annus aerae Cap. 247 librariorum incuria omissus videtur nec anni Cap. 263. 264. 377. 444. 452 deficientes probare, Livium certas quasdam rationes chronologicas persecutum esse. cum enim Romae secundum eum annos ducentos quadraginta quattuor regnatum esse (I, 60), consularis igitur imperii initium, secundum fastos Capitolinos a. 244 assignandum, in a. u. 245 incidisse statuendum sit, decemviros a. u. 302 institutos esse dicit (III, 33), quo etiam secundum illos pertinent, quamvis interim consulatus a. 247. 263. 264 Cap. omiserit, primos vero tribunos militari potestate (IIII, 10) a. 310 tribuit = a. Cap. 309; tum annus Romae per Gallos captae Livianus 365 (V, 54 cf. VII, 1 et 18) est Capitolinus 363, quocum congrueret, quod coss. a. Liviani 400 (VII, 18) sunt Capitolini a. 398, nisi Livio deessent tribuni a. Cap. 377 a Diodoro XV, 71[177] nominati; tum binos annos Cap. 443 ac 444 et 451 ac 452 in singulos conflatos apud Livium videmus. quod per alteram decadem annos Cap. 484. 488 omiserit Livius equidem eo, quod a Cassiodoro omissi sunt, contendere non audeam: neglexit enim Cassiodorus et annum 556 hodieque apud ipsum Livium superstitem, conflavit annos 687 et 688; tres vero quartae decadis loci annorum numeros prae se ferentes ita corrupti sunt, ut certi quid de iis pronuntiare non liceat: annus enim, qui libris (XXXI, 1) est 478 (l. 488?), est Cap. 488, qui illis vel 541 (sic Bamb.) vel 540 (XXXI, 5) Cap. 553, qui 508 (l. 558?) illis (XXXIIII, 54) 559; decadis vero quintae numeri aliquot ex lib. XXXXVII et XXXXVIIII

173 de chronologia Liviana praeter Glareani praesertim ac Sigonii scripta infra p. XXXVIIII sq. comm. nominandi sunt Dodwellus ll. a Fabricio bibl. Lat. I, 279 ed. Ern. ll., C. E. v. Trewen-Schröder fast. Rom. Liviani Gedan. 1675. 4, quos equidem non vidi, Niebuhrius h. Rom. II, 625 sqq., Idelerus *Handb. d. Chronol.* II, 169 sqq. F. Lachmannus l. l. I, 20. II, 94 sqq., Fasti cons. Capit. rec. Laurent p. 63 sqq., Peterus act. ant. Darmst. 1839, 625—637.

174 II, 21, 4.

175 v. Idelerum l. l. II, 170 quemque l. Petavium coll. Lachmanno II, 95 ibique ann. 2.

176 hist. R. II, 626.

177 cf. chronographum a. 354 (anon. Norisianum) ap. Mommsenium comm. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1, 613.

periochis restitui possunt: a. 598 ad a. Cap. 600 referendus et anni ludorum Terentinorum 502 et 602 ad a. Cap. 604 et 504. in his annis definiendis Livius fortasse Valerium Antiatem secutus est coll. Censorino de d. nat. c. 17 p. 47, 7 Iahn ac mihi certe nec unum eundemque in chronologicis rationibus ordinandis fontem stricte secutus esse nec ubivis accuratam computationem instituisse videtur: eos certe qui accuratas rationes ratiocinationesque chronologicas ei voluerunt tribuere, varias artes ad systema qualequale procudendum adhibere opus fuit, quare equidem cum Idelero, Lachmanno, Laurentio varios hos annorum numeros per Livii libros dispersos ad unius aerae normam constanter servatam aptari posse nego.

Omnibus tamen fere his sive vitiis sive defectibus pro candore suo ac modestia conscius sibi fuisse videtur Livius: non enim nisi raro sibique ipse diffidens sententiam suam de rebus dubiis proferre audet; sic ubi quaeritur quibus virtutibus inducti patres P. Scipionem in tota civitate virum bonorum optimum esse iudicarint, 'sicut proditum' inquit 'a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetustate obrutam non interponam'[178] ac simili loco[179] 'cuius' ait 'tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor sim?' 'id quod constat, nudum' ei 'videtur proponendum.'[180]

Sic etiam abstinuit fere a digressionibus, quae ad eas plerumque res eum deduxissent, quibus non satis imbutum eum fuisse cummaxime vidimus. quaestionem propositurus, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuisset, veniam fere petiit a lectoribus, nihil minus quaesitum a principio operis sui videri posse dicens, quam ut plus iusto a rerum ordine declinaret varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo suo quaereret.[181] 'non ultra' igitur statuerat 'attingere externa nisi qua Romanis cohaererent rebus,'[182] iisdem, ni fallor, rationibus motus, quibus tamen id accedebat, quod Romanis externa comparanti operae pretium ei non videbatur ea perscribere.[183]

Ipsa tamen amoena illa quasi deverticula legentibus paravit orationes continuo rerum gestarum ordini interserens, quibus eatenus requiem animo suo quaesivisse videtur, ut fontibus interdum posthabitis genio in iis componendis indulgeret, quamvis hic quoque eatenus addictus annalium scriptoribus, ut locis ab illis indicatis eas insereret orationumque argumenta et ipsa ex uno alterove eorum, qui cummaxime ad manus ei essent, desumeret, singula tamen sive ex aliis fontibus sive ex ingenio adderet, demeret, immutaret.[184] ipsis vero his orationibus componendis atque exornandis Livii indoles atque ars erant aptissimae, id quod ipsos veteres recte agnovisse Quintiliani candidissimi ac peritissimi censoris iudicium probat, qui l. ann. 101 allato in contionibus Livium supra quam enarrari possit eloquentem vocat, ita quae dicantur omnia cum rebus tum personis accommodata esse. rhetorica vero Livii studia vel eo apparent, quod ceterum ipsis rerum do-

178 XXVIIII, 14, 9.
179 VI, 12, 3.
180 III, 47, 5.

181 VIIII, 17, 1.
182 XXXVIIII, 48, 6.
183 res Graeciae se spernere his ipsis certe verbis profitetur XXXV, 40, 1; 'ceterum' Masinissa 'cum longe maximus omnium aetatis suae regum .. fuerit plurimumque rem Romanam iuverit, operae pretium videtur' auctori XXVIIII, 29, 5 'excedere paululum ad narrandum, quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.'
184 cf. Lachmannum l. c. I, 82. 119 sqq. II, 114 sqq., qui saepius in orationibus alios auctores secutum aliter res exponere Livium quam in ipsa historia docet I, 121, Tainium l. c. p. 126 sqq. 275 sqq.

cumentis praeter annales conquirendis parum intentus, Catonis tamen nonnullis certe orationibus usus est praeter eas, quae originibus inclusae erant,[185] et quod accurate cum de aliis, quae extabant, tum de P. Scipionis et Ti. Gracchi, quae ferebantur, orationibus refert;[186] ipsius tamen Scipionis verba ad populum adversus tribunos plebis (vel adversus M. Naevium tr. pl.) facta, quae tradit Livius,[187] collata iis, quae inde profert Gellius,[188] docent, Livium, ut Henrici Meyeri verbis utar,[189] antiquitatem et robiginem commutasse splendore atque ubertate orationis suae; genio vero in componendis orationibus eum indulsisse iam inde conicias, quod per orationes praesertim lectionis atque imitationis Graecorum scriptorum vestigia apparent:[190] cum poetarum Homeri, Hesiodi, Aristophanis, tum Demosthenis et Thucydidis.[191] quod vero oratorum primariorum Demosthenis ac Ciceronis lectionem ante omnia commendavit, id indicare videtur, et ipsum summa haec exempla non per singulos modo locos, sed per totam hanc operis sui partem imprimis sectatum esse. id certe non negandum est, orationes laetissimam ac floridissimam operis Liviani partem efficere, cum ob limatam elegantiam sermonis, qui eam quam supra proposuimus indolem dictionis Livianae apertissime refert ac lucidissime, iam eo certissimum praebens argumentum, Livium non ipsa nec orationum nec annalium verba referre, tum ob vividam atque accuratam, ubivis quidem conspicuam, sed in orationibus maxime eminentem morum descriptionem, qua 'candidissimi omnium magnorum ingeniorum aestimatoris' laudem a M. Seneca ei tributam[192] non minus videtur meruisse quam illis quasi funebribus laudationibus, quas Livium, quotiens magni alicuius mortem narrasset, ante se omnibus praesertim et Thucydide et Sallustio benignius magnis viris praestitisse, iure suo adnotavit idem Seneca.[193] at orationes Thucydidis, Sallustii, aliorum historiis insertae multo benignius lucem ipsis rebus gestis afferunt quam Livianae. etiamsi enim id urgere nolumus, ex iis, quae antea disputata sunt, effici, fidem earum aliquanto minorem esse quam reliquarum operis partium,[194] orationes inprimis demonstrant, Livium psychologicae eique et humanissimae et lenissimae hominum contemplationi et descriptioni aeque intentum fuisse atque eleganti floridaeque rerum enarrationi: atque utrumque hunc scopum tam feliciter assecutus est, ut ibi cardo, ut ita dicam, vertatur eius praestantiae, eaedem vero orationes maxime probant a republica eum fuisse alienum: nam historiarum scriptores quo magis ipsi in republica versati sunt atque exercitati, eo crebrius fere libentiusque orationibus utuntur ad nexum internum nervosque quasi subtiliores rerum gestarum lectoribus explicandos ac demonstrandos eoque ipso fere

185 cf. p. XXII. cum ann. 153; unam de lege Oppia orationem (XXXIIII, 2 sqq.), quae, si omnino extabat (cf. tamen ll. ab Henr. Meyero huc relatos orr. R. fr. p. 23 ed. alt. et Henr. Iordanum Iahnii ann. LXXIII, 390, ne Meyeri ed. priorem p. 91 et Lachmannum l. c. II, 18 n. 2 afferam), ei certe ignota fuit, Livius vel ipse confinxit vel ad historici alicuius exemplum expressit. v. Iordanum l. ann. 153 l.

186 XXXVIII, 56.

187 ibid. 51.

188 N. A. IIII, 18, 3.

189 or. Rom. fr. p. 9 ed. alt. cf. etiam Aemilii Pauli or. de rebus a se gestis ap. pop. Val. Max. V, 10, 2 cum Liv. XXXXV, 41 coll. Meyero l. l. p. 157; plerumque tamen, ubi or. ab ipso auctore conscripta extabat, Livius eam praetermisit, quod recte animadvertit Lachmannus l. c. II, 114.

190 documenta horum studiorum ab aliis, Victorio, Sigonio, I. F. Gronovio patefacta collegit et auxit Dobraeus advers. II, 379 sqq. passimque ibid.; de Hesiodo cf. Sigonii ann. ad lib. XXII, 29, 8 et bibl. crit. Amstelod. II, 2, 49, quam l. Lachmannus I, 119.

191 Liv. VII, 30 coll. Thuc. I, 32 sqq. Liv. XXXXV, 23, 15 coll. Thuc. I, 70, 3 ibique Duk. et Huds. (III, 1, 381 ed. Popp.)

192 v. l. ann. 102 l.

193 ibid.

194 cf. Lachmannum l. c. I, 115. II, 115.

nititur ratio historiae conscribendae, quae vocatur pragmatica — Livius orationibus suis et eos subtilissime depingit, quos loquentes inducit, et rerum statum in universum collustrat, ut sua ipsius sentiendi ratio quasi perluceat,[195] in arcana vero illa et adyta reipublicae, quae et ipsi praeclusa erant, lectorem introducere nequit.

Per se patet, his quae modo diximus, non negari, certam quandam reipublicae gerendae sectam normamque ab eo probatam esse.[196] his vero Livii ipsius rationibus adumbrandis pauca quaedam videntur esse praemonenda. postquam Augustus 'cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit' res Romanae eo quidem paulatim immutatae sunt, ut ipsorum civium in re publica administranda partes imminuerentur, princeps vero ille prudens ac sollers imperii cruentati ac lacerati splendorem occaecatum ita restituit, ut non sine veri specie viri doctissimi[197] ad eum referenda esse censuerint conclamata illa verba Curtiana[198] 'proinde iure meritoque populus Romanus salutem se principi suo debere profitetur, qui noctis quam paene supremam habuimus, novum sidus illuxit. huius hercule, non solis ortus, lucem caliganti reddidit mundo, cum sine suo capite discordia membra trepidarent. quot ille tum extinxit faces, quot condidit gladios, quantam tempestatem subita serenitate discussit! non ergo revirescit solum, sed etiam floret imperium.' quae, utcumque res illa se habet, optime describunt temporum illorum condicionem, quae 'post tot discrimina rerum' tam laeta fuit atque exoptata, ut quamvis libertate imminuta Romae ex tam exiguis primordiis ad hoc potentiae fastigium evectae, concordiae ac paci tam subito tandem aliquando redditae aspectus optimum quemque et ingeniosissimum sincero illo et genuino patriae amore imbueret atque impleret, quo et illius aevi poetas excellere videmus et Livium.[199] hunc in ipso librorum limine magnitudine operis suscepti impletum principis terrarum populi, cuius rerum gestarum memoriae pro virili parte et ipsum consuluisse iuvaturum sit, nomine exornantem Romanos videmus[200] ac paulo post[201] profitentem, si cui populo licere oporteat consecrare origines suas et ad deos referre auctores, eam belli gloriam esse populo Romano, ut cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo quam imperium patiantur. post quae paucis interiectis sic pergit:[202] ceterum aut me amor negotii suscepti fallit aut nulla umquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere.' et hunc patriae amorem, quem ipsa primor-

195 cf. Weissenbornium l. c. p. 41.

196 cf. quos l. Fabricius bibl. Lat. I, 293 sq. Ern., quibus addenda D. G. Hegewischii diss. *über d. polit. Charakter d. Livius* in eiusd. nov. collect. opusc. hist. I, 166 sqq. et F. X. Frühii comm. progr. gymn. Constantiensis a. 1851 inserta, *die polit. Ansicht des röm. Geschichtschreibers T. Livius.*

197 veluti Hirtius, C. T. Zumptius, alii, quos affert Muetzellius ed. suae Curtii maioris p. XLVIII sq.

198 X, 9, 3 sqq. (28).

199 facere non potui, quin fere repeterem, quae ingeniose et amabiliter, ut assolet, hac de re nuper disputavit K. Lehrsius *pop. Aufsätze aus dem Alterthum* p. 178 sq.

200 praef. §. 3. equidem hic et in proxime sequentibus consulto praefationis potissimum testimonio usus sum, quae nec pessimis totius operis partibus cum Niebuhrio (schol. c. I, 48) adnumeranda est nec consilio manifesto destituta, quae sententia est Schwegleri hist. Rom. I, 106, v. modo Lewis l. c. I, 249 anni. 13.

201 ibid. §. 7.

202 ibid. §. 11 sq.

dia spirant, ubivis et tacite totius operis habitu ac fine et expressis verbis, ubicumque se offerebat occasio, probavit, sicuti etiam Patavii, urbis patriae, vel in ipso operis limine mentionem non sine studio quodam videtur iniecisse.[203] ac negari nequit, ipso hoc Romani nominis amore abreptum Livium passim paulo cupidius partes Romanas sequi: in universum tamen nec adversus hostes iniustus est, et Romanorum iniurias adversus eos commissas alibi quidem vel reticet vel imminuere studet, alibi vero ingenue sane fatetur.[204] ita nec reliqua Romanorum vitia ignorat, praesertim ea, quae 'labente' demum 'paulatim disciplina' sese insinuarunt: 'ad illa' inquit[205] 'mihi pro se quisque intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nec remedia pati possumus, perventum est.' vetustas res scribenti ipse animus ei fiebat antiquus:[206] a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidit aetas tantisper certe, ut supra commemoravimus, dum prisca tota illa mente repetit, se aversurus est:[207] 'hanc' inquit 'modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit';[208] veteris simplicitatis, parsimoniae, roboris, prudentiae civilis sincerus admirator suae aetatis luxuriam, divitias, debilitatem conqueritur,[209] belli etiamtunc alterius Punici aetatem enarrans alta voce clamat:[210] 'eludant nunc antiqua mirantis: non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse.' quae non impediunt, quominus cum data occasione principum, praesertim patriciorum cum plebe pugnantium, superbiam atque arrogantiam vituperet tum saepius atque acerbius multitudinis levitatem atque inconstantiam castiget: ipsa vero illa vituperatio docet, Livium hic quoque veritatis ac fidei studiosum fuisse, quamvis negari nequeat, eum in universum a partibus olim patriciorum, deinde optimatium stare eorumque rebus favere. id ipsum etiam eo elucet, quod 'Gnaeum Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret,'[211] sicuti p. VIIII memoratum est: idem tamen documento est, Livium quamvis Augusti amicum[212] longe afuisse a praepropera illorum festinatione, quibus prae lucidis sideris Iulii splendide orientis radiis liberae reipublicae memoria tenebris obducta videretur quique, 'postquam bellatum apud Actium atque omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit,' 'ruere in servitium.' desunt quidem nobis eae operis Livianae partes, quibus suae aetatis ac proxime praecedentis res enarratae erant: at quae de M. Catone Uticensi,[213] quae de

203 I, 1 cf. etiam X, 2 eodemque aliquatenus pertinet auguris illius Patavini mentio, p. VIII. cf. adn. 38 commemorata. de patriae hoc amore Liviano cf. inprimis Lachmannum l. c. I, 88 sqq. II, 67 sq. coll. I, 76.

204 vide exempla a Soeltelio l. c. p. 6 sqq. allata.

205 praef. §. 9.

206 XXXXIII, 13, 2.

207 praef. §. 5.

208 IIII, 6, 12.

209 veluti praeter ll. praef. cummaxime ll. VII, 25, 9 deque rebus scenicis ibid. 2, 13.

210 XXVI, 22, 14.

211 Tac. ab exc. d. Aug. IIII, 34.

212 ibid. cf. p. VIII sq.

213 ap. Hieron. prol. lib. II. in Hoseam, Liv. fr. p. 806 Drb., fr. 45 p. XII sq. Wssb.: 'cuius (Catonis) gloriae neque profuit quisquam laudando nec vituperando quisquam nocuit, cum utrumque summis praediti fecerint ingeniis. significat autem M. Ciceronem et C. Caesarem, quorum alter laudes, alter vituperationes supra dicti scripsit viri.'

stigia ex librorum manuscriptorum subscriptionibus post alios[234] illustrarunt L. Lerschius,[235] G. B. de Rossi,[236] O. Iahnius,[237] qui ex codicum lectionibus saepe sive mutilis sive corruptis genuinam hanc subscriptionum formam elicuit:

Nicomachus Flavianus v. c. III. praefect. urbis emendavi apud Hennam.
Nicomachus Dexter v. c. emendavi ad exemplum parentis mei Clementiani.
Victorianus v. c. emendabam domnis Symmachis,

quarum tamen subscriptionum sola tertia omnibus primae decadis libris subscripta invenitur, cum prima ad calcem librorum VI. VII. VIII, cum altera pone lib. III. IIII. V coniuncta, ut uterque Nicomachus ternos tantum libros, Victorianus universam decadem emendavisse videatur. ipsum vero Q. Aurelium Symmachum his studiis intentum fuisse ex epistula quadam eius ad Valerianum scripta[238] elucet, ubi 'munus' ait 'totius Liviani operis, quod spopondi, etiamnunc diligentia emendationis moratur.' nec proxima aetate Livii lectionem neglectam esse supra significavimus. quae tamen aetas arctioribus finibus definienda esse videatur. nam a Prisciano usque ad Ioannem Sarisberiensem et ipsum libros modo hodieque servatos excitantem nusquam locos Livianos ex ipso fonte haustos legi auctor est Niebuhrius.[239] in cuius auctoritate mihi in scriptoribus medii aevi haud ita versato acquiescendum fere est. quae enim Iornandes[240] de Britannia Livio refert auctore, ea vereor ne referenda sint ad Taciti Agricolae cap. 10,[241] ubi Livius et ipse laudatur. a Prisciano tamen paulo ultra progrediendum esse arbitror et ex loco quodam Ionae, abbatis Bobiensis saec. VII, qui in vita S. Columbani[242] 'ut Livius inquit' ait 'nihil tam sanctum religione tamque custodia clausum, quo penetrare libido nequeat,' nisi ipsa haec verba aliunde translata esse demonstrabitur, et ex scholiis Lucani cod. Voss. VII, 471, Voss. Berol. C. X, 471, eorundem et Guelferbytani X, 521, quae probare videntur belli civilis libros, certe lib. CXI. et CXII, Vaccae ad manus fuisse, quem ad saeculum sextum olim a se relatum postea vel quarto vel etiam tertio saeculo assignavit C. F. Weberus;[243] at Vaccam Isidori originum libros expilasse equidem pro explorato habeo.[244] historiae vero miscellae locus,[245] ubi Claudius, Valerius Antias, Polybius deinceps afferuntur, cum aliis eiusdem historiae ad Livium quidem est relatus a Bayero[246] quique eum sequitur Lachmanno[247] et revera e Livio haustus est:[248] at in ipsam historiam miscellam locus ille illatus est ex Orosio V, 3 eodemque reliqui loci a Bayero significati referendi sunt.

Saeculi vero septimi initio vel praecedentis exitu Gregorius primus pont. max. a. 590—604 incendio dedisse fertur bibliothecam

234 v. Iahnium l. ann. 237 laudando p. 335.
235 l. ann. 229 l. p. 27 (253) sqq.
236 in comm. de inscr. honoraria Nicomachi Flaviani ann. inst. arch. Rom. XXI, 283—361, ubi cf. inprimis p. 320 sqq.
237 nunt. soc. lit. Sax. cl. phil. hist. a. 1851 p. 335 sqq.
238 Symm. epp. VIIII, 13.
239 schol. comm. I, 67.
240 de origine actuque Getarum c. 2.
241 sic etiam H. de Sybel de fontibus libri Iordanis diss. p. 13; aliis ex ipso Livio Iornandes videtur hausisse veluti Wexio protegg. in Tac. Agric. p. 23.
242 Bedae opp. III, 201 ed. Colon.
243 v. ed. Luc. cum not. sel. Grotii III. 1831 p. IV sqq, *Allg. Schulzeitung* 1831 II, 809—814 ind. lect. Marb. aest. 1856 p. 15.
244 eandem sententiam, alibi fortasse a me probandam, Isidorum a scholiasta Lucani excerptum esse, non ex scholiis hausisse et Oudendorpius protulit (ad Phars. I, 1 et passim) et F. G. Otto in act. ant. Darmst. 1850, 309, qui tamen Vaccam saeculo sexto assignat ibid. p. 310. locis supra commemoratis, qui ex Livio hausti sunt, alios coniectura addit ibid. p. 318 sqq.
245 Muratori scr. rer. Ital. I. p. 25.
246 fasti Achaici illustrati: comm. acad. Petrop. V, 447.
247 l. c. II, 10 n. 2.
248 cf. de Moerner de Orosii vita etc. p. 123.

quandam Romanam gentilem, quam omnes scriptores, qui hoc incendium attigerunt,[249] Palatinam fuisse arbitrati sunt Ioannis Sarisberiensis verbis nisi, qui[250] 'ut traditur' ait 'a maioribus, incendio dedit' Gregorius

'Scripta Palatinus quaecumque tenebat Apollo.

in quibus erant praecipua, quae coelestium mentem et superiorum oracula videbantur hominibus revelare.' me vero iudice h. l. Sarisberiensis in universum tantum significasse videtur bibliothecam quandam auctorum paganorum a Gregorio esse incensam, versu scilicet Horatiano[251] leviter immutato ad ipsas literas gentiles designandas usus. quodsi vero revera bibliothecam Palatinam designaturus erat Sarisberiensis, sibi ipsi, id quod recte animadvertit Tiraboschius,[252] contradixit; nam alio quodam loco[253] narrat, flagitia regis, Commodi sc., poenam urbis insecutam esse: 'nam fulmine' inquit 'Capitolium ictum, ex quo facta flammatio, bibliothecam illam maiorum cura studioque compositam aedesque alias iuxta sitas rapaci turbine concremavit.[254] fertur tamen beatus Gregorius bibliothecam combussisse gentilem, quo divinae paginae gratior esset locus et maior auctoritas et diligentia studiosior. sed haec sibi nequaquam obviant, cum diversis temporibus potuerint accidisse.' hic certe non de Palatina, sed de Capitolina quadam, si dis placet, bibliotheca sermo est,[255] Sarisberiensis vero quin utroque loco idem incendium indicare voluerit equidem non dubito; accedit quod Palatinae bibliothecae usque ad Gregorii tempora propagatae nullum praeterea extat vestigium; sic utraque quidem narrationis forma, si priore revera bibliothecae Palatinae incendium indicatur, apocrypha, ut verbo uti liceat, mihi esse videtur. at inde non sequitur, Gregorium nullos paganorum libros incendio dedisse: immo recte Blumius et Marggraffius[256] ll. supra ll. narrationis istius summam eatenus defendunt, ut revera auctores quosdam gentiles cremandos iusserit Gregorius — ipseque Sarisberiensis, ut vidimus, altero fortasse loco ab hac explicatione ita tantum recedit, ut numerum librorum concrematorum verbis illis poetae Venusini in usum vocatis nimis extollat. nec per se incredibilis est Antonini, archiepiscopi Florentini Cosmo I. Mediceo aequalis, narratio ad Ioannis Dominici cardinalis (archiepiscopi Ragusani per annos 1408—1419) testimonium provocans,[257] 'quod omnes libros, quos potuit habere Titi Livii comburi fecit' Gregorius, 'quare ibi multa narrantur de superstitionibus idolorum,' certa tamen ac fide digna auctoritate destituta, ut ex ipsa illa incendii a Ioanne Sarisberiense relati memoria profluxisse merito viris doctis visa sit.[258]

249 v. modo Sillv. Luersenium de templo et bibl. Apoll. Palatin. Franeq. 1719 p. 230 sqq. Baylium dict. hist. et crit. s. v. Grégoire I. t. II, 598 sq. ed. Bas. a. 1738, qui nullis, Heerenium *Gesch. d. class. Litt. im Mittelalter* I. (*hist. Werke* IIII.) 80 sq., qui paulo levioribus argumentis Sarisberiensis narrationem addubitat, neutroque accuratiorem G. I. Th. Laium *Gregor I. der Grosse nach seinem Leben u. seiner Lehre geschildert* Lips. 1845 p. 11; sobrio rectoque iudicio totam hanc quaestionem attigerunt Fr. Blumius itin. Ital. I, 27 sq. n. 38 et E. W. Marggraffius de Gregorii M. vita diss. Berol. 1845 p. 15 sq.; eius qui nuper de Gregorio eiusque aetate scripsit Pfahleri librum (Francofurti ad M. a. 1853) inspicere non potui.

250 de nug. cur. II, 26 extr. p. 123 ed. Lugd. Bat. a. 1639.

251 epp. I, 3, 17.

252 hist. lit. Ital. tom. III. lib. II. cap. II. §. X. p. 93 ed. Moden. a. 1773, qui cf. p. 89 sqq. §. VII sqq. de tota hac re contra Bruckerum fuse disputans.

253 ibid. VIII, 19 p. 646.

254 haec hausit Sarisberiensis ex Oros. VII, 16, qui sua h. l. ex Hieronymo desumpsit v. de Moerner l. cummaxime l. p. 63. 164.

255 cf. Beckerum ant. Rom. I. p. 394 n. 765.

256 is tamen immerito Schroeckhium vituperavit, locum libri VIII Policratici ad Capitolinam quandam bibliothecam referentem.

257 Anton. summa theol. p. IV. tit. XI. c. IIII. §. III.

258 cf. modo Lewis l. l. I, 264 n. 48. eodem

Eorum qui nobis supersunt librorum manu scriptorum nullus Gregorii aetatem anteit, si forte lacera illa libri XCI. in cod. Palatino bibl. Vatic. rescr. XXIV. fragmenta, quamquam ne horum quidem aetas satis stabilita est,[259] et cod. capit. Veronensis XXXVIII librorum III—VI reliquias excipias; harum reliquiarum notitia debetur Fr. Blumio,[260] qui specimen variae lectionis inde excerpsit ad lib. III. caput 29 sq. pertinens, scripturae aetatem haud accuratius definivit.[261] codicum vero superstitum Gregorio fere aequalis esse videtur cod. olim Larishamiensis, nunc Vindobonensis librorum XLI—XLV, qui sexto p. C. n. saeculo a iudicibus harum rerum peritissimis adsignatur, eodem paulo posterior bibl. imp. Parisinae cod. Puteaneus decadis tertiae. cum vero singuli codices singulas fere decadas complectantur, in ulteriore textus, quem vocant, historia per librorum mss. seriem continuanda[262] singulae decades singillatim pertractandae sunt.

Primae ergo decadis[263] reliquiae antiquissimae sunt folia Veronensia. si ex exiguo illo lectionis specimine a Blumio proposito argumentum capere licet, is liber, quo folia haec pertinebant, ab optimorum codicum nostrorum scriptura satis longe recessit: cum tamen satis neglegenter scriptum esse ex multis scripturae vitiis appareat, ex parcis reliquae variae lectionis per tam exiguam particulam exceptae vestigiis certum de ea, quae inter hunc et reliquos codices mss. obtinet ratione iudicium proferre haud ausim, quamvis mihi quidem emendationem Victorianeam sapere non videtur. multo minus constat de cod. primae huius decadis Askewiano, quem literis uncialibus scriptum a se visum esse in epistula Amstelodami d. VIII. m. Iul. a. MDCCXXXXIX. ad Ioannem Iacobum Reiskium data narrat Io. Steph. Bernardus, medicus literarum elegantiorum peritus.[264] hunc librum in bibliothecam Taylorianam ex Askewiana migrasse Alschefskio compertum fuisse videtur,[265] equidem bibliothecae Askewianae manuscriptae[266] inspiciendae facultatem nancisci non potui nec meliore successu ipsius codicis per Angliam vestigia a me rogatus dum in illis regionibus moraretur anquisivit vir eruditissimus Carolus Pertzius. multo magis nec tamen satis notus est alter codex, nunc ipse vel latens vel amissus, quem Reinhardo a Ritpur, ecclesiae Vormaciensis decano, ex bibliotheca illic publica acceptum refert Beatus Rhenanus,[267] ad libros huius decadis primores sex — desinunt enim eius adnotationes in lib. VI. c. 28 §. 7 — emendandos praeclare hoc libro usus.[268] pertinuit autem is, quod recte ex Rhenani adnotationibus ad Liv. I, 44, 4; II, 30, 4; 36, 3 collegit Drakenbor-

referendus est novicius quidam nuntius de Ciceronis libris a Gregorio combustis, de quo Tiraboschium l. l. laudasse sufficiat.

259 v. Niebuhrii ad Cic. orr. fragm. etc. praef. p. 18 sqq.

260 mus. Rhen. Niebuhrian. II. 1828 p. 336—343.

261 folia nonnulla Livii rescripta Bobiensia a de Vesmio detecta esse Haenelius narravit in *Krit. Jahrbb. f. deutsche Rechtswissenschaft* 1844 II. p. 1053.

262 cf. Drakenborchii syllabus codd., quibus in Livio recensendo usus sum, XV, 1, 613 sqq. ed. Stuttg.; Alschefskium *über die krit. Behandlung der Geschichtsbücher des T. Livius* Berol. 1839. 4 collatis eiusdem praefationibus et ad lib. XXX editionem et ad singula ed. librorum Livianorum maioris voluminis.

263 cf. Weissenbornium in Iahnii ann. XXXV, 356 sqq. XXXVIII, 243 sq. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI. n. 80 sq. XIX. n. 132 sq.

264 *Ioh. Iac. Reiskens v. ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung* p. 348 sq.

265 praef. ed. Livii II. p. XII.

266 bibl. Askewiana ms. auct. vend. m. Mart. 1785. Lond. 1785.

267 cf. eius ad Liv. I, 20, 2; VI, 1, 2 et ad Tac. ann. VI, 37 adnotationes et Drakenborchii praef. XV, 1, p. LV sqq., ubi p. LVII alterius cod. a Rhenano in usum vocati mentio inicitur, p. LXI sq. duorum codd. a Gelenio adhibitorum.

268 librum in fine mutilum primis quoque duobus ternionibus caruisse queritur Rhenanus ad Liv. I, 20, 2, unde adnotationes eius incipiunt.

chius,[269] ad libros ex Victoriani Nicomachorumque recensione prognatos, unde praeter fragmenta Veronensia, de quibus nondum satis constat, primae decadis libri quotquot enotuerunt omnes originem ducunt, plerumque ipsis subscriptionibus superstitibus testatam. dolendum tamen est, illam recensionem non satis accurate confectam esse, ut ex ipsius archetypi scriptura male ac neglegenter lecta multi errores in exemplar Symmachianum indeque in exemplaria nostra sese insinuarint. accedit, quod haec et male aucta sunt variis lectionibus glossisque ex primario illo codice, ubi inter lineas et ad marginem adscriptae erant, inter ipsa scriptoris verba receptis, et male imminuta singulis verbis totisque sententiis inter scribendum oculorum plerumque errore a librariis omissis. suo igitur iure Niebuhrius:[270] '*wir hängen bei der ersten Decade an dem Faden eines einzigen Urexemplars, dessen Text durch eine sehr leichtfertige Recension angeordnet ist.*' ex huius igitur ipsius recensionis vestigiis per libros mss. propagatis illius archetypi forma artis criticae opera eruenda et restituenda est. ipsius vero huius archetypi emendatio interdum quidem, ubi depravationis causa indagari potest, feliciter procedere poterit — in universum hunc terminum certa artis lege vix transgrediemur.

Recensionem vero hanc ex libris hodie superstitibus optime servat cod. Mediceus bibl. Flor. Laur. plut. LXII, 19 membranaceus saec. XI, de quo post Bandinium egit Alschefskius praef. Liv. I, p. X sq. huius codicis, qui cod. Vormaciensi fere gemellus est, pretium recte agnovit I. F. Gronovius. at illius libri Vormaciensis lectiones cum a Rhenano non ea, quam hodie in veterum libris excutiendis exigimus accuratione enotatae sint, nunc in prima decade Liviana recensenda Mediceus liber solus pro fundamento habendus est, a quo secundum rectum Mauricii Hauptii iudicium, mus. phil. I, 474 prolatum, nisi necessitate cogente numquam recedendum est. cuius libri nec Gronovio, ut diximus, nec Drakenborchio ignoti plena tamen notitia Alschefskio demum debetur eiusdemque viri studiosa diligentia alter primae huius decadis Livianae fons reclusus est cod. bibl. imp. Paris. 5725, olim Colbertinus,[271] qui quamvis in plerisque cum Mediceo conspirans originem tamen ducere videtur ex alio recensionis Victorianeae exemplari, quod Medicei archetypo paulo inferius erat. ad librum hunc Parisinum proxime accedunt duo alia exemplaria, Bambergense alterum, alterum Einsidlense, quorum illud diligenter nuper descriptum et per librum I. collatum est in prolusione scholastica gymnasii Baruthini a. 1856 ab H. W. Heerwagenio, hoc viris doctis Orellii opera primum innotuit.[272] huius codicis[273] collatio a Mauricio Hauptio accuratissime instituta et Weissenbornio nuper in libris his recensendis affuit et meo usui viri egregii liberalitate concessa est. ad ipsam hanc cod. Parisini familiam pertinet cod. Helmstadiensis I, cuius lectionibus ex soc. Ienensis Lat. novorum actorum vol. I. desumptis Stuttgartiana Livii Drakenborchiani editio aucta est. Reliquorum codicum a Drakenborchio in usum vocatorum, qui ad Mediceum propius accedunt, quamvis nullus eorum nec ex ipso nec ex archetypo eius descriptus est, optimus est Harleianus primus librorum octo priorum quamvis crebris omissionibus foedatus, ad quem proxime accedunt Leidensis primus quique

269 l. l. p. LVI sq. cf. Iahnium l. ann. 237 l. p. 335.

270 hist. Rom. II, 207 cf. Cic. orr. fr. etc. p. 82.

271 cf. Alschefskius I, XIII sq.

272 in Seebodii nov. ann. I, 1831, 396 sqq.

273 saec. IX. esse dicitur in catal. mss. Einsidlensium ap. Haenelium catal. lib. mss. p. 663 n. 218, est vero variis saec. X. manibus scriptus teste Hauptio; continet praef. et lib. I, 1—28, 2; IIII, 30, 14 — VI, 36, 3 cf. adn. crit. ad hos ll.

cum eo maxime congruit cod. bibl. monast. S. Marci Florentinus ab I. F. Gronovio passim in usum vocatus, saec. ut videtur XII, cuius memoriam nuper suscitavit Henricus Keilius.[274] qui cum Florentiae hunc codicem sollertissime, ut assolet, contulisset, varias lectiones a se excerptas humanissime mihi commodavit. his libris addendus fere, quamvis paulo posthabendus, videtur Vossianus primus. ceteri vero codices, quorum notitia accuratior ex editione Drakenborchiana l. ann. 262 l. peti potest, tantum non omnes his inferiores sunt et vel foede depravati vel foedius interpolati.[275]

De reliquarum decadum subsidiis criticis in singulorum huius editionis voluminum praefationibus fusius disputaturus, hic summatim tantum gravissimam hanc quaestionem attingam. tertiae igitur decadis fons longe praestantissimus est cod. bibl. imp. Paris. 5730, olim Claudii Erycii Puteani, unde Puteaneus audire solet.[276] cuius eximii libri plenam notitiam per libros huius decadis tres primores debemus Alschefskio, per libros XXIIII—XXVI Gustavo Beckero, Lubecensi, phil. doctori, et Guil. Weissenbornio, qui collationem a Beckero institutam Livii ed. quam parat Weidmannianae vol. V. p. 312 sqq. inserendam curavit, per reliquos libros ab iisdem viris doctis propediem exspectamus.[277] hic vero codex cum et ab initio et a fine mutilus sit aliis praeter eum libris ad universam decadem recensendam opus est, inter quos cum cod. bibl. Med. Laurentianus LXIII, 20, qui et ipsa extrema lib. XXX parte caret, et cod. bibl. imp. Paris. 5731 olim Colbertinus nominandi sunt,[278] tum Bambergensis,[279] M. IV. 9., a lib. XXIIII c. 7 oriundus. idem tamen volumen Bambergense huic codici agglutinatum continet optimum decadis quartae usque ad lib. XXXVIII c. 46 librum ms., maximi vel eo aestimandum, quod unicum capitum lib. XXXIII priorum septemdecim exhibet exemplum.[280] praeterea tamen ad hanc decadem emendandam cod. aed. metropolit. Moguntinae, iam a Drakenborchio[281] frustra quaesito, aegre caremus, qui inde a lib. XXXIII c. 17 usque ad lib. XXXX porrigitur et ex quo lib. XXXIII primum editum, XXXX suppletum esse constat: nam quae inde enotata sunt in ed. Moguntina a. 1519[282] et in Basil. a. 1535[283] tenuem tantum praestantissimi huius libri praebent notitiam. Decadis quintae partem superstitem uno tantum libro supra nominato olim Laureshamiensi, nunc post varias vicissitudines bibl. Palat. Vind. cod. phil. Lat. CV[284] venerandae aetatis contineri inter omnes constat. cuius libri collationem Kopitariana, quam

274 philol. I, 182.

275 diligenter de variis eorum classibus ac pretio egit Heerwagenius nunt. d. Mon. XVIIII. n. 139 p. 29—31; optimo cod. passim usus esse videtur librarius cod. Loveliani 4 maxime ceterum interpolati. cod. Romani in bibl. Sessioriana saec. XII, qui tamen non ultra lib. II. initium porrigitur, notitiam dedit Prellerus act. ant. Marb. 1847 p. 205. 210: ex collatione praef. et lib. I. cap. 1—3 ibi proposita, cod. satis neglegenter scriptum ac singula verba saepius omittentem, cum Leidensi primo saepius conspirare elucet, quamvis sua sibi vitia praeterea habeat; librorum I. V. VII. fragmenta in cod. quodam hymnos ecclesiasticos continente Flamershemii, vico prope Coloniam Agrippinam sito, ab Eckertzio nuper detecta esse narrarunt acta diurn. Colon. cf. act. diurna Voss. Berol. a. 1857 n. 93 addit. 1 p. 5.

276 cf. Alschefskii praef. vol. III. p. VIII sqq.

277 partis lib. XXX. in cod. superstitis lectiones ab E. Millero excerptas ed. Alschefskius in ed. lib. XXX. cf. ed. mai. vol. I. p. XXVI.

278 Alschefskii praef. III. p. XXI sqq.

279 eiusdem praef. lib. XXX. p. V sqq.; vv. ll. ex lib. XXIIII—XXVII, ab E. G. Fabrio enotatae, a Ioachimo Meyero in progr. gymn. Norimberg. a. 1847 et a. 1848 editae sunt.

280 cf. Goelleri ed. lib. XXXIII. p. 347 sqq. cum v. l. ibid. p. 159 sqq. et Kreyssigii eiusdem libri ed. p. V sqq. 123 sqq.

281 v. praef. p. CVII sqq. ed. Stuttg.

282 indeque apud Kreyssigium l. c. p. LXIII sqq.

283 cf. Drakenborchii praef. p. LXII sq.

284 catal. Endlicheriani p. 49 cum tab. II. cf. etiam Erasmi praef. ed. Basil. a. 1531, Petri Lambecii bibl. Vind. lib. II. cap. VIII. (XV, 1, 428 sqq. Liv. Drakenb.), Walchii em. Liv. p. 245 sq. cum tabula aeri incisa.

publici iuris fecit Kreyssigius,[285] diligentiorem magnopere exoptandam esse dixit luculentisque exemplis probavit Madvigius;[286] huic vero desiderio satisfacturum se esse spopondit vir horum studiorum egregie peritus Gustavus Linkerus. de subsidiis denique criticis ad periochas Livii recensendas superstitibus accurate et sagaciter more suo egit Otto Iahnius in praef. ad periocharum ed. suam Lipsiensem a. 1853.

Antequam typis traderentur libri Liviani satis crebro descripti et in Italia certe non tantum ab hominibus harum literarum peculiariter studiosis, sed fere vulgo lectitati esse videntur, quod probat lepida Fr. Sacchetti, hominis Florentini saec. XIIII vigentis historiola[287] a Niebuhrio schol. hist. Rom. I, 67 allata, ubi civem quendam Florentinum lectioni Livii intentum videmus: quod vero ad homines primarios attinet, ut nonnulla tantum delibem, Dantius Livium, ut supra vidimus (ann. 172) summa laude extollit in divina comoedia idemque alibi[288] Livium cum Vergilio et Lucano testes laudat miraculorum, quae deus in urbe condenda admiserit, Petrarcha[289] 'opus ipsa mole mirabile stupendumque' laudibus efferens, narrat, se secundam decadem hortante Roberto Siciliae rege summa, sed inefficaci diligentia quaesivisse; in carmine de obitu, qui anno 1343 per Italiam ferebatur, Petrarcae Antonius de Beccaria medicus Ferrariensis, inter funeris comites 'prima' inquit Dantii memor 'era Tito Livio doloroso Storiografo sommo, il qual non erra,'[290] ac sane Petrarchae in Livium amor mutuo hoc caritatis signo dignus fuisset: in epistula Patavii a. 1350 'in vestibulo Iustinae virginis et ante ipsum sepulcri eius lapidem' ad Livium data profecto non Romam modo eius videndi gratia, sed Indiam ex Gallia aut Hispania se petiturum fuisse profitetur, in libris eius superstitibus se exerceri narrat, gratias ei agit, quod oblitus saepe praesentium malorum felicioribus ab ipso inseratur, ut inter legendum saltem cum Corneliis Scipionibus Africanis, Laeliis, Fabiis Maximis etc. et non cum illis extremis furibus, inter quos adverso sidere natus sit, sibi videatur aetatem agere;[291] Romanorum tribunorum ultimus, Cola di Rienzi 'Titum Livium, Senecam, Tullium, Valerium Maximum usui sibi admodum familiares habuit.'[292] saeculo insequenti Laurentius Valla Livio studia sua impendit a Drakenborchio[293] fuse exposita; Victorinum vero Feltrensem 'lectionem publice audientibus praebuisse Livianam ingenti hominum admiratione et fama' narrat editionis librorum Livianorum principis editor Io. Andreas episcopus Aleriensis in ed. illius praefatione, se ipsum illo parente ac magistro usum esse profitens, ut quid in recognitione profecerit auctori acceptum Victorino sit referendum.[294]

Ipsa Ioannis Aleriensis editio Romae prodiit per Conr. Sweynheymium et Arn. Pannartzium a. ut videtur 1469[295] in forma maxima. unde

285 annott. ad T. Livii lib. XLI—XLV. Misenae 1849. 4.

286 disp. de Livii lib. XLIII initio e cod. Vindobonensi emendando Havniae 1852. 4.

287 novell. 66 t. I. 213 ed. Mediol. a. 1804.

288 de monarch. II, 4.

289 rer. memorandar. I, 8 l. a Tomasinio vit. Liv. XV, 1, 29 sq. Drb.

290 rime di Petrarcha ed. L. Correr Padova 1837 II, 692.

291 epp. ad viros illustres vett. lib. ep. 4 p. 669 sqq. ed. epp. Petrarchae Lugdun. 1601. saepe studiosissimae lectionis librorum Livianorum, tertiae inprimis decadis, summaeque erga Livium admirationis vestigia apud Petrarcham inveniuntur. v. modo epp. de reb. fam. I, 1 p. 2 et p. 6 ed. comm. III, 18 p. 108. IV, 1 p. 119. VI, 3 p. 212. IX, 3 p. 318 etc. cf. etiam ann. 227 et Io. Andr. Aleriensis praef. ad Livii ed. princ. Rom. XV, 1, 490 Drb.

292 anon. ap. Muratorium ant. Ital. III, 400 cf. p. 514 l. a. Bernhardio hist. lit. Lat. ann. 263 p. 344 ed. tert.

293 praef. ad lect. XV, 1 p. VI—LIV. ed. Stuttg.

294 vol. cummaxime l. p. 490 sq.

295 cf. Drakenborchium ibid. p. 628. prin-

ingens illa exemplarium Livianorum typis impressorum orditur series a bibliographis composita,[296] quos adeant qui plenum eorum quaerunt recensum; nobis brevem studiorum in Livio positorum historiam contexturis[297] graviora potius quae huc pertinent exponenda quam omnia in aciem educenda visa sunt. qua in re id primum animum advertit, quod sensim demum ad eum, quem nunc possidemus triginta quinque librorum numerum operis Liviani pars superstes crevit. continebat enim editio illa princeps cum proxime sequentibus libros modo I—X, XXI—XXXII, XXXIIII—XXXX eumque mutilum. is, ut supra significavimus, inde a cap. 37 §. 3 completus et pars lib. XXXIII inde a cap. 17 med. addita est ex cod. Moguntino in ed. Moguntiaci a. 1519 (fol. min.) foras data a Ioanne Scheffero chalcographo cum dedicatione Ulrichi Hutteni ad princ. Albertum Brandenburgensem cardinalem, epistula Erasmi Roterodami ad misobarbaros atque eosdem philomusos omnes, collatione cod. Moguntiaci a Nicolao Carbachio et Wolfgango Angusto, qui libro imprimendo praefuerant, confecta. duodecim annis post ex codice Larishamiensi additi sunt libri extremi quinque a Simone Grynaeo reperti in ed. Basil. a. 1531 forma maxima in typographia Frobeniana impressa una cum epistula dedicatoria Erasmi ad Carolum Montioium et cum chronologia Henrici Glareani; libri vero XXXIII. pars prior e cod. Bambergensi a. demum 1616 in lucem protracta est editione huius libri Romae curata a Gaspare Lusignano, adiuto opera A. Quaerengi et Fr. Bartholini ICti Vrbinatis, qui partem eousque desideratam Romam detulerat: quae editio ad exemplum a puero quodam neglegenter descriptum exacta[298] postquam eodem anno et Venetiae et Parisiis repetita est, anno insequenti idem ille liber XXXIII ex eodem codice multo accuratius typis procusus est Paderbornae cura Ioannis Horrionis ex soc. I., ad quem ipsius cod. a. 1615 in bibl. eccl. Bamb. detecti laus referenda est.[299]

Quod vero ad horum librorum et emendationem et interpretationem attinet, editio princeps, quae mihi cum proxime sequentibus nonnisi lectionibus ab editoribus praesertim a Drakenborchio inde excerptis innotuit, non optimis quidem nititur codicibus: in universum tamen sano sobrioque iudicio verba Liviana ita recensuit, ut sine nimia offensione plerumque legi possent: suo igitur iure editores proximi partim ed. principi, partim ed. Campanianae Romae a. 147½ emissae,[300] quae eiusdem fere pretii aestimanda est,[301] ita fere obtemperasse videntur, ut singula modo immutarent, paulo audaciore uno Luca Porro, qui Tarvisii a. 1482 Livii decadas a se 'quam diligentissime recognitas' per Ioannem Vercellium imprimendas cura-

cipis huius ed. exemplar membranis impressum anno 1815 in Anglia venit pretio librarum 903 Sterlin. v. Molbechium *Bibliotheks-wissenschaft übers. v. Ratjen* p. 256 Schweigerum l. ann. sq. laudando p. 524.

296 v. Drakenborchii syllabum editionum praecipuarum Titi Livii XV, 1, 628—652, Fabricii bibl. Lat. I, 279 sqq. Ern., notitiam literariam ed. Bipont. praemissam, Schweigeri manuale bibliograph. class. II, 1, 524 sqq.

297 cf. I. F. Gronovii praef. ed. Liv. a. 1645 et 1665 (ap. Drb. XV, 1, 591 sqq.), Drakenborchii praef. ad lect. ibid. p. V—CXLII, Alschefskii prolus. scholast. ann. 262 l. p. p. 5 sqq.

298 cf. Horrion. ad lib. XXXIII, 3, 10 ap. Goellerum in eius lib. editione p. 356 ipsumque Goellerum l. l.; reliqua libri pars in ed. illa Romana ex vulgari aliqua Livii ed., quae cum Basileensi a. 1535 plerumque consentit, exscribi iussa est. v. Kreyssigium ed. lib. XXXIII. p. XXVII.

299 teste Bernardo Rottendorfio ap. I. F. Gronovium praef. ed. Liv. a. 1665 (p. 596 Drb. v. Goellerum l. c. p. 357 Kreyssigium p. XXVII.) cf. eundem Gronovium in ep. eius ed. dedicatoria p. 591 Drb.

300 Drakenborchius quarta tantum eius decade usus est, alia inde excripserunt cum alii tum Ianus Gebhardus.

301 librariorum depravationes multis fretum exemplaribus corrigere se aggressum esse narrat in ep. ad Iacobum Amanatum Lucensem card. Papiensem data Campanus (v. praef. I. F. Gronovii comm. p. 593 Drb.).

vit.[302] editioni Venetae a. 1491 adiectae sunt annotationes M. Antonii Coccii seu Sabellici,[303] qui in praef. ad Benedictum Cornarium, ex ed. Ven. a. 1495 ap. Drakenborchium l. l. p. 494 sq. repetita, ad Livium emendandum libro vetere ex patricii huius Veneti bibliotheca sibi oblato usum se esse profitetur. nonnulla etiam novata sunt et ab Alexandro Minutiano, cum in ed. Mediol. a. 1495 tum in ed. s. l. et a., Mediolani ut videtur a. 1505 impressa, tamen ut quae per libros belli Macedonici in hac altera editione correcta essent, sibi subrepta esse conquereretur Ianus Parrhasius,[304] et a Gerardo Vercellano Burgundo, qui 'decem venerandae vetustatis codicibus' collatis in Livio recognoscendo operam praestitit Iod. Bad. Ascensio in ed. Paris. a. 1513 adornanda. paulo post decadi quartae ope cod. Moguntini emendandae profuit ed. Mogunt. a. 1519 supra commemorata: editores tamen 'paucula tantum quaedam' ex codice difficili lectu 'iusto operi inseri curaverunt,' varias lectiones inde excerptas ad finem voluminis reicientes; anno vero praecedente editio Aldina edi coepta erat quattuor tomis formae octonariae absoluta a. 1521, quo etiam altera editio unius formae max. voluminis ex eadem officina emissa est. Livio Aldino excudendo praefuit Franciscus Asulanus, qui plures codices se contulisse profitetur atque haud pauca scite immutavit. quibus accesserunt alia correcta in ed. Basil. a. 1531, cui praefatus quidem est Desiderius Erasmus, praefuisse vero videtur Simo Grynaeus: at huius editionis laudem praecipuam in libris quinque extremis adiectis ponendam esse vidimus. hac igitur editione, quae prima excepta lib. XXXIII parte primore omnes libros Livianos superstites in unum corpus coniunctos edidit, prima historiae Livianae criticae periodus terminanda est, singulis annalium Livianorum partibus detegendis, colligendis, componendis totoque corpore typis divulgando praecipue intenta.

Alteri vero periodo optimos libros mss. conquirendi atque hos libros exhauriendi et ad opus emendandum adhibendi studiosae etiamnunc inesse mihi videmur, cum post tria saecula ne antiquissimarum quidem optimarumque membranarum Veronensium, Parisiensium, Bambergensium, Vindobonensium plenam omnibusque partibus absolutam contraxerimus notitiam; bipertita tamen haec periodus est studiis I. F. Gronovii, qui primus optimas per totum fere corpus Livianum membranas ad orationem emendandam eandemque dein illustrandam egregie adhibuit.

Criticae huic operae in Livio exercendae gravissima instrumenta attulit Basileensis ed. huius periodi princeps, a. 1535, cui Beati Rhenani ad lib. I—VI et XXVI—XXX ac Sigismundi Gelenii ad lib. VII—X et XXXI—XXXX adnotationes adiectae sunt, quarum inprimis illae recluso membranarum Vormacensium thesauro maximi ad crisin Livianam promovendam fuerunt momenti: Gelenium libro Moguntino usum esse vidimus, in tertia decade codicem quendam Spirensem adhibuit Rhenanus, illorum librorum neutri comparandum nec tamen spernendum.[305]

Historicae deinde indagationi atque interpretationi emendationique ea nisae operam inprimis navarunt Henricus Loritus seu Glareanus, qui cum chronologiam ed. Basil. priori auctamque et emenda-

302 cf. Alschefskium comm. l. p. 5 sq.

303 v. Drakenborchium l. l. p. LIV sq. 632 sq.

304 in ep. dedic. comm. in Claudiani carmen de raptu Proserp. ad Iaffredum Carolum, cui Minucianus et ipsi ed. illam dedicarat (ap. Drakenborchium l. l. 634 sq.).

305 Rhenanum geminum exemplar omnium, quae extant, Livii librorum excepta dimidia decade tertia sibi comparasse testis est Gelenius in praef. ap. Drb. l. l. p. 525, at cf. Drakenborchium ibid. p. LVI sqq. docentem, ad lib. XXVI—XXX unum Spirense ei praesto fuisse.

tam alteri adiecit tum adnotationes in Livium Basil. a. 1540 edidit, atque Carolus Sigonius, qui scholia textui a se Venet. a. 1555 [306] edito subiecit adiecta chronologia Liviana: [307] quae ei et cum Glareano et cum Robortellio lites inde exortae sint accurate enarravit Drakenborchius. [308] de emendatione libris pravis perperam fidem ferens male meruit Sigonius nec Franciscus Modius [309] membranis Coloniensibus Fuldensibusque ad primam decada reficiendam nec Ianus Gruterus [310] Palatinis libris usus salubres vulneribus textus Liviani manus admoverunt.

Lucidissimum vero artis in Livio exercendae exemplum, ut supra significavimus, dedit Ioannes Fridericus Gronovius. [311] 'anni namque' ait a. 1644 [312] 'complures sunt, quod imperavi mihi pro nostra mediocritate omnia facere et moliri, ut tanto scriptori, qua posset, suus restitueretur nitor: ea causa nocturna diurnaque manu ille potissimum mihi versari comes in itinere, contubernalis in conducto, sodalis in triclinio, otii dispensator, negotii interpellator esse: eundem, quando copia fuit, cum aliis Romanae historiae conditoribus conferebam; ad manu exaratos codices, quot habere potui, taediosissima morositate, sed taedium vincente amore, contendebam: et, si hoc eum commendatiorem tibi reddere potest, Galliae profecto bibliothecarum membranis (etsi Angliae quoque Italiaeque et Germaniae suae fuerint partes) praecipuum debet, in solo Annibalico bello ex laudatissimorum fratrum Puteanorum unico venerandae vetustatis libro aliquot millibus locorum (et sine figura loquor) sanatus.' data opera libros hos enumerat in praefationibus ad lectorem utrique ed. praemissis. elucet inde, eum Mediceum, cuius varietatem lectionis a Luca Langermanno et Marquardo Gudio ipsi subministrata ad alteram demum ed. perpoliendam adhibere potuit, 'optimum omnium partis huius' [313] eadem iudicii subtilitate agnovisse, qua Puteanei praestantiam eum primum perspexisse supra vidimus; summis cod. Puteaneum laudibus effert: 'Cynosura' ait [314] 'nobis fuit liber, quo de Tito Livio nihil nec antiquius nec sanctius Europa custodit, maiusculis literis, et plane, qualibus clarus ille Florentinus ex Pisano Pandectes, exaratus. Hic solus largiorem bonarum rerum, quam quicquid est reliquorum, sese nobis praestitit.' egregiis his emendationis instrumentis accedit unici viri modestia, eaque recta recteque a Lessingio definita, quae suum cuique tribuit, indefessa industria, sagax ingenii acumen, perfecta cum linguae Latinae tum Liviani generis dicendi peritia, subacti iudicii maturitas — paulo audacius ferro passim eum sanare, ubi iusta modo interpretatione opus sit, confiteri possumus, nec tamen multum inde detrahitur laudibus viri immortalis, qui unice rectam viam monstravit, qua uni-

306 iterum a. 1566 scholiis ad Faerni (v. ann. 308) imprimis censuram emendatis, tertium a. 1572 adiectis defensionibus adversus adversarios cum maxime nominandos.

307 repetita apud Drakenborchium l. l. 155—177.

308 l. c. p. LXXII sqq. Sigonii scholior. aliquot defensiones adv. Glareanum et Robortellum idem iterari iussit ibid. p. 177—226. cf. etiam Gabr. Faerni censuram ab Robortellio editam (ibid. p. 474—481) cum Sigonii responsione (ibid. p. 482—486) et Glareani de Sigonii scholiis iudicium in ep. ad Hervagium data (ibid. p. 543—545).

309 ed. Francof. ad M. a. 1588 fol.; ipso cod. Moguntino, quem titulus prae se fert, Modium usum non esse demonstrat Drakenborchius l. l. p. LXXVIII.

310 ed. Francof. ad M. a. 1607/8 fol., qua primum libri Liviani in capitula divisi sunt, tituloque tantum immutato a. 1612; ed. 'secunda et melior' ibid. a. 1619; ed. tertia, cui demum Gruteri notae additae sunt, ibid. a. 1627/8.

311 ed. Lugd. Bat. 164⁴/₅. IIII. 12 (unde textus repetitus a. 1653/4 III. 12) et 1665 III. 8; notis patris postumis ed. suam ornavit Iacobus filius Amstelod. 1679 III. 8.

312 in ep. dedic. t. I. ed. prioris ad Claudium Memmium data Daventriae a. d. XVII. Kal. Sext. anni comm. (l. l. ap. Drakenb. p. 585).

313 cf. etiam eius ad praef. §. 3 annot.

314 in praef. ed. alt. (p. 597 Drb.)

cuique libros hos emendaturo incedendum est. supplevit quodammodo curas eius Iacobus equo triumphantis patris, ut imagine ab ipso advocata utar, non sine laude insidens filius: nam apparatum subsidiis nonnullis in patris usum a se collectis auxit, quae iteratis patris curis prognata illius schedis continebantur publici iuris reddidit, propria eaque, quamvis paterni ingenii splendorem haud aequantia, saepius tamen recte inventa adiecit. Librorum deinde Oxoniensium variae lectiones a Thoma Hearnio in lucem protractae[315] apparatum criticum et ipsae quidem auxerunt, emendationi vero lucrum haud attulerunt ipsaque illa editio cum proxime sequentibus fere omnibus presse inhaesit vestigiis Gronovianis; neque longe ab his recessit I. B. L. Crevierius,[316] qui tamen et libros aliquot Parisinos etsi nimis festinanter inspexit et notas aliquot interpretationi plerumque inservientes easque haud contemnendas adspersit. multo maioris moliminis opus editionem Crevierianam pedetemptim secutum est, Arnoldi Drakenborchii editionem dico, quae septem voll. quadratis per annos 1738—1746 Lugduni Batavorum et Amstelodami prodiit.[317] Drakenborchius subsidia critica summa cura undecumque conquisiverat, quamvis fatendum est magis multa quam multum his studiis ad eum pervenisse,[318] immo singulari quodam infortunio accidit, ut ne ad unam quidem decadem emendandam primarii alicuius libri ope adiuvaretur, nam vel Medicei codicis excerpta Salviniana Th. Cokii lib. bar. de Lovel liberalitate tum demum ad eum allata sunt,[319] cum typographorum operae ad lib. III. cap. 32 pervenissent, Puteanei vero codicis collationem pleniorem, quam quae olim Gronovio ad manus fuerat, sibi comparare omisit Crevierii in libro hoc cum pulviculo excutiendo diligentiae perperam confisus; ad quartam et quintam decadem emendandam Moguntini, quem ne hodie quidem repertum esse supra diximus, et Vindobonensis cod. copiam sibi parare frustra quaesivit, codicis Bambergensis vestigiis, ut videtur, ne institit quidem, ita ut, notulis Florentinis exceptis, optimi hi libri non magis ab ipso recluderentur quam a Gronovio, Carbachio, Grynaeo, Horrione olim factum erat. praeterea autem codd. mss. vel impressos quotquot nactus est, eos summa cum diligentia excussit et etiamsi non optimis, tamen satis bonis multis mss. usus textum saepe ad eorum normam atque consensum restituit: nam I. F. Gronovius nec perpetuis, ut ita dicam, plenisque collationibus pro more eius temporis usus erat nec textum secundum suas ipsius adnotationes constanter instauraverat. deinde eodem studio, quo lectiones varias congessit, et commentario critico, accuratis et de Livii dicendi et de librariorum scribendi consuetudine observationibus referto, Livium suum Drakenborchius instruxit; ipsi vero huic commentario et priorum editorum et aliorum cum editas tum ineditas adnotationes undecumque coacervatas ac sedulo collectas adiecit,[320] inter alteram hanc farraginem magni inprimis faciendae sunt notae a Carolo Andrea Dukero cum Drakenborchio communicatae, quas 'rariore eruditione confertas et exquisito iudicio conscriptas esse' aequales merito praedicaverunt.[321] addidit Drakenborchius praeterea supplementa librorum deperditorum a Ioanne Freinsheimio confecta, quorum lib. XI—XX ab ipso Holmiae a. 1649,

315 ed. Oxon. a. 1708. VI. 8.

316 ed. Paris. 1735—1741. VI. 4. ed. min. Paris. 1747 et 1748. 3 vol. in 6 part. 12.

317 additamentis perpaucis aucta ed. haec repetita est tomis XV. Stuttgardiae a. 1820—1828.

318 cf. syllabum codd. l. ann. 262 l. secundum singulas decades ordinatum.

319 v. l. l. p. 612 coll. Drakenborchii ann. ad III, 12, 3.

320 cf. praef. comm. ibique praesertim p. LXXXVI sqq. CXX sqq.

321 v. Drakenborchium l. l. p. CXX sq.

lib. XXXXVI—LXXXXV paulo post mortem ipsius Argentorati a. 1654, reliqui a Douiatio in ed. Parisiis inde ab a. 1679 in usum Delphini adornata editi erant, lacunis librorum decadis quintae XLI et XLIII—XLV inseruit supplementa Crevieriana, addidit denique cum varias vv. dd. dissertationes ac praefationes Livianas tum indices copiosissimos. hoc modo laudabili industria ingentem ad Livium explanandum atque emendandum congessit materiam, qua hodieque fruimur grato animo erga hominem ingenio sane non praecellentem Ioanneque Friderico Gronovio multo inferiorem, operosa tamen eaque accurata diligentia atque doctrina egregium.

Post Drakenborchium aliquamdiu neglecta iacuerunt haec studia editoribus vel ad eum vel ad Crevierium sese applicantibus: ex sat amplo editionum per saeculum octavum decimum praetercuras Manhemianas et Bipontinas proventu nominatu dignas nullas habeo nisi fere ed. A. G. Ernestii[322] ob adiectum glossarium, quod tamen, quamvis a G. H. Schaefero[323] et I. Th. Kreyssigio[324] postea auctum et emendatum, lexici Liviani desiderium excitat magis quam explet, et ed. A. F. Strothii,[325] quae ab auctore imperfecta relicta ita a F. G. Doeringio[326] iterata atque ad finem perducta est, ut iustae levitatis poenae solvendae ei fuerint; eoque maiorem laudem nec meruit nec obtinuit G. A. Rupertius, qui sex voll. Livium edidit Gottingae a. 1807—1809.

Multo magis quam omnes hi editores de Livio meruit is, qui faces in tenebras historiae Romanae inferens, novam fontes eius aperiendi, pervestigandi, diiudicandi, illustrandi viam aperuit Bertholdus Georgius Niebuhrius. inde ab anno huius saeculi undecimo, quo historiae eius Romanae volumen ed. primae prius prodiit, historicorum et antiquariorum studia libros Livianos praesertim primores ubique, undique, quoquoversus perquisiverunt, ut interpretationi iustum quoddam ac solidum fundamentum substructum sit. quod tamen ab ipsis editoribus satis diu neglectum fere iacuit, dum a Wachsmuthiis, Goettlingiis, Rubinonibus, Peteris, Beckeris, Marquardtiis, Schwegleris, Mommseniis, aliis ad aedificium a Niebuhrio institutum perficiendum, amplificandum, exornandum undecumque afferretur materia.

Quod ad emendationis progressus attinet Georgii Ludovici Walchii emendationes Livianae (Berol. 1815), etiamsi ingeniosae magis pleraeque quam verae, studiorum tamen egregiorum in Livio collocatorum specimen edebant; editio vero ibidem p. V. promissa numquam prodiit. haud multo vero post novum idque egregium emendationi subsidium accessit cum Fr. Goellerus in ed. libri XXXIII. (Francof. ad M. 1822) ad fidem codicis Bambergensis exacti, egregii huius libri per reliquos quoque quartae decadis libros usque ad lib. XXXVIII c. 46 varias lectiones promulgaret. haud multo post et ad harum lectionum normam et ad cod. Vindobonensis collationem a Barth. Kopitario in usum suum institutam haud pauca per quartam et quintam decadem novavit vir haud uno nomine de Livio meritus Io. Theoph. Kreyssigius, cui ed. Ernestianae quartae curandae provincia demandata erat.[327] postea tamen cum ipso cod. Bambergensi inspecto intellegeret, collationem Goelleria-

322 Lips. 1769 III. 8.

323 in ed. Ernest. novae emendationis Lips. 1801—1804. 8. vol. quinto.

324 in ed. Ernestiana quarta v. infra ann. 327.

325 Lips. 1780—1784. III. vol. 8 lib. I—X et XXI—XXV continentia.

326 Goth. 1796—1819. ed. alt. vol. I et II prodiit a. 1805, ed. 'auctior et emendatior' Goth. 1816 sq., in qua tamen vol. I et III sola novata esse dicuntur.

327 Lips. 1823—1827 in librar. Weidmann. V. 8. idem Kreyssigius Livio bibliothecae Tauchnitianae imprimendo praefuit, quae ed. et uno vol. quadrato prodiit a. 1828 et sex voll. formae minimae a. 1829 sq.

nam satis incuriose factam esse, lib. XXXIII iterum edidit Misen. 1837 reliquorumque eiusdem decadis librorum, quos idem ille cod. continet, collatione addita ibidem 1839. interim vero Immanuel Bekkerus, maiore quam priores editores constantia optimorum librorum Medicei inprimis et Puteanei per primam perque tertiam decadem lectiones in recognitione sua Berol. a. 1829 et 1830 tribus vol. edita[328] secutus peritis harum rerum tacite patefecerat, quot et quanta remedia diligentiore horum codd. collatione, ad severas recentiorum criticorum leges instituta libris Livianis afferri possent[329] eaque sententia probata est C. F. S. Alschefskii prolusione scholastica supra[330] memorata, quae eodem quo maior lib. XXXIII ed. Kreyssigiana a. scilicet 1839 Berolini prodiit, atque eodem anno ibidemque idem Alschefskius librum XXX ad Puteaneum ab E. Millero in usum suum collatum et ad alteram cod. Bamb. partem emendatum emisit, neque multo post ad optimos libros mss. Livianos conferendos Lutetiam, Florentiam, Vindobonam migravit. quorum studiorum Livio dedicatorum fructus fuere tria maioris, quattuor minoris editionis volumina. quarum edd. altera lib. I—X et XXI—XXIII continens Berolini per annos 1841—1846, haec usque ad librum tricesimum porrecta ibidem per annos 1843 et 1844 emissa est. sicuti dissertatione illa scholastica recte in universum subsidia critica aestimaverat et quo itinere progrediendum esset indicarat, sic textui a se constituto optimorum librorum per primam decadem Medicei et Parisini, per tertiam decadem Puteanei primum a se accurate collatorum lectiones firma ac stabilia fundamenta esse voluit. dolendum vero est cum quod neutra editio ad umbilicum perducta est, quamvis anno demum 1852, ni fallor, Alschefskius ex vita excessit, tum quod vivacitate quadam ingenii abreptus illorum librorum admiratione ita captus est editor, ut nimis superstitiose eorum vestigia premeret lectionesque inde receptas tutatus esse sibi videretur, si sermone vernaculo aliquo saltem modo eas donasset. me tamen in gymnasio Leucophaeo Berolinensi, cuius sana humanaque disciplina frui mihi licuit, ante hos viginti quinque annos Alschefskii, in classe secunda tum ipsum Livium nobiscum tractantis, discipulum magis in meritis eius quam in vitiis illustrandis commorari decet, atque eaterus certe I. F. Gronovii vestigia pressit Alschefskius, ut optima testimonia sedulo ac studiose conquireret iisque solis, non interpolatorum librorum vulgo, criticum inniti debere perspiceret. tum id laudi Alschefskio vertendum est, quod criticis illis thesauris reclusis novo quodam ardore incitati viri docti studia sua Livio impenderunt. iam antea quidem Ernestus Guilelmus Fabri luculenta egregiae operae in Livio positae documenta libros XXI. XXII et XXIII. XXIIII a se illustratos Norimbergae a. 1837[331] ediderat nec minus Guilelmus Weissenbornius, vir et eruditissimus et candidissimus, se his studiis penitus imbutum esse plus semel et libris grammaticis et libellis Livianis ostenderat. at post editionem Alschefskianam, quam Crusiana, scholae inservitura magis, opinor, quam inserviens,[332] et Wimmerkranziana,[333] quam non novi, presse secutae erant, idem ille vir doctus et ipse ad Livium edendum sese accinxit eiusque textum omnibus subsidiis, quae libris mss., editionibus, aliis vv. dd. curis praesto sunt, in usum vocatis maturo ac sa-

328 novo tantum titulo adiecto iterum emissa a. 1838.

329 C. F. Ingerslevii comm. de editoribus Livii nondum satis codd. fidem secutis, quae Havniae a. 1830 prodiit, non novi.

330 v. ann. 262.

331 ed. alt. curavit Heerwagenius Norimb. 1852.

332 Hannov. 1846 sqq. Crusii operam postea excepit Muehlmannus.

333 vol. I. Upsal. 1848.

gaci iudicio cum Lipsiae a. 1850 et 1851 recensuit[334] tum iteratis curis adiectis commentariis inde ab a. 1853[335] edere coepit, ut et telam ab Alschefskio inceptam pertexens libri Puteanei collationem, ut diximus, continuandam curaret et quantum liceret in editione scholarum potissimum usui destinata primus thesauros a Niebuhrio eiusque successoribus supra laudatis paratos ad interpretationem Livianam stabiliendam, augendam, exornandam adhiberet.

Omnia quae praeterea a multis viris doctis, inter quos Heerwagenium debitis laudibus praedicare iuvat, per hos annos ad Livium sive interpretandum sive emendandum conscripta sunt enumerare huius loci non est: dissertationes et commentationes ad vitam, ingenium, artem Livii illustranda conscriptae supra suo quaeque loco excitatae sunt; conatus criticos, qui mihi innotuerunt atque pro una alterave ratione mentione digni visi sunt, in adnotatione critica commemoravi. versionum Livii in varias linguas catalogus a Schweigero man. bibliograph. class. II, 1, 545 sqq. peti potest: Germanicis nuperrime accessit initium versionis, quam Franciscus Dorotheus Gerlachius bibliothecae ab Hoffmanno, bibliopola Stuttgartiensi, editae inserit, Francogallica per annos 1849 et 1850 sub auspiciis D. Nisardii Parisiis una cum textu Liviano edita est.

In ipsa hac editione adornanda id potissimum spectavi, ut iis, quae ad vitam et ad opus Livii cognoscenda spectant, hac prolusione adumbratis, verba scriptoris ea repraesentarem specie, quae cum virorum doctorum desideriis satisfaceret tum et ab hominibus honestissimis, qui horarum subsecivarum otia his studiis animi vel exhilarandi vel corroborandi causa impendunt, et ab adulescentulis literarum studiosis sine nimiis molestiis percipi posset. nihil igitur a normae criticae severitate remittens, horum tamen commodis ita studui prospicere, ut reconditiora quaedam in notas segregarem, non in verborum ordinem reciperem, haud ita ut ubivis in singulis quibusque vocabulis scribendis strictam quandam legem servarem, quod nec ipsi veteres fecerunt, sed ut inconstantiae cuiusdam speciem non reformidans, optimorum librorum vestigia satis accurate premerem, vel in his tamen quaedam et usui vulgari et imperitiorum consuetudini concedens. at hanc non nimis laedi arbitrabar, si 'haut' et 'haud,' 'reciperare' et 'recuperare,' 'vulnus' et 'volnus,' quod Livius ipse semper scripsit, 'improbus' et 'inprobus' aliis locis aliter scriptum illi vel evocati vel tirones legerent, quae iam non magis discipulos certe offendere debent quam formae 'amaverunt' et 'amavere,' 'hostes' et 'hostis' iuxta positae, prudentibus vero praeceptoribus ansam praebent occasione oblata de his ac talibus rebus disputandi, quas omnino ignorari nec ab adulescentulis par est, quamvis in iis exponendis et modum adhibendum et tempori parcendum esse probe intellegam. in oratione incidenda maximam operam posui aeque sedulo cavens, ne aut nimia verborum interpunctione lectores obruerem aut iusto eius parcior inanes atque infructuosas difficultates iis pararem. non minus cavendum esse mihi videbatur, ne nimia anxietate motus locos difficiliores, quos nec certa nec probabili saltem ratione enodare possem, intactos relinquerem crucisque, ut fere fit, nota addita corruptos typis exscribi iuberem, quo viris doctis genuinam verborum traditionem, quae vulgo vocatur, cognoscere cupientibus gratum fortasse fecissem: at his alia subsidia praesto esse solent, alterum vero illud lectorum genus talibus naevis merito offenditur nec ra-

334 in bibl. Teubneriana, VI voll. 8.

335 in coll. Hauptio-Sauppiana primum Lipsiae, deinde Berol. in libraria Weidmanniana a. 1853—1857 V voll. usque ad lib. XXVI.; vol. I. ed. alt. Berol. 1856.

ro a scriptore vel ab ipsis his literis propulsatur ac repellitur. horum potius interest, ut verba scriptoris quadamtenus intellegant. eorum igitur necessitatibus ita consului, ut locos desperatos, ubi iis, qui ante me in Livio emendando occupati fuerunt, haud melius res mihi succedisse videretur, cum literarum ductus tum sententiarum nexus ratione habita, ita certe resarcirem, ut sive priore aliquo sive novo meo invento recepto sensum quendam praeberent ab iis quae Livius secundum veterum librorum vestigia dicere ibi vel debuisset vel potuisset non nimis recedentem. de quibus conatibus, ne eos, qui ipsis his literis operam navant, fallerem, in adnotatione critica quam brevissime et quam plenissime rationem reddidi et librorum optimorum scripturis et aliis vv. dd. coniecturis sive probabilibus sive notabilibus propositis. ipsam vero illam adnotationem praeterea omnibus fere locis, qui vel ob lectionis ms. sive varietatem sive difficultatem vel ob virorum doctorum studia iis impensa peculiari aliqua notitia viderentur indigere, sedulo apposui, ut quam maxime possem graviora omnia quae ad libros hos recensendos pertinerent seligerem et componerem. in ipsa decade prima, quae nunc prodit, emendanda accuratius quam vel a Weissenbornio nuper factum est, Medicei codicis vestigia pressi; in lectionis varietate addenda praeter ipsum hunc librum, excerpta Vormaciensia et cod. Parisinum, Einsidlensis, Florentini S. Marci et per lib. I. Bambergensis varietatum potissimum rationem habui, ut novorum horum subsidiorum quantum pro fine ac pro finibus huius editionis liceret conspectum satis plenum viris doctis proponerem. libri vero primae decadis omnes ita corrupti ad nos pervenerunt, ut ne in Medicei quidem codicis auctoritate satis tuto acquiescendum esset: errores vero plerique et in eo et in reliquis codd. non interpolatis commissi vel ex literarum libri archetypi apicibus male intellectis vel ex glossematibus, ut dictum est, et variis lectionibus eidem archetypo additis orti sunt, ut intra limites satis angustos emendatio fere includenda esset. librorum igitur mss. auctoritati servandae quam maxime studiosus a prava tamen superstitione liber esse volui, qua in re non vereor ne nimis audax viris harum rerum gnaris fuisse videar. eorum, qui ante me eandem provinciam administrarunt codd. mss. interpolatorum librarii inter multa conamina sive infausta sive monstrosa hic illic remedia satis efficacia ex officinis suis mihi praebuerunt, prae omnibus vero Ioannis Friderici Gronovii palmares emendationes saepe dignae visae sunt, quas in ordinem reciperem. praeter hunc ex vetustioribus interpretibus nemo magis auxilio mihi erat quam Carolus Andreas Dukerus praesertim ubi historica aliqua disquisitione opus erat ad verba scriptoris sive intellegenda sive restituenda, ex recentioribus vero Guilelmus Weissenbornius, qui indefesso studio, sano iudicio, religiosa diligentia libros Livianos per quinque lustra et amplius nocturna versat manu, versat diurna; in singulis locis sanandis ante omnes et Mauricius Hauptius et Ioannes Nicolaus Madvigius[336] et usu et sagacitate fuere felices.

Ipse prorsus contentus ero, si mearum coniecturarum una alterave viris harum rerum peritis non nimis longe recedere a tam praeclaris exemplis visa fuerit. qua tamen laude magis altera mihi expetenda videbatur, ut universa haec librorum Livianorum editio sobrio iudicio atque accurata diligentia aequis iudicibus videretur esse confecta.

Scr. Gryphiae a. d. XII. Kal. Mai. a. MDCCCLVII.

336 Madvigii emendationes cum in ipsius libris, opusculis academicis praesertim et ed. lib. Ciceronianorum de finibus, propositae sunt tum in edd. lib. I—III et XXI—XXIII Livianorum scholasticis, quas Havniae a. 1853 et 1854 ed. C. F. Ingerslevius. cf. ann. 286.

Uulscis MPB uulsis E es uulscis F es Etruseis ς es Tuscis *Strothius, Schadebergius in Iahnii ann. VII,* 136 es Veiis *Iac. Gronovius* Veiis es *Orellius nov. ann. phil. et paed.* I, 399 (quo propiores vos Bas. a.) ‖ 10. cum] tum P m. pr. E m. pr. BF. ‖ XXIIII, 2. ferro] bello B. ‖ 6. sanciendum, facit foedus *ten Brinkius Iubae Maur. rell. metr. p.* 13. ‖ 7. postrema] VF: postremū MPEB postrema a me *Heerwagenius nunt. Mon. XVI,* 667. ‖ 8. tum ille Diespi- vel Diespiter] vm: tum ille dies Iuppiter (*in mg. notatum* Diesiuppiter) Vv tum ille (*in* illo *deinde mut.*) dies iuppiter Mm tum ille dies iuppiter PEB tu illo die iuppiter Fς. ‖ 9. Vbi id E. ‖ XXV, 1. arma capiunt. armati cum B. ‖ 2. intenduntur] *Harl.* 1: incenduntur ‖ 5. cum non iam metus B. ‖ 12. causae] ς *I. Fr. Gronovius:* causam ‖ XXVI, 2. obviam F. ‖ 5. ac] *Rhenanus:* ad VMPEB aut .i. ad F. ‖ 7. lictor F i lictor *Latinius.* ‖ 8. itaque provocatione *Tan. Faber.* ‖ 11. arbori] Fς: arbore ‖ 12. admirationi F *cf. Lachmannum ad Lucr. II,* 520. ‖ XXVII, 8. idem] id÷ B inde ς (*cod. Havercamp.*) *et sic s.* eidem *I. F. Gronovius* eidem *etiam Madvigius ap. Ingerslevium* item Wt. ‖ imperat ut hastas equites erigerent] *Helmst.* 1, *scid. Coloniens. Modii: altera sc. lectio archetypi, in quo sic scriptum fuisse arbitror* IMPE- ERIGERE IVBET RAT VT HASTAS EQVITES ERIGERENT, *inde* (ut hastas equites erigere iubeat V? *quem Rhenanus dicit cum vulg. edd. concordare*) imperat ut hastas equites erigere erigerent iubeat (iubet m) M imperat ut hastas equites erigerent iubeat P ut hastas equites erigere ** iubeat (nt *ut vid. in ras.*) E ut astas equites erigere iubet F *cf. Heerw. exc. cod. B. p.* 12. ‖ 9. addicti F. ‖ XXVIII, 1. posterā F. ‖ 2. *in vocc.* ab extremo orsi *finit quaternio primus cod.* E, *alter inc. lib.* IIII, 30, 14 indutiaeque inde ‖ 7. redeant] M: redeat (*Heerwagenius l. l. p.* 12 *sq.*) ‖ XXVIIII, 3. ultimum hoc illud *Wexius em. Liv. prom. p.* 9. ‖ 4. ī ultimis Fς. ‖ poterat] potitus erat *Wexius l. l. p.* 10. ‖ XXX, 1. deinde] VM: *om.* ‖ 2. Tullios] *cf. Schweglerum hist. rom. I,* 537. 575: Iulios *ex Dion. Halic. III,* 29 *Sabellicus.* ‖ 5. hae] haec M *v. Drakenborchium ad II,* 44, 12 *Fleckeisenum mus. phil. VII,* 271 *sqq. VIIII,* 221. *huius usus ab ipsis repudiati exempla ex libris Livianis petita collegerunt W. Iahn. ann. XXXV,* 384, *Welzius adnot. crit. p.* 19 *sq.* ‖ 7. etruria quae erat P etruriaque erat p etruriaquerat B etruria utique erat *coni. Heerwagenius exc. p.* 13. ‖ Romulo] Romano *vel* Romanis *Dukerus* Tullo *Perizonius animadvv. hist. c. IV, p.* 175 *sqq. ed. Harl.* ‖ XXXI, 1. pluvisse *Priscianus inst. gramm. X,* 2, 11 *p.* 881. *P., ubi* in I. *pro* in II. *emend. Drakenborchius,* ς (*Palat. alter*): pluisse. ‖ 6. religionibus etiam Fς. ‖ 8. sollemnia(sacrificia)] sollemnia *Dukerus* sollemnia sacrificia *libri* ‖ operaturum *Bentleius ad Horatii carm. III,* 14, 6. ‖ XXXII, 2. longe ς *I. F. Gronovius* ‖ in album relata] (V??) ς (*Haverc. m. alt.*) *Sabellicus:* in album elata MPB in albam elatū m in altum elata Fς. ‖ et inde B. ‖ 6. gentis sunt numina audiant Fς. ‖ 7. res dedier Po.Ro. mihi] VM: res dedier mihi v res dedier (.B) pr. mihi PB res dedeier p̃ R̃ mihi F res dedier populo Romano mihi *vel* mihique ς res dedier mihi populoque Romano *Drakenborchius* res populi Romani dedier mihi Wt *I p. VI.* ‖ 11. causa *Madvigius ap. Ingersl.* ‖ XXXIII, 2. veterem PBF‖eidem Fς. ‖ 6. Tiberi PF. ‖ 9. Messia] *scripsi cum* ς (*Haverc.*) *coll. codd. Silligianis* Rd *apud Plinium nat. hist. VIII,* 58, 83, 225: Mesia MP Maesia F. ‖ XXXIIII, 4. ea quo innupsisset] W ea quum innupsisset V ea cum innupsisset PB*** (hec *inseruit* m) cum innupisset *vel* innubisset M ea cū nupsisset F. ‖ 5. Roma esse ad id *Garatonius ad Cic.*

or. pro Sest. 42, 91. ‖ potissima *I. F. Gronovius.* ‖ 8. leniter] ς: leuiter ‖ 9. humana manu superimpositum *Strothius* humana manu superpositum *Wexius em. Liv. prom. p.* 10. ‖ 10 sq. edidere nam et Romanis F *cum* ς. ‖ XXXV, 3. cum *del. Dukerus et Heumannus in ep. ad Drakenborchium.* ‖ 4. tum] *post* accitum *add. Arntzenius miscell. lib. p.* 64 *al. cf. Kreyssigium de Sall. hist. lib. III fr. p.* 37: *om. libri.* ‖ 6. centum patres Fmς centum in pares B. ‖ 7. Apiolas] ς *cf. Drakenborchium ad h. l. et Bormannum lat. Chorographie p.* 122: Appiolas ‖ XXXVI, 4. eludensque artem] p: ludensque artem PBF eludensque artem iubenque (iubensque m) M. ‖ 5. (in comitio)] *scripsi:* in comitio MFp in comitio est P. ‖ 7. alterum tantum] *Lipsius, I. F. Gronovius:* tantum alterum MPF tantum alteram B tantum alteros *Heerwagenius in Iahnii annal. LXVIIII*, 661. ‖ Mdccc M *cf. Mommsenium hist. Rom. I*, 765 *ed. alt.* M et Dccc V, *I. F. Gronovius observv. III*, 25 M et ccc PF mille et ccc B mille ac ducenti *Glareanus, Niebuhrius hist. Rom. I*, 377 *ed. quart.* mille et ducenti *Beckerus antiq. R. II*, 1, 242 *sq. cf. Zumptium über die r. Ritter p.* 11 *sq. Schweglerum hist. R. I*, 689 *sq.* ‖ XXXVII, 1. pleraque ratibus impacta sublicisque *I. F. Gronovius.* ‖ 2. , et fusis *Iac. Gronovius.* ‖ hostes] M: hostem ‖ 6. gestae res erant] M gesta res est B gesta res erat *rell.* ‖ iere] P: ire ‖ XXXVIII, 6. munierat] munita erat *Wexius em. prom. p.* 10. ‖ evehebantur aquae, cloacis *Heerwagenius exc. p.* 14. ‖ ecloacis MPB al. ‖ XXXVIIII, 1. eodem tempore Fς. ‖ 2. iam] *om. Harl.* 1. eam ς *I. F. Gronovius.* ‖ 4. cordi est *Madvigius ap. Ing.* ‖ 5. tarquilini domos B tarquini in domo *Heerwagenius exc. p.* 14. ‖ XXXX, 2. civicae] ς *I. F. Gronovius:* uicine, *supscr.* ciuice, F ciuine B uicinae MP. ‖ 3. quod] *Madvigius ap. Ing.:* quam ‖ servus serva] Fς *cf. c.* 47, 10: servius serva VMPB. ‖ 4. sed et] M al.: sed PB al. ‖ ,sed iniuriae .. stimulabat. Et quia ... videbatur: ob *Wexius l. l. p.* 4. ‖ quia *del. I. F. Gronovius* cum *Herm. Sauppius ap.* Ww. ‖ 5. rixae pro qua in se F *cum* ς. ‖ 7. deicit] *scripsi:* deiecit *libri, quod non mutassem, si tironibus nota esse possent, quae Lachmannus disputavit ad Lucr. II*, 951. ‖ XXXXI, 1. eicit ς: eiecit *v. ann. praeced.* ‖ 4. versas] ς: uersus ‖ 6. factum ex] *Gruterus:* factum et VMPB (Ww2 *Heerwagenius exc. p.* 14 *sq.*) factu et F factum est W. ‖ 7. iam tum comprensis] Fς *cf. Halmium ad Cic. pro P. Sulla or. p.* 73 *ed. a.* 1845: iam tum conpressis P iam tum cum conpressis B iam tum cū conprensis M, *unde* iam tam cum conprensi sceleris ministri sunt *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVI*, 667 *cf. exc. p.* 15 tum quum comprensis sceleris ministris vivere .... nuntiatum est *Klixius act. gymnas.* 1854 *p.* 677, *at l. haec ex* con *corr. videtur orta esse* cū prensis; iam dudum comprensis *W. Iahnii ann. XXXV*, 379. ‖ XXXXII, 2. quin] Pin mg. Fς qui cum in M qui cum PB cui cum *Helmst. I.* ‖ .Cui cum — faceret, *Heerwagenius exc. p.* 15. ‖ 5. classis] F: classes. ‖ XXXXIII, 2. primae ς *Heerwagenius l. l. p.* 668, *exc. p.* 15: primo ‖ omnis p. ‖ 5. (in) *Madvigius ap. Ing.* ‖ haec MPBF *cf. c.* 30, 5. ‖ 6. datur M. ‖ 7. gerebant. His accensi cornicines *Iac. Perizonius* ‖ In his accensis cornicines tubicinesque in II centurias distributi *vel ipsum Livium scripsisse vel in auctore suo invenisse censet Langius antiq. R. I*, 356. ‖ 9. centurias e tribus *I. F. Gronovius obs. III*, 25 e centuriis tribus *Huschkius Servius Tullius p.* 347 *sq.* ‖ tribus—nominibus *del. Goettlingius Gesch. d. röm. Staatsverfassung p.* 254. ‖ 12. nunc post] M: nunc est post ‖ seniorumque est] *Alschefskius:* seniorumque se MPF seniorumque ς. ‖ 13. regionibus, quae] *scripsi ex alt. archetypi lectione* collibus qui COLLIBVSQVI *uncis includens:* REGIONIBVSQVAE *archet.*, *nam* regionibus quae collibus qui M regionibusque collibus qui PBm regionibus collibusque qui

F Harl. 1 *Ingerslevius ep. crit. ad Alschefskium II, XX sq.* regionibusque collibusque qui (M *ap. Drakenb. l.?*) *Mommsenius d. röm. Tribus p.* 2 (*v. etiam Goettlingium l. l. p.* 237 *coll. tamen Beckero antiq. R. II*, 1, 167). ‖ XXXXIIII, 2. is] ς (*cod. Mureti, Lipsiensis?*) *I.F.Gronovius:* in ‖ octoginta tria *coll. Eutrop. I*, 7 *Niebuhrius h.R.I*, 468. ‖ XXXXV, 1 sq. urbi decus. iam tum erat] P *in mg.:* urbi decus. tantum erat M urbi decuis uel tam tum erat P decus urbi ul tantum – Erat *Helmst.* 1 urbi decus ut tantum erat B urbi decus voluit. Iam tum erat *Heerwagenius exc. p.* 15. ‖ 5. civis .. immolassent] VPF *cf. Wagneri orthogr. Verg. p.* 404 *sq. Lachmanni in Lucr. I*, 805 *comm.:* ciues .. immolassent M ciuis .. immolasset *Rhenanus.* ‖ 6. sabiniq; ut primum apta dies sacrificii est visa B ‖ ut primum *Rhenanus* (V?) *Heerwagenius exc. p.* 15 *sq.* ‖ magnitudine F *cum* ς ‖ pararas] M: paras ‖ 7. extemplo] *edd. vett.*, (*Bas. utraque*) *Alschefskius:* ex templo ‖ XXXXVI, 1. dubie m dubie * M. ‖ 6. dicere] ducere *C. Wurmius comm. de Liv. loco lib.* 1 *c.* 46 *Norimb.* 1828 *p.* 13. ‖ 7. impari; nunc elang. — esse *coni. Madvigius ap. Ing.* ‖ esse P al. ‖ 8 sq. Impleut B implet. Ita *Perizonius.* ‖ 9. Arruns Tarquinius et Tullia [maior haud multo post eodem morbo obeunt. Lucius Tarquinius et Tullia] minor *scripsi coll. Dion. Hal. IIII*, 30: Arruns tarquinius et tullia minor *libri tantum non omnes* Lucius Tarquinius et Tullia minor *Voss. alt., Vrsinus, Fr. Sanctius* Aruns Tarquinius et Tullia maior *Sabellicus.* ‖ XXXXVII, 5. fratris similior quam patris] *Alschefskius:* fratri similior quam patris M fratri similior quam patri *rell.* ‖ 10. servum] MPF al.: seruium ς. ‖ XXXXVIII, 2. cum] Cui F *cum* ς. ‖ 3. *num* deiecit *h. etiam l. praesens, ut deinde cum cod. Lipsiens. l. sit* redit? ‖ 4. *post* exsanguis *codd.* cum semianimis (semianimes VP m.pr.) regio comitatu domum se reciperet (recipere Mm. pr.) pervenissetque ad summum Cyprium (p ciprium F cōs primum VM) uicum '*quae perperam esse iterata vidit Drakenborchius': sunt verba Bekkeri, qui om.; varios vv. dd. ad locum emendandum conatus olim enarravi in libello phil. klin. Streifzug p.* 42 *sq. cf. etiam Heerwagenium exc. p.* 16. ‖ 6. flectendi B flectens *vel* flectendo *I.F. Gronovius.* ‖ Orbium] *sic duce Fest. p.* 182 *M. et cod. Vat. Dionys. Hal. IIII*, 39 *I.F. Gronovius:* urbium MPBF al. *Solin. I*, 25 '*libri plerique*' uirbium ς *cf. Beckerum ant. Rom. I. not.* 1101. ‖ 7. est quem sceleratum F *cum* ς. ‖ 9. agitandi F *cum Helmst.* 1. ‖ XXXXVIIII, 7. traditum] F Bas. a.: ut traditum *Helmst.* 1 ut traditur MPB al. ‖ L, 2. toto PE *et sic etiam* M *ex coll. a Drakenb. l.*: tota ‖ 3. ei inditum cognomen] V: inditum romenei (romanis?) cognomen uel *in lit.* M (inditum rom nomen *ut vid.* m; inditum Romae ei nomen M inditum Romae cognomen m *teste Drakenb.*) inditum romae cognomen PBF ς inditum romae nomen ς (*Leid.* 2); *si* romenei *recte Alsch. agnovit in* M, *exemplum, ex quo descriptus est hic* nomen ei *liber, praebuit* inditum cognomen ‖ LII, 2. quo ab] Fς: quod ab MP al. qui ab B. ‖ LIII, 3. divendenda praeda] *I.F. Gronovius* diuendendā praeda F divendita praeda *ed. Mogunt. a.* 1518 diuidenta praeda M m. 1. diuidenda praeda PBmς deuedenda praeda M *manu tertia* diuendendo praedam ς ‖ quadringenta *Harl.* 1 ς (*Lipsiens.*) *D. Hal. IIII*, 50 ‖ argenti aurique fς ‖ refecisset] *altera archetypi scriptura, I.F. Gronovius:* CEPISSET REFECISSET *ni f. archetypus* refecisset coepisset M refecisset ac recepisset F reque coepisset P req. cepisset B recepisset *Helmst.* 1 *Harl.* 1 ς fecisset *Leid.* 1 cepisset f *Havercamp.* ‖ 5. in se seuitiam B in sese saevitiam *Heerwagenius exc. p.* 17. ‖ 6. regni *om.* M. ‖ LIIII, 1. esse et] *Alschefskius:* esset ‖ 5. prae aliis Gabiis] *scripsi, prae aliis sc. omnibus, usu a Livio haud alieno cf. Fittbogenium observ. Liv. p.* 5: prae gabiis M al. pre Gabiis V gabiis F .p.

gabinis PB populis gabinis *Helmst.*1 prae Gabinis *Veith.* ipsis Gabiis *Rhenanus* ipse Gabiis *ed. Bas. a.* 1554 praetor Gabiis *Otto divin. Liv. p.* 1 *sq. cf. Lorenzium de praet. munic. p.* 2 *n.* 5 praeter Gabinos *coni.* Ww per *vel* in Gabinos *antea idem in Iahnii ann. XXXV*, 364 publice Gabiis *Heerwagenius exc. p.* 17. ‖ LV, 2. esset et tota *Wexius em. Liv. prom.* p. 4. ‖ T.] Pm. pr.: *del.* p *om. rell.* ‖ 3. numen] omen *Ruhnkenius v. Mnemosyn. III*, 1, 1854, *p.* 58. ‖ 7. Pometinae] F, *Sabellicus, Rhenanus:* pôptinae *Helmst.*1 pomptine MB promptine P pontinae ς. ‖ 8. quadringenta ea *Harl.* 1 *al. I. F. Gronovius, at v. Niebuhrium hist. R. I*, 538 *Boeckhium metrolog. Untersuchungen p.* 438. ‖ 9. summam] F, *I. F. Gronovius:* quia summam VP al. quia summa MB '*possis* quippe' *Bekkerus* ‖ nullorum, ne huius *F. V. Reizius Berichte d. sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften h. phil. Kl.* 1850 *p.* 102. ‖ LVI, 1. grauatur M. ‖ 2. quam postquam] *Bekkerus:* quae (que P) postquam ‖ 4. regia] *Madvigius ap. Ing.:* regiam ‖ 10. est *om.* M. ‖ 11. redisset] M m. pr. *Helmst.*1 (reddisset P m. pr. B): redissent Fm al. (p? *an* reddissent p?) ‖ LVII, 4. in stativis] F: in histatiuis Pm pr. B Inistatiuis *Leid.* 1 in his statiuis VMp al. *cf. Lachmannum ad Gai. I*, 190, *ad Lucret. IIII*, 283. ‖ 7. quod necopinato] ς: quod necinopinato MPB al. quod in necopinato *Heerwagenius exc. p.* 16. ‖ 9. lusuque *I. F. Gronovius.* ‖ LVIII, 5. (velut victrix)] *scripsi:* uelut uictrix *libri* velut ultrix *Marklandus in ed. Eurip. Supplicum Lipsiensi p.* 314. ‖ 7. mulieris B. ‖ LVIIII, 1. manantem] Fς: manante ‖ exacturum] *Rhenanus:* exsecuturum VMP executurum F. ‖ 5. paris praesidio relicto P pars praesidio relicto *Harl.* 1 patres praesidio relicto *Helmst.* 1 *Rott.* patri paris praesidio relicto B pars praesidio relicti *I. F. Gronovius.* ‖ parte praesidio relicta Collatiae custodibusque datis ad portas, ne quis *Heerwagenius exc. p.* 18. ‖ 10. caedis et] M caedes et m caede. sed P caede | sed B caede et Fς. ‖ LXI, 1. praelatis M.

LIB. II. *in periocha* fratris] sororis *Sigonius* ‖ L. Valerius] P. Valerius *idem* ‖ Latinius] *idem:* latinus ‖ id] *Drakenb.*: et *Naz., om. W.* ‖ Opillia *v. c.* 41, 11: illia ‖ gerendi*] gerendi *Naz.* gerendum ς *fort.* gerendum sibi *vel* gerendi veniam ‖ Veientes * et *O. Iahnius.* ‖ I, 11. *totam hanc sententiam a* conscriptos — lectos *spuriam sibi videri significavit W. Iahnii ann. XXXV*, 389 ‖ novum in] *Drenckhahnius sem. phil. Gryph. sod.:* nouum *libri mell.* in nouum ς *Sigonius* ‖ lectos *om.* ς *(Harl. 2. Oxon. B.)* ‖ II, 1. ne ubiubi] *I. F. Gronovius:* ne ubiibi F nec ubiubi VM, *quod ab Alschefskio receptum defensionem certe aliquam admittit et non satis circumspecte a me impugnatum est l. l. p.* 44. *cf. Alschefskium in Iahnii horr. phil. et paed. XV*, 499 *sq. et Obbarium in act. gymnas. a.* 1850 *p.* 897 *sqq.* necubi ibi Pal. *Rhenanus* necubi m al. ne cui ibi *conieceram l. l.* ‖ 3. tamquam] quamquam *Reizius l. l.* ‖ III, 5. sua *om.* M. ‖ 6. alia] *Crevierius, W:* alia alia Pm. pr. alii alia MF p al. alibi alia *Dukerus* aliter alia *conieci l. l. p.* 45. ‖ IIII, 5. et cenatum] coenatum *Dukerus, quo, l. recte distincto, non opus est.* ‖ V, 1. ibi] MPς *recte cf. Duk. ad II*, 35, 4 *Drakenb. ad VII*, 23, 4 *Handium Tursell. III*, 165: illi F *Helmst.* 1 ς hi *Alschefskius* ii W. uicti ira *add.* f. ‖ 8. emineretne animus patrius *Strothius eiusque coni. nescius* emineretne animo patrio *ego l. l. p.* 47 *temptavimus, ut Livii narratio cum reliquis historicis Polyb. VI*, 55 *D. Hal. V*, 8 *Plut. Val. Popl.* 6 *Val. Max. V*, 8, 1 *conciliaretur cf. tamen Schweglerum hist. R. II*, 1 *p.* 45 *n.* 1. ‖ VI, 6. agmini fuit M. ‖ 8. dirigit] pF *ex corr.* ς: diregit P m. pr. (*pro* derigit *cf. Lachmannum ad Lucr. IIII*, 609) ru * * it M regit F m. pr. *Harl.* 1 ς. ‖ 9. propter] *Reizius l. l.:* per *libri.* ‖ VII, 6. alto] M: ubi alto Pς ibi alto Fς ibique alto *et* in alto *al.* ‖ fieri *Alschefskius* fieri fore *libri, in* fore *ras. corr.* F: *quamquam geminae lectiones in libris Livianis satis*

frequenter inveniuntur, tamen dubitavi, an h. l. fieri foro *(dat. sc.) emendandum esset cf. Plut. Popl.* 10 *οἰκία ἐπικεκραμένη τῇ ἀγορᾷ D. Hal. V,* 19. ‖ 10. momentaneaque apud vos fama pendere F *cum* ς. ‖ 12. Vicae Potae] ς: uicae (*vel* uice) pocae VP al. uicus publicus *in litura* mf. *cf. Cic. de legg. II,* 11, 28 *Plut. l. l. Sen. de mort. Claud.* 9, 3 *Ambroschium Studien p.* 120 *n.* 67 *Beckerum de Rom. vet. mur. p.* 44. 47 *sq. antiqq. R. I,* 249 *sqq.* ‖ VIII, 3. tum demum comitia *Alschefskius.* ‖ VIIII, 1. Porsina] *cum Putean. XXVI,* 41. *Alschefskius in ed. min. et W:* Porsinna, Porsenna *(sic Naz. periochae) etc. rell. de variis nominis scribendi rationibus cf. Schweglerum l. l. II,* 1, 52 *n.* 1. ‖ 6. omni sumpto] *Divaeus, Wimmerus observ. Liv. p.* 24 *sqq. cf. etiam Marquardtium ant. R. III,* 2, 123: omni sumptu *libri* omne sumptum ς *(ms. Klock.) I. F. Gronovius; post* omni sumptu *vel* suscepto *vel simile aliquod participium excidisse censent Clericus, Doeringius, Ingerslevius l. l. II. XXVI.* ‖ adempto *ex corr.* (f?) F ‖ educerent] *Latinius, Drakenborchius:* educent MPF al. educarent ς. ‖ X, 8. trucis] *add.* fort. etruscis F: truces ‖ XI, 7. T.] m̄. t. P al. m̄. *(perperam* inde M. *ni f. coll. ap. Drakb.)* M metui F inde T. *Harl.* 1. *etc.* ‖ 9. Valerium] *Glareanus:* Lucretium ‖ XIII, 6. honorandis uirtutibus honorata uirtute F honorandis uirtutibus *Leid.* 1. ‖ 8. intactam inviolatamque] Bas. a.: inuiolatamque VMP al. inuiolatam Fς. ‖ 10. quod] MFς: quod et Pς ‖ 11. novo] F *ex corr. Harl.* 1. ς: nouo in MPFς nouo inde *Alschefskius cf. vol. II p. XIV sq. at v. W. in Iahnii ann. XXXV,* 387, *XXXVIII,* 245. ‖ XIIII, 7. usae] PF al.: sae VM se m nisae *Rhenanus.* ‖ XV, 1. Spurius] *ed. Campan. Niebuhrius h. R. I,* 562, *cf. Schweglerum h. R. II,* 1, 67 *n.* 3: Spurius (Pu-

ueř

rius V) publius VM P. Pς ‖ Publius lucretius inde et titus ermenius p.

ualerius F P. lucretius Titus Hermenius P. Valerius *Harl.* 1. Purius Lucretius inde et Titus Hermenius P. Valerius *Leid.* 1. *et similiter* T. Hermenii *nomen inferentes* al. ‖ M. Horatius iterum et P. Valerius Poblicola tertium; tum Spurius Lartius et T. Herminius consules facti *I. F. Gronovius cf. D. Hal. V,* 21. 36 *et fast. cons. Cap., Cassiod., qui Livium fere excerpsit; cf. tamen Broeckerum Unters. üb. d. Glaubwürdigkeit d. altröm. Gesch. p.* 292 *sq.* ‖ 3. ea esse vota] *altera lectio archet.:* eam esse uoluntatem (PFς) *altera;* eam ea esse uota esse uoluntatem VM ea esse uota, eam esse uoluntatem *Rhenanus.* ‖ XVI, 4. Attus] *Drakenborchius* (Atium *i. e.* Attum X, 8, 6 MP): Appius V Attius MPF, *quod servare possis coll. Schweglero hist. R. II,* 1, 57 *sq. n.* 5. ‖ a uicino] *scripsi:* ab ciñ M ab cū Pm abc̄ (b *in ras*) F ab nc B. *etc.* ab ς *Heerwagenius, qui in* ciñ (nc) *quaerit gloss.* civitatis nomen *vel* nomen civitatis; a vico *Iac. Gronovius epist. Liv.* 1. a Sabino Wt. ‖ 5. trans Anienem; vetus Claudia] trans Anienem veterem; Claudia *Niebuhrius h. R. I,* 587: *at Anio novus a. demum p. C. n.* 38 *a Caligula inchoatus, a.* 52 *a Claudio dedicatus est et tum demum alteri veteris cognomen adiectum v. Frontin. de aquaed.* 13. ‖ 7. elatus] *aliquot edd. vett.:* datus ‖ XVII, 3. sed utrum] *Freudenbergius observ. Liv. p.* 6, *ut et ipse scripseram:* sed verum nomen *libri;*

NOMEN

SED VTRVM *ni f. archet.* verum nomen *Alschefskius ed. mai.* (*'Campanus videtur edidisse* verum nomen auctores non adducunt' *Gebhardus)* sed utrum eorum *idem ed. min.* ceterum nomen W utrum—sed nomen Ww2 sed viri nomen *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI,* 198 nomen *Ingerslevius* ‖ 4. relatus] *Dukerus:* relictus ‖ maiore *edd. ante Ald.:* maiore bellum MP al. maiore belli Fς; bellum *gloss. videtur ad* arma *pertinens.* ‖ XVIII, 1. Postumum] *Sigonius:* Postumium ‖ 2 sq. videbatur supra belli Latini metum. id quoque] *Wexius em. Liv. prom. p.* 1 *sq. recta distinguendi ratione opt. librorum* (uidebantur P) *lectione servata:* vide-

batur. super belli Sabini (Sabini ς) metum id quoque *Dukerus.* ‖ 4. nec quo anno id factum sit nec quibus consulibus *G. Beckerus thes. III. pone diss. de Isid. Hisp. de nat. rer. libro Bonnae* 1857. ‖ quibus consulibus] ς *Rhenanus:* quibus facti (factiˢ F) consulibus ‖ essent facti *Welzius comm. crit. p.* 12 *sqq.* ‖ 7. quin si] *I. F. C. Lehnerus, act. phil. Mon. III,* 213 *sq., Hauptius philolog. III,* 547. *in eandem coni. in seminario phil. univ. Berol. ante hos quattuor annos incidit Woestendiekius ph. stud., praematura morte literis ereptus:* quisin Pm. pr. qui si MF(p?)al. quia si *et* quod si ς ‖ 9. credebant *Reizius l. l.* ‖ 11. Sabini] P *in mg.* Fς: Sabinum Pm al. Sabinium *in* VM *ex utraque lectione conflatum esse perspexit Alschefskius.* ‖ XVIIII, 1. Ser. Sulpicius M.' Tullius *Glareanus et Sigonius:* seruilius sulpicius. m̄. manlius (manilius F) tullus ‖ 5. ipsi *I. F. Gronovius:* ipsis ‖ 10. ea quo] Mm. pr. Pm. pr. F: eo quo *vel* eoque *vel* ea quod *rell.* ‖ XXI, 4. quosnam] *Hauptius Berichte d. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. h. ph. Kl. a.* 1850 *p.* 104, *quem h. etiam l. feliciter assecutus erat Woestendiekius:* quosdam ‖ 5. Cumis] Cumis et P *Helmst.* 1. est cumis Fς Cumis est *Alschefskius.* ‖ 7. una et viginti] *Bamb. a* Ww *l., perioch.* ς *Glareanus:* una et xxx PF al. et xxx M et uiginti *Haverc., del. Mommsenius r. Tribus p.* 8. ‖ Mais P *et ras. corr.* F maii *in ras.* m. ‖ XXII, 3. redit Fς. ‖ XXIII, 5. est] M: esset ‖ 8. nexi vincti] *altera lectio archetypi, Sigonius cf. v. Heusdius de l. Poetelia Papiria p.* 70. *Bachofenius das nexum etc. p.* 44 *sqq. Huschkius über das Recht des nexum p.* 70: inexsui (innexsui *m*) uinctis M nexu uincti PFς inde nexu vincti *Alschefskius.* ‖ XXIIII, 5. posse] coss. *Madvigius opusc. acad. alt. p.* 127 cos. se *i. e.* consulem se *idem ap. Ing.* ‖ praeverti] *scripsi:* praevertisse (peruertisse nec M) *libri, quod quidem 'nemo pro* praeverti *suppositurus erat' iudice Madvigio: at praecedunt* intervenisse, posse, *secuntur* cepisse, consuluisse, *unde talis corruptela facillime originem ducere poterat. librorum lectionem tueri conantur Walchius emend. Liv. p.* 49 *sq., Wexius in Tac. Agric. prolegg. p.* 156. ‖ XXVII, 3. in] vi *Rhenanus.* ‖ praeceps erat] 'in marg. minutiore scriptura' Vς *(Voss.* 2) *ed. Camp. et sic vel* praeceps ierat *s.* iverat *Sabellicus:* praeceperat *libri tantum non omnes, Rhenanus.* ‖ 9. libertatis *om.* M. ‖ XXVIII, 4. Claudius] claudius c̄ Mm. pr. ‖ 6. negaret PF al. ‖ XXVIIII, 7. P.] *libri, D. Hal. VI,* 37: T. *coll. c.* 21, 2 *Dukerus* Proculus *Haakhius in Pauly encyclop. VI,* 2663. ‖ 12. uiolarit *et* uiolauerit ς *Doujatius* violabit *Rhenanus.* ‖ XXX, 1. putabant sententiam] *del. Gebhardus et I. F. Gronovius* repudiabant sententiam *Wexius em. Liv. prom. p.* 11 *sq.* W *Iahnii ann. XXXV,* 382. ‖ 4. imperium suo] ς (*Leid.* 2): imperio suo VMPF al. imperium sua natura *vel* potestas imperio suo ς imperium sua vi *Wexius em. Liv. prom. p.* 12 imperium iure suo *Freudenbergius obs. Liv. p.* 7 imperii vis *Madvigius ap. Ing.* magistratus (*vel* dictatura *vel* potestas) imperio suo *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI,* 198 *fort.* imperium (*vel* ius *v.* §. 12) imperioso ‖ mansuetudo M al. ‖ permitterentur VMm. pr. ‖ 5. M.] *cf. Niebuhrium h. R. I,* 565 *sq.* 629, *Haakhium in Pauly encycl. VI,* 2325 *sq., Schweglerum hist. R. II,* 1, 247 *sqq.:* M' ς *Sigonius, Pighius ann. I,* 89, *Broeckerus Untersuchungen etc. p.* 391 *sq.* ‖ 9. is finis] M: his finis ς is (*vel* his) finis nihil P al. his fintis nihil F his (*vel* hiis) finitis nihil ς finis illis *Helmst.* 1 is finis illic *Heerwagenius nunt. Monac. XVI,* 645. ‖ populationis (F) *et* populationisis ς. ‖ 11. consistere] M: constitere ‖ inire] VM: iniere ‖ 13. quam si] VF al. *cf. III,* 13, 2 *Lachmannum ad Lucr. IIII,* 568: quam si in Pς *fort. recte, cum* in *ante* insidias *facillime excidere possit* quam Mς ‖ 14. vigent] M: uigentes. ‖ XXXI, 1. fugaque Mm. pr. ‖ exuitque castris] hoc modo M: exuit castris VPF al. et exuit castris *Gaertn. (supscr.* hoc modo), *I. F. Gronovius.* ‖ 4. hostis F. ‖ 5. crimi-

nantis Fm. pr. ‖ 6. aversas] *Tan. Faber et I. F. Gronovius:* aduersas ‖ et] ex ς. ‖ 10. fecere ut] fecerat M. ‖ XXXII, 1. est *om.* M. ‖ 2. est *om.* PF. ‖ 8. sic *om.* PF. ‖ 9. homine, ut nunc .. consentiant, sic ... fuerit Wt *I. p. IX.* ‖ consentientia] *scripsi (praecepit nunc emendationem Heerwaagenius Iahnii ann. LXXI, 199):* consentiant MP al. consentinant F consentiunt, consentiebant, consenserant (*sic* Ww2), consenserat *al.* consentirent *Rhenanus.* ‖ fuerat Pm. pr. Ww2. ‖ 10. dentes denique] *Freudenbergius l. l. p.* 9: dentesque M dentes quae *Harl.* 1. *Leid.* 1 dentes PFς ‖ XXXIII, 3. tantum *om.* M. ‖ inierant] *Reizius l. l. p.* 102: inierunt ‖ 5. protinus Poluscam, item] *Cluverius Ital. ant. III,* 8 *p.* 1028: protinus muscamitem P protimus mucamitem M protinus mucamitem Fm Poluscam item *Sigonius.* ‖ 8. primo ortus ς primum ortus *Klockius et I. F. Gronovius.* ‖ urbe, cui ad *Moguntini.* ‖ 10. omnium] omni in *Iac. Gronovius* omni *edd. pleraeque.* ‖ XXXIIII, 6. ea remisisset] Fς: eam remisisset P al. eam remisset M. ‖ 9. ueterum Pm. pr. ‖ volunt ius] PF: uolent ius *Harl.* 1 soluentium M. ‖ 11. fruantur] ς: fruantur utantur VM utantur PF al. ‖ 12. dictu] ς: dictum ‖ patris Fm. pr. ‖ XXXV, 3. poena] p: poenae P poene M pene F. ‖ 6. benigne mpfς. ‖ excipere Fm. pr. *Leid.* 1. ‖ percipiebantur] ς: praecipiebantur ‖ 7. Atti Tulli *i. e.* Attii Tullii *cf. c.* XXXVII, 1. XXXVIIII, 1. *Schweglerum h. R. II,* 1, 353 *n.* 2; *de* T. Latinii *nomine v. eundem p.* 354 *n.* 2. ‖ XXXVI, 2. instaurentur M. ‖ 4. ni ea propere annuntiet MFς. ‖ XXXVIII, 1. veniret] ς *(Portug.)* Bas. a: eueniret ‖ audientis F. ‖ 4. aliquod] aliquid M aliquot Fm. pr. ‖ quod] quo ς *Vascosanus.* ‖ 6. efficere M. ‖ XXXVIIII, 3. *verba* in Latinam — transgressus *in* § *sq. post* tum deinceps *transfert Niebuhrius h. R. II,* 268. ‖ Bovillas] *I. F. Gronovius:* novellam *libri* Mugillam (*vel* Moegillam) *Iac. Gronovius prob. Schweglero hist. R. II,* 1, 357 *sq. adn.* 3 *cf. Bormannum lat. Choro-*

graphie p. 202. ‖ 4. recipit VPF al. ‖ Trebium] *libri:* Trebiam Bas. a Toleriam [*immo* Tolerium] *Cluverus Ital. ant. III,* 4 *p.* 969 *cf. Bormannum l. l. p.* 203. ‖ 12. nihiloque *Helmst.* 1. ‖ XXXX, 3. primo] *Aldus:* in primo MPF al. is primo ς. ‖ 8. nec mihi miserius quam tibi turpius ς *Wexius em. Liv. prom. p.* 12. ‖ (quam) *scripsi:* quam *libri fere omnes* nec ς *Bekkerus.* ‖ 10. et ipse Mς. ‖ 11. laudes suas] ς: laude sua MP al. *f.* laudem suam ‖ XXXXI, 3. usque *om.* M. ‖ 4. fastidire munus: vulgatum, a civibus isse] *scripsi, possis etiam* fastidire munus: vulgatum a civibus

I

esse; ESSE *enim in archetypo fuisse docet v. l.* isse VP esse vF al. egisse (*ex* eisse *sc. ortum*) M *unde lectionis origine non perspecta* egenis *Niebuhrius h. R. II,* 189 fastidire, munus vulgatum a c. isse in socios *edd.* fastidire m. vulgatum a c. in s. *I. F. Gronovius* fastidire munus, vulgatum a c. si isset in s. *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI,* 199. ‖ 5. acceperint] Bas. a: acceperant ‖ 6. ducem Pς. ‖ 7. consul ut] VMF al.: consul PF *ex corr.* ς consulum *I. F. Gronovius.* ‖ XXXXII, 2. consul *om.* F. ‖ 3. patris Fm. pr. ‖ 5. a Postumio *W. N. de R(ieu) mnemos. IV,* 382. ‖ 6. solliciti M ollicitati F. ‖ favoris in multitudinem] VM: fauoris in multitudine F al. furoris in multitudine Pς. ‖ largitionis Fς. ‖ temeritatis *I. F. Gronovius.* ‖ inuitamenta] al. Iuita mita F *in mg.* m. pr. ‖ 7. Cassi] F: Cassii ‖ 11. Opillia] *scripsi:* Oppia MF al. Opia P al. illia *cod. Naz. periocb.* Ὀπιμία *Vat. D. Hal. VIII,* 89 Popilia *Oros. II,* 8 Ποπιλλία *Euseb. chron. ad a. MDXXXII. p.* 337 *ed. Mai.* ‖ XXXXIII, 1. Iulius] *Sigonius:* Tullius ‖ 3. Licinius] *sic etiam c.* 44, 1: Icilius *Sigonius cf. D. Hal. VIII,* 1. *Schweglerum hist. R. II,* 1, 481 *n.* 4, 497 *n.* 1. ‖ ipsius] Mς (*Pal. pr.*): ipsius eius P al. ipsi eius Fς

EIVS

(Portug.) Muretus IPSIVS *archet.* ‖ 5. Fabio in Aequos, in Veientes Furio datur. Et in Veientibus quidem (*cf. c.* 44, 11; 46, 1) *Harl.* 2, ‘*ex*

antiquo exemplari' Sigonius, Niebuhrius h. R. II, 216; *at cf. D. Hal. VIIII,* 2 *Zon. VII,* 17 *Schweglerum hist. R. II,* 1, 497 *n.* 3. ‖ 8. etsi] si *Muretus* aut si *Orellius ad Cic. or. p. Planc. V,* 12. ‖ stare] *Muretus:* instare ‖ XXXXIIII, 6. quattuorque] ς *Sigonius:* novemque VPF al. noque M nouumque *(dilectum sc.) Rhenanus.* ‖ 11. Aequis] Veientibus *Glareanus* Veiis *du Rieu de gente Fabia p.* 37. *cf. c.* 43, 5 *et Haakhium in Pauly enc. real. III,* 369. ‖ 12. haec Pm. pr. ς hec *Pal. pr.* he *in ras.* f. ‖ XXXXV, 1. terrebantur] VF: terrebat MP v. ‖ 15. nuncque iubent M. ‖ armatis sibi] ς *Aldus:* armati sibi VMP al. armatis ibi F armato sibi *Helmst.* 1. ‖ XXXXVI, 1. Aequis] Veiis *Haakhius et du Rieu ll. cummaxime ll.* ‖ 3. ordines] ς (*Voss.* 2) *I. F. Gronovius:* ordinis ‖ 4. insigni] *Reizius l. l. p.* 102: insigne ‖ 6. Caeso] *Moguntini:* gaius ‖ XXXXVII, 5. potuerant] MF pr. m. corr. ς: potuerunt P al. poterant Fς. ‖ 6. apposito M. ‖ 10. consul] consuli P f al. ‖ amisso] Fς: omisso MP al. ‖ 11. redit] F al.: rediit MP *Leid.* 1. ‖ 12. arte *(Harl.* 1.*?) Ald.:* parte *libri; num* partum arte, *oratione post* Fabii *incisa?* ‖ XXXXVIII, 1. K.] *cf. c.* 46, 3: G VMP C̄ F al. Cn. *vel* Gn. ς. ‖ 2. priusquam quis agrariae *Wexius em. Liv. prom. p.* 12. ‖ 3. nullae — fuere *cf. Schweglerum h. R. II,* 1, 504 *n.* 2. ‖ 5. proximae M m. pr. P m. pr. proxima m. ‖ in formam] *cf. Wimmerum obss. Liv. p.* 32 *sq.:* formam F Bas. b. ‖ 10. rediit Pς. ‖ XXXXVIIII, 3. neque ut minor M. ‖ 4. sperneres,] *Madvigius ap. Ing.:* sperneret ‖ 6. honores sperare] honores spectare M *f.* honores expectare ‖ habent M. ‖ L, 1. in incursantes] *Goebelius thes. XII. pone obss. Lucret. Bonnae a.* 1854 *ed. recte perspecta geminae lectionis indole:* incursantesium Pm. pr. incursantes lupi M incursantium p *rell.* ‖ 5. rara] pare (part *ap. Drb.*) M parata m ‖ 7. accidebant] *Harl.* 1 Bas. b: accedebant ‖ 10. leniter] ς(?) *edd.:* leuiter ‖ 10. uincebantque P al., *in* uincebat *mut. in* F. ‖ 11. propter impuberem aetatem] *Kreyssigius ep. ad Goellerum p.* 463 *sqq. cf.* [*Aur. Vict.*] *de vir. ill. c.* 14 *Woelfflinum philol. VIII,* 384. *XI,* 167 *Wexium Iahnii ann. LXX,* 458: prope puberem aetate ‖ LI, 1. est] *Madvigius ad Cic. de fin. IIII,* 13, 33 Wt *I. p. X:* esset ‖ 4. Sp.] Pς *Cassiod.:* P. MF al. Servius *D. Hal. VIIII,* 25 Gaius *Diod. XI,* 54. ‖ proximam pugnae] MP al.: proxime pugnae F proximae pugnae ς proximam *Helmst.* 1 proxima pugna *I. F. Gronovius.* ‖ 7. nonnihil hesterna *Wexius em. prom. p.* 12. ‖ quamvis] quaevis *id. ibid.* ‖ LII, 4. ea oppressit] *I. F. Gronovius:* eam al sit oppressit MP al. eā oppresseř (seř *eras.*) F eum oppressit *vel* eum oppresserunt *vel* eum oppressere *vel* eam oppresserunt *rell.* haec eum oppressit *coni. Alschefskius* ea reum *vel* ea Menenium oppressit *coni.* Wt *I. p. X.* ea eum oppressit *Ingerslevius.* ‖ Quum et..., in mulcta *I. F. Gronovius:* ‚cum et... In multa ‖ 5. multam edixerunt] MPF al. *quod f. ex alterutra archet. lectione* E MVLTAM *natum est cf. Drakenborchium;* multam dixerunt ς (*Leid.* 2) multae dixerunt *id. in mg.* ‖ esse *om.* M. ‖ 6. L.] F al. *D. Hal. VIIII,* 28: t. P *Helmst.* 1 C. ς (*Portug.*) *om.* M. ‖ T. *om.* M. ‖ 8. animi *Klockius, Gebhardus cf. etiam Dukeri Drakenborchiique ad h. l. adn.* ‖ LIII, 1. Certamine domi finito, ς *I. F. Gronovius* ‖ iniecit *f. h. l. praesens hist. cf. ad I,* 40, 7. ‖ 2. Veis PFm. pr. m. ‖ 3. eademque P. ‖ 6. perpelli] ς: perpeti VMPF al. ‖ LIIII, 5. inducant,] inducant. *Wichertus lat. Stillehre p.* 181. ‖ 7. concilia *I. F. Gronovius.* ‖ 10. malam M malam malo *Alschefskius.* ‖ LV, 5. populum (Volero), quoniam *E. I. Kiehlius Aeschyleor. spec. Lugd. Bat.* 1850. 8. *p.* 110. *thes. XXXIV.* ‖ LVI, 1. Publium] F: P. ‖ 2. permissurum] F al.: permissurum administraturum VM administraturum permissurum PB. ‖ 4. neque quae] W: neque ‖ 10. occupabant] M: occupant ‖ 12. facile haec contemptim] *scripsi:* facile et contemp-

tim *libri tantum non omnes cf. Walchii emend. Liv. p.* 68 facile contemtim *Drakenborchius, Wexius em. prom. p.* 4. ‖ poterat] properat *Doujatius* parat *I. F. Gronovius.* ‖ LVII, 3. consules tribunique] *coni. Alschefskii ab ipso spreta:* tribunique consules VMP tribuni consules F tribuni consulesque pf tribuni et consules *Harl.* 1 tribunique consules *Rhenanus* tribunique et consules *Alschefskius.* ‖ LVIII, 1. additos] *Moguntini:* addito ‖ 2. Cn. Siccium] *sic etiam* MP *c.* 61, 2: C. Siccium *utrubique* F cū sicinium *Helmst.* 1 C. Sicinius *nominatur ap. Diod. XI,* 68. ‖ Maecilium] Maecilius IIII, 48, 12. *hoc nomen scribunt* PM: *h. l.* mecilium (*cf.* Mecilia *I. R. N.* 3255) ‖ 4. esse, liberior] eoque liberior *Hauptius philol. III,* 547 *fort.* esse, vel liberior ‖ 5. se victum] *Rhenanus* (ex V?) *I. F. Gronovius:* quod se uictum ‖ LVIIII, 1. instabant M. ‖ 4. aliter] *Hauptius mus. phil. IIII,* 150: alii ‖ 5. speciem acuersari M, *num* speciem ac * versari? ‖ LX, 2. passim Mm. pr. PF al. passi sunt *Harl. alt. non improb. Drakenborchio,* W. ‖ 5. submovendis] P: submovendo MF *rell.* ‖ LXI, 1. L. P. Valerio VMF al. ‖ T. Aemilio] *sic etiam III,* 1 *Diod. XI,* 69 Tiberius *ap. Dion. Hal. VIII,* 51. 59 *Diod. XI,* 74. ‖ 3. plenus suarum plenus paternarum] *libri praeter* MP: plenus suarum paternarum M plenus suarum. m. plenus paternarum irarum P. ‖ 7. quoque semper P *Helmst.* 1. ‖ 9. laudationē quum *ex* V *Rhenanus* collaudationem cum F ς ‖ tr. pl. *vel* tribunus plebis *libri.* ‖ conarentur] *ex* V *Rhenanus,* Mm. tert.: conaretur ‖ LXII, 2. vel] uelut F al. ‖ 4. exciti] PF al.: excitati M ς. ‖ LXIII, 3. coacto extemplo senatu] *Niebuhrius h. R. II,* 276 *sq.:* coacti extemplo ab senatu ‖ LXIIII, 2. T.] T. P. VMF al. ‖ LXV, 4. cornum Mm. pr. ‖ 5. ut in obtinentes ς *Sigonius.* ‖ vires refecerant] *coni.* W, *Madvigius ap. Ing.:* uires ferebant *libri tantum non omnes* uiresūebant *i. e.* vires sumebant *cod. Klock.*

Lib. III. *in periocha* placuisset duabus tabulis *om. Naz.* ‖ inviso] *Drakenborchius:* inuito ‖ I, 1. Fabius] *Aldus in erratis:* fabius quinctius MP *Harl.* 1 fabius quintius al. Fabius Quintus *Moguntini* quintius (quinctius) *ex* qui unus *corruptum codicumque nostrorum lectio ex dittographia orta esse videtur, quod etiam a* W w *perspectum esse video.* ‖ 3. possessores magna *Harl.* 1 *Alschefskius* possessorem et magna Pm. pr. ‖ 4. T.] *Aldus in erratis:* L. ‖ II, 1. castris] *I. F. Gronovius:* castra ‖ 3. est] M: *om.; f.* dederit *Dukerus.* ‖ 9. certamen in M al. *f.* certaminis *Drakenborchius.* ‖ III, 4. proximum P *Harl.* 1 proximi *Aldus in erratis* p. (*i. e.* populus) proxime *Heerwagenius nunt. Monac. XVI,* 659. ‖ ferri] *Rhenanus:* ferre ‖ 6. ex *om.* M. ‖ dicto M. ‖ 7. incedentem] Fp al. ς: incidentem ‖ ac centum] *i. e.* ac c: septingenta *i. e.* DCC *periocha,* W. ‖ IIII, 1. Fusus] *Sigonius, Pighius in ann. ad h. a. I,* 121 *sq.:* fuscus ‖ *post* Fusios: Fabio *add.* M Fabios P al. Fabius ς, *quod mihi videtur scioli cuiusdam esse gloss., Livio scilicet* 'Fabii' *i. e. M. Fabii Quintiliani inst. or. I,* 4, 13 *mentionem obtrudentis* ut Fabius *F. Lachmannus de font. Liv. I,* 29. ‖ V, 2. urbem ipsam M. ‖ 5. subsistit] M: substitit ‖ 7. pugnam, dum ς *edd., virgula post* infert *posita.* ‖ medio dimicationis (is *m. tert. in ras.*) M medium dimicationis *I. F. Gronovius.* ‖ 8. quin] *Harl.* 1 ς *cf. Fittbogenium obs. Liv. p.* 9 *sq. W lect. Liv. II,* 7: cum ‖ 10. cum] F al.: cuma *or*-a *tum ex gemina lect.* cum MP al. a ς *(Leid.* 2) una cum *ci. Alschefskius.* ‖ 13. quinque milia] $\overline{\text{II}}$ *in ras.* f. ‖ ac ducentos] *i. e.* ac CC: octingentos *i. e.* DCCC W. ‖ 14. et] ς *(Port.) Drakenborchius:* est ‖ VI, 1. Servilius.] *scripsi:* Seruilius ‖ 3. colluvio mixtorum *Moguntini:* conluuione mixtorum *unde* Wt *I, p. XI. ci.* colluvio immixtorum ‖ contagia P. ‖ VII, 2. animus] ς: animos ‖ 5. Tusculano] Fς: tusculana ‖ VIII, 6. inde demissum] *I. F. Gronovius:* inde missum *Harl.* 1 inde dimissum MP. ‖ 10. ac centum] septingentos (DCC *pro* ACC) ς W. ‖ VIIII, 2. terentillius

M *cf. Niebuhrium h. R. II, ann.* 634 *Schweglerum h. R. II,* 1, 571 *n.* 2. ‖ hrasa P. ‖ 4. dominos P. ‖ 6. circumstarent] (*Harl.* 1?) ς: circum instarent in (*i. e.* circumstarent), *unde* circum instarent tribunum *vel* tribuno *ci.* W. ‖ 8. e republica *Aldus.* ‖ 10. illum] Bas. a.: illud ‖ placatam] M: pacatam ‖ X, 5. Terentilia] *Niebuhrius l. l.:* terentilla ‖ 8. accisae res sint] *Ascensius, Rhenanus:* abscisae res sint VM abscisseres sint P abscessesint p. ‖ XI, 2. ope et] *Bezzenbergerus emend. del. p.* 21: spe et VMp spe set P spes, et *Fittbogenius obs. p.* 13 *sqq.* W *Iahnii ann. XXXV,* 362. ‖ 3. omnis] F *Leid.* 1: omnes ‖ XII, 4. Furius missum] *Drakenborchius:* furium ipsum missum *ex dittographia aperta.* ‖ 5. L.] F *Leid.* 1 *cf. c.* 8, 2: P. ‖ XIII, 2. iuventutem] VM: in iuuentutem P. ‖ 4. vi] uis M vix *Otto divinationes Liv. p.* 8 *sq.* ‖ 8. tribus millibus F ∞ ∞ ∞ *i. e.* tribus milibus MP ternis milibus *Alschefskius.* ‖ 10. devio] *Campanus, Rhenanus:* deuo VM de ullo P. ‖ XIIII, 4. quicquam odie gloriae Pm. pr. quicquam eo die gloriae *Alschefskius.* ‖ XV, 5. occupauerunt P. ‖ XVII, 12. neue] M: ne ‖ XVIII, 3. demerendi] *ed. Mediol. a.* 1495: demerendo ‖ 6. edoceri se sissent] *Rhenanus:* se doceri sensissent *libri mell.* si se doceri siuissent *etc.* ς si se edoceri sissent *Alschefskius.* ‖ quod] quo *I. F. Gronovius.* ‖ XVIIII, 1. pace parta] VF al. (M *ap. Drb.*): parta pace M *(teste Alsch.)* p parte pace P. ‖ 4. init M. ‖ 12. fato] (V?) Fp al.: facto MP pacto ς. ‖ XX, 1. actiones] *Heerwagenius, ut et ipse conieceram:* actionem ‖ 2. passurus sit P. ‖ 6. proferendo exercitu] proferendo exitu *Ant. Perizonius* proferendo exercitus exitu *Strothius* proferenda *Lipsius.* ‖ XXI, 2. et eos tribunos] et cōs (*i. e.* consules) tribunos *Heerwagenius.* ‖ 6. peccetis] *Aldus:* peccatis ‖ senatus consulta] ς *(Gaertn.):* s. ac M s. c̄. P. ‖ XXIII, 4. subiri ς *(Harl.?):* subire ‖ 6. relicto] reducto *vel* reliquo *Sabellicus* reducto *vel* relato *Rubenius.* ‖ XXIIII, 2. L.] *Dukerus cf. Niebuhrium h. R. II,* 137: p̄. l. M p. P. ‖ 5. multi privatim] V(?)F al.: multi priuatim is priuatis M multi priuatim multis priuatis PB *archet. dittographiam indicantes* multi privato *L. Langius d. oskische Inschrift der tab. Bantina p.* 55. ‖ 6. eae] Fς: eas ‖ 10. conditum ferunt. censa] ς *Madvigius opusc. acad. alt. p.* 221: conditum. fuerunt censa ‖ XXV, 1. C.] *Glareanus, Sigonius, Pighius ann. ad h. a.:* l. ‖ 3. Valeri] Marci *Glareanus* M'. *Sigonius.* ‖ 6. Lanuvinum] Mp (lanumuinum P), *ut duae deinceps expeditiones susceptae esse videantur cf. Holstenii ann. in Cluverii Ital. ant. p.* 158 Lavicanum *Cluverius Ital. ant. II,* 16 *p.* 777, *Gruterus, quos tacite sequitur Bormannus lat. Chorographie p.* 195. ‖ eo *om.* Fς, *del. Sigonius.* ‖ XXVI, 5. tam necopinatum] V: tam inopinatum P tam nec inopinatum M. ‖ 9. palae] *Sabellicus:* palo ‖ satin salsatisne salua essent omnia ue] Pm. pr.: satin salue *archetypus, unde codd. vv. ll. ortae sunt.* ‖ 12. ipso] *I. F. Christius:* in ipso ‖ XXVII, 1. Tarquitium] *Sigonius:* Tarquinium ‖ 3. Martio *om.* ς *(Leid.* 2) *del. Niebuhrius h. R. II,* 299 *at v.* Ww *ann.* ‖ 7. perveniri posset] *ex vet. libro Mureti I. F. Gronovius:* pervenire posset ‖ XXVIII, 6. a legionibus; dictatori] Fς *I. F. Gronovius:* .a legionibus dictatoris (V?) M al..legionibus dictatoris P ac legionibus dictatoris Wt *I p. XII.* ‖ 10. sub iugum *om.* M. ‖ XXVIIII, 6. est *om. palimps. Veron.* (*v. Blumium mus. Rhen. II.* 1828 *p.* 342) VM al. ‖ in exilium] Fς: exsilium (exilium) *Ver.* VMP al. ‖ 8. crearet *Ver.* ‖ XXX, 1. C.] *Glareanus, Sigonius:* m̄. ‖ 6. excipere Fς. ‖ viderent] iuberent *Moguntini.* ‖ XXXI, 2. C.] Sp. *Sigonius.* ‖ 5. Aternio] *Alschefskius II,* 774: aeternio M eternio P. ‖ Calvio] Fς: Caluio Claudio M *Harl.* 1 Claudio P: *in aperta archetypi dittographia memoriam gentis obscurae, sed ex lapidibus notae, instaurandam duxi* ‖ cicereno M. ‖ Allieno *I. F. Gronovius; at Livius servare potuit antiquam*

novius fecerint ii VM fecerint iis P. ‖ cooptassint *Rhenanus:* cooptassent ‖ uti illi legitimi *Alschefskius* ut hi legitimi *Heerwagenius.* ‖ LXV, 1. etiam et patricios M. ‖ Aternium *Alschefskius II*, 774: aeternium ‖ 2. habere M. ‖ 5. Macerinus] *Sigonius:* m̄. acrinus M m. acrinus P. ‖ contentiones] ς *Sigonius:* contiones ‖ LXVII, 5. si in] Fς: sin MP al. *Welzius comm. crit. p.* 8 *f.* sin in *Alschefskius.* ‖ 9. plebi donum] plebis donum *cum cod. Latinii Neapol. Niebuhrius l. l. II*, 409. ‖ 11. Esquiliasque vidimus ab *Welzius l. l. p.* 15 *sqq.* ‖ Aesquiliae — captae *I. F. Gronovius.* ‖ *f.* captas lenti spectastis et scandentem Ww. ‖ hostem *del. I. F. Gronovius.* ‖ LXVIII, 4. re (fortuna)] *Rhenanus cf. c.* 37, 7: re fortuna VMP re fortunaq. m fortuna re *Harl.* 1, *Leid.* 1. F fortuna ς. ‖ LXVIIII, 3. ut in unum P. ‖ LXX, 1. facilitati Fς. ‖ 2. *et* 4. P.] Ser. *Sigonius al v. c.* 31, 8 ‖ 6. sibi quibus] *codd. fere omnes:* quibus sibi MP. ‖ 10. accepta] *f.* arrepta *Dukerus, Madvigius ap. Ing.* ‖ LXXI, 6. nonagesimum annum se tertium (tercium F) et octogesimum F *Leid.* 1 *fragm. Hav.* nonagesimum *ad mg.* V. ‖ 7. quonam ore *Klockius.* ‖ LXXII, 2. circumire tribus, orare] *Iac. Perizonius:* circumire tribunos orare ‖ iudici] *edd. vett.:* iudicis *libri.* ‖ 4. hac] *I. F. Gronovius:* hoc ‖ Scaptium] Fς: Scaptium esse MP al. Scaptium, set *Alschefskius; at* esse *v. l. videtur esse ad* fore *pertinens.* ‖ 6. valet. vocatae] *libri ut vid. fere omnes:* uoc **** ualet M (uoce ualet M m. 3) uocate uall & (ual & p) P *rasura in* F.

Lib. IIII. *in periocha:* tribuni ** plebis] *lacunam statuit Sigonius* tribuni militares ς *Gruterus.* ‖ Ardeatibus] *vet. lib. Delrii:* ardeatinus ‖ I, 1. C. Curtius] *Sigonius:* p. curatius ‖ nam anni] p *rell.:* anni nam VM nam animi P anni namque *Rhenanus.* ‖ II, 3. id et] ideo *coni.* Wt et id Ww. ‖ 4. ipsi *om.* M. ‖ ut (quem ad modum) — posset *I. F. C. Lehnerus act. phil. Mon. III*, 215 *sq.* ‖ possent] *cod. Bamb. ut olim coni. Dukerus, alii:* posset ‖ 6. (sit)] *Reizius l. l. p.* 102: sit ‖ 7. consules creet; creaturus *Dobraeus advers. II*, 379. ‖ rogari seu M. ‖ 11. non fieri non posse] *Henr. Valesius, I. F. Gronovius:* non fieri posse ‖ III, 4. solet. Et nos *Wexius ad Tac. Agric. p.* 88: solet nos ‖ 7. summo honore *del. Naberus mnemos. I*, 94. ‖ perinde] post inde P m. pr. proinde W ep. 10. ‖ tamquam] an quem *Reizius l. l. p.* 103. ‖ 10. auctoribus] ς: *om.* MP. ‖ IIII, 5. (exemplo) publico] *Matth. Klockius, I. F. Gronovius:* exemplo PF al. exemplo publico VM al. ‖ V, 3. nobis] F *Harl.* 1 al.: uobis MP al. ‖ VI, 3. consensere] *altera lectio archetypi,* P: concessere *altera;* consensere (consenserere M) concessere VM (*an* consenserere M concessere m? *v. ann. Drakenb.*) ‖ 9. umquam] *Crevierius, Madvigius ad Cic. de fin. p.* 850: hunc quam. ‖ VII, 1. Cluilius] *v. cap. XI*, 5, *D. Hal. XI*, 61: caecilius M *cf. Niebuhrium h. R. II*, 462, *Schweglerum h. R. II*, 1, 636 *n.* 3 cecilius P Cloelius *Sigonius Κόϊντος* (*Κοΐντιος*) *Diod. XII*, 32. ‖ 3. C. Curtius] *Sigonius cf. c. I*, 1: c. curiatius P centū curiatius M. ‖ 9. ratio sui ς. ‖ VIII, 2. equitumque centuriae] ς (*Voss.* 2, *Lovel.* 3): equitumque centuriis *libri meliores omnes* equitumque centuriarum ς equitum peditumque centuriae *coni.* W. ‖ 4. ad senatum] *Alschefskius:* ab senatum P ab senatu M *cum rell. fere omnibus* a senatu ς. ‖ proprio *del. Kiehlius mnemos. I*, 94. ‖ (et)] Ww: et ‖ VIIII, 4. iuvenes duo, alter *Kiehlius l. l.* ‖ 9. omni etiam experte] Ww: omnis etiam expertem ‖ 12. Cluilio] Bas. b: ciuilio *Voss.* 1 fς ciuili MPF al. ‖ 13. roma est M '*Num* Romae'st? *Alschefskius.* ‖ XII, 1. Pacilo] *Sigonius:* pacilius P al. p̄. M. ‖ M.] *an* Manio? *cf. Diod. XII*, 35 *cum Sigonii et Drakenborchii ad h. l. ann.* ‖ XIII, 9. mercede *om.* M. ‖ 10. et undique — increparent] *cf. Wexium ad Tac. Agric. p.* 33: undique — increpare ς *Hauptius mus. phil. IIII*, 150. ‖ XVI, 2. bove aurata *perioch. Liv.* bove ac prato *Iac. Gronovius* bove ac statua *Heusingerus* bove aurato et statua (*cf. Plin. n. h. XVIII*, 3, 4 §. 15)

v. d. in misc. obs. crit. V, 510. ‖ 4. plebem] Bas. a (*codd. a Glareano laudati videntur libri impressi fuisse*): plebi *libri* plebem sibi *coni.* Ww. ‖ 5. cecilius P celius catilius M. ‖ XVII, 11. degressi] *Sigonius:* digressi ‖ auxilia Faliscorum *Gisb. Cuperus* Faliscorum auxilio *Kiehlius mnemos. I*, 95. ‖ XVIII, 6. ab auguribus] F (*ex Keilii silentio*), Bas. a: ex auguribus P *cum reliquis fere omnibus* ex auribus M ex ea ab auguribus *Alschefskius.* ‖ admisissent] Bas. a: admissae essent ‖ 7. (simul) ubi] ubi ς (*Lovel.* 4) *Aldus* simul *Helmstad.* simul ubi VMP al. ‖ XVIIII, 2. videret] Fς: uidet MP al. uidit P. ‖ 5. fundit PFς. ‖ 6. ecfugere M m. pr. ‖ XX, 5 sqq. *cf. Niebuhrium hist. Rom. II*, 517 *not.* 1011. ‖ 8. qui si] quis *I. F. Gronovius*, *Wexius Iahnii ann. LXX*, 459. *at cf. ipsam Gronovii ann., Perizonii animadv. hist. c. VII, p.* 287 *Harl. et ann. Drakenb.* quin si *coni.* Wt. ‖ quosque] *F. Lachmannus de font. Livii I*, 13 *cf. tamen Schweglerum hist. Rom. I*, 17 *et ann.* Ww: quos ‖ septimo] decimo *Glareanus* nono *Sigonius.* ‖ 9. circa A. Cornelium] Bas. a: circa m. cornelium ‖ XXI, 9. Q.] *edd. vett. ante Ald.* (*cf. c. XXVI*, 7, *XXXXVI*, 10, *fast. Capit. ad a. u.* 335), *cuius praenominis pro v. l. additi vestigium forte servatum in lectione* cuique *pro* cui: a. ‖ XXII, 7. Pacilus] *Sigonius:* p. acilius P pacilius M. ‖ XXIII, 3. placet: Tubero *Muretus.* ‖ sed] sit *Muretus*, *I. F. Gronovius.* ‖ 6. A.] ς (*Lov.* 4, *Harl.* 2 *ex Drb. sil.*) Bas. a: aurelius ‖ Tubertus] Bas. a.: tubero MPF al. tuber al. ‖ XXIIII, 4. (publicam)] *Kiehlius mnemos. I*, 95: publicam ‖ 7. magistratui] magistratuum *Weissenbornius v. Iahnii ann. XXXV*, 391, *XL*, 299 *obloquente Wexio ibid. LXX*, 462 *sq.* ‖ fine alteri *om.* ς (*Pal.* 2 *et 'veteres multi libri' teste Sigonio*), *del. Sigonius*, *I. F. Gronovius cf. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI*, 679 *sq.* ‖ 8. notae] *coni. Alschefskius:* ignote M ignominiae *rell.* ‖ XXV, 2. nullius *Drakenborchius.* ‖ Foslius] *Sigonius:* folius ‖ 4. cultoribus] incultu *I. F. Gronovius* ex incultu inde *Heusingerus* deficientibus cultoribus *Doujatius* absumptis cultoribus *Crevierius.* ‖ 5. Mamercinus *Iac. Gronovius.* ‖ 13. album inuestimentum addere V album vestimentum induere *S. H. Rinkes disp. de crim. ambitus et de sodaliciis ap. R. temp. lib. reip. L. B.* 1854. ‖ XXVI, 2. Gnaeus] gneus P e g. nus M C. *ex 'quibusdam vet. lib.' et Diod. XII*, 65 *Sigonius cf. IIII*, 29, 7 *ubi Leid.* 1 ς Cn. C. iulius, F: $\overline{\text{CN}}$ C. iulius ‖ XXVII, 3. Lanuvio] Lavico *Fabrettus* (*Iasitheus*) *apologem. p.* 116 Lauinio ς. ‖ 7. ope] opere M, *f.* opera ‖ XXVIII, 2. circumagenti se — hosti] *ed. Mog.:* circumagentes — hosti P al. agentes ad dissonos clamores ac subitos circum tumultus hosti VM. ‖ XXVIIII, 5. decesserit *I. F. Gronovius.* ‖ 6. nec libet — argumento est] *h. l. recte distinxit Wexius in Iahnii ann. LXX*, 457 *cf.* W ep. 3. ‖ quem qui] quoniam qui ς quom qui *Rhenanus.* ‖ 8. Siculorum] F *Voss.* 1 *in mg.* ς: singulorum ‖ XXX, 14. *ab* indutiaeque inde *inc. alter cod.* E *quaternio.* ‖ 15. Quinctius] *cf. F. Lachmannum de font. Liv. I*, 60, *coll. Alb. Rubenio in ep.* 1 *ad Wendelinum a Dukero c. XXXI*, 1 *l.*; *gloss. videtur Pighio ann. I*, 185. ‖ Quinctius consul — ferret] consules — ferrent *Sigonius.* ‖ XXXI, 1. ex consulatu] *cf. c. XXX*, 15: *del. Alschefskius.* ‖ 4. non *del. I. F. Gronovius.* ‖ 5. offecit *Tan. Faber*, *I. F. Gronovius.* ‖ 9. Romae — a Veiis] abeis romę terror hostibus positis ad fidenas abeis M *et sic fere certe* V; *haec enim Rhenanus: 'Ex volumine Borbetomagensi hic mihi potius verborum ordo placeret.* Romae terror ingens erat hostibus positis ad Fidenas accito exercitu a Veiis.' ‖ XXXII, 7. (eos)] *Tan. Faber:* eos ‖ XXXIII, 3. similius *del. Lipsius ant. lect. IIII*, 15, *Gruterus.* ‖ 10. distulissent] *I. F. Gronovius:* dispulissent ‖ XXXIIII, 1. Hi] E: hii MPF. ‖ 4. fuerat. l. binis M; *unde quis coniciat* fuerat vel binis ‖ 6. classi *cf. Niebuhrium hist. Rom. II*, 519, *Husch-*

subiecerit p. 22 *sq., Rubinonem Untersuchungen etc. I*, 1, 373 *sq., Haeckermannum de legisl. xvirali p.* 119; *de toto h. l. cf. Walchium emend. Liv. p.* 60 *sqq.* ‖ XXXXVII, 9. Q.] *sic ex c. XXXVI.* §. 12 *Sigonius*: publius ‖ *itidem* XXXXVIII, 8: p̄. ‖ XXXXVIIII, 8. agentibus] gertibus M gerentibus M. m. 3. ‖ L, 8. tribunis ad plebem adsiduis M. ‖ LI, 1. mille. sīcs. M millae. sīc. P milliens senatus consulto *coni.* Ww me simili sc. *coll. V*, 46, 10 *idem olim lect. Liv. II*, 11. *f.* miliens senati consulto ‖ 3. habitaverint *deleri iussit du Rieu mnemos. I*, 96 *et thes. pone diss. de gente Fabia XLII. p.* 457. ‖ LII, 3. est ei] *Reizius l. l. p.* 103: est *libri* ei est *coni. Drakenborchius.* ‖ 13. templis. quid tandem? de] *sic interpungi iussit Seyffertus schol. Lat. p.* 65. ‖ LIIII, 4. mari] *Reizius l. l., Bauerus*: mare ‖ 6. cum, iam ut *distinxi auctore Walchio emend. Liv. p.* 87.

Lib. VI *in periocha*: Marco nomen] *Sigonius*: manli cognomen *libri* marco cognomen *ed. princ.* ‖ est et altera *libri dett.* ‖ I, 2. quod et rare P. ‖ 6. legatus *deleri iussit Cobetus mnemos. I*, 96. ‖ 8. (iterum) is W. ‖ 11. insignemque rei nullius ... agendae] V, *ut vid.*, MF al.: insignemque rei nulli ... agendae PE *Rhenani alter* f al. insignemque re nulla ... agenda *Tan. Faber* indicemque rei nullius ... agendae *coni.* Wt *I, XVII cf. Iahnii ann. XXXVIIII*, 264 insignemque religione rei ullius agendae *Freudenbergius obs. Liv. p.* 13. ‖ 12. iussum putant: inde, *voc.* putant *extr. cap. del., v. Vaassen animadvers. ad fast. p.* 172. ‖ II, 8. Marcium] *coll. Plut. Cam.* 33 *Diod. XIV*, 117 *Sigonius, etsi ipse parum sibi constans, Bormannus altlatin. Chorographie p.* 128: mestium M mecium P metium EF. ‖ 13. septuagesimo] *v. Niebuhrium hist. Rom. II*, 290 *n.* 585. ‖ IIII, 6. cum *om.* P *sup. lin. add.* E. ‖ V, 3. a] F *cum rell. ut vid. omnibus: om.* MPE. ‖ VI, 4. suam misisse] VP: summisisse *vel* submisisse. ‖ 8. ingens inditum onus a pop. R. sibi fuisset, si se *vel* ingens, inde ait a pop. R. sibi, si se *Ballenstedtius Livii difficiliora aliquot loca Hannov.* 1783 *p.* 9. ‖ honoratorum] *Aldus*: honoratum *meliores* honorato *vel* ornatorum (*Lov.* 2) *etc.* ς. ‖ 14. belli alia] belliatia M al. alia belli *coni. Reizius l. l. p.* 103. ‖ VII, 2. restitantes *I. F. Gronovius.* ‖ 3. ordines inde interequitans *coni.* W *v. Iahnii ann. l. l. p.* 272. ‖ hostis quid est aliud *Ant. Perizonius* hostis enim quid aliud *coni.* Wt *I, XVII.* ‖ 4. Volscis, ex Aequis *Heusingerus.* ‖ 5. enim *om.* M. ‖ VIII, 6. cornum M. ‖ VIIII, 5. Servilius] *Heusingerus*: Q. Servilius *Glareanus, I. F. Gronovius* quinctius *libri cf. F. Lachmannum de font. Liv. I*, 97. ‖ 9. non tam a] *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIIII*, 36: montana M non tanta *rell.* non tam *coni. sed ipse repudiavit Alschefskius.* ‖ X, 1. eo] *I. F. Gronovius*: in eo *libri* ideo *coni. Drakenborchius in cur. post., Doeringius.* ‖ XI, 5. in spem] P: spem *rell.* spe *Dobraeus l. l. II*, 379. ‖ 7. primus] ς *Tan. Faber*: primum ‖ 8. fidem] *Sigonius*: idem ‖ XII, 1. indictum] induci indictum M indictum induci E inductum ς. ‖ 6. convenit] E, *I. F. Gronovius, v. d. ad mg. ed. Curionis (v. adn. Drakb.)*: conueniant M conueniat *rell.* ‖ 9. miserunt M. ‖ 10. T. *om.* Mς. ‖ XIII, 3. credebat] credebat alibi cernebat VM cernebat *rell.* ‖ 4. instare] Bas. a: stare ‖ XIIII, 2. intuenti] *I. F. Gronovius*: intuenda ‖ 11. cum *om* ς *(Lov.* 5) *prob. Drakenborchio*, an *et* iecit *abesse malit Dobraeus l. l. p.* 380, iecit *dei. I. F. Gronovius, at cf. Fittbogenium obs. Liv. p.* 47 *et adn. Alschefskii.* ‖ XV, 10. aliquam] at aequam *Huschkius üb. d. Recht des nexum p.* 126 *adn.* 170; *an* alienam? ‖ XVII, 2. suos] *suspectum Dukero*, velut sues *coni. Ruhnkenius v. mnemos. III*, 58. ‖ 5. Capitolino *expungit Kiehlius mnemos. I*, 96. ‖ 6. id *del. Doujatius, Kreyssigius (v. ed. lib. XXXIII p.* 118). ‖ XVIII, 3. iam] *I. F. Gronovius, nisi et* iam *et* aderat et *tollendum sit, Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIIII*, 22: iam in M et in ς *(Klockianus)* in *rell.* ‖ 6. etsi si singuli *Heusingerus, nisi sententia* quot

enim — hostem eritis *ante vocc.* si singuli *etc. transponenda sit, quod etiam Dobraeus proposuit l. l. p.* 380; *Crevierius ante illam sententiam excidisse quaedam censet.* ‖ si singuli singulos adgressuri essetis *om. Harl.*1 *Leid* 1. ‖ enim] autem *Heerwagenius l. l. p.* 35. olim Wt *I, XVII.* ‖ 12. tamen *om.* M. ‖ etiam] iam *I. F. Gronovius.* ‖ XVIIII,1. libertati] ς Bas. a: libertatis ‖ et ei] *Madvigius in ed. Cic. de fin. p.* 804: et *libri, del. A. Perizonius.* ‖ 5. Menenius] *cf. Niebuhrium hist. Rom. II,* 682. ‖ XX, 11. Flumentanam *cf. Beckeri ant. R. I,* 156 *sq.* ‖ XXII, 1. tribunis *om.* ς, *induxit Muretus.* ‖ XXIII, 6. instruendis] *I. F. Gronovius:* instruentem *libri meliores omnes* instruendis quaerentem *Alschefskius.* ‖ 7. esset quid M esse: ecquid *Alschefskius.* ‖ XXIIII, 7. quod *tollendum videtur Dukero.* ‖ 10. in fluctuantem aciem,] *sic distingui iubet Heusingerus:* in fluctuantem acie M m. pr. inter fluctuantem aciem *I. F. Gronovius* in fluctuante acie *Heerwagenius l. l. p.* 28. ‖ XXV, 10. anquirens *Gebhardus.* ‖ XXVII, 3. summam etiam invidiae eius] *cf. Walchium em. Liv. p.* 226 *Buettnerum obs. Liv. p.* 17: summam, etiam invidiam *aliis varia conantibus Reizius l. l. p.* 103. ‖ 5. tertio M. ‖ 10. minus praesens *praecedens* cum *del.*, esset *in* esse *mutans I. F. Gronovius* minor in praesens *Strothius.* ‖ Gabino] *Iac. Gronovius:* Sabino ‖ XXVIII, 2. acto] ς: facto ‖ 3. atque] adque *I. F. Gronovius.* ‖ 4. Romani] *om.* P, *add.* p. Romam *Freinshemius.* ‖ XXVIIII,8. Iovis Imperatoris] *cf. O. Iahnii archäol. Aufsätze Gryph.* 1845 *p.* 31 *sqq.* ‖ 9. Iuppiter *etc.*] *Saturniis versibus post Niebuhrii hist. R. II,* 664 *conatum haec descripsit Ritschelius de inscr. col. rostr. p.* 24. *cf. quae disputavi de Cincüs p.* 44. ‖ XXX, 7. fuit] Bas. b: fuisset (*sic etiam, non* fuisse, E fuit. Seti *Harl.* 1) ‖ 9. anno Setiam] E, *Sigonius:* annos (s *del. in* P) etiam ‖ XXXIII, 11. maiore] Bas. a: maior, *quod servandum esse coni. Alschefskius*, excipitur *in* excipit *mutato* ‖ XXXV, 2. accingendam ad ea *I. F. Gronovius.* ‖ 4. pernumeratum] *'im Gesez war gewiss hinzugefügt:* aut perscriptum' *Niebuhrius kl. Schr. II,* 248. ‖ portionibus] pensionibus *Cuiacius.* ‖ 5. fierent, sed consulum, et ut utique ς *Sigonius* fierent, sed consulum, consulumque utique *Goettlingius de l. Varronis de r. r. I,* 2 *p.* 3 *hist. reip. R. p.* 352. ‖ XXXVI, 3. *in vocc.* seruius sulpicius seruius (*sic*) *expl.* E.‖ 12. ni potius quam sortem creditum solvat] *cf. Bachofen d. nexum etc. p.* 83 *sq.:* potius quam sorte creditum soluat ς *I. F. Gronovius, alios emendandi conatus l. Drakenborchius,* potius, quam sorte, ni creditum solvat *Ballenstedtius Livii diff. aliquot loca p.* 15. potius quam forte creditum solvat *ed. Oxon.* 1814 *casu, prob. Dobraeo l. l. p.* 380 potius quam (sortem) creditum solvat *coni.* Ww. ‖ XXXVII, 2. plebis fecisset] *Alschefskius:* plebes fecisset ς plebi fecisset *libri meliores, nisi quod* plebi fecissēt M, *unde* plebei fecissent W. ‖ 6. duobus nunc] *marg. ed. Ascens.:* duobusne ‖ 8. administrari post] Bas. b: administrare potest post ‖ XXXVIII, 1. eosdem duos *virgula deleta Heusingerus.* ‖ 3. *post* ventum *haec fere:* et quum tribuni militum denunciassent senatui, iam eo periculi ventum *excidisse censet Heusingerus.* ‖ 13. quod usque] *cf. Lachmannum de font. Liv. I,* 95 *n.* 1 *et* Ww *adn. coll. Iahnii ann. XXXVIIII,* 21, 8: quod, quoad usque *Alschefskius ed. min.* ‖ XXXVIIII, 11. ferri] ς (?), *Modius:* ferre ‖ XXXX, 11. Sextilium Pm. pr. Sextium illum *coni.* Wt *I, XVIII.* ‖ 15. Quirites, civili simillima *Heusingerus.* ‖ 16. aliter qui rogat qui P. ‖ XXXXII, 8. fuga] *I. F. Gronovius*: fugace M fuga se *rell.* ‖ 10. ne is] Bas. a: in his ‖ 12. umquam *del. Bisschop mnemos. I,* 400. ‖ causa libenter facturos *huc ex* §. *sq. illata esse pervidit Madvigius Bemerkungen üb. versch. Puncte des Systems der lat. Sprachlehre p.* 64. ‖ 13. libenter facturos *coni. Alschefskius, Madvigius l. l.*

(*Lov.* 3). ‖ 16. romanā p̄soluisti M, romana res publica solvisti *coni. Alschefskius.* ‖ meorumque] *Voss.* 1 ς: meorum MPF al. meorumue *Harl.* 1. ‖ 19. nec] ne *I. F. Gronovius.* ‖ VIII, 3 sqq. *de toto h. l. cf. Marquardtii ant. r. III*, 2, 271 *sqq. quosque laudat p.* 271 *n.* 1490. ‖ 4. (ordo — habebat) W *cf. Iahnii ann. XXXVIIII*, 269 *sq.* ‖ 6. frons in acie] F *Voss.* 1 ς: foris in aciem ‖ 7. (earum — homines erant) *Mommsen d. röm. Tribus p.* 128 *sqq.* ‖ primam] *Lipsius:* primum ‖ 8. (tribus — homines erant)] *Strothius, Marquardtius l. l. p.* 273: tribus — homines erant ‖ vexillum] (vexillum) *Lipsius* vexilla III *Huschkius d. Verf. des K. Serv. T. p.* 463 *n.* 66, *Alschefskius; et ita certe numeravit interpolator cf. Mommsenium l. l. p.* 128 *sq.*, *cui adde observationem meam mus. phil. XII*, 139. ‖ 14. fere legiones quinis] legiones fere quinis *Sigonius.* ‖ 17. duxerant] ς: duxerunt ‖ VIIII, 2. dictum est] dictum M. ‖ 3. gerebantur] Mς (*Lov.*4): gerebatur ‖ gerebant res ς (*Oxon. duo*) res gerebantur ς (*Lov.* 5). ‖ 8. pro republica populi Romani Quiritium *I. F. Gronovius* pro pop. R. Quiritibus *Niebuhrius hist. R. III*, 157 pro populo Romano Quiritium ς (*Gaertn.*) *Kiehlius mnemos. I*, 96. ‖ 10. visus] M, *I. F. Gronovius:* uisu ‖ 14. addebantque] *Alschefskius:* adderantque M *cf. v. l. VIII*, 36, 10 addiderantque *rell.* ‖ X, 10. funusque et par Mm. pr. Pm. pr. al. ‖ 12. fodi M. ‖ hostiam ς. ‖ 13. hostium (*l.* hostiam) sive quae alia *Huschkius d. osk. u. sabell. Sprachdenkmäler p.* 145. ‖ XI, 3. Lavinio] *cf. Rubino Ztschr. f. d. Awsch.*1844,111,881: Lanuvio *A. W. Zumptius de Lavinio et Laurentibus Lavinatibus p.* 11 *sq.* ‖ 7. hastatos Pf al. ‖ XII, 1. dissolutis M. ‖ 4. Titus] ς: titius MPF al. Tiberius *Diod. XVI*, 91 *Voss.* 1 (?) ‖ 5. Fenectanis] Teanitanis *Bormannus Iahnii ann. LXXIII*, 63 *sq.* fenecta * nis Pm. pr. ‖ 7. ab Lauinio Fς *Sigonius, Niebuhrius hist. R. III*, 161. ‖ 13. cuius tum] ς: tum cuius ‖ 15. initium MP. ‖ 16. utrumque consulem plebeium ς *Sigonius cf. Beckerum ant. Rom. II*, 2 *n.* 461. ‖ XIII, 5. Lanuvinosque] Lauiniosque ς *Sigonius* (lanuuinosque M). ‖ 8. subiecere] M: subegere ‖ 14. deinde *om.* Mς (*Lov.* 4). ‖ 17. placeat M. ‖ XIIII, 5. saeuiū et muri deiecti senatus M saevitum est: muri deiecti, senatus *coni. Alschefskius.* ‖ 6. pondo] ς (*mg. Harl.* 2), *Herm. Barbarus cf. Lachmanni ad Lucr. comm. p.*321: passum ‖ 10. quia] qui *I. F. Gronovius* et quia *Dukerus* ac quia *Grauerus de re munic. Rom. part. ann.* 5 *p.* 19 *sq. cf. Rubino l. l. n.* 122 *p.* 976. ‖ 11. iuris conditionis M. ‖ XV, 2. inde] Mm. pr.: deinde ‖ 9. senatus cum (sena|cum M) — intendere Mς (*Lov.* 4) *ed. Camp.* ‖ XVII, 2. conparando] Mς (*Lov.* 4) *I. F. Gronovius:* conparato *vel* comparato ‖ 10. Romanis] M, *Salvinius in mg.:* romanis coniungit Mm. 3. romanis facit Fς (*Hav.*) romanis fecit *rell.* ‖ XVIII, 7. letalia] W uitalia M alia *rell. cf. Lucr. III*, 820 *Lchm.* ‖ 12. captas *vel simile participium ante* alienatasque *omissum videbatur* Wt. ‖ fecisse] factas esse *in mss. inueniri malit Alschefskius.* ‖ XVIIII, 4. Vitrubius Baccus *libri hic et per h. l. passim.* ‖ 10. patriam] ς (*Lov.*4): patriam fundanos ‖ 14. Fundanum] Mς (*Lov.* 4): fundanum populum ‖ XXI, 6. pars mitior *coni. Dukerus.* ‖ ad molliora responsum *aut* ad mollius responsa *I. F. Gronovius.* ‖ 10. itaque in M *Lov.* 4. ‖ XXII, 2. Sidicinorum] *Sigonius, Klockius, Cluverius Ital. ant. III*, 8 *p.* 1036: signinorum *sic ex coll. ap. Drakenb. primitus* M, *Voss.* 1 *Lov.* 4 ς s**orū *teste Alschefskio* M samnitiorum, *quod postea iterum erasum est ex coll. ap. Drakenb.* m segninorum PF al. Hernicorum *Alschefskius* Anagninorum *coni.* Wt. ‖ 4. petentibus] petens praesentibus *Cobetus mnemos. I*, 96 praesentibus '*exemplaria*' *Gelenii.* ‖ XXIII, 2. Romae conpertum *del. Sigonius om.* ς Romam. Compertum *Fulv. Vrsinus* Romam conpertum, *Alschefskius.* ‖ Cornelius F *Voss.* 1 *Leid.* 1: *om.* MP al. ‖ 15. oriens] *Rubenius ap. l*

F. Gronovium: oriente *libri meliores* oriende ς oriens de *Crevierius, Drakenborchius, Loewius de praepos.* de *usu ap. Liv. p.* 11. ‖ 17. tandem] ς: tamen ‖ XXIIII, 3. transmisisse] M *Lov.* 4. ‖ 4. Consentiam] *om.* M *et f. ex* §. 14. 16 *additum est.* ‖ Consentiam — Terinam] Metapontumque, Consentiam Brutiorum, ex Lucanis coloniam Acirinam, *Cluverius Ital. ant. IIII,* 15 *p.* 1318 Consentiam ex Lucanis Sipontumque Bruttiorum Argentanum ac Terinam *vel* Consentiam ex Lucanis Sipontumque ac Terinam Bruttiorum *coni. Alschefskius* Metapontumque ex Lucanis, Bruttiorum Consentiam ac Terinam *Aem. Huebnerus thes. XI. diss. inaug. supra l. p.* 46 Potentiam ex Lucanis, Sipontumque Apulorum Consentiamque Bruttiorum ac Terinam Ww. ‖ (ex Lucanis) *scripsi:* ex Lucanis ‖ (Bruttiorum) *scripsi:* Bruttiorum ‖ ac Terinam] *Alschefskius:* acrentinam M accrinam PF al. Terinam *Sigonius.* ‖ 10. iter incidentem *Ruhnkenius mnemos. III,* 58: indicantem iter (incidemter M indicante iter m). ‖ 12. Sotimus] postimus M. ‖ 16. hostes] hospites *coni.* Ww. ‖ XXV, 5. (patiebantur)] *I. F. Gronovius, Klockius, Scheibius philol. III,* 558: patiebantur ‖ XXVI, 4. via Nolam ferente] F *Voss.* 1 ς: uiam Nolam ferentem ‖ XXVIII, 9. rem mittuntur] *Leid.* 1 *Harl.* 1 *Lov.* 4 ς: rem remittuntur F al. rem mittantur P remitte|antur M rēmitte|antur m. ‖ 11. omni] F al.: omnia MP al. omni iā *coni. Alschefskius.* ‖ XXVIII, 3. ut] et *Harl.* 1 *Lov.* 4 *ex sil.* ς. ‖ XXVIIII, 3. non nova *vel* nota *Dukerus.* ‖ 13. hau] Mm. pr.: haud ‖ XXX, 2. manum] m *rell.:* manu MP. ‖ 4. Imbrivium ς *Hermolaus Barbarus cf. Niebuhrium hist. Rom. III,* 223 *schol. de hist. Rom. ed. Islerus I,* 483, *Dedericum quaest. phil. p.* 13 *sq. (nomen cum vocc. praecedentibus om.* F al.) ‖ 6. potuerat *coni.* Ww. ‖ XXXI, 6. posset *Harl.* 1 ς: possit ‖ XXXII, 9. adversus singula quaeque] *coni.* W, *Ienickius apud* Wt: aduersus singula quae M al. aduersusque P. ‖ 11. tumultu iam concionem *Tan. Faber.* ‖ ultima iam in concione *Heusingerus:* iam in contione (*vel* concione) P al. iam in concionem Mς, iam (in contionem) *praeeunte quadamtenus Crevierio Scheibius philol. III,* 559 *sq.* ‖ 12. steterunt M. ‖ XXXIII, 2. cum] *Voss.* 1 ς *ex sil.: om.* MPF al. ‖ 3. contentione] *Leid.* 1 *Lov.* 4 ς *ex sil:* conuentione (contione ς) ‖ iterata] P al.: iterat MF al. iteratur ς (*Lov.* 2. 4) *f. recte.* ‖ 9. [cum] *add.* Bas. a ‖ 16. quem, ex collegis optione ... data, *distinxi auctore Walchio emend. Liv. p.* 120 *sq.* ‖ 21. hau] au MP haud p aut M *m.* 3. ‖ XXXIIII, 5. perpetua ne esset non esset M perpetua necesset non esse *Harl.* 1 perpetua, nec ne, esset non esse *Heusingerus* perpetua ne non esset, non esse *coni. Alschefskius.* ‖ 6. eius] MF *Leid.* 1 *Lov.* 4: eius iure P al. eius ius, *ipse* eius *praeferens, coni. Drakenborchius* ex eius iure *Alschefskius* e iure eius Ww. ‖ deminuturum] *pars codd.:* diminiturum P al. diminutum M. ‖ dictatore ius (et *om.* ς) *Dukerus, Drakenborchius* dictatore vim et ius *Kreyssigius vann. crit. p.* 57 *cf. comm. de Sall. hist. lib. III. fr. p.* 37. ‖ 9. licentia sola se] M: licentia sola Pς licentias sola uase *Leid.* 1 *Lov.* 4 licentia sola qua (*del.* f.) uase *Harl.* 1 licentia uase F licentia sola vagi (uai *mg. Voss. alt.*) se *I. F. Gronovius* licentia salva se *Walchius ad Tac. Agr. p.* 304 licentia sola sua se *Alschefskius.* ‖ 10. iussu] F *ex silentio Keilii (?), om. rell., Gelenio auctore add.* Bas. b. ‖ XXXV, 12. Romano] rō M rei *Alschefskius.* ‖ XXXVI, 1. Crasso, magistro equitum Q. Fabio] *distinxi auctore W. A. Beckero mus. phil. IIII,* 296 *sq. ant. Rom. II,* 2, 55, *cuius incuriosus est du Rieu de gente Fabia p* 239. ‖ 5. et *om.* M. ‖ comitate *I. F. Gronovius.* ‖ 10. adderat M. ‖ XXXVII, 2. agebatur] ambigebatur *coni. I. F. Gronovius* negabatur *coni.* W. ‖ 3. Aulium] *Gelenius:* aulum; C. Aelius *vocatur a Diod. XVIII,* 26. ‖ 8. quorum] ς (*Lov.* 4*?*): quorum eorum *codd. meliores cf. I.*

F. Gronovii ac Drakenborchii adn. et Reisigii schol. gramm. Lat. p. 377 quoniam eorum *vel* quod eorum ς ‖ 12. auctorem] M: auctores ‖ polia P. ‖ XXXVIII, 3. ubi noxium adpetebat M. ‖ facturum M. ‖ 8. instituit] M *Lov.* 4: instruit ‖ 11. quisque *Harl.* 1 *ex sil.* (?) ς. ‖ XXXVIIII, 9. (ac) *I. F. Gronovius.* ‖ XXXX, 5. *in voc.* scriptor *expl. Harl.* 1.

Lib. VIIII. *in periocha*: artum] ς: tacitum *Naz.* ς iniquum *ed. princ.* ‖ consules observaverunt] ς (*Bergianus*): *post* consules *add.* in senatu ς, in senatum *Naz.* in senatu legendo *ed. princ.* ‖ quas urbanas appellavit *om. Naz.* ‖ nomen *om. Naz.* ‖ tam facilem] ς: tam *Naz.* ς tantam ς. ‖ I, 9. placarique nequeunt ς, qui placari nequeant *vel*. Placari nequeunt (*sic* ς: *cod. Klock.*) *I. F. Gronovius*, placari qui nequeunt *coni. Drakenborchius.* ‖ 11. sit quam *om.* M. ‖ II, 4. iste] *ed. Camp.*: is et M et is * P is al. ‖ 9. demisso Bas. a: remisso ‖ cum ad] (*Voss.* 1 *ex sil.*) ς: q̄m ad P quad M ad al.; *an* cum (*sc.* quom) iam ad? ‖ III, 1. *alterum* alius *om.* ς, *del. Muretus.* ‖ 10. esset *add. Ald.* ‖ IIII, 3. fore] esse MP *teste Alschefskio*?? ‖ 9. ut illis ς? *Ald.* ‖ 15. sit] est M? ‖ V, 7. lapsos] M *ex corr. Voss.* 1 ς: missos F *Leid.* 1 ς missos lapsos, *si recte intellego Alschefskium*, M m. pr. ς *(Klock.)* missos labsos P. ‖ 9. ad] *I. F. Gronovius*: ac ‖ 10. sibe nequiquam M, *Liviani* sibe (*Quint. I*, 7, 24) *vestigio f. servato* ‖ 13. id *add. Drakenborchius.* ‖ fecerunt, *distinctionis nota post* detracta *del. I. F. Gronovius.* ‖ VI, 1. prope *om. Voss. pr. m.* 1, *uncis incl.* Ww. ‖ 2. armati] armis M. ‖ 3. aspicere sibi visi sunt *coni.* W. ‖ 6. *an* (fasces, lictores)? ‖ 8. quidem *om. P. at v. Scheibium phil. V*, 132 *sqq.* ‖ 12. iacere] *Ascensiana*, *Gruterus*: tacere ‖ salutem salutantibus, non interrogantibus dare responsum *vel* salutem, non (salutantibus) dare responsum *coni.* Ww. ‖ VII, 3. animi *Voss.* 1. ‖ 12. abditi *om.* M. ‖ VIII, 11. omnes] *Lov.* 4, ς *I. F. Gronovius*: hominis ‖ 13. modo *om.* ς, *del. Faber*; 'an ultrò?' *Dobraeus advers. II*, 380. ‖ VIIII, 1. *prius* dedite *om.* M, *uncis incl.* Ww. ‖ 4. sponsiones] F ς (*Gaertn. ex sil.*)? *ed. Mogunt.*: sponsores ‖ 7. in quod *Voss.* 1, *Leid.* 1, *Lov.* 4. ‖ 12. accerserunt] F *cum plerisque* al.: accenserunt M accersunt P. ‖ XI, 9. hos] F (?) ς (*Neap.*) *I. F. Gronovius*: hosti ‖ 10. ciuitate F *Lov.* 4 ς. ‖ obligatam] ς (*Harl.*): oblactam MPF obluctam *Leid.* 1, *Lov.* 4 pollutam *I. F. Gronovius* obstrictam *I. Gronovius.* ‖ sponsionem M *Leid.* 1. ‖ XII, 1. omnia quae] (*Voss.* 1?) ς: omniaque quae MPF al. omnia quaequae *Alschefskius.* ‖ evenerunt] *Lov.* 4 ς: uenerunt ‖ XIII, 8. Romam] *suspectum Fabro* oram *coni.* Wt. ‖ absumpsissent *I. F. Gronovius.* ‖ 10. obsessis] M ς (*Klock.*): et obsessis ‖ 11. vagus *Dukerus.* ‖ XIIII, 1. parantibusque] MP: parantibus *rell.* ‖ 5. ferri F *Lov.* 4 ς. ‖ 15. *fort.* perirent *I. F. Gronovius.* ‖ XV, 7. amissa erant] M al.: amisserant P amiserant F al. ‖ 8. populi Romani *om.* M. ‖ XVI, 4. a Coss. *Lov.* 4 ad coss. *Voss.* 1. ‖ crederet] F ς: crederent *rell.* (crederet) *I. F. Gronovius.* ‖ clam (nocte)] W: clam nocte *libri* clam hoste *Gelenius* clam hostes *Sigonius* clam suis *I. F. Gronovius.* ‖ XVII, 2. uolutaui ς (*Hav.*) *Bakius ad Cic. de legg. I*, 9, 27 *p.* 356 *sq.* ‖ XVIII, 19. Romanis *Leid.* 1, *Voss.* 1, *Lov.* 4 (*ex sil.*) ς. ‖ XVIIII, 4. a Thuriis] a thuris MP a Bruttiis *I. F. Gronovius.* ‖ tenus (Samnites)] *'nisi forte legendum* omnes' *Dobraeus advers. II*, 380: tenus samnites *libri* tenus: — hos omnis *coni.* Ww. ‖ 5. quattuor] VII P quinque al. *cf. ann. Alschefskii et ad totum h. l. Nipperdeium quaest. Caes. p.* 152. ‖ 13. simul] ς: et simul ‖ 15. verbo] vero *cum cod. Sig.* [*al.*] *Dobraeus l. l.* ‖ (numquam ab equite hoste, numquam a pedite) *Dobraeus l. l.* ‖ 16. equidem sagittas *Voss.* 1 ς equitum sagittas *Strothius.* ‖ XX, 5. Capuam] MPF al. *I. F. Gronovius v. Niebuhrium hist. Rom. III*, 338, *Madvigium opusc. acad. I*, 234, *Rubinonem in act. ant. Marb.* 1844 *p.* 981. ‖ 9. Forento] *I. F. Gronovius:* torento M florento P. ‖ XXII, 1. novi [L. Papirius Cur-

sor IIII et Q. Publilius Philo IIII] *Sigonius, Pighius ann. I*, 357. ‖ 3. tantum *I. F. Gronovius.* ‖ *an* (quod urbem oppugnabat)*?* ‖ 4. vallo *om.* M. ‖ *vel* deditum *vel* dii dederunt *Walchius emend. Liv. p.* 75. ‖ XXIII, 10. homines] ς (?) Bas. a: omnes ‖ XXIIII, 1. Ad *om.* M m. pr., *add. m. quarta* ‖ 5. eo collocatis M. ‖ 9. ite defendite *Voss.* 1 ς defendite ς. ‖ 10. incidens] Bas b: incedens ‖ 13. ditionem M. ‖ XXVI, 7. mors] morte *I. F. Gronovius.* ‖ 13. contionem] *vel* concionem F al.: contione ‖ 15. quidem] MPς: quidam *rell.* ‖ 18. dii homines sciant M. ‖ XXVII, 3. utrimque] *Voss.* 1 (*?*) ς: utrique MP al. utique ς utrisque *Alschefskius.* ‖ 4. conspectum] *I. F. Gronovius:* conspectu ‖ 7. pedite *I. F. Gronovius* (pediti *pro ablativo habet Alschefskius.*) ‖ XXVIII, 6. Atinam et Calatiam] Atellam et Caiatiam *auctore Pellegrinio G. Stierius act. ant. Marb.* 1852, 26, 207. ‖ 7. Pontia] *cf. Niebuhrium hist. R. III*, 278: Pontiae *ed. Mediol. a.* 1480. ‖ 8. Interamnam] *Sigonius:* internam ‖ Casinam] M *et sic vel* Succasinam *vel* Casinatem *Th. Mommsenius mus. phil. VIII*, 623 *sq.*: casinum PF al. ‖ XXVIIII, 3. dictatorem [C. Sulpicium, et is magistrum equitum] C. Iunium *Pighius ann. Rom. I*, 362 dictatorem [C. Sulpicium Longum, is magistrum equitum] C. Iunium *Sigonius.* ‖ 10. essent puberes, a. d. XXX omnes, intra annum *coll. Festo s. v. Potitium p.* 237 *M. Livium scripsisse aut, cum ita, ut nunc legitur, iam Val. Max. I*, 1, 17 *legerit, certe scribere debuisse coni. Th. Mommsenius de coll. et sodal. Rom. Kil.* 1843 *p.* 13. ‖ XXX, 3. militum *om.* M. ‖ seniores deni, *sed ipse dubitans, Huschkius Serv. Tull. p.* 473 *sq.* ‖ 5. abierant *Reizius l. l. p.* 103. ‖ 6. *fort.* (ut) darent *I. F. Gronovius.* ‖ 8. (causa) *Pighius ann. I*, 365 *ad mg., Iac. Gronovius, alii.* ‖ XXXI, 1. Consulibus ... partitis, *I. F. Gronovius.* ‖ 2. Cluviam] F *Leid.* 1, *Gelenius:* cluuiani M *Lov.* 4 ς cluiani P Cluvias *Nipperdeius emend. hist. Tac. p.* 5. ‖ 7. transfugae] F *rell.:* transfugere MP ς (*Klock.*) ‖ 9. in ueterem disciplinam Fς (in) vetere disciplina *coni. Alschefskius.* ‖ struebantur M. ‖ XXXII, 3. quam tutiora *om.* M. ς (*Oxon. L.* 1.) ‖ 5. utrique M m. 1. ‖ 8. Romana] romanos M *fort.* Romanorum Wt. ‖ XXXIII, 3. fatalis (cum) tribunis ac plebi] *scripsi:* fatalis cum tribunis ac plebi *Voss.* 1 ς fatales cum tribunis ac plebe MPF *Leid.* 1 fatalis cum tribunis ac plebe p *Lov.* 4 ς fatalis tum tribunis ac plebi Bas. a nata litibus cum tr. ac plebe *I. F. Gronovius* fatalis [litibus] cum tr. ac plebe *Strothius* fatalis [ad lites] cum tr. ac plebe W. ‖ XXXIIII, 1. est] en (*Voss.* 1?) ς. ‖ 6. scivit (*Voss.* 1?) ς *Aldus* scit F *Leid.* 1 ς. ‖ 9. uiolentes M. ‖ mali F *et Voss. uterque ex sil., Iac. Gronovius* mala M. ‖ 12. crees? amplexus ... dicet. *distinxi auctore Madvigio ad Cic. de fin. p.* 273. ‖ 14. quod] *Lov.* 4 m. pr. ς: quo ‖ 15. imperiosissima superbissima M, *an* superbissima imperiosissima *archet.?* ‖ 17. subrogare] M: subrogari ‖ 25. non patiar] patiar (*Voss.* 1?) *Aldus.* ‖ XXXVI, 1. eam intrare] (*Voss.* 1?) ς: ea intrare ‖ 5. accepere (*Voss.* 1?) ς: accipere ‖ 7. qui] quum *du Rieu de gente Fab. p.* 457 *thes. XLIII.* ‖ XXXVII, 3. hostibus ad instruendum ς (*Lov.* 2) hostibus ad instruendam *Voss.* 1? (hostium ad instruendum *uterque Voss. teste Gron.*) hostium ad instruendam ς hostilem ad instruendam *I. F. Gronovius.* ‖ 12. Cortona] *Moguntini:* crotone MP al cortone ς. ‖ XXXVIII, 7. obterendum] ς (*Harl.*)*? edd. vett.:* obtenendum ς (*Portug.*) optinendum (*vel* obtinendum) MP al. opprimendum ς oppugnandum ς. ‖ 15. C. Iunium] Bas. a: iunium M al. diunium P d. iunium ς. ‖ 15 *sq.* XXXVIIII, 1. *cf. Mercklinii de curiatorum comitiorum principio disp. Dorpati MDCCCLV.* 4. ‖ 4. *ante* nam *excidisse nonnulla videntur:* etrurie *ibi add.* M *m.* 3, *quid m.* 1 *scriptum fuerit, discernere non potuit Alschefskius*, interea res in etruria gestae P *ad mg., ita tamen ut asterisci quidam adiecti locum eorum inter verba* 'non tolerarunt pugnam et ad'

fuisse doceant; eadem vel hic vel post tolerarunt pugnam *add. Voss.* 1 ς, *om.* MP *in contextu* F al. *quod glossema esse perspexit Scheibius, ipse proponens legendum esse* Interea et cum Umbrorum exercitu *philol. III*, 560. Interea (res in Etruria gestae) iam et cum U. e. W. ‖ 8. ad primos] p al.: & primos proximos M ad primos proximos ς (*Gaertn.*) ad proximos PF al. ‖ XXXX, 2. duo] adeo M; *fort.* ac duo *Alschefskius.* ‖ 8. concursurum M; *fort.* concursum, tum *Alschefskius.* ‖ 16. argentariarum] (*Voss.* 1?) *Muretus, Gisb. Cuperus:* argentariorum ‖ 17. ad superbiam Mς (*Lov.* 3.) ‖ XXXXI, 4. eius *om.* M m. pr. ‖ 5. exercitii M m. pr.; *an* exercitu? ‖ 16. minati sint (*Leid.* 1?) *Modius.* ‖ 17. ante concentum] m: ante concentu M deinde concentu PF al. deinde, ante concentum ς (*Neap.*) ‖ XXXXII, 8. septem] IIII. M *edd. ante Aldum.* ‖ 11. populo Romano] p̄. romano MP populi Romano *Niebuhrius hist. Rom. II*, 95 populi Romanis *Cluverius Ital. ant. III*, 6 *p.* 981. ‖ XXXXIII, 5. vetusta gentis gloria] *I. F. Gronovius:* uetustate gentis gloria M uetustate gentis glorie P. ‖ 6. VI mestri *i. e.* semestri *Mommsenius röm. Tribus p.* 38 *cf. tamen Marquardtium ant. R. III*, 2 *n.* 357. ‖ XXXXIIII, 2. Ti.] *Sigonius, Pighius ann. I*, 375: t. (postumiest minutius M postumius & minutius *id. m.* 4.) ‖ 4. memoriane] ς (*fr. Hav. m. pr.*) Bas. a: memoriaene M al. memoriene P. ‖ 14. urbs] *Crevierius:* ubi ‖ 16. Cesennia] M: cessennia P Serennia (*Σερίνειαν et Σερινειαν libri*) *Diod. XX*, 90 Aesernia (Esernia *Glar.*) *Glareanus, Cluverius Ital. ant. III*, 8 *p.* 1044 Cerfennia *Alb. Rubenius.* ‖ XXXXV, 8. quid] quod M. ‖ 12. verteret, est audita *coni.* Ww. ‖ XXXXVI, 1. Cn. Flavius Cn. filius] ς (*Ox. C. et in mg. N.*): cn̄. flauius gn̄. fil M cn̄. f *spatio sex fere litterarum post* f *relicto* P cn̄. fil. p. ‖ 6. dedicare *om.* M ‖ 6 sq. *post* templum: dedicare — templum *om.* P. ‖ 11. opes, urbanis humilibus] *I. F. Gronovius:* opes urbanas humilibus ‖ §. 12. tantumque — deponeret *post* §. 3 *extr.* coloniae deducendae *transponendam censet Niebuhrius hist. Rom. III*, 374.

Lib. X. *in periocha*: tertio] *Drakenborchius*: pretio ‖ iure iurando] ς: de iure iurando *Naz.* ς ‖ quo] '*vel. lib.*' *Sigonii*: suo *Naz.* ς ut ς suo quo *ed. princ.* ‖ I, 1. fuit ad soram M fuit . at Soram *coni. Alschefskius* fuit . ac Soram *coni.* Wt. ‖ 7. Dentre] *Voss.* 1 *Lov.* 4 *ex sil. ed. princ. Rom.*: dentrice M dentice P. ‖ M. Aemilio] *Sigonius*: aemilio ‖ II, 1. Thurias] *Voss.* 1 (?) ς: thurios MP Rudias *Doujatius et vel has vel* Uriam *intellegendas putat* Ww. ‖ 5. audisset] *Voss.* 1. 2 (?) *edd. vett.*: audissent ‖ ab tergo] ab terra *coni.* Ww ex adverso *v. Leutschius philol. X*, 125 ‖ (sint) *I. F. Gronovius* ‖ haud procul *ante* esse ostium *lin. sq. collocat* Ww. ‖ cerni] ς: cernit ‖ 5 sq. collis, videri esse *Alschefskius.* ‖ 6. p̄ali quo p p̄aliq. P. ‖ vidissent] *ed. Rom. a.* 1472: uidisse MF al. uidisset Pς. ‖ 10. parvas] Fς: paruis MP al. *f.* paucis Ww. ‖ 14 sq. viderunt Patavi. monumentum *cum* Ww *distinxi auctore Heusingero.* ‖ III, 2. Cilnium] ciuium cilicium (cilnium?) M. ‖ V, 13. Cilnio] ς? *edd. vett.*: licinio iacilnio M licnio F licinio *rell. fere omnes.* ‖ 14. credidere] *fort.* tradidere *Dukerus.* ‖ VI, 11. minus adtendere M minus aut tendere *Lov.* 4 minus autem tendere ς. ‖ erat certatum adeptos] Mς (*Harl.*): erat certatum tamen adeptos PF al. certatum erat tamen adeptos al., *quod* tamen *ex cap. sq. initio repetitum esse vidit* Wt. ‖ VII, 7. sint *Dukerus* essent *coni. Alschefskius.* ‖ 10. si] ς *ed. Mog.*: is ‖ caedat — capiat] ς Bas. a: caedet — capiet ‖ 11. non] qui P m. pr. ‖ 12. colimus *om.* P. ‖ VIII, 6. Attum] *I. F. Gronovius cf. meae de nom. Plauti diss. p.* 17: atium ‖ 10. *codd.* ς *lectionibus innisus h. l. parum feliciter temptat Huschkius Serv. Tull. p.* 68 *sq.* ‖ VIIII, 3. sanctum] sancienda *coni. Alschefskius.* ‖ 6. servos ero *Hauptius mus. phil. I*, 474: ser uos | ero M sumr serio P sum serio p. ‖ 8. erat arduus altus atque M al. ‖ 12. Cn.

Domitium] *Pighius ann. I*, 385: c. l. domitium P cl domitium M Cn. *vel* L. Domitium *I. F. Gronovius.* ‖ X, 5. a Nare flumine Narnia ς (*Harl.*), *edd. ante* Bas. b a flumine Nare Narnia *coni.* Wt. ‖ XI, 4. (sententiae) centuriae(que) *Cobetus mnemos. I*, 96. ‖ XII, 1. repetendas] F *Lov.* 4ς: petendas ‖ 6. reliquerant *coni. Heusingerus.* ‖ XIII, 3. increpari (*Lov.* 4, *Voss.* 2) Bas. a: increpare ‖ 14. cupiditati ς (*Port.*) *cf. ann. I. F. Gronovii.* ‖ XIIII, 9. augebat] ς: angebat M agebat *rell.*; *in* P *h. l. est lacuna inde ab* adoriri §. 6 *extr. usque ad* moveri §. 10. ‖ 10. maximum fulvium et F al. *prob. Niebuhrio h. R. III*, 428. ‖ 11. (umquam) *Cobetus mnemos. I*, 96 *cf. Bisschopium ibid.* 400; *at v. Mullachium Zeitschr. f. d. Gymnwesen* 1854 *p.* 391 *sq.* ‖ 13. *locum corruptum vel gloss. inquinatum esse putat* Ww. ‖ 18. tempore inprovisa] MF al.: tempore in se uisa P in tempore visa Ww. ‖ 20. maxime territos] (ς) Bas. a: maximeque territos *libri fere omnes; locus vel lacunosus vel corruptus iudice* W, *qui proposuit:* maximeque terruit eos ‖ 21. octin-
d
genti] *Drakenborchius:* a, ccc P accc M * ac cc *notam vel notas, quae quot milia capti sint indicent, abesse ratus Niebuhrius h. R. III*, 428. ‖ XV, 6. duo milia nongenti] *coni. Drakenborchius, nisi quod scr.* millia: duo mil accc. M duo miliaccce P duo millia ac ccc *Leid.* 1ς *Niebuhrius l. l.* ‖ nongenti] *Alschefskius:* acccc MP * ac ccc (*cf. ad c. XIV*, 21) *Niebuhrius l. l.* ‖ 7. vocatae] *Voss.* 1 (*cf. tamen extr. ann. Drakenb.*): uocatum *rell. et sic vel* vocatorum *proposuit* Ww. ‖ XVI, 6. Romanos populum quem] M: romanum populum quem m *rell.* Romanos, quem populum *I. F. Gronovius.* ‖ XVII, 4. (capta est) *I. F. Gronovius* facta est *coni.* Ww. ‖ 8. sex] VII M m. pr. ‖ 11. murcantiam M. ‖ 12. L.] *c. XVI*, 2, *Sigonius:* p. ‖ XVIII, 7. id certum] *Buettnerus observ. Liv. p.* 47 *sq.*, *Kiehlius mnemos. I*, 96 *sq.:* incertum *libri* certum *Crevierius* ut certum *Walchius em. Liv. p.* 35 *sq.* ‖ abnuenti M. ‖ 9. acceperunt] *Lov.* 4: acceperent M accepere PF al. ‖ XVIIII, 3. omne ς. ‖ 5. inter paucos paucis certatum *lenickius ap.* Wt. ‖ 18. [alterius exercitus] *addidi* ‖ virtutem alterius aequavit *Heusingerus.* ‖ aequarunt *I. F. Gronovius.* ‖ aequavit. duces] ς: aequauit. ducis F aequauit ducis MP aequauit ducis. al. aequavit ducis: [et duces] *coni.* Ww. ‖ 20. iam ausiatorib. iam pugnatorib. castra M; s *in* ausiatorib. *inducto* li *supscr. m. tert.* ‖ 21. *fort.* inferens — accenderent Ww. ‖ accenderet] ς: accenderant MPF al. accenderat al. ‖ 22. *fort.* milia nongenti (dcccc *pro* accc) *Alschefskius.* ‖ XX, 1. Vescinos] *Sigonius:* uestinos ‖ 4. dimica-
t
tionib. M. ‖ 13. staiam M stacam M m. 4 statium *Leid.* 1, *Lov.* 4ς, *Mommsenius unterital. Dial. p.* 296. ‖ XXI, 2. vocare *I. F. Gronovius.* ‖ sollicitare *idem* ‖ 7. Vescinum] *Sigonius:* uestinum ‖ 8. Vescino] *Sigonius.* uestino ‖ XXII, 1. Quintus] *Voss.* 1, *Lov.* 4 (?) ς: quintum ‖ praerogativa *Alschefskius prob. Kiehlio l. cum maxime laudando at v. Marquardtium ant. Rom. II*, 3 *ann.* 11 *et quos praeterea l.* Wt *p. IX.* ‖ primo] iure *Kiehlius mnemos. I*, 97. ‖ 5. quamque prope *coni.* Ww. ‖ XXIII, 3. quae] quod ς *du Rieu mnemos. I*, 97, *de gente Fabia p.* 276. ‖ 5. vere *Doujatius, Kiehlius mnemos. l. l.* ‖ 6. matronis] F al.: matrimoniis Mp al. matrimonius P matrimonuis m. ‖ XXIIII, 3. Etruriam] ς: in etruriam ‖ 5. consevisset] *Glareanus:* conseruisset ‖ 8. plebi] *Voss.* 1 *ex corr.* ς: plebis ‖ 14. cum periculum tum dimicatio M cum periculum, cum dimicatio ς (?) *edd. vett.* ‖ 17. id et] Bas. a: et id ‖ et *ante* exemplo *om.* M. ‖ 18. comitio abiit] *edd. vett.:* comitio habuit *Leid.* 1ς (*Gaertn.*) comitia habuit *rell.* ‖ XXV, 3. res M. ‖ 10. mobiliorem *Doujatius, Klockius, Clericus:* nobiliorem ‖ 14. periculum] P '*manu perantiqua corr.*', ς *I. F. Gronovius, v. d. in mg. ed. Curion.:* periculos MP periculo m periculosum *rell.* ‖ XXVI, 1. redit M. ‖ 3. mallet] W: mallit MP *Leid.* 1 mallit F malit

rell. ‖ 6. ut adiecerint *coni.* Ww. ‖ 8. collem] ς *A. Perizonius:* colle ‖ 14. quam Romano] *Dukerus:* quam romani *codd. fere omnes, om.* ς (*Oxon. L.* 1), *suspicit I. F. Gronovius.* ‖ 15. Megellus] *Sigonius:* megillus ‖ XXVIII, 9. carnisque P m. pr. cartisque ς (*Port.*) carpentisque *Dukerus.* ‖ 17. contacturum] (*Leid.* 1f; ς: contracturum ‖ XXVIIII, 7. rarisque] *altera archetypi scriptura, qui* ue rutis
rarisque *videtur exhibuisse, nam* uerarisq. rutis MF *Leid.* 1 uerarisq. ruptis *Lov.* 4 uerrutis P uerutis ς (*Harl.*) *I. F. Gronovius* uerutisque *Voss.* 1 *cum* ς *fere omnibus* rarisque verutis *Drakenborchius, excidisse aliquid videtur* Ww; *an* raris? ‖ 12. *vocc.* Galli — stabant *gloss. esse videntur* Ww. ‖ 18. mille ac centum] mille septingenti (dcc *pro* acc) *coni. Drakenborchius.* ‖ XXX, 5. peditum milia ccc xxx] *scripsi:* peditum x. ccc xxx. M peditum xi ccc xxx P peditum x. cccl xxx *Niebuhrius hist. Rom. III. adn.* 647. ‖ 9. carminibus militaribus] (*Voss.* 1f) ς: militaribus MPF al. militaribus iocis ς. ‖ XXXI, 2. Vescinum] *Sigonius:* uestinum ‖ parte alia] ς (*vet. lib. Sigonii*): partem aliam ‖ Aeserninum] *libri I. F. Gronovii* (f), *Gronovius cf. tamen Niebuhrium hist. Rom. III. adn.* 649: aeserniū M aeseruiū P. ‖ quaeque .. adiacent] *sic vel* qua adiacet *I. F. Gronovius:* quaeque adiacet ‖ XXXII, 4. intrare (vastare)] *scripsi:* intrare uastare M uastare P. ‖ XXXIII, 1. induci P al. ‖ 6. ad ıocc xxx *coni. Drakenborchius:* ad accxxx ‖ 10. profectus Sora] *scripsi:* profectu (profectu' *m. tert.*) sorā M profectus ab Sora P *cum rell. fere omnibus.* ‖ XXXIIII, 3. caesa *et deinde* capta *Kiehlius mnemos. I,* 297. 397 *sqq.* ‖ ıocc *coni. Drakenborchius:* acc. ‖ 4. fertrum M Trevertinum *I. F. Gronovius* Feretrum *cum* F *Lov.* 4 ς *Niebuhrius h. R. III,* 455 Tifernum *coni. Alschefskius.* ‖ 7. eadem regione] (*Leid.* 1f) ς: eandem regionem ‖ 9. qua adierant F al. ‖ XXXV, 11. pugnata P m. pr. pugna iā *coni. Alschefskius.* ‖ 14. verterent . facerent quod *Dukerus.* ‖ 16. segniter arma capit] *libri fere omnes: om.* MP ς (*Lov.* 2.) ‖ XXXVI, 1. In medium *I. Gronovius.* ‖ 4. et alii] alii ς (*Hav.*) (et) alii *coni.* Ww. ‖ 7. ipse *Lov.* 4 ς. ‖ 14 *et* 15. ac ducentorum] accc *libri:* octingentorum *coni. Drakenborchius.* ‖ 18. vocatis *Voss.* 1 ς evocatis *Dukerus.* ‖ XXXVII, 2. accc MP al: octingenti *Lov.* 4. ‖ XXXVII, 13. Apulia] ς, *Ascensius:* Apuliam ‖ 15. tantum (.d est locus templo sacratus) effatus *praeeunte fere Klockio du Rieu de gente Fabia p.* 190. ‖ effatus] *Voss.* 1 ς: efatus P sacratus effatus M effatus sacratus F al. ‖ 16. re publica] *I. F. Gronovius:* resp. ‖ XXXVIII, 2. adhibuerunt M. ‖ 3. quique] quive *Kiehlius mnemos. I,* 98. ‖ sacratum esset] (*Voss.* 1f) ς: sacratum erat *libri fere omnes* sacrum esset *Cobetus mnemos. l. l.* sacraretur *coni.* W. ‖ 4. quadraginta] lx P al. ‖ 6. ouio pactio M nulo paccio P ‖ 10. dein iurare mp al. ‖ 12. nominati sunt] *Alschefskius:* nominatis ‖ 13. (quod roboris erat)] *coll.* §. 4 Ww: quod roboris erat ‖ ad] ς: *om. libri fere omnes.* ‖ Aquiloniae consedit *vel* Aquiloniam concedit *I. F. Gronovius.* ‖ XXXVIIII, 7. quae *om.* ς (*Harl.*)? *edd. vett.* ‖ 11. de praesentis ... adparatus vana *I. F. Gronovius.* ‖ XXXX, 1. diei] die Pm. pr. ‖ 7. C.] C. C. *Pighius ann. I,* 388 Caios *I. F. Gronovius.* ‖ T.] *coni. add.* Wt: *om. meliores omnes,* C. *vel* A *add.* ς. ‖ 8. III *addidi post* m, *numerum cohortium omissum esse adnotante Crevierio.* ‖ 9. auditaque Mς (*Harl.*). ‖ XXXXI, 4. a medicia acie P ac media acie *coni. Alschefskius.* ‖ 5. *virgulam ante* erat *posui auctore Heusingero.* ‖ 8. ipsi *coni.* Ww. ‖ ut *om.* Mm. pr. ‖ 10. uicta ui P. ‖ 11. (agmen) *I. F. Gronovius.* ‖ 14. in interiora] F al.: interiora ‖ XXXXII, 4. proxima, ea parte *Iac. Gronovius.* ‖ 5. viginti] xx M x P al. xxx F al. ‖ tria] III M al. IIII P al. ‖ XXXXIII, 8. octingenti] *coni. Drakenborchius:* acce ‖ 11. e regione] ς (?) *Moguntini:* regionem ‖ erant] (*Lov.* 4f) ς: erat ‖ certius *I. F. Gronovius.* ‖ 12. temere]

M: te prope mere P prope temere ς; F al. *ante* eo ipso loco *exhibent* prope ‖ XXXXIIII, 6. cum iam] *fort.* num iam Ww. ‖ 9. Veliam] *v. vv. ll. cp. sq.* §. 8. 9 *coll. Niebuhrio h. R. III n.* 664: uellam ‖ XXXXV, 8. Veliam] ς: ueletiam P uel etiam M. ‖ et herculaneum his etiam signis *med. omissis* P. ‖ 9. ueliā *h. l. certe* M. ‖ 12. saepe acie, saepe agmine *Gruterus.* ‖ 14. rebus, *si v. l. recte h. l. rettulit Alschefskius, om.* MP (ℨ) ‖ XXXXVI, 3. transvecti sunt] ς: transuectis Mς transuecti Pm al. ‖ 5. uicinies (uicies p) centum milia & a XXXIII mil MP [XXV] XXXIII *scriptum fuisse censet* Ww. ‖ mille octingenta triginta] *Alschefskius:* co. a CCCXXX M a CCCXXX P. ‖ 9. Vescinum] *Sigonius:* uestinum ‖ 10. Troilum] Trossulum *videtur Sigonio cf. Cluverium Ital. ant. II,* 3, 562 *Niebuhrium h. R. III,* 475. ‖ 12. capta *Voss.* 1 al. *Kiehlius mnemos. I,* 400. ‖ centum] ē. c̄. M; *fort.* cc *Alschefskius.* ‖ 14. de reliquo aere ς (de reliquo aere) *du Rieu de gente Fab. p.* 457 *thes. XLIV.* ‖ 16. in legatione] ς (*Klock.*) *et vel sic vel* legatione *A. Perizonius:* in legationem ‖ XXXXVII, 2. unde XX MP: inde vicesimum *Huschkius Serv. Tull. p.* 520 illud vicesimum *coni.* Ww trigesimum *Bellefortius* unum et vicesimum *M. C. Curtius cf. tamen Lachmannum de font. Liv. I, p.* 20 *sq. n.* 3.

In periocha LIB. XI. Samnitibus *post* petentibus *add.* ς, *om. Naz.* ς ‖ post] '*vet. lib.*' *Sigonii:* propter ‖ Thurinis] *Pighius ann. I,* 404: turinis ς tyrrhenis *Naz.* ς. ‖ XII. Vibellio] *Naz.:* iubellio ς iubelio ς *ed princ. cf. Mommsenius unterital. Dial. p.* 266 *sq. Huschkius osk. u. sab. Sprachdenkm. p.* 402. ‖ XIII. populabundus usque ad *O. Iahnius.* ‖ is, qui] '*num* Nicias, qui?' *idem.* ‖ XV. in Samnio *om. Naz.* ‖ ut essent octo *om.* ς. ‖ octo] ς (*Læd.*) *Sigonius: om. Naz.* ‖ XVI. equitibus] exercitibus W. ‖ XVII. tibicine canente] ς: tibicinae canentes *Naz.* ‖ XVIII. P.] *Sigonius:* M. ‖ Sophus] Bas. a: tofus *Naz.* stophus *vel* scophus *vel* scopus *etc.* ς. ‖ M'] *Sigonius: om. libri.* ‖ Valerius Maximus] ς: *om. Naz.* ς. ‖ XVIIII. Claudium Gliciam] *Sigonius:* cl. claucia *Naz.* cl. glauciam ς. ‖ Fregenae et in *O. Iahnius.* ‖ XX. bis conditum] ς: conditum *Naz.* ς conditum bis ς. ‖ primo lustro] *Naz.* 5: quo lustro *Guelf.* ex quo *primae edd. et Norvic.* ‖ CCLXX alio CCXIII ς CCLXX millia, altero CCLXXIII millia *Niebuhrius hist. Rom. II,* 81. ‖ C. Flaminius — Flaminiam *add. Sigonius.* ‖ de] Bas. b: *om. Naz.* ς a *vel* ex ς.

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio urbis res 1
populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam,
dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse 2
rem videam, dum novi semper scriptores aut in rebus
certius aliquid allaturos se aut scribendi arte rudem ve-
tustatem superaturos credunt. utcumque erit, iuvabit ta- 3
men rerum gestarum memoriae principis terrarum populi
pro virili parte et ipsum consuluisse, et si in tanta scrip-
torum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac mag-
nitudine eorum me, qui nomini officient meo, consoler.
res est praeterea et immensi operis, ut quae supra septin- 4
gentesimum annum repetatur et quae ab exiguis profecta
initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua, et le-
gentium plerisque haud dubito quin primae origines pro-
ximaque originibus minus praebitura voluptatis sint fes-
tinantibus ad haec nova, quibus iam pridem praevalentis
populi vires se ipsae conficiunt. ego contra hoc quoque 5
laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum,
quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum
prisca tota illa mente repeto, avertam omnis expers cu-
rae, quae scribentis animum, etsi non flectere a vero, sol-
licitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poeticis ma- 6
gis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum mo-
numentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in
animo est. datur haec venia antiquitati, ut miscendo hu- 7
mana divinis primordia urbium augustiora faciat, et si cui
populo licere oportet consecrare origines suas et ad deos
referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut,
cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum
ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo
quam imperium patiuntur.

Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut 8
existimata erunt, haut in magno equidem ponam discri-
mine, ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, 9
quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque
artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium

sit, labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati pos-
10 sumus, perventum est. hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri, inde tibi tuaeque reipublicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu quod vites.

11 Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla umquam respublica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque inmigraverint nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit. adeo quanto
12 rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere. sed querellae, ne tum quidem gratae futurae, cum forsitan necessariae erunt, ab initio certe tantae ordiendae
13 rei absint. cum bonis potius ominibus votisque et precationibus deorum dearumque, si, ut poetis, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut orsis tantum operis successus prosperos darent.

[PERIOCHA LIBRI I.]

[Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascani regnum Albae et Silvi et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa, nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus, urbs a Romulo condita, senatus lectus, cum Sabinis bellatum, spolia opima Feretrio Iovi lata, in curias populus divisus, Fidenates, Veientes victi, Romulus consecratus.

Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa.

Tullus Hostilius Albános bello diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufeti supplicium. Tullus fulmine consumptus.

Ancus Marcius Latinos devicit, Ostiam condidit.

Tarquinius Priscus Latinos superavit, circum fecit, finitimos devicit, muros et cloacas fecit.

Servio Tullio caput arsit. Servius Tullius Veientes devicit et populum in classes divisit, aedem Dianae dedicavit.

Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Vulscis. fraude Sex. Tarquini Gabii direpti. Capitolium inchoatum. Termini et Iuventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. regnatum est annis CCLV.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER I.

I. Iam primum omnium satis constat, Troia capta in ceteros saevitum esse Troianos, duobus, Aeneae Antenorique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos abstinuisse, casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et sedes et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaerebant, venisse in intimum Adriatici maris sinum, Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis Enetos Troianosque eas tenuisse terras. et in quem primo egressi sunt locum, Troia vocatur pagoque Troiano inde nomen est, gens universa Veneti appellati. Aeneam ab simili clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus fatis primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quaerentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Laurentem agrum tenuisse. Troia et huic loco nomen est. ubi egressi Troiani, ut quibus ab inmenso prope errore nihil praeter arma et naves superesset, cum praedam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt.

Duplex inde fama est. alii proelio victum Latinum pacem cum Aenea, deinde adfinitatem iunxisse tradunt, alii, cum instructae acies constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores ducemque advenarum evocasse ad conloquium, percunctatum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent, postquam audierit, multitudinem Troianos esse, ducem Aeneam filium Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos sedem

condendaeque urbis locum quaerere, et nobilitatem admiratum gentis virique et animum vel bello vel paci paratum, dextra data fidem futurae amicitiae sanxisse. inde foedus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam, Aeneam apud Latinum fuisse in hospitio. ubi Latinum apud penates deos domesticum publico adiunxisse foedus filia Aeneae in matrimonium data. ea utique res Troianis spem adfirmat tandem stabili certaque sede finiendi erroris. oppidum condunt, Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.

II. Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens, simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. neutra acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli, victores Aborigines Troianique ducem Latinum amisere. inde Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Mezentiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulento tum oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae origine urbis et tum nimio plus quam satis tutum esset accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit.

Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi conciliaret nec sub eodem iure solum sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit. nec deinde Aborigines Troianis studio ac fide erga regem Aeneam cessere fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Aeneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut iam non terras solum, sed mare etiam per totam Italiae longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui implesset, tamen, cum moenibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. secundum inde proelium Latinis, Aeneae etiam ultimum mortalium operum fuit. situs est, quemcumque eum dici ius fasque est, super Numicum fluvium, Iovem Indigetem appellant.

III. Nondum maturus imperio Ascanius Aeneae filius

erat, tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume mansit. tantisper tutela muliebri — tanta indoles in Lavinia erat — res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. haud ambigam — quis enim rem tam vetu- 2
rem pro certo adfirmet? — hicine fuerit Ascanius an maior quam hic, Creusa matre Ilio incolumi natus comesque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat. is Ascanius, ubicumque 3
et quacumque matre genitus — certe natum Aenea constat — abundante Lavini multitudine florentem iam, ut tum res erant, atque opulentam urbem matri seu novercae reliquit, novam ipse aliam sub Albano monte condidit, quae ab situ porrectae in dorso urbis Longa Alba appellata.

Inter Lavinium et Albam Longam deductam coloniam 4
triginta ferme interfuere anni. tantum tamen opes creverant maxime fusis Etruscis, ut ne morte quidem Aeneae nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni movere arma aut Mezentius Etruscique aut ulli alii accolae ausi sint. pax ita convenerat, ut 5
Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis esset. Silvius deinde regnat, Ascani filius, 6
casu quodam in silvis natus. is Aeneam Silvium creat, is 7
deinde Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot deductae, Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus 8
cognomen, qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in traiectu Albulae amnis submersus celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, 9
post Agrippam Romulus Silvius a patre accepto imperio regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit. is sepultus in eo colle, qui nunc pars Romanae est urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat. is Numitorem atque Amulium procreat, Numitori, qui stirpis 10
maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat.

Plus tamen vis potuit quam voluntas patris aut verecundia aetatis. pulso fratre Amulius regnat. addit sceleri 11
scelus: stirpem fratris virilem interimit, fratris filiae Reae Silviae per speciem honoris, cum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem partus adimit.

1 IIII. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis
2 maximique secundum deorum opes imperii principium. vi compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, seu ita rata seu quia deus auctor culpae honestior erat, Mar-
3 tem incertae stirpis patrem nuncupat. sed nec dii nec homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia vindicant: sacerdos vincta in custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti iubet.

4 Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis, et posse quamvis languida mergi aqua infantes
5 spem ferentibus dabat. ita velut defuncti regis imperio in proxima adluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est — Romu-
6 larem vocatam ferunt — pueros exponunt. vastae tum in his locis solitudines erant.

Tenet fama, cum fluitantem alveum, quo iam expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse, eam summissas infantibus adeo mitem praebuisse mammas, ut lingua lambentem pueros magister
7 regii pecoris invenerit: Faustulo fuisse nomen ferunt, ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos datos. sunt qui Larentiam vulgato corpore lupam inter pastores vocatam putent, inde locum fabulae ac miraculo datum.

8 Ita geniti itaque educati, cum primum adolevit aetas, nec in stabulis nec ad pecora segnes venando peragrare
9 saltus. hinc robore corporibus animisque sumpto iam non feras tantum subsistere, sed in latrones praeda onustos impetus facere pastoribusque rapta dividere et cum his crescente in dies grege iuvenum seria ac iocos celebrare.

1 V. Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt et a Pallantio, urbe Arcadica, Pallantium,
2 dein Palatium montem appellatum. ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit loca, sollemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi iuvenes Lycaeum Pana venerantes per lusum atque lasciviam currerent, quem Romani deinde vocaverunt Inuum.

3 Huic deditis ludicro cum sollemne notum esset insidiatos ob iram praedae amissae latrones, cum Romulus

vi se defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse ultro accusantes. crimini maxime dabant in 4
Numitoris agros ab iis impetum fieri, inde eos, collecta iuvenum manu hostilem in modum praedas agere. sic ad supplicium Numitori Remus deditur.

Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stir- 5
pem apud se educari, nam et expositos iussu regis infantes sciebat et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere, sed rem inmaturam nisi aut per occasionem aut per necessitatem aperiri noluerat. necessitas 6
prior venit. ita metu subactus Romulo rem aperit. forte et Numitori, cum in custodia Remum haberet audissetque geminos esse fratres, comparando et aetatem eorum et ipsam minime servilem indolem tetigerat animum memoria nepotum sciscitandoque eodem pervenit, ut haut procul esset, quin Remum agnosceret.

Ita undique regi dolus nectitur. Romulus non cum 7
globo iuvenum — nec enim erat ad apertam vim par —, sed aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pastoribus ad regem impetum facit et a domo Numitoris alia comparata manu adiuvat Remus. ita regem obtruncant.

VI. Numitor inter primum tumultum hostis invasisse 1
urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem Albanam in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset, postquam iuvenes perpetrata caede pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio scelus in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, caedem deinceps tyranni seque eius auctorem ostendit. iuvenes per mediam contionem agmine ingressi cum avum 2
regem salutassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi efficit.

Ita Numitori Albana re permissa Romulum Remum- 3
que cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant, urbis condendae. et supererat multitudo Albanorum Latinorumque, ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium prae ea urbe, quae conderetur, fore. intervenit 4
deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum certamen coortum a satis miti princi-

pio. quoniam gemini essent nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii, quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.

1 VII. Priori Remo augurium venisse fertur sex vultures, iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo sese ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat. tempore illi praecepto, at hi numero 2 avium regnum trahebant. inde cum altercatione congressi certamine irarum ad caedem vertuntur. ibi in turba ictus Remus cecidit. vulgatior fama est, ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros, inde ab irato Romulo, cum verbis quoque increpitans adiecisset 'sic deinde quicumque 3 alius transiliet moenia mea!', interfectum. ita solus potitus imperio Romulus, condita urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit. sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Evan- 4 dro instituta erant, facit. Herculem in ea loca Geryone interempto boves mira specie abegisse memorant ac prope Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens nando traiecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo laetiore re- 5 ficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. ibi cum eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor accola eius loci nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum cum avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eo deductura erant, aversos boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit.

6 Hercules ad primam auroram somno excitus cum gregem perlustrasset oculis et partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi ex loco infesto 7 agere porro armentum occepit. inde cum actae boves quaedam ad desiderium, ut fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem con-

vertit. quem cum ad speluncam vadentem Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava fidem pastorum nequiquam invocans morte occubuit.

Evander tum ea profugus ex Peloponneso auctoritate 8
magis quam imperio regebat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novae inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum miratae eae gentes fuerant. is tum Evander concursu pastorum tre- 9
pidantium circa advenam manifestae reum caedis excitus postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri aliquantum ampliorem augustioremque humana intuens, rogitat, qui vir esset. ubi nomen pa- 10
tremque ac patriam accepit, 'Iove nate, Hercules, salve' inquit. 'te mihi mater, veridica interpres deum, auctorum caelestium numerum cecinit tibique aram hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens maximam vocet tuoque ritu colat.' dextra Hercules data accipere 11
se omen inpleturumque fata ara condita ac dicata ait. ibi tum primum bove eximia capta de grege sacrum Her- 12
culi adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum familiae maxime inclitae ea loca incolebant, factum. forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto 13
essent hisque exta apponerentur, Pinarii extis adesis ad ceteram venirent dapem. inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii ab Evandro edocti antistites sacri eius per multas 14
aetates fuerunt, donec tradito servis publicis sollemni familiae ministerio genus omne Potitiorum interiit. haec 15
tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum inmortalitatis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

VIII. Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad con- 1
cilium multitudine, quae coalescere in populi unius corpus nulla re praeterquam legibus poterat, iura dedit, quae ita 2
sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero habitu se augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim sumptis fecit. alii ab numero avium, quae augurio regnum porten- 3

derant, eum secutum numerum putant, me haut paenitet eorum sententiae esse, quibus et apparitores et hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga praetexta sumpta est, et numerum quoque ipsum ductum placet, et ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis communiter creato rege singulos singuli populi lictores dederint.

4 Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia adpetendo loca, cum in spem magis futurae multitudinis 5 quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. deinde ne vana urbis magnitudo esset, adliciendae multitudinis causa vetere consilio condentium urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem natam e terra sibi prolem ementiebantur, locum, qui nunc saeptus de- 6 scendentibus inter duos lucos est, asylum aperit. eo ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit idque primum ad coeptam magnitudinem roboris fuit.

7 Cum iam virium haud paeniteret, consilium deinde viribus parat: centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat sive quia soli centum erant, qui creari patres possent — patres certe ab honore patriciique progenies eorum appellati.

1 VIIII. Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatium bello par esset, sed penuria mulierum hominis aetatem duratura magnitudo erat, quippe quibus nec domi spes prolis nec cum finitimis conubia 2 essent. tum ex consilio patrum Romulus legatos circum vicinas gentes misit, qui societatem conubiumque novo 3 populo peterent: urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci, dein, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi 4 magnumque nomen facere. satis scire origini Romanae et deos adfuisse et non defuturam virtutem: proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem ac genus miscere.

5 Nusquam benigne legatio audita est, adeo simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. a plerisque rogitantibus dimissi, ecquod feminis quoque asylum aperuissent: id enim de-

mum conpar conubium fore. aegre id Romana pubes 6
passa et haud dubie ad vim spectare res coepit.

Cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegritudinem animi dissimulans ludos ex industria parat Neptuno Equestri sollemnis, Consualia vocat. indici deinde finitimis 7
spectaculum iubet, quantoque apparatu tum sciebant aut poterant concelebrant, ut rem claram exspectatamque facerent. multi mortales convenere, studio etiam videndae no- 8
vae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustumini, Antemnates, etiam Sabinorum omnis multitudo cum 9
liberis ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per domos cum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. ubi 10
spectaculi tempus venit deditaeque eo mentes cum oculis erant, tum ex composito orta vis signoque dato iuventus Romana ad rapiendas virgines discurrit. magna pars forte, 11
in quem quaeque inciderat, raptae. quasdam forma excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. unam longe 12
ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo Talassii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum. inde nuptialem hanc vocem factam. turbato per metum ludicro maesti parentes virginum pro- 13
fugiunt, incusantes violati hospitii foedus deumque invocantes, cuius ad sollemne ludosque per fas ac fidem decepti venissent. nec raptis aut spes de se melior aut in- 14
dignatio est minor.

Sed ipse Romulus circumibat docebatque, patrum id superbia factum, qui conubium finitimis negassent, illas tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatisque et, quo nihil carius humano generi sit, liberum 15
fore; mollirent modo iras et quibus fors corpora dedisset, darent animos; saepe ex iniuria postmodum gratiam ortam eoque melioribus usuras viris, quod adnisurus pro se quisque sit, ut, cum suam vicem functus officio sit, parentium etiam patriaeque expleat desiderium. accedebant blandi- 16
tiae virorum, factum purgantium cupiditate atque amore, quae maxime ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

1 X. Iam admodum mitigati animi raptis erant. at raptarum parentes tum maxime sordida veste lacrimisque et querellis civitates concitabant. nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum, et legationes eo, quod maximum Tatii nomen in iis regionibus erat, conveniebant.
2 Caeninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos eius iniuriae pars pertinebat. lente agere his Tatius Sabinique visi sunt, ipsi inter se tres populi communiter bellum
3 parant. nec Crustumini quidem atque Antemnates pro ardore iraque Caeninensium satis se inpigre movent; ita per se ipsum nomen Caeninum in agrum Romanum impetum
4 facit. sed effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse. exercitum fundit fugatque, fusum persequitur, regem in proelio obtruncat et spoliat, duce hostium occiso urbem primo impetu capit.
5 Inde exercitu victore reducto ipse, cum factis vir magnificus tum factorum ostentator haut minor, spolia ducis hostium caesi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in Capitolium escendit ibique ea cum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit tem-
6 plo Iovis finis cognomenque addidit deo. 'Iuppiter Feretri,' inquit 'haec tibi victor Romulus rex regia arma fero templumque his regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico sedem opimis spoliis, quae regibus ducibusque hostium caesis me auctorem sequentes posteri ferent.'
7 Haec templi est origo, quod primum omnium Romae sacratum est. ita deinde diis visum, nec inritam conditoris templi vocem esse, qua laturos eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine conpotum eius doni vulgari laudem. bina postea inter tot annos, tot bella opima parta sunt spolia: adeo rara eius fortuna decoris fuit.

1 XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit; raptim et ad hos Romana legio
2 ducta palantes in agris oppressit. fusi igitur primo inpetu et clamore hostes, oppidum captum, duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia coniunx precibus raptarum

fatigata orat, ut parentibus earum det veniam et in civitatem accipiat; ita rem coalescere concordia posse. facile impetratum.

Inde contra Crustuminos profectus bellum inferentes. 3
ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. utroque coloniae missae, plures inventi, 4
qui propter ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent; et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id 5
maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum est, nec ostenderunt bellum prius quam intulerunt. con- 6
silio etiam additus dolus: Spurius Tarpeius Romanae praeerat arci. huius filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat. aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum ierat; accepti obrutam armis neca- 7
vere, seu ut vi capta potius arx videretur seu prodendi exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset. additur fabulae, quod vulgo Sabini aureas armillas magni 8
ponderis brachio laevo gemmatosque magna specie anulos habuerint, pepigisse eam quod in sinistris manibus haberent. eo scuta illi pro aureis donis congesta. sunt qui 9
eam ex pacto tradendi quod in sinistris manibus haberent derecto arma petisse dicant et fraude visam agere sua ipsam peremptam mercede.

XII. Tenuere tamen arcem Sabini atque inde postero 1
die, cum Romanus exercitus instructus quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est complesset, non prius descenderunt in aequum quam ira et cupiditate recuperandae arcis stimulante animos in adversum Romani subiere. principes utrimque pugnam ciebant, ab 2
Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostius Hostilius. hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audacia sustinebat. ut Hostius cecidit, confestim 3
Romana inclinatur acies fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus et ipse turba fugientium actus arma ad caelum tollens 'Iuppiter, tuis' inquit 'iussus avibus hic 4
in Palatio prima urbi fundamenta ieci. arcem iam scelere emptam Sabini habent, inde huc armati superata media

valle tendunt. at tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce hostes, deme terrorem Romanis fugamque foedam siste. hic ego tibi templum Statori Iovi, quod monumentum sit posteris, tua praesenti ope servatam urbem esse, voveo.' haec precatus, velut si sensisset auditas preces, 'hinc,' inquit 'Romani, Iuppiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam iubet.' restitere Romani tamquam caelesti voce iussi. ipse ad primores Romulus provolat.

Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat et effusos egerat Romanos toto quantum foro spatium est; nec procul iam a porta Palatii erat, clamitans 'vicimus perfidos hospites, inbelles hostes; iam sciunt, longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.' in eum haec gloriantem cum globo ferocissimorum iuvenum Romulus impetum facit. ex equo tum forte Mettius pugnabat, eo pelli facilius fuit. pulsum Romani persecuntur et alia Romana acies audacia regis accensa fundit Sabinos. Mettius in paludem sese strepitu sequentium trepidante equo coniecit, averteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. et ille quidem adnuentibus ac vocantibus suis favore multorum addito animo evadit, Romani Sabinique in media convalle duorum montium redintegrant proelium. sed res Romana erat superior.

XIII. Tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo malis muliebri pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere iras, hinc patres hinc viros orantes, ne sanguine se nefando soceri generique respergerent, ne parricidio maculārent partus suos, nepotum illi, hi liberum progeniem. 'si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in nos vertite iras, nos causa belli, nos vulnerum ac caedium viris ac parentibus sumus; melius peribimus quam sine alteris vestrum viduae aut orbae vivemus.'

Movet res tum multitudinem tum duces; silentium et repentina fit quies, inde ad foedus faciendum duces prodeunt nec pacem modo, sed civitatem unam ex duabus faciunt, regnum consociant, imperium omne conferunt Ro-

mam. ita geminata urbe, ut Sabinis tamen aliquid dare- 5
tur, Quirites a Curibus appellati. monumentum eius pugnae,
ubi primum ex profunda emersus palude equum Curtius
in vado statuit, Curtium lacum appellarunt.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas 6
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. ita-
que, cum populum in curias triginta divideret, nomina
earum curiis inposuit. id non traditur, cum haut dubie 7
aliquanto numerus maior hoc mulierum fuerit, aetate an
dignitatibus suis virorumve an sorte lectae sint, quae no-
mina curiis darent.

Eodem tempore et centuriae tres equitum conscriptae 8
sunt: Ramnenses ab Romulo, ab T. Tatio Titienses ap-
pellati, Lucerum nominis et originis causa incerta est.
inde non modo commune, sed concors etiam regnum duo-
bus regibus fuit.

XIIII. Post aliquot annos propinqui regis Tatii lega- 1
tos Laurentium pulsant, cumque Laurentes iure gentium
agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus pote-
rant. igitur illorum poenam in se vertit: nam Lavini, 2
cum ad sollemne sacrificium eo venisset, concursu facto
interficitur. eam rem minus aegre quam dignum erat tu- 3
lisse Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni
seu quia haut iniuria caesum credebat. itaque bello qui-
dem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum iniuriae
regisque caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes
renovatum est.

Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo 4
propius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fide-
nates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, prius-
quam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat,
occupant bellum facere. iuventute armata immissa vasta-
tur agri quod inter urbem ac Fidenas est. inde ad laevam 5
versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione
agrestium populantur, tumultusque repens ex agris in ur-
bem inlatus pro nuntio fuit. excitus Romulus, neque enim 6
dilationem pati tam vicinum bellum poterat, exercitum
educit, castra a Fidenis mille passuum locat. ibi modico 7
praesidio relicto egressus omnibus copiis partem militum,

locis circa densis obsitis virgultis, obscuris subsidere in insidiis iussit, cum parte maiore atque omni equitatu profectus, id quod quaerebat, tumultuoso et minaci genere pugnae adequitando ipsis prope portis hostem excivit. fugae quoque, quae simulanda erat, eadem equestris
8 pugna causam minus mirabilem dedit. et cum velut inter pugnae fugaeque consilium trepidante equitatu pedes quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes inpulsa Romana acie studio instandi sequendique trahun-
9 tur ad locum insidiarum. inde subito exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. addunt pavorem mota castris signa eorum, qui in praesidio relicti fuerant. ita multiplici terrore perculsi Fidenates prius paene quam Romulus quique cum eo equis ierant circumagerent frenis
10 equos, terga vertunt multoque effusius, quippe vera fuga, qui simulantes paulo ante secuti erant, oppidum repete-
11 bant. non tamen eripuere se hosti: haerens in tergo Romanus, priusquam fores portarum obicerentur, velut agmine uno inrumpit.

1 XV. Belli Fidenatis contagione inritati Veientium animi et consanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt — et quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat. in fines Romanos excucurrerunt populabundi magis quam iusti more
2 belli. itaque non castris positis, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris praedam portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimae instructus intentusque Tiberim transit.
3 quem postquam castra ponere et ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam egressi, ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moenibusque dimicarent.
4 ibi viribus nulla arte adiutis tantum veterani robore exercitus rex Romanus vicit persecutusque fusos ad moenia hostes urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit; agros rediens vastat ulciscendi magis quam praedae stu-
5 dio. eaque clade haut minus quam adversa pugna subacti Veientes pacem petitum oratores Romam mittunt. agri parte multatis in centum annos indutiae datae.

6 Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque gesta,

quorum nihil absonum fidei divinae originis divinitatisque post mortem creditae fuit, non animus in regno avito recuperando, non condendae urbis consilium, non bello ac pace firmandae. ab illo enim profecto viribus datis tan- 7
tum valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. multitudini tamen gratior fuit quam patribus, 8
longe ante alios acceptissimus militum animis: trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos celeres appellavit, non in bello solum, sed etiam in pace habuit.

XVI. His inmortalibus editis operibus cum ad exer- 1
citum recensendum contionem in campo ad caprae paludem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum eius contioni abstulerit. nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem pavore, 2
postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus, qui proxumi steterant, sublimem raptum procella, tamen velut orbitatis metu icta maestum aliquamdiu silentium obtinuit. deinde, a paucis initio facto, deum 3
deo natum, regem parentemque urbis Romanae salvere universi Romulum iubent, pacem precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. fuisse 4
credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum manibus taciti arguerent: manavit enim haec quoque, sed obscura fama; illam alteram admiratio viri et pavor praesens nobilitavit.

Et consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides. 5
namque Proculus Iulius, sollicita civitate desiderio regis et infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnae rei auctor in contionem prodit. 'Romulus,' inquit 'Quiri- 6
tes, parens urbis huius, prima hodierna luce caelo repente delapsus se mihi obvium dedit. cum perfusus horrore venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset: "abi, nuntia" inquit "Romanis, caelestes 7
ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit, proinde rem militarem colant sciantque et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse." haec' inquit 'locutus sublimis abiit.' mirum quantum illi 8

peregit verbis auspicia, quae mitti vellet; quibus missis declaratus rex Numa de templo descendit.

1 XVIIII. Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de in-
2 tegro condere parat. quibus cum inter bella adsuescere videret non posse, quippe efferari militia animos, mitigandum ferocem populum armorum desuetudine ratus, Ianum ad infimum Argiletum indicem pacis bellique fecit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pacatos
3 circa omnes populos significaret. bis deinde post Numae regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta.

4 Clauso eo cum omnium circa finitimorum societate ac foederibus iunxisset animos, positis externorum periculorum curis ne luxuriarent otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat, omnium primum rem ad multitudinem inperitam et illis saeculis rudem effica-
5 cissimam, deorum metum iniciendum ratus est. qui cum descendere ad animos sine aliquo conmento miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos esse, eius se monitu, quae acceptissima diis essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum praeficere.

6 Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim menses describit annum, quem, quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe, intercalares mensibus interponendo ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam eandem solis, unde orsi essent, plenis omnium annorum
7 spatiis dies congruerent. idem nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

1 XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime quae nunc ad
2 Dialem flaminem pertinent. sed quia in civitate bellicosa plures Romuli quam Numae similes reges putabat fore iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis desereren

tur flaminem Iovi adsiduum sacerdotem creavit insigni-
que eum veste et curuli regia sella adornavit. huic duos
flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, virgines- 3
que Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti
conditoris haud alienum. iis, ut adsiduae templi antistites
essent, stipendium de publico statuit, virginitate aliisque
caerimoniis venerabiles ac sanctas fecit.

Salios item duodecim Marti Gradivo legit tunicaeque 4
pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori te-
gumen caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre
ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sol-
lemnique saltatu iussit.

Pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex 5
patribus legit eique sacra omnia exscripta exsignataque
attribuit, quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa
sacra fierent atque unde in eos sumptus pecunia erogare-
tur. cetera quoque omnia publica privataque sacra pon- 6
tificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes ve-
niret, ne quid divini iuris neglegendo patrios ritus pere-
grinosque adsciscendo turbaretur, nec caelestes modo cae- 7
rimonias, sed iusta quoque funebria placandosque manes
ut idem pontifex edoceret quaeque prodigia fulminibus
aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur.
ad ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in
Aventino dicavit deumque consuluit auguriis, quae susci-
pienda essent.

XXI. Ad haec consultanda procurandaque multitu- 1
dine omni a vi et armis conversa, et animi aliquid agendo
occupati erant et deorum assidua insidens cura, cum in-
teresse rebus humanis caeleste nūmen videretur, ea pie-
tate omnium pectora imbuerat, ut fides ac iusiurandum
proximo legum ac poenarum metu civitatem regerent. et 2
cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores
formarent, tum finitumi etiam populi, qui antea castra, non
urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem
crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civita-
tem totam in cultum versam deorum violari ducerent
nefas.

Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons per- 3

enni rigabat aqua: quo quia se persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae inferebat, Camenis eum lucum sacravit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua
4 Egeria essent. et soli Fidei sollemne instituit. ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere, significantes, fidem tutandam sedemque eius etiam in dextris
5 sacratam esse. multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. omnium tamen maximum eius operum fuit tutela per omne regni tempus haud minor pacis quam regni.

6 Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello hic pace, civitatem auxerunt; Romulus septem et triginta regnavit annos, Numa tres et quadraginta. cum valida tum temperata et belli et pacis artibus erat civitas.

1 XXII. Numae morte ad interregnum res rediit. inde Tullum Hostilium, nepotem Hostili, cuius in infima arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus ius-
2 sit; patres auctores facti. hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam quam Romulus fuit. cum aetas viresque tum avita quoque gloria animum stimulabat. senescere igitur civitatem otio ratus undique materiam excitandi belli quaerebat.

3 Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro,
4 Albani ex Romano praedas invicem agerent. imperitabat tum Gaius Cluilius Albae. utrimque legati fere sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus praeceperat suis, ne quid prius quam mandata agerent; satis sciebat, nega-
5 turum Albanum: ita pie bellum indici posse. ab Albanis socordius res acta; excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne comi fronte regis convivium celebrant. tantisper Romani et res repetiverant priores et neganti Albano bellum in tricesimum diem indixerant. haec renuntiant Tullo.

6 Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, fecit. illi omnium ignari primum purgando terunt tempus: se invitos quicquam, quod minus placeat Tullo, dicturos, sed imperio subigi: res repetitum se ve-
7 nisse, ni reddantur, bellum indicere iussos. ad haec Tullus 'nuntiate' inquit 'regi vestro, regem Romanum deos

facere testes, uter prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant huiusce clades belli.'

XXIII. Haec nuntiant domum Albani. et bellum 1
utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello, prope inter parentes natosque, Troianam utramque prolem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. eventus 2
tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit, quod nec acie certatum est et tectis modo dirutis alterius urbis duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti 3
exercitu in agrum Romanum impetum fecere. castra ab urbe haud plus quinque milia passum locant, fossa circumdant: fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot saecula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. in his castris Cluilius, Albanus rex, moritur, 4
dictatorem Albani Mettium Fufetium creant.

Interim Tullus ferox praecipue morte regis magnumque deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum impium dictitans, nocte praeteritis hostium castris infesto exercitu in agrum Albanum pergit. ea res ab stativis excivit Met- 5
tium. ducit quam proxume ad hostem potest. inde legatum praemissum nuntiare Tullo iubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio; si secum congressus sit, satis scire ea se allaturum, quae nihilo minus ad rem Romanam quam ad Albanam pertineant. haud aspernatus Tul- 6
lus, tametsi vana adferri rebatur, in aciem educit. exeunt contra et Albani.

Postquam structi utrimque stabant, cum paucis procerum in medium duces prodeunt. ibi infit Albanus: 'in- 7
iurias et non redditas res, ex foedere quae repetitae sint, et ego regem nostrum Cluilium causam huiusce esse belli audisse videor nec te dubito, Tulle, eadem prae te ferre. sed si vera potius quam dictu speciosa dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. neque recte an perperam interpretor, fuerit ista 8
eius deliberatio, qui bellum suscepit. me Albani gerendo bello ducem creavere. illud te, Tulle, monitum velim:

Etrusca res quanta circa nos teque maxime sit, quo propior Tuscis, hoc magis scis. multum illi terra, plurimum
9 mari pollent. memor esto, iam cum signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos confectosque simul victorem ac victum adgrediantur. itaque si nos di amant, quoniam non contenti libertate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus, ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine magna clade, sine multo
10 sanguine utriusque populi decerni possit.' haud displicet res Tullo, quamquam cum indole animi tum spe victoriae ferocior erat. quaerentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa praebuit materiam.

1 XXIIII. Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres nec aetate nec viribus dispares: Horatios Curiatiosque fuisse satis constat nec ferme res antiqua alia est nobilior, tamen in re tam clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus.

2 Cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit.
3 nihil recusatur, tempus et locus convenit. priusquam dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cuiusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret.

Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia
4 fiunt. tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est: fetialis regem Tullum ita rogavit 'iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani foedus ferire?' iubente rege, 'sagmina' inquit 'te, rex, posco;'
5 rex ait 'puram tollito,' fetialis ex arce graminis herbam puram attulit, postea regem ita rogavit: 'rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comitesque meos?', rex respondit: 'quod sine fraude mea po-
6 pulique Romani Quiritium fiat, facio.' fetialis erat M. Valerius. is patrem patratum Spurium Fusium fecit, verbena caput capillosque tangens. pater patratus ad ius iurandum patrandum, id est sanciendum fit foedus, multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est

referre, peragit. legibus deinde recitatis 'audi,' inquit 'Iup- 7
piter, audi, pater patrate populi Albani, audi tu, populus
Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis ce-
rave recitata sunt sine dolo malo utique ea hic hodie rec-
tissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus
prior non deficiet. si prior defexit publico consilio, dolo 8
malo, tum, ille Diespiter, populum Romanum sic ferito,
ut ego hunc porcum hic hodie feriam, tantoque magis
ferito, quanto magis potes pollesque.' id ubi dixit, por- 9
cum saxo silice percussit. sua item carmina Albani suum-
que ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes
peregerunt.

XXV. Foedere icto, trigemini, sicut convenerat, arma 1
capiunt. cum sui utrosque adhortarentur; deos patrios,
patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in
exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus,
feroces et suopte ingenio et pleni adhortantium vocibus
in medium inter duas acies procedunt. consederant utrim- 2
que pro castris duo exercitus, periculi magis praesentis
quam curae expertes, quippe imperium agebatur in tam
paucorum virtute atque fortuna positum. itaque ergo
erecti suspensique in minime gratum spectaculum animo
intenduntur.

Datur signum, infestisque armis, velut acies, terni iu- 3
venes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt.
nec his nec illis periculum suum, — publicum imperium
servitiumque obversatur animo futuraque ea deinde pa-
triae fortuna, quam ipsi fecissent. ut primo statim con- 4
cursu increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror
ingens spectantis perstringit, et neutro inclinata spe tor-
pebat vox spiritusque. consertis deinde manibus, cum iam 5
non motus tantum corporum agitatioque anceps telorum
armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo
essent, duo Romani super alium alius, vulneratis tribus
Albanis, exspirantes corruerunt.

Ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus 6
exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum ta-
men cura deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Cu-
riatii circumsteterant. forte is integer fuit, ut universis 7

solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox. ergo ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere adfectum corpus sineret.
8 iam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequentes, unum haut procul ab sese abesse. in eum magno
9 impetu rediit, et dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fratri, iam Horatius, caeso hoste victor, secundam pugnam petebat.

Tunc clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adiuvant militem suum et ille defungi proelio
10 festinat. prius itaque quam alter, qui nec procul aberat,
11 consequi posset, et alterum Curiatium conficit. iamque aequato Marte singuli supererant, sed nec spe nec viribus pares. alterum intactum ferro corpus et geminata victoria ferocem in certamen tertium dabat, alter, fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fratrum
12 ante se strage, victori obicitur hosti. nec illud proelium fuit. Romanus exsultans 'duos' inquit 'fratrum manibus dedi, tertium causae belli huiusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.' male sustinenti arma gladium superne iugulo defigit, iacentem spoliat.

13 Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt eo maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur, quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienae facti. sepulcra extant quo quisque loco cecidit, duo Ro-
14 mana uno loco propius Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia locis, ut et pugnatum est.

1 XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio, ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti iuventutem in armis habeat; usurum se eorum opera, si bellum cum Veientibus foret. ita exercitus inde domos
2 abducti. princeps Horatius ibat trigemina spolia prae se gerens. cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit, cognitoque super umeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum ap-
3 pellat. movet feroci iuveni animum conploratio sororis

in victoria sua tantoque gaudio publico. stricto itaque gladio simul verbis increpans transfigit puellam. 'abi 4
hinc cum inmaturo amore ad sponsum,' inquit 'oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriae. sic eat quaecumque Romana lugebit hostem.'

Atrox visum id facinus patribus plebique, sed recens 5
meritum facto obstabat. tamen raptus in ius ad regem. rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vulgus iudicii ac secundum iudicium supplicii auctor esset, concilio populi advocato 'duumviros,' inquit 'qui Horatio perduellionem iudicent secundum legem, facio.'

Lex horrendi carminis erat: 'duumviri perduellionem 6
iudicent. si a duumviris provocarit, provocatione certato. si vincent, caput obnubito, infelici arbori reste suspendito, verberato vel intra pomerium vel extra pomerium.' hac 7
lege duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea lege ne innoxium quidem posse, cum condemnassent. tum alter ex his 'Publi Horati, tibi perduellionem iudico' inquit. 'lictor, conliga manus.' accesserat lictor iniciebat- 8
que laqueum. tum Horatius auctore Tullo, clemente legis interprete, 'provoco' inquit. ita de provocatione certatum ad populum est.

Moti homines sunt in eo iudicio maxime Publio Horatio 9
patre proclamante, se filiam iure caesam iudicare; ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse. orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. inter haec senex iuvenem am- 10
plexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc pila Horatia appellatur, ostentans, 'huncine,' aiebat 'quem modo decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites, eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre potestis, quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent? i, lictor, conliga manus, quae paulo ante ar- 11
matae imperium populo Romano pepererunt, i, caput obnube liberatoris urbis huius, arbori infelici suspende, verbera vel intra pomerium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel extra pomerium, modo inter sepulcra Curiatiorum. quo enim ducere hunc iuvenem potestis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate supplicii vindicent?'

6 terror ac fuga iniceretur. nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettius ille est ductor itineris huius, Mettius foederis Romani Albanique ruptor. audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortalibus dedero.'

7 Centuriones armati Mettium circumsistunt. rex cetera, ut orsus erat, peragit: 'quod bonum faustum felixque sit populo Romano ac mihi vobisque, Albani, populum omnem Albanum Romam traducere in animo est, civitatem dare plebi, primores in patres legere, unam urbem, unam rem publicam facere. ut ex uno quondam in duos popu-

8 los divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.' ad haec Albana pubes inermis ab armatis saepta, in variis voluntatibus communi tamen metu cogente, silentium te-

9 net. tum Tullus 'Metti Fufeti,' inquit 'si ipse discere posses fidem ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset; nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata sunt. ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus passim distrahendum dabis.'

10 Exinde duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua inhaese-

11 rant vinculis membra, portantes. avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos. primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit. in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse poenas.

1 XXVIIII. Inter haec iam praemissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. legiones deinde

2 ductae ad diruendam urbem. quae ubi intravere portas, non quidem fuit tumultus ille nec pavor, qualis captarum esse urbium solet, cum effractis portis stratisve ariete muris aut arce vi capta clamor hostilis et cursus per urbem armatorum omnia ferro flammaque miscet, sed silentium [illegible] ac tacita maestitia ita defixit omnium animos, ut prae [illegible] obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, defi-

ciente consilio rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri, pervagarentur.

Ut vero iam equitum clamor exire iubentium instabat, 4
iam fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur pulvisque ex distantibus locis ortus velut nube inducta omnia impleverat, raptim quibus quisque poterat elatis, cum larem ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, iam continens agmen migrantium inpleverat vias. et conspec- 5
tus aliorum mutua miseratione integrabat lacrimas vocesque etiam miserabiles exaudiebantur mulierum praecipue, cum obsessa ab armatis templa augusta praeterirent ac velut captos relinquerent deos. egressis urbem Albanis 6
Romanus passim publica privataque omnia tecta adaequat solo unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit; templis tamen deum — ita enim edictum ab rege fuerat — temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albae ruinis: duplicatur 1
civium numerus, Caelius additur urbi mons et quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit ibique deinde habitavit. principes Albanorum in patres, ut 2
ea quoque pars rei publicae cresceret, legit: Tullios, Servilios, Quinctios, Geganios, Curiatios, Cloelios, templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Hostilia usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est. et ut omnium 3
ordinum viribus aliquid ex novo populo adiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit, legiones et veteres eodem supplemento explevit et novas scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, 4
genti ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae viris armisque. utrimque iniuriae factae ac res nequiquam erant repetitae: Tullus ad Feroniae fanum mercatu fre- 5
quenti negotiatores Romanos conprehensos querebatur; Sabini suos prius in lucum confugisse ac Romae retentos. hae causae belli ferebantur.

Sabini, haut parum memores, et suarum virium partem 6
Romae ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam adiectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi

7 externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Veientes. inde ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis ad defectionem animis voluntarios traxere, et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit; publico auxilio nullo adiuti sunt valuitque apud Veientes — nam de ceteris minus mirum est — pacta cum Romulo indutiarum fides.

8 Cum bellum utrimque summa ope pararent vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus 9 in agrum Sabinum transire. pugna atrox ad silvam malitiosam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum equi- 10 tatu aucto nuper plurimum Romana acies valuit. ab equitibus repente invectis turbati ordines sunt Sabinorum, nec pugna deinde illis constare nec fuga explicari sine magna caede potuit.

1 XXXI. Devictis Sabinis, cum in magna gloria magnisque opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi patribusque est, in monte Albano lapidibus 2 pluvisse. quod cum credi vix posset, missis ad id visendum prodigium in conspectu haut aliter quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere 3 caelo lapides. visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae, velut diis quoque simul cum patria relictis, oblivioni dederant et aut Romana sacra susceperant aut fortunae, ut 4 fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est, seu voce caelesti ex Albano monte missa — nam id quoque traditur — seu aruspicum monitu; mansit certe sollemne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriae per novem dies agerentur.

5 Haud ita multo post pestilentia laboratum est. unde cum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque 6 longinquo morbo est inplicatus. tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum, repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obno- 7 xius degeret religionibusque etiam populum inpleret. vulgo

iam homines, eum statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. ipsum 8
regem tradunt volventem commentarios Numae, cum ibi quaedam occulta sollemnia (sacrificia) Iovi Elicio facta invenisset, operatum iis sacris se abdidisse, sed non rite initum aut curatum id sacrum esse nec solum nullam ei oblatam caelestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum iam inde ab 1
initio erat, ad patres redierat hique interregem nominaverant. quo comitia habente Ancum Marcium regem populus creavit; patres fuere auctores.

Numae Pompili regis nepos filia ortus Ancus Marcius
erat. qui ut regnare coepit, et avitae gloriae memor et 2
quia proximum regnum, cetera egregium, ab una parte haut satis prosperum fuerat aut neglectis religionibus aut prave cultis, longeque antiquissimum ratus, sacra publica ut a Numa instituta erant facere, omnia ea ex commentariis regis pontificem in album relata proponere in publico iubet.

Inde et civibus otii cupidis et finitimis civitatibus facta
spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. igi- 3
tur Latini, cum quibus Tullo regnante ictum foedus erat, sustulerant animos, et, cum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt, desidem Romanum regem inter sacella et aras acturum esse regnum rati.

Medium erat in Anco ingenium, et Numae et Romuli 4
memor; et praeterquam quod avi regno magis necessariam fuisse pacem credebat cum in novo tum feroci populo, etiam quod illi contigisset otium, sine iniuria id se haud facile habiturum: temptari patientiam et temptatam contemni temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numae. ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a 5
se bellicae caerimoniae proderentur nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella aliquo ritu, ius ab antiqua gente Aequiculis, quod nunc fetiales habent, descripsit, quo res repetuntur.

6 Legatus ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo — lanae velamen est — 'audi Iuppiter,' inquit 'audite fines' — cuiuscumque gentis sunt, nominat — 'audiat fas! ego sum publicus nuntius populi Romani, iuste pieque legatus venio verbisque meis fides
7 sit.' peragit deinde postulata. inde Iovem testem facit: 'si ego iniuste impieque illos homines illasque res dedier mihi exposco, tum patriae compotem me numquam siris
8 esse.' haec cum fines suprascandit, haec quicumque ei primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec forum ingressus paucis verbis carminis concipiendique
9 iuris iurandi mutatis peragit. si non deduntur quos exposcit, diebus tribus et triginta — tot enim sollemnes
10 sunt — peractis bellum ita indicit: 'audi Iuppiter et tu Iuno, Quirine diique omnes caelestes vosque terrestres vosque inferni audite! ego vos testor, populum illum' — quicumque est, nominat — 'iniustum esse neque ius persolvere. sed de istis rebus in patria maiores natu consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.' cum iis
11 nuntius Romam ad consulendum redit. confestim rex his ferme verbis patres consulebat: 'quarum rerum, litium, causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis, quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari, solvi, fieri oportuit, dic,' inquit ei, quem
12 primum sententiam rogabat 'quid censes?' tum ille 'puro pioque duello quaerendas censeo itaque consentio conscisco-que.' inde ordine alii rogabantur quandoque pars maior eorum qui aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat consensum. fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut sanguineam praeustam ad fines eorum ferret et, non
13 minus tribus puberibus praesentibus, diceret 'quod populi priscorum Latinorum hominesque prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium bellum cum priscis Latinis iussit esse senatusque populi Romani Quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populusque Romanus populis priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis bellum indico

facioque.' id ubi dixisset, hastam in fines eorum emitte-
bat. hoc tum modo ab Latinis repetitae res ac bellum 14
indictum moremque eum posteri acceperunt.

XXXIII. Ancus, demandata cura sacrorum flamini- 1
bus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, pro-
fectus Politorium urbem Latinorum vi cepit secutusque
morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hosti-
bus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam
traduxit. et cum circa Palatium, sedem veterum Roma- 2
norum, Sabini Capitolium atque arcem, Caelium montem
Albani inplessent, Aventinum novae multitudini datum.
additi eodem haut ita multo post Tellenis Ficanaque
captis novi cives.

Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum 3
occupaverant prisci Latini. eaque causa diruendae urbis
eius fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset.
postremo omni bello Latino Medulliam conpulso, ali- 4
quamdiu ibi Marte incerto varia victoria pugnatum est:
nam et urbs tuta munitionibus praesidioque firmata valido
erat et castris in aperto positis aliquotiens exercitus
Latinus comminus cum Romanis signa contulerat. ad 5
ultimum omnibus copiis conisus Ancus acie primum
vincit, inde ingenti praeda potens Romam redit, tum
quoque multis milibus Latinorum in civitatem acceptis,
quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae
datae sedes.

Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed ne 6
quando ea arx hostium esset. id non muro solum, sed
etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum pri-
mum in Tiberim facto, coniungi urbi placuit. Quiritium 7
quoque fossa, haut parvum munimentum a planioribus
aditu locis, Anci regis opus est. ingenti incremento rebus 8
auctis, cum in tanta multitudine hominum, discrimine recte
an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent,
carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe in-
minens foro aedificatur.

Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager fines- 9
que: silva Messia Veientibus adempta usque ad mare im-
perium prolatum et in ore Tiberis Ostia urbs condita,

salinae circa factae egregieque rebus bello gestis aedis Iovis Feretrii amplificata.

1 XXXIIII. Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac divitiis potens, Romam commigravit cupidine maxime ac spe magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis — nam ibi quoque peregrina stirpe oriundus erat — facultas non 2 fuerat. Demarati Corinthii filius erat, qui ob seditiones domo profugus cum Tarquiniis forte consedisset, uxore ibi ducta duos filios genuit. nomina his Lucumo atque Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium heres, Arruns prior quam pater moritur, uxore gravida 3 relicta. nec diu manet superstes filio pater; qui cum, ignorans nurum ventrem ferre, inmemor in testando nepotis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem 4 bonorum nato, ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni contra omnium heredi bonorum cum divitiae iam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil summo loco nata et quae haud facile iis, in quibus nata 5 erat, humiliora sineret ea, quo innupsisset. spernentibus Etruscis Lucumonem, exule advena ortum, ferre indignitatem non potuit oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi 6 ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimum visa: in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro; regnasse Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam a Curibus et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una ima- 7 gine Numae esse. facile persuadet ut cupido honorum et cui Tarquinii materna tantum patria esset.

8 Sublatis itaque rebus amigrant Romam. ad Ianiculum forte ventum erat. ibi ei carpento sedenti cum uxore aquila suspensis demissa leniter alis pilleum aufert superque carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut ministerio divinitus missa, capiti apte reponit, inde subli- 9 mis abit. accepisse id augurium laeta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci, caelestium prodigiorum mulier. excelsa et alta sperare conplexa virum iubet: eam alitem, ea regione caeli et eius dei nuntiam venisse, circa summum culmen hominis auspicium fecisse, levasse

humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet.

Has spes cogitationesque secum portantes urbem in- 10
gressi sunt, domicilioque ibi comparato L. Tarquinium Priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum novi- 11
tas divitiaeque faciebant et ipse fortunam, benigno adloquio, comitate invitandi beneficiisque quos poterat sibi conciliando, adiuvabat, donec in regiam quoque de eo fama perlata est. notitiamque eam brevi apud regem 12
liberaliter dextreque obeundo officia in familiaris amicitiae adduxerat iura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique interesset et per omnia expertus postremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, 1
cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloria par. iam filii prope puberem aetatem erant. eo magis Tarquinius instare, ut quam primum comitia regi creando fierent. quibus indictis sub tempus pueros vena- 2
tum ablegavit. isque primus et petisse ambitiose regnum et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos conpositam: cum se non rem novam petere, quippe 3
qui non primus, quod quisquam indignari mirarive posset, sed tertius Romae peregrinus regnum adfectet: et Tatium non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste regem factum et Numam ignarum urbis, non petentem in regnum ultro accitum; [tum] se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum 4
coniuge ac fortunis omnibus commigrasse, maiorem partem aetatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines, Romae se quam in vetere patria vixisse, domi militiaeque 5
sub haut paenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se iura, Romanos ritus didicisse, obsequio et observantia in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse. haec eum haut falsa memorantem ingenti 6
consensu populus Romanus regnare iussit.

Ergo virum cetera egregium secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio est, nec minus regni sui firmandi quam augendae rei publicae memor centum in patres legit, qui deinde minorum gentium sunt appellati, factio haut dubia regis, cuius beneficio in curiam

Conlatino, ut vos populumque Conlatinum dederetis?' 'sumus.' 'estne populus Conlatinus in sua potestate?' 'est.' 'deditisne vos populumque Conlatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina humanaque omnia in meam populique Romani ditionem?' 'dedimus.' 'at ego recipio.'

3 Bello Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam
4 redit. inde priscis Latinis bellum fecit, ubi nusquam ad universae rei dimicationem ventum est: ad singula oppida circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nomentum, haec de priscis Latinis aut
5 qui ad Latinos defecerant capta oppida. pax deinde est facta.

Maiore inde animo pacis opera inchoata quam quanta mole gesserat bella, ut non quietior populus domi esset
6 quam militiae fuisset: nam et muro lapideo, cuius exordium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, qua nondum munierat, cingere parat et infima urbis loca circa forum aliasque interiectas collibus convalles, quia ex planis locis haut facile evehebant aquas, cloacis fastigio in
7 Tiberim ductis siccat et aream ad aedem in Capitolio Iovis, quam voverat bello Sabino, iam praesagiente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

1 XXXVIIII. Eo tempore in regia prodigium visum eventuque mirabile fuit. puero dormienti, cui Servio Tullio fuit nomen, caput arsisse ferunt multorum in conspectu.
2 plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto excitos reges et, cum quidam familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum, sedatoque iam tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte experrectus esset. mox cum somno et flammam abisse.
3 tum abducto in secretum viro Tanaquil 'viden tu puerum hunc,' inquit 'quem tam humili cultu educamus? scire licet hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum praesidiumque regiae adflictae. proinde materiam ingentis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra nutriamus.'

4 Inde puerum liberum loco coeptum haberi erudirique

artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae cultum excitantur. evenit facile, quod diis cordi esset: iuvenis evasit vere indolis regiae nec, cum quaereretur gener Tarquinio, quisquam Romanae iuventutis ulla arte conferri potuit filiamque ei suam rex despondit.

Hic quacumque de causa tantus illi honos habitus credere prohibet, serva natum eum parvumque ipsum servisse. eorum magis sententiae sum, qui, Corniculo capto, Servi Tulli, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso uxorem, cum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab regina Romana prohibitam, ferunt servitio partum Romae edidisse Prisci Tarquini domo. inde tanto beneficio et inter mulieres familiaritatem auctam et puerum, ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse, fortunam matris, quod capta patria in hostium manus venerit, ut serva natus crederetur, fecisse.

XXXX. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare coeperat Tarquinius, non apud regem modo, sed apud patres plebemque longe maximo honore Servius Tullius erat. tum Anci filii duo, etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romae advenam non modo civicae, sed ne Italicae quidem stirpis, tum inpensius iis indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed praeceps inde porro ad servitia caderet, ut in eadem civitate post centesimum fere annum quod Romulus, deo prognatus deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus serva natus possideat. cum commune Romani nominis, tum praecipue id domus suae dedecus fore, si Anci regis virili stirpe salva non modo advenis, set servis etiam regnum Romae pateret.

Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. sed et iniuriae dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Servium eos stimulabat; et, quia gravior ultor caedis, si superesset, rex futurus erat quam privatus, tum Servio occiso quemcumque alium generum delegisset, eundem regni heredem facturus videbatur — ob haec ipsi regi insidiae parantur. ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad

facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiae quam potuere tumultuosissime specie rixae in se omnes apparitores regios convertunt. inde, cum ambo regem appellarent clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. 6 primo uterque vociferari et certatim alter alteri obstrepere. coerciti ab lictore et iussi invicem dicere tandem obloqui 7 desistunt, unus rem ex composito orditur. dum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput deicit relictoque in vulnere telo ambo se foras eiciunt.

1 XXXXI. Tarquinium moribundum cum qui circa erant excepissent, illos fugientes lictores conprehendunt. clamor inde concursusque populi mirantium, quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam iubet, arbitros eicit, simul quae curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset, sedulo conparat simul, si destituat spes, alia praesidia molitur.

2 Servio propere accito cum paene exsanguem virum ostendisset, dextram tenens orat, ne inultam mortem so- 3 ceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. 'tuum est,' inquit 'Servi, si vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecere. erige te deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt. nunc te illa caelestis excitet flamma, nunc expergiscere vere. et nos peregrini regnavimus. qui sis, non unde natus sis, reputa. si tua re 4 subita consilia torpent, at tu mea consilia sequere.' cum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte aedium per fenestras in novam viam versas — habitabat enim rex ad Iovis Statoris — populum 5 Tanaquil adloquitur. iubet bono animo esse: sopitum fuisse regem subito ictu, ferrum haut alte in corpus descendisse, iam ad se redisse; inspectum vulnus abterso cruore, omnia salubria esse. confidere, prope diem ipsum eos visuros; interim Servio Tullio iubere populum dicto audientem esse, eum iura redditurum obiturumque alia 6 regis munia esse. Servius cum trabea et lictoribus prodit ac, sede regia sedens, alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat. itaque per aliquot dies, cum

iam exspirasset Tarquinius, celata morte per speciem alienae fungendae vicis suas opes firmavit: tum demum palam factum ex conploratione in regia orta. Servius, praesidio firmo munitus, primus iniussu populi voluntate patrum regnavit. Anci liberi iam tum, conprensis sceleris 7
ministris, ut vivere regem et tantas esse opes Servi nuntiatum est, Suessam Pometiam exulatum ierant.

XXXXII. Nec iam publicis magis consiliis Servius 1
quam privatis munire opes et ne, qualis Anci liberum animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquini liberum esset, duas filias iuvenibus regiis Lucio atque Arrunti Tarquiniis iungit. nec rupit tamen fati necessita- 2
tem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter domesticos infida omnia atque infesta faceret. peroportune ad praesentis quietem status bellum cum Veientibus — iam enim indutiae exierant — aliisque Etruscis sumptum. in 3
eo bello et virtus et fortuna enituit Tulli, fusoque ingenti hostium exercitu haut dubius rex, seu patrum seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. adgrediturque inde 4
ad pacis longe maximum opus, ut, quemadmodum Numa divini auctor iuris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet, posteri fama ferrent. censum enim instituit, rem saluberrimam tanto fu- 5
turo imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. tum classis centuriasque et hunc ordinem ex censu descripsit vel paci decorum vel bello.

XXXXIII. Ex iis, qui centum milium aeris aut maio- 1
rem censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac iuniorum: primae classis omnes appel- 2
lati, seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iuvenes ut foris bella gererent. arma his imperata galea, clipeum, ocreae, lorica, omnia ex aere, haec ut tegumenta corporis essent, tela in hostem hastaque et gladius. additae huic 3
classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia facerent; datum munus, ut machinas in bello ferrent. secunda classis intra centum usque ad quinque et septua- 4
ginta milium censum instituta et ex iis, senioribus iunio-

ribusque, viginti conscriptae centuriae. arma imperata
5 scutum pro clipeo et praeter loricam omnia eadem. tertiae classis in quinquaginta milium censum esse voluit. totidem centuriae et hae eodemque discrimine aetatium factae nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum ademptae.
6 in quarta classe census quinque et viginti milium; totidem centuriae factae, arma mutata, nihil praeter hastam
7 et verutum datum. quinta classis aucta, centuriae triginta factae. fundas lapidesque missiles hi secum gerebant; in his accensi, cornicines tubicinesque, in tres centurias dis-
8 tributi. undecim milibus haec classis censebatur. hoc minor census reliquam multitudinem habuit: inde una centuria facta est immunis militia.

Ita pedestri exercitu ornato distributoque equitum ex
9 primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. sex item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub isdem, quibus inauguratae erant, nominibus fecit. ad equos emendos dena milia aeris ex publico data et, quibus equos alerent, viduae attributae, quae bina milia aeris in annos singulos penderent. haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera.

10 Deinde est honos additus: non enim, ut ab Romulo traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium eadem vi eodemque iure promisce omnibus datum est, sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio vide-
11 retur et vis omnis penes primores civitatis esset. equites enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis centuriae primum peditum vocabantur; ibi si variaret, quod raro incidebat, ut secundae classis vocarentur nec fere umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
12 nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc post expletas quinque et triginta tribus duplicato earum numero centuriis iuniorum seniorumque est, ad institutam ab Servio
13 Tullio summam non convenire. quadrifariam enim urbe divisa regionibus, quae (collibus qui) habitabantur partes, eas tribus appellavit, ut ego arbitror a tributo — nam eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est —: neque eae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quicquam pertinuere.

XXXXIIII. Censu perfecto, quem maturaverat metu 1
legis de incensis latae cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis in campo Martio prima luce adessent. ibi 2
instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit idque conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis factus est. milia octoginta eo lustro civium censa dicuntur. adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eorum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.

Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa 3
est. addit duos colles, Quirinalem Viminalemque, inde deinceps auget Esquilias ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. aggere et fossis et muro circumdat urbem; ita pomerium profert. pomerium, verbi vim solam intuen- 4
tes, postmoerium interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. hoc spatium, quod neque habitari neque 5
arari fas erat, non magis quod post murum esset quam quod murus post id, pomerium Romani appellarunt, et in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XXXXV. Aucta civitate magnitudine urbis, formatis 1
omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere urbi decus. iam tum erat 2
inclitum Dianae Ephesiae fanum. id communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. eum consensum deosque consociatos laudare mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitiasque de industria iunxerat. saepe iterando eadem perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini cum populo Romano facerent. ea erat confessio, caput 3
rerum Romam esse, de quo totiens armis certatum fuerat.

Id quamquam omissum iam ex omnium cura Latinorum ob rem totiens infeliciter temptatam armis videbatur,

ribusque, viginti conscriptae centuriae. arma in
5 scutum pro clipeo et praeter loricam omnia eadem
classis in quinquaginta milium censum esse volu
dem centuriae et hae eodemque discrimine aetatiu
nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum ad
6 in quarta classe census quinque et viginti mil
dem centuriae factae, arma mutata, nihil prae
7 et verutum datum. quinta classis aucta, centu
factae. fundas lapidesque missiles hi secum ge
his accensi, cornicines tubicinesque, in tres cen
8 tributi. undecim milibus haec classis censu
minor census reliquam multitudinem habuit: in
turia facta est immunis militia.

Ita pedestri exercitu ornato distributoque
9 primoribus civitatis duodecim scripsit centuria
alias centurias, tribus ab Romulo institutis,
quibus inauguratae erant, nominibus fecit. ad
dos dena milia aeris ex publico data et,
alerent, viduae attributae, quae bina milia
singulos penderent. haec omnia in dites a pa
clinata onera.

10 Deinde est honos additus: non enim,
traditum ceteri servaverant reges, viritim
dem vi eodemque iure promisce omnibus
gradus facti, ut neque exclusus quisquam
11 retur et vis omnis penes primores civitatis
enim vocabantur primi, octoginta inde pri
turiae primum peditum vocabantur; ibi si
raro incidebat, ut secundae classis voc
umquam infra ita descenderent, ut ad infi
12 nec mirari oportet, hunc ordinem, qui u
quinque et triginta tribus duplicato es
turiis iuniorum seniorumque est, ad ic
13 Tullio summam non convenire. quadr
divisa regionibus, quae (collibus qui) h
eas tribus appellavit, ut ego arbitror
eius quoque aequaliter ex censu co
inita ratio est —: neque eae tribus
tributionem numerumque quicqu

. ortuna credo populi Ro-
.um esset constituique ci-
. ferox Tullia, nihil materiae 6
. que ad audaciam esse, tota
. eum mirari, eum virum di-
.., spernere sororem, quod,
.et audacia. contrahit cele- 7
fit malum malo aptissimum;
a femina ortum est. ea se-
sermonibus, nullis verborum
. ad fratrem, de sorore ad vi-
illum caelibem futurum fuisse
ri iungi, ut elanguescendum
eum, quo digna esset, dii de- 8
diem visuram regnum fuisse,
celeriter adulescentem suae
Tarquinius et Tullia [maior 9
em obeunt; Lucius Tarquinius
ntinuatis funeribus cum domos
ecissent, iunguntur nuptiis, ma-
quam adprobante.
vero in dies infestior Tulli sene- 1
num esse. iam enim ab scelere ad
lus, nec nocte nec interdiu virum
nita praeterita parricidia essent:
pta diceretur nec cum quo tacita 2
regno dignum putaret, qui me-
Tarquini filium, qui habere quam
si tu is es, cui nuptam esse me 3
em appello, sin minus, eo nunc
od istic cum ignavia est scelus.
ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4
gna moliri necesse est, di te pe-
mago et domus regia et in domo
arquinium creat vocatque regem.
animi, quid frustraris civitatem? 5
m conspici sinis? facesse hinc
n, devolvere retro ad stirpem,
is.' his aliisque increpando iuve- 6

uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio im-
4 perii recuperandi. bos in Sabinis nata cuidam patri familiae dicitur miranda magnitudine ac specie. fixa per multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monu-
5 mentum ei fuere miraculo. habita, ut erat, res prodigii loco est et cecinere vates, cuius civitatis eam civis Dianae immolassent, ibi fore imperium, idque carmen pervenerat
6 ad antistitem fani Dianae, Sabinusque, ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem, Romam actam, deducit ad fanum Dianae et ante aram statuit. ibi antistes Romanus, cum eum magnitudo victimae celebrata fama movisset, memor responsi, Sabinum ita adloquitur: 'quidnam tu hospes pararas?' inquit 'inceste sacrificium Dianae facere? quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle prae-
7 fluit Tiberis.' religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet rite facta, extemplo descendit ad Tiberim; interea Romanus immolat Dianae bovem. id mire gratum regi atque civitati fuit.

1 XXXXVI. Servius quamquam iam usu haut dubium regnum possederat, tamen, quia interdum iactari voces a iuvene Tarquinio audiebat, se iniussu populi regnare, conciliata prius voluntate plebis agro capto ex hostibus viritim diviso ausus est ferre ad populum, vellent iuberentne se regnare, tantoque consensu, quanto haud quisquam
2 alius ante, rex est declaratus. neque ea res Tarquinio spem adfectandi regni minuit, immo eo inpensius, quia de agro plebis adversa patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud patres crescendique in curia sibi occasionem datam ratus est, et ipse iuvenis ardentis animi
3 et domi uxore Tullia inquietum animum stimulante. tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut taedio regum maturior veniret libertas ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret.

4 Hic L. Tarquinius — Prisci Tarquini regis filius neposne fuerit, parum liquet, pluribus tamen auctoribus filium ediderim — fratrem habuerat Arruntem Tarquinium,
5 mitis ingenii iuvenem. his duobus, ut ante dictum est, duae Tulliae, regis filiae, nupserant, et ipsae longe dispares moribus. forte ita inciderat, ne duo violenta in-

genia matrimonio iungerentur, fortuna credo populi Romani, quo diuturnius Servi regnum esset constituique civitatis mores possent. angebatur ferox Tullia, nihil materiae 6
in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse, tota in alterum aversa Tarquinium eum mirari, eum virum dicere ac regio sanguine ortum, spernere sororem, quod, virum nacta, muliebri cessaret audacia. contrahit cele- 7
riter similitudo eos, ut fere fit malum malo aptissimum; sed initium turbandi omnia a femina ortum est. eà secretis viri alieni adsuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad virum, et se rectius viduam et illum caelibem futurum fuisse contendere quam cum inpari iungi, ut elanguescendum aliena ignavia esset. si sibi eum, quo digna esset, dii de- 8
dissent virum, domi se prope diem visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. celeriter adulescentem suae temeritatis implet. Arruns Tarquinius et Tullia [maior 9
haud multo post morbo eodem obeunt; Lucius Tarquinius et Tullia] minor prope continuatis funeribus cum domos vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur nuptiis, magis non prohibente Servio quam adprobante.

XXXXVII. Tum vero in diès infestior Tulli sene- 1
ctus, infestius coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus, nec nocte nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent: non sibi defuisse, cui nupta diceretur nec cum quo tacita 2
serviret, defuisse, qui se regno dignum putaret, qui meminisset, se esse Prisci Tarquini filium, qui habere quam sperare regnum mallet. 'si tu is es, cui nuptam esse me 3
arbitror, et virum et regem appello, sin minus, eo nunc peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus. quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est, di te penates patriique et patris imago et domus regia et in domo regale solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem. aut si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem? 5
quid te ut regium iuvenem conspici sinis? facesse hinc Tarquinios aut Corinthum, devolvere retro ad stirpem, fratris similior quam patris.' his aliisque increpando iuve- 6

que auctoribus patribus regnaret. eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset. quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat, perque eam causam occidere, in exilium agere, bonis multare poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud quam praedam sperare posset.

6 Praecipue ita patrum numero inminuto statuit nullos in patres legere, quo contemptior paucitate ipsa ordo esset
7 minusque per se nihil agi indignarentur. hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit, domesticis consiliis rem publicam administravit, bellum, pacem, foedera, societates per se ipse cum quibus voluit iniussu populi ac senatus fecit diremitque.

8 Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primoribus eorum, sed adfinitates quoque iun-
9 gebat. Octavio Mamilio Tusculano — is longe princeps Latini nominis erat, si famae credimus, ab Vlixe deaque Circa oriundus —, ei Mamilio filiam nuptum dat perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque eius conciliat.

1 L. Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum proceres erat, cum in diem certam ut ad lucum Ferentinae conveniant indicit; esse quae agere de rebus com-
2 munibus velit. conveniunt frequentes prima luce. ipse Tarquinius diem quidem servavit, sed paulo ante quam sol occideret venit. multa ibi toto die in concilio variis
3 iactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat invectus: haud mirum esse, Superbo ei inditum cognomen — iam enim ita clam quidem mussitantes, volgo tamen, eum appellabant —; an quicquam superbius esse quam ludificari sic
4 omne nomen Latinum? principibus longe a domo excitis, ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. temptari profecto patientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios premat. cui enim non apparere, adfectare eum imperium in Lati-
5 nos? quod si sui bene crediderint cives aut si creditum illud, et non raptum parricidio sit, credere et Latinos,

quamquam ne sic quidem alienigenae, debere; sin suos
eius paeniteat, quippe qui alii super alios trucidentur, c
exulatum eant, amittant bona, quid spei melioris Latinis
portendi? si se audiant, domum suam quemque inde abi-
turos neque magis observaturos diem concilii quam ipse,
qui indixerit, observet.

Haec atque alia eodem pertinentia seditiosus facino- 7
rosusque homo iisque artibus opes domi nactus cum ma-
xime dissereret, intervenit Tarquinius. is finis orationi
fuit. aversi omnes ad Tarquinium salutandum, qui, si- 8
lentio facto, monitus a proxumis, ut purgaret se, quod id
temporis venisset, disceptatorem ait se sumptum inter
patrem et filium, cura reconciliandi eos in gratiam mora-
tum esse et, quia ea res exemisset illum diem, postero
die acturum, quae constituisset. ne id quidem ab Turno 9
tulisse tacitum ferunt; dixisse enim, nullam breviorem esse
cognitionem quam inter patrem et filium paucisque transigi
verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.

LI. Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex 1
concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam vi-
debatur aegrius ferens confestim Turno necem machina-
tur, ut eundem terrorem, quo civium animos domi op-
presserat, Latinis iniceret. et quia pro imperio palam in- 2
terfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit.
per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni
auro corrupit, in deversorium eius vim magnam gladio-
rum inferri clam sineret. ea cum una nocte perfecta es- 3
sent, Tarquinius paulo ante lucem accitis ad se principibus
Latinorum quasi re nova perturbatus, moram suam hes-
ternam, velut deorum quadam providentia inlatam, ait
saluti sibi atque illis fuisse. ab Turno dici sibi et primo- 4
ribus populorum parari necem, ut Latinorum solus im-
perium teneat. adgressurum fuisse hesterno die in con-
cilio, dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem
maxime peteret. inde illam absentis insectationem esse 5
natam, quod morando spem destituerit. non dubitare, si
vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in conci-
lium sit, instructus cum coniuratorum manu armatusque
venturus sit. dici gladiorum ingentem esse numerum ad 6

eum convectum. id vanum necne sit, extemplo sciri posse.
7 rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant. suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesterna et mora Tarquinii, quod videbatur ob eam differri caedis potuisse. eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi.
8 Ubi est eo ventum, Turnum, ex somno excitatum, circumsistunt custodes, conprehensisque servis, qui caritate domini vim parabant, cum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraherentur, enimvero manifesta res visa iniectaeque Turno catenae, et confestim Latinorum
9 concilium magno cum tumultu advocatur. ibi tam atrox invidia orta est gladiis in medio positis, ut indicta causa, novo genere leti delectus ad caput aquae Ferentinae crate superne iniecta saxisque congestis mergeretur.
1 LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio merita poena adfecissent, ita verba fecit:
2 posse quidem se vetusto iure agere, quod, cum omnes Latini ab Alba oriundi sint, in eo foedere teneantur, quo ab Tullo res omnis Albana cum coloniis suis in Romanum
3 cesserit imperium; ceterum se utilitatis id magis omnium causa censere, ut renovetur id foedus secundaque potius fortuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo regnante perpessi sint, semper aut exspectent aut patiantur.
4 Haut difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo foedere superior Romana res erat. ceterum et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege videbant et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat docu-
5 mentum. ita renovatum foedus indictumque iunioribus Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinae
6 armati frequentes adessent. qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis convenere, ne ducem suum neve secretum imperium propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret binosque ex singulis, ita geminatis manipulis centuriones inposuit.

LIII. Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pra- 1
vus fuit, quin ea arte aequasset superiores reges, ni de-
generatum in aliis huic quoque decori offecisset. is 2
primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam
aetatem annos movit Suessamque Pometiam ex his vi
cepit.

Ubi cum divendenda praeda quadraginta talenta ar- 3
genti refecisset, concepit animo eam amplitudinem Iovis
templi, quae digna deum hominumque rege, quae Romano
imperio, quae ipsius etiam loci maiestate esset. captivam
pecuniam in aedificationem eius templi seposuit.

Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios 4
propinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum obsidendi
quoque urbem spes pulso a moenibus adempta esset,
postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus
est. nam cum, velut posito bello, fundamentis templi 5
faciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse si-
mularet, Sextus filius eius, qui minimus ex tribus erat,
transfugit ex composito Gabios, patris in se saevitiam in-
tolerabilem conquerens: iam ab alienis in suos vertisse 6
superbiam et liberorum quoque eum frequentiae taedere,
ut quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat,
ne quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat. se 7
quidem inter tela et gladios patris elapsum nihil usquam
sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquini credidisse. nam
ne errarent, manere iis bellum, quod positum simuletur,
et per occasionem eum incautos invasurum. quod si apud 8
eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne La-
tium, Volscosque se inde et Aequos et Hernicos petitu-
rum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus
atque impiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan 9
etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus su-
perbissimum regem ac ferocissimum populum inven-
turum.

Cum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde 10
abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. vetant
mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ulti-
mum in liberos esset. in se ipsum postremo saeviturum, 11
si alia desint. sibi vero gratum adventum eius esse fu-

turumque credere brevi, ut, illo adiuvante, a portis Gabinis sub Romana moenia bellum transferatur.

1 LIIII. Inde in consilia publica adhiberi. ubi cum de aliis rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, quibus eae notiores essent, ipse identidem belli auctor esse et in eo sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod utriusque populi vires nosset sciretque, invisam profecto superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuis-
2 sent. ita cum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promptissimis iuvenum praedatum atque in expeditiones iret et dictis factisque omnibus ad fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ulti-
3 mum belli legitur. ibi cum inscia multitudine, quid ageretur, proelia parva inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset, tum certatim summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium dono deum
4 sibi missum ducem credere. apud milites vero obeundo pericula ac labores pariter, praedam munifice largiendo, tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romae quam filius Gabiis esset.

5 Itaque postquam satis virium collectum ad omnes conatus videbat, tum ex suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet, quandoquidem, ut omnia unus prae [aliis] Gabiis posset, ei dii dedissent.
6 huic nuntio, quia, credo, dubiae fidei videbatur, nihil voce responsum est. rex velut deliberabundus in hortum aedium transit sequenti nuntio filii; ibi inambulans tacitus
7 summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. interrogando exspectandoque responsum nuntius fessus, ut re inperfecta, redit Gabios, quae dixerit ipse quaeque viderit, refert: seu ira seu odio seu superbia insita ingenio
8 nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens quidve praeciperet tacitis ambagibus, patuit, primores civitatis criminando alios apud populum, alios sua ipsos invidia oportunos interemit. multi palam, quidam, in quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam inter-
9 fecti. patuit quibusdam volentibus fuga aut in exilium acti sunt absentiumque bona iuxta atque interemptorum
10 divisui fuere. largitiones inde praedaeque, et dulcedine

privati commodi sensus malorum publicorum adimi, donec orba consilio auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla demicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequo- 1
rum gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit, inde ad negotia urbana animum convertit. quorum erat primum, ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinios reges ambos, pa- 2
trem vovisse, filium perfecisse. et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Iovis templique eius, quod inaedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit; quae aliquot ibi a T. Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata inauguratagque postea fuerant. inter principia condendi huius operis mo- 3
visse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos; nam cum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixere. idque omen 4
auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta portendere. hoc perpetuitatis au- 5
spicio accepto, secutum aliud magnitudinem imperii portendens prodigium est: caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse, quae 6
visa species haut per ambages arcem eam imperii caputque rerum fore portendebat, idque ita cecinere vates quique in urbe erant quosque ad eam rem consultandam ex Etruria acciverant. augebatur ad inpensas regis animus. itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad culmen 7
operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere. eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est, credi- 8
derim, quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadraginta milia pondo argenti seposita in eam rem 9
scribit, summam pecuniae neque ex unius tum urbis praeda sperandam et nullius, ne horum quidem magnificentiae operum fundamenta non exsuperaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex 1
Etruria accitis, non pecunia solum ad id publica est usus, sed operis etiam ex plebe. qui cum haut parvus et ipse militiae adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur,

2 se templa deum exaedificare manibus suis, quam postquam et ad alia, ut specie minora, sic laborie aliquanto maioris, traducebantur opera, foros in circo faciendos cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agendam, quibus duobus operibus vix nova haec magnificentia quicquam adaequare
3 potuit. his laboribus exercita plebe, quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat, Signiam Circeiosque colonos misit, praesidia urbi futura terra marique.

4 Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus
5 quam anxiis inplevit curis. itaque cum ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in terris
6 oraculum mittere statuit. neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios per ignotas ea tempestate
7 terras, ignotiora maria, in Graeciam misit. Titus et Arruns profecti.

Comes iis additus L. Iunius Brutus, Tarquinia, sorore regis, natus, iuvenis longe alius ingenio, quam cuius simulationem induerat. is cum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quicquam regi timendum neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit contemptuque tutus esse,
8 ubi in iure parum praesidii esset. ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae cum se suaque praedae esse regi sineret, Bruti quoque haut abnuit cognomen, ut sub eius obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus
9 latens opperiretur tempora sua. is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius quam comes, aureum baculum inclusum corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui.

10 Quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. ex infimo specu vocem redditam ferunt: 'imperium summum Romae habe-

bit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri tulerit.'
Tarquinius Sextus, qui Romae relictus fuerat, ut ignarus 11
responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri
iubent, ipsi inter se, uter prior, cum Romam redisset,
matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus 12
spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset,
terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater
omnium mortalium esset. reditum inde Romam, ubi ad- 13
versus Rutulos bellum summa vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea re- 1
gione atque in ea aetate, divitiis praepollens. eaque ipsa
causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari ex-
haustus magnificentia publicorum operum, tum praeda
delenire popularium animos studebat, praeter aliam super- 2
biam regno infestos etiam, quod se in fabrorum ministerio
ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur.
temptata res est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi id 3
parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi
hostes. in stativis, ut fit longo magis quam acri bello, 4
satis liberi commeatus erant, primoribus tamen magis
quam militibus; regii quidem iuvenes interdum otium 5
conviviis comisationibusque inter se terebant.

Forte potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et 6
Collatinus cenabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de
uxoribus mentio; suam quisque laudare miris modis. inde 7
certamine accenso Collatinus negat verbis opus esse, pau-
cis id quidem horis posse sciri, quantum ceteris praestet
Lucretia sua. 'quin, si vigor iuventae inest, conscendi-
mus equos invisimusque praesentes nostrarum ingenia?
id cuique spectatissimum sit, quod necopinato viri ad-
ventu occurrerit oculis.' incaluerant vino. 'age sane!'
omnes.

Citatis equis avolant Romam. quo cum primis se 8
intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Colla-
tiam, ubi Lucretiam hautquaquam ut regias nurus, quas 9
in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus te-
rentes, sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes
ancillas in medio aedium sedentem inveniunt. muliebris 10
certaminis laus penes Lucretiam fuit; adveniens vir Tar-

quiniique excepti benigne, victor maritus comiter invitat regios iuvenes. ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucretiae per vim stuprandae capit; cum forma tum spectata
11 castitas incitat. et tum quidem ab nocturno iuvenali ludo in castra redeunt.

1 LVIII. Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius in-
2 scio Collatino cum comite uno Collatiam venit. ubi exceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circa sopitique omnes videbantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistraque manu mulieris pectore oppresso 'tace Lucretia,' inquit 'Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est, moriere, si emiseris
3 vocem.' cum pavida ex somno mulier nullam opem, prope mortem inminentem videret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes
4 partes muliebrem animum. ubi obstinatam videbat et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua iugulatum servum nudum positurum ait, ut
5 in sordido adulterio necata dicatur. quo terrore cum vicisset obstinatam pudicitiam (velut victrix) libido profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset, Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse, rem atrocem incidisse.

6 Spurius Lucretius cum P. Valerio, Volesi filio, Collatinus cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam
7 sedentem maestam in cubiculo inveniunt; adventu suorum lacrimae obortae, quaerentique viro 'satin salve?' 'minime.' inquit 'quid enim salvi est mulieri amissa pudicitia? vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo. ceterum corpus est tantum violatum, animus insons: mors testis erit. sed date dextras fidemque, haud
8 inpune adultero fore. Sex. est Tarquinius, qui, hostis pro hospite, priore nocte vi armatus mihi sibique, si
9 vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.' dant ordine omnes fidem, consolantur aegram animi aver-

tendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus, et, unde consilium afuerit, culpam abesse. 'vos' inquit 'videritis, quid illi debeatur; ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero nec ulla deinde inpudica Lucretiae exemplo vivet.' cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque.

LVIIII. Brutus illis luctu occupatis cultrum ex volnere Lucretiae extractum manantem cruore prae se tenens 'per hunc' inquit 'castissimum ante regiam iniuriam sanguinem iuro vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinium Superbum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro, igni, quacumque dehinc vi possim, exacturum, nec illos nec alium quemquam regnare Romae passurum.' cultrum deinde Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. ut praeceptum erat, iurant totique ab luctu versi in iram Brutum, iam inde ad expugnandum regnum vocantem, secuntur ducem. elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt concientque miraculo, ut fit, rei novae atque indignitate homines. pro se quisque scelus regium ac vim queruntur, movet cum patris maestitia tum Brutus castigator lacrimarum atque inertium querellarum auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi adversus hostilia ausos. ferocissimus quisque iuvenum cum armis voluntarius adest, sequitur et cetera iuventus. inde pari praesidio relicto Collatiae ad portas custodibusque datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati, duce Bruto, Romam profecti. ubi eo ventum est, quacumque incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit. rursus ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. nec minorem motum animorum Romae tam atrox res facit, quam Collatiae fecerat. ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. quo simul ventum est, praeco ad tribunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. ibi oratio habita nequaquam eius pectoris ingeniique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiae et miserabili caede, de

incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendi * depoposcit misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. Appius Claudius consul, cum adversus Vulscos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Vulscos et Hernicos et Veientes, et seditiones inter patres plebemque continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER II.

1 I. Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, annuos magistratus imperiaque legum potentiora 2 quam hominum peragam. quae libertas ut laetior esset, proxumi regis superbia fecerat. nam priores ita regnarunt, ut haut inmerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctae multitudinis ad- 3 diderunt, numerentur. neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae Superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis inmaturae cupidine 4 priorum regum alicui regnum extorsisset. quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut libertatem aut certe inpunitatem adepta, soluta regio metu, agitari 5 coepta esset tribuniciis procellis et in aliena urbe cum patribus serere certamina, priusquam pignera coniugum ac liberorum caritasque ipsius soli, cui longo tempore ad- 6 suescitur, animos eorum consociasset? dissipatae res nondum adultae discordia forent, quas fovit tranquilla moderatio imperii eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis iam viribus ferre posset.

7 Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quam quod deminutum 8 quicquam sit ex regia potestate, numeres. omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere: id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior concedente collega fasces habuit, qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit.

omnium primum avidum novae libertatis populum, ne post- 9
modum flecti precibus aut donis regiis posset, iure iurando
adegit, neminem Romae passuros regnare; deinde, quo plus 10
virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus
regis deminutum patrum numerum primoribus equestris
gradus lectis ad trecentorum summam explevit. traditum- 11
que inde fertur, ut in senatum vocarentur qui patres qui-
que conscripti essent; conscriptos videlicet novum [in] sena-
tum appellabant lectos. id mirum quantum profuit ad con-
cordiam civitatis iungendosque patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia quae- 1
dam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi
regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. id sa- 2
cerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos ali-
quid libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. ac
nescio, an nimis undique eam minimisque rebus muniendo
modum excesserint. consulis enim alterius, cum nihil aliud 3
offenderit, nomen invisum civitati fuit: nimium Tarquinios
regno adsuesse. initium a Prisco factum. regnasse dein
Ser. Tullium. ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam
alieni, regni Superbum Tarquinium velut hereditatem gen-
tis scelere ac vi repetisse; pulso Superbo penes Collatinum
imperium esse. nescire Tarquinios privatos vivere. non
placere nomen, periculosum libertati esse.

Hinc primo sensim temptantium animos sermo per to- 4
tam civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem
Brutus ad contionem vocat. ibi omnium primum ius iu- 5
randum populi recitat, neminem regnare passuros nec esse
Romae, unde periculum libertati foret. id summa ope tuen-
dum esse neque ullam rem, quae eo pertineat, contemnen-
dam. invitum se dicere hominis causa nec dicturum fuisse,
ni caritas rei publicae vinceret. non credere populum Ro- 6
manum, solidam libertatem reciperatam esse. regium ge-
nus, regium nomen non solum in civitate, sed etiam in
imperio esse; id officere, id obstare libertati. 'hunc tu' 7
inquit 'tua voluntate, L. Tarquini, remove metum. memi-
nimus, fatemur, eiecisti reges; absolve beneficium tuum,
aufer hinc regium nomen. res tuas tibi non solum red-
dent cives tui auctore me, sed, si quid deest, munifice

augebunt. amicus abi, exonera civitatem vano forsitan metu. ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia regnum hinc abiturum.'

8 Consuli primo tam novae rei ac subitae admiratio incluserat vocem. dicere deinde incipientem primores ci-
9 vitatis circumsistunt, eadem multis precibus orant. et ceteri quidem movebant minus: postquam Spurius Lucretius, maior aetate ac dignitate, socer praeterea ipsius, agere varie rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci
10 se consensu civitatis pateretur, timens consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum bonorum amissione additaque alia insuper ignominia acciderent, abdicavit se consulatu, rebusque suis omnibus Lavinium translatis
11 civitate cessit. Brutus ex senatus consulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniae gentis exules essent, collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adiutore reges eiecerat.

1 III. Cum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis inminere, id quidem spe omnium serius fuit. ceterum, id quod non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa est.

2 Erant in Romana iuventute adulescentes aliquot nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, aequales sodalesque adulescentium Tarquiniorum, adsueti
3 more regio vivere. eam tum, aequato iure omnium, licentiam quaerentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem, inter se conquerebantur: regem hominem esse, a quo inpetres, ubi ius, ubi iniuria opus sit, esse gratiae locum, esse beneficio, et irasci et ignoscere posse, inter
4 amicum atque inimicum discrimen nosse; leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam potenti, nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris; periculosum esse in tot humanis erroribus sola innocentia vivere.

5 Ita iam sua sponte aegris animis legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditus bona tantum repetentes. eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli
6 causa, reddita belli materia et adiumentum essent. in-

terim legati alia moliri, aperte bona repetentes, clam recuperandi regni consilia struere; et tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes, nobilium adulescentium animos pertemptant: a quibus placide oratio accepta est, iis litteras ab Tarquiniis reddunt et de accipiendis clam nocte in urbem regibus conlocuntur. 7

IIII. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat iamque ex eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus Tiberiusque. eos quoque in societatem consilii avunculi adsumunt. praeterea aliquot nobiles adulescentes conscii adsumpti, quorum vetustate memoria abiit. 1 2

Interim cum in senatu vicisset sententia, quae censebat reddenda bona, eamque ipsam causam morae in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula conparanda a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res, omne id tempus cum coniuratis consultando absumunt evincuntque instando, ut litterae sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter qui crediturus eos, non vana ab legatis super rebus tantis adferri? 3 4

Datae litterae, ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt. nam cum pridie quam legati ad Tarquinios proficiscerentur, et cenatum forte apud Vitellios esset coniuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo, ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex servis unus excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam occasionem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae rem coarguere possent, exspectabat. postquam datas sensit, rem ad consules detulit. consules ad deprehendendos legatos coniuratosque profecti domo, sine tumultu rem omnem oppressere, litterarum in primis habita cura, ne interciderent. proditoribus extemplo in vincla coniectis de legatis paululum addubitatum est, et quamquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen gentium valuit. 5 6 7

V. De bonis regis, quae reddi ante censuerant, res integra refertur ad patres. ibi victi ira vetuere reddi, vetuere in publicum redigi; diripienda plebi sunt data, ut contacta regia praeda spem in perpetuum cum iis pacis 1 2

amitteret. ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti Martius deinde campus fuit.

3 Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi. quem campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul inmissa corbibus fudere in Tiberim tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. ita in vadis haesitantis frumenti
4 acervos sedisse inlitos limo, insulam inde paulatim et aliis, quae fert temere flumen, eodem invectis factam. postea credo additas moles manuque adiutum, ut tam eminens area firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset.

5 Direptis bonis regum damnati proditores sumptumque supplicium, conspectius eo, quod poenae capiendae ministerium patri de liberis consulatus inposuit et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem
6 supplicii dedit. stabant deligati ad palum nobilissimi iuvenes; sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos miserebatque non poenae magis homines quam sceleris, quo poenam meriti
7 essent: illos eo potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Iunia, patres, plebem, quidquid deorum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi,
8 tum infesto exuli proderent. consules in sedem processere suam, missique lictores ad sumendum supplicium. nudatos virgis caedunt securique feriunt, cum inter omne tempus pater vultusque et os eius spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicae poenae ministerium.

9 Secundum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, praemium indici pecunia ex aerario libertas et civitas data. ille pri-
10 mum dicitur vindicta liberatus. quidam vindictae quoque nomen tractum ab illo putant, Vindicio ipsi nomen fuisse, post illum observatum, ut qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

1 VI. His sicut acta erant nuntiatis, incensus Tarquinius non dolore solum tantae ad inritum cadentis spei, sed etiam odio iraque, postquam dolo viam obsaeptam

vidit, bellum aperte moliendum ratus, circumire supplex Etruriae urbes, orare maxime Veientes Tarquiniensesque, 2 ne se ortum, eiusdem sanguinis, extorrem, egentem ex tanto modo regno cum liberis adulescentibus ante oculos suos perire sinerent. alios peregre in regnum Romam accitos, se regem, augentem bello Romanum imperium, a proximis scelerata coniuratione pulsum. eos inter se, quia 3 nemo unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse, bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. patriam se regnumque suum repetere et persequi ingratos cives velle; ferrent opem, adiuvarent, suas quoque veteres iniurias ultum irent, totiens caesas legiones, agrum ademptum. haec moverunt Veientes ac 4 pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas belloque amissa repetenda minaciter fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet; pulchrum videbatur suos Romae regnare. ita duo duarum civitatium exerci- 5 tus ad repetendum regnum belloque persequendos Romanos secuti Tarquinium.

Postquam in agrum Romanum ventum est, obviam hosti consules eunt: Valerius quadrato agmine peditem 6 ducit; Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. eodem modo primus eques hostium agminis fuit, praeerat Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse cum legionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus procul consulem 7 esse, deinde iam propius ac certius facie quoque Brutum cognovit, inflammatus ira 'ille est vir,' inquit 'qui nos extorres expulit patria. ipse en ille nostris decoratus insignibus magnifice incedit. di regum ultores adeste.' con- 8 citat calcaribus equum atque in ipsum infestus consulem dirigit. sensit in se iri Brutus. decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus, avide itaque se certamini offert, adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum 9 hostem volneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu propter parmam uterque transfixus, duabus haerentes hastis moribundi ex equis lapsi sint. simul et cetera equestris pugna coepit, neque ita multo post et pe- 10 dites superveniunt. ibi varia victoria et velut aequo Marte pugnatum est; dextra utrimque cornua vicere, laeva

9 Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo anno. inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules facti.

1 VIIII. Iam Tarquinii ad Lartem Porsinam, Clusinum regem, perfugerant. ibi miscendo consilium precesque nunc orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem san-
2 guinis nominisque, egentes exulare pateretur, nunc monebant etiam, ne orientem morem pellendi reges inultum
3 sineret. satis libertatem ipsam habere dulcedinis. nisi quanta vi civitates eam expetant, tanta regna reges defendant, aequari summa infimis, nihil excelsum, nihil quod supra cetera emineat in civitatibus fore, adesse finem reg-
4 nis, rei inter deos hominesque pulcherrimae. Porsina, cum regem esse Romae, tum Etruscae gentis regem, am-
5 plum Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. non umquam alias ante tantus terror senatum invasit, adeo valida res tum Clusina erat magnumque Porsinae nomen. nec hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs, metu perculsa, receptis in urbem regibus vel cum servitute pacem acciperet.

6 Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu data. annonae in primis habita cura et ad frumentum conparandum missi alii in Volscos, alii Cumas. salis quoque vendendi arbitrium, quia inpenso pretio venibat, in publicum omni sumpto ademptum privatis, portoriisque et tributo plebe liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos edu-
7 cerent. itaque haec indulgentia patrum asperis postmodum rebus in obsidione ac fame adeo concordem civitatem tenuit, ut regium nomen non summi magis quam infimi hor-
8 rerent nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset quam tum bene imperando universus senatus fuit.

1 X. Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis. alia
2 muris, alia Tiberi obiecto videbantur tuta. pons sublicius iter paene hostibus dedit, ni unus vir fuisset Horatius Cocles; id munimentum illo die fortuna urbis Romanae ha-
3 buit. qui positus forte in statione pontis, cum captum repentino impetu Ianiculum atque inde citatos decurrere

hostes vidisset trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens obtestansque deum et hominum fidem testabatur, nequiquam de- 4
serto praesidio eos fugere; si transitum pontem a tergo reliquissent, iam plus hostium in Palatio Capitolioque quam in Ianiculo fore. itaque monere, praedicere, ut pontem ferro, igni, quacumque vi possint, interrumpant; se impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti, excepturum. vadit inde in primum aditum pontis insignis- 5
que inter conspecta cedentium pugnae terga, obversis comminus ad ineundum proelium armis, ipso miraculo audaciae obstupefecit hostis. duos tamen cum eo pudor te- 6
nuit, Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. cum his primam periculi procellam et quod tu- 7
multuosissimum pugnae erat parumper sustinuit. deinde eos quoque ipsos, exigua parte pontis relicta, revocantibus qui rescindebant, cedere in tutum coegit. circumfe- 8
rens inde trucis minaciter oculos ad proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, servitia regum superborum, suae libertatis inmemores alienam oppugnatum venire. cunctati aliquamdiu sunt, dum alius 9
alium, ut proelium incipiant, circumspectant. pudor deinde commovit aciem et clamore sublato undique in unum hostem tela coniciunt. quae cum in obiecto cuncta scuto 10
haesissent neque ille minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, iam impetu conabantur detrudere virum, cum simul fragor rupti pontis simul clamor Romanorum, alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum sustinuit. tum Cocles 'Tiberine pater,' inquit 'te sancte 11
precor, haec arma et hunc militem propitio flumine accipias!' ita sic armatus in Tiberim desiluit multisque superincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famae habituram ad posteros quam fidei. grata erga 12
tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita, agri quantum uno die circumaravit datum. privata quoque in- 13
ter publicos honores studia eminebant: nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porsina primo conatu repulsus, consiliis ab op- 1

pugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Ianiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit,
2 navibus undique accitis, et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut praedatum milites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis traicerent,
3 brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur neque quisquam extra portas propellere auderet.

4 Hoc tantum licentiae Etruscis non metu magis quam consilio concessum. namque Valerius consul, intentus in occasionem multos simul et effusos inproviso adoriundi, in parvis rebus neglegens ultor, gravem se ad maiora
5 vindicem servabat. itaque, ut eliceret praedatores, edicit suis, postero die frequentes porta Esquilina, quae aversissima ab hoste erat, expellerent pecus, scituros id hostes ratus, quod in obsidione et fame servitia infida transfu-
6 gerent. et sciere perfugae indicio multoque plures, ut in spem universae praedae, flumen traiciunt.

7 P. Valerius T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via occultum considere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute ad portam Collinam stare, donec hostis praetereat, inde se obicere, ne sit ad
8 flumen reditus. consulum alter T. Lucretius porta Naevia cum aliquot manipulis militum egressus, ipse Valerius
9 Caelio monte cohortes delectas educit. iique primi apparuere hosti. Herminius ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis versisque in Valerium Etruscis terga caedit. dextra laevaque hinc a porta Collina, illinc ab Nae-
10 via redditus clamor; ita caesi in medio praedatores neque ad pugnam viribus pares et ad fugam saeptis omnibus viis. finisque ille tam effuse evagandi Etruscis fuit.

1 XII. Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa caritate inopia sedendoque expugnaturum se urbem spem
2 Porsina habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui indignum videbatur, populum Romanum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eundem populum ab isdem Etruscis

obsideri, quorum saepe exercitus fuderit, itaque magno 3
audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam
ratus, primo sua sponte penetrare in hostium castra con-
stituit, dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris 4
omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis re-
traheretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen adfir-
mante, senatum adit. 'transire Tiberim,' inquit 'patres, 5
et intrare, si possim, castra hostium volo, non praedo nec
populationum invicem ultor; maius, si di iuvant, in animo
est facinus.' adprobant patres, abdito intra vestem ferro
proficiscitur. ubi eo venit, in confertissima turba prope 6
regium tribunal constitit. ibi cum stipendium militibus 7
forte daretur et scriba cum rege sedens pari fere ornatu
multa ageret, eum milites volgo adirent, timens sciscitari,
uter Porsina esset, ne ignorando regem semet ipse aperi-
ret quis esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam
pro rege obtruncat.

Vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento mu- 8
crone sibi ipse fecerat viam, cum, concursu ad clamorem
facto, conprehensum regii satellites retraxissent, ante tri-
bunal regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunae
minas metuendus magis quam metuens, 'Romanus sum' 9
inquit 'civis, C. Mucium vocant. hostis hostem occidere
volui, nec ad mortem minus animi est quam fuit ad cae-
dem: et facere et pati fortia Romanum est. nec unus in 10
te ego hos animos gessi, longus post me ordo est idem
petentium decus. proinde in hoc discrimen, si iuvat, ac-
cingere, ut in singulas horas capite dimices tuo, ferrum
hostemque in vestibulo habeas regiae. hoc tibi iuventus 11
Romana indicimus bellum. nullam aciem, nullum proelium
timueris, uni tibi et cum singulis res erit.' cum rex simul 12
ira infensus periculoque conterritus circumdari ignis mi-
nitabundus iuberet, nisi expromeret propere, quas insidia-
rum sibi minas per ambages iaceret, 'en tibi,' inquit 'ut 13
sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vi-
dent' dextramque accenso ad sacrificium foculo inicit.
quam cum velut alienato ab sensu torreret animo, prope
attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset amo-
verique ab altaribus iuvenem iussisset, 'tu vero abi,' in- 14

quit 'in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem macte virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret, nunc iure
15 belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto.' tunc Mucius, quasi remunerans meritum, 'quandoquidem' inquit 'est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me, quod minis nequisti: trecenti coniuravimus principes iu-
16 ventutis Romanae, ut in te hac via grassaremur. mea prima sors fuit, ceteri, utcumque ceciderit primi, quoad te oportunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.'

1 XIII. Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsina Romam
2 secuti sunt; adeo moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio totiens, quot coniurati superessent, ut pacis con-
3 diciones ultro ferret Romanis. iactatum in condicionibus nequiquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod ne-
4 gatum iri sibi ab Romanis ignoraret. de agro Veientibus restituendo impetratum expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Ianiculo praesidium deduci vellent. his condicionibus conposita pace, exercitum ab Ianiculo de-
5 duxit Porsina et agro Romano excessit. patres C. Mucio virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quae postea sunt Mucia prata appellata.

6 Ergo ita honorata virtute feminae quoque ad publica decora excitatae. et Cloelia, virgo una ex obsidibus, cum castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes Romam ad
7 propinquos restituit. quod ubi regi nuntiatum est, primo, incensus ira, oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem
8 deposcendam, alias haud magni facere; deinde, in admirationem versus, supra Coclites Muciosque dicere id facinus esse et prae se ferre, quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto foedus se habiturum, sic deditam [in-
9 tactam] inviolatamque ad suos remissurum. utrimque constitit fides: et Romani pignus pacis ex foedere restituerunt et apud regem Etruscum non tuta solum, sed honorata etiam virtus fuit laudatamque virginem parte obsidum se

donare dixit, ipsa quos vellet legeret. productis omnibus 10
elegisse inpubes dicitur, quod virginitati decorum et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam aetatem potissimum liberari ab hoste, quae maxime oportuna iniuriae esset. pace redintegrata Romani novam in femina virtu- 11
tem novo genere honoris, statua equestri, donavere: in summa sacra via fuit posita virgo insidens equo.

XIIII. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis 1
Etrusci abhorrens mos, traditus ab antiquis, usque ad nostram aetatem inter cetera sollemnia manet, bona Porsinae regis vendendi. cuius originem moris necesse est 2
aut inter bellum natam esse neque omissam in pace aut a mitiore crevisse principio quam hic prae se ferat titulus bona hostiliter vendendi. proximum vero est ex iis, quae 3
traduntur, Porsinam discedentem ab Ianiculo castra opulenta convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis commeatu Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsidione, ea deinde, ne populo inmisso diripe- 4
rentur hostiliter, venisse bonaque Porsinae appellata, gratiam muneris magis significante titulo quam auctionem fortunae regiae, quae ne in potestatem quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsina, ne frustra in ea loca 5
exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Arruntem Ariciam oppugnatum mittit. primo Aricinos 6
res necopinata perculerat. arcessita deinde auxilia et a Latinis populis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere auderent. proelio inito adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos. Cumanae cohortes, arte adversus vim usae, declinavere 7
paululum effuseque praelatos hostes conversis signis ab tergo adortae sunt: ita in medio prope iam victores caesi Etrusci. pars perexigua duce amisso, quia nullum pro- 8
pius perfugium erat, Romam inermes et fortuna et specie supplicum delati sunt, ibi benigne excepti divisique in hospitia. curatis volneribus alii profecti domos nuntii 9
hospitalium beneficiorum, multos Romae hospitum urbisque caritas tenuit. his locus ad habitandum datus, quem deinde Tuscum vicum appellarunt.

1 XV. Spurius Lucretius inde et P. Valerius Publicola consules facti. eo anno postremum legati a Porsina de reducendo in regnum Tarquinio venerunt. quibus cum responsum esset, missurum ad regem senatum legatos, 2 missi confestim honoratissimus quisque e patribus: non quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos patrum ad eum missos quam legatis eius Romae daretur responsum, sed ut in perpetuum mentio eius rei finiretur neu in tantis mutuis beneficiis invicem animi sollicitarentur, cum ille peteret, quod contra libertatem populi Romani esset, Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum 3 vellent. non in regno populum Romanum, sed in libertate esse, ita induxisse in animum, hostibus potius portas quam regibus patefacere.

Ea esse vota (eam esse voluntatem) omnium, ut qui 4 libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit; proinde, si salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare. 5 rex verecundia victus 'quando id certum atque obstinatum est, inquit 'neque ego obtundam saepius eadem nequiquam agendo nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor. alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exilio quaerant locum, ne quid meam vobiscum 6 pacem distineat.' dictis facta amiciora adiecit. obsidum quod reliquum erat reddidit, agrum Veientem foedere ad 7 Ianiculum icto ademptum restituit. Tarquinius, spe omni reditus incisa, exulatum ad generum Mamilium Octavium Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsina fuit.

1 XVI. Consules M. Valerius, P. Postumius. eo anno 2 bene pugnatum cum Sabinis; consules triumpharunt. maiore inde mole Sabini bellum parabant. adversus eos et ne quid simul ab Tusculo, unde, etsi non apertum, suspectum tamen bellum erat, repentini periculi oriretur, P. Valerius quartum, T. Lucretius iterum consules facti.

3 Seditio inter belli pacisque auctores orta in Sabinis 4 aliquantum inde virium transtulit ad Romanos. namque Attus Clausus, cui postea Appio Claudio fuit Romae nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus belli premeretur nec par factioni esset, a vicino Regillo, magna

clientium comitatus manu, Romam transfugit. his civitas 5
data agerque trans Anienem; vetus Claudia tribus, additis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellata. Appius inter patres lectus haud ita multo post in principum dignationem pervenit. consules infesto exer- 6
citu in agrum Sabinum profecti cum ita vastatione, dein proelio adflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, triumphantes Romam redierunt.

P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque 7
artibus, anno post Agrippa Menenio, P. Postumio consulibus moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut funeri sumptus deesset: de publico est elatus, luxere matronae ut Brutum.

Eodem anno duae coloniae Latinae, Pometia et Cora, 8
ad Auruncos deficiunt. cum Auruncis bellum initum, fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam conpulsum est. nec magis post proelium, quam in proe- 9
lio caedibus temperatum est: et caesi aliquanto plures erant quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab obsidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira belli abstinuit. et hoc anno Romae triumphatum.

XVII. Secuti consules Opiter Verginius, Sp. Cassius. 1
Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppugnarunt. in quos Aurunci magis iam inexpiabili odio 2
quam spe aliqua aut occasione coorti, cum plures igni quam ferro armati excucurrissent, caede incendioque cuncta conplent. vineis incensis, multis hostium vulne- 3
ratis et occisis, consulum quoque alterum, sed utrum auctores non adiciunt, gravi volnere ex equo deiectum prope interfecerunt. Romam inde male gesta re reditum; 4
inter multos saucios consul spe incerta vitae relatus. interiecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curandis supplendoque exercitui satis esset, cum ira maiore (bellum), tum viribus etiam auctis Pometiae arma inlata. et 5
cum vineis refectis aliaque mole belli iam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est facta. ceterum nihilo 6
minus foede dedita urbe quam si capta foret, Aurunci passim principes securi percussi, sub corona venierunt

coloni alii, oppidum dirutum, ager veniit. consules magis ob iras graviter ultas quam ob magnitudinem perfecti belli triumpharunt.

1 XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T.
2 Larcium consules habuit. eo anno Romae cum per ludos ab Sabinorum iuventute per lasciviam scorta raperentur, concursu hominum rixa ac prope proelium fuit, parvaque
3 ex re ad rebellionem spectare res videbatur supra belli Latini metum. id quoque accesserat, quod triginta iam coniurasse populos concitante Octavio Mamilio satis constabat.

4 In hac tantarum exspectatione rerum sollicita civitate dictatoris primum creandi mentio orta. sed nec quo anno nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquinia essent — id quoque enim traditur —, parum creditum sit nec
5 quis primum dictator creatus sit, satis constat. apud veterrimos tamen auctores T. Larcium dictatorem primum, Sp. Cassium magistrum equitum creatos invenio. consulares legere: ita lex iubebat de dictatore creando lata.
6 eo magis adducor ut credam, Larcium, qui consularis erat, potius quam M'. Valerium, M. filium, Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum
7 consulibus appositum. quin si maxime ex ea familia legi dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium spectatae virtutis et consularem virum legissent.

8 Creato dictatore primum Romae postquam praeferri secures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores essent ad dicto parendum. neque enim, ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium neque provocatio erat neque ullum usquam, nisi in cura parendi, auxilium.

9 Sabinis etiam creatus Romae dictator eo magis, quod propter se creatum crediderant, metum incussit. itaque
10 legatos de pace mittunt. quibus orantibus dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus adulescentibus darent, responsum, ignosci adulescentibus posse, senibus
11 non posse, qui bella ex bellis sererent. actum tamen est de pace, impetrataque foret, si quod inpensae factum in bellum erat praestare Sabini — id enim postulatum erat —

in animum induxissent. bellum indictum: tacitae indutiae quietum annum tenuere.

XVIIII. Consules Servius Sulpicius, Manius Tullius — nihil dignum memoria actum —, T. Aebutius deinde et C. Vetusius. his consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria capta, Praeneste ab Latinis ad Romanos descivit. nec ultra bellum Latinum gliscens iam per aliquot annos dilatum. Aulus Postumius dictator, Titus Aebutius magister equitum magnis copiis peditum equitumque profecti, ad lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium occurrerunt et, quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum auditum est, sustineri ira non potuit, quin extemplo confligerent. ergo etiam proelium aliquanto quam cetera gravius atque atrocius fuit. non enim duces ad regendam modo consilio rem adfuere, sed suismet ipsi corporibus dimicantes miscuere certamina. nec quisquam procerum ferme hac aut illa ex acie sine vulnere praeter dictatorem Romanum excessit. in Postumium prima in acie suos adhortantem instruentemque Tarquinius Superbus, quamquam iam aetate et viribus erat gravior, equum infestus admisit ictusque ab latere concursu suorum receptus in tutum est; et ad alterum cornu Aebutius magister equitum in Octavium Mamilium inpetum dederat, nec fefellit veniens Tusculanum ducem, contra quem et ille concitat equum; tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut brachium Aebutio traiectum sit, Mamilio pectus percussum. hunc quidem in secundam aciem Latini recepere, Aebutius cum saucio brachio tenere telum non posset, pugna excessit. Latinus dux, nihil deterritus volnere, proelium ciet et, quia suos perculsos videbat, arcessit cohortem exulum Romanorum, cui Luci Tarquini filius praeerat. ea, quo maiore pugnabat ira ob erepta bona patriamque ademptam, pugnam parumper restituit.

XX. Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis, M. Valerius, Publicolae frater, conspicatus ferocem iuvenem Tarquinium ostentantem se in prima exulum acie, domestica etiam gloria accensus, ut, cuius familiae decus eiecti reges erant, eiusdem interfecti forent, subdit calcaria equo et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius

retro in agmen suorum infenso cessit hosti. Valerium, temere invectum in exulum aciem, ex transverso quidam adortus transfigit: nec quicquam equitis volnere equo retardato, moribundus Romanus, labentibus super corpus
4 armis, ad terram defluxit. dictator Postumius postquam cecidisse talem virum, exules ferociter citato agmine in-
5 vehi, suos perculsos cedere animadvertit, cohorti suae, quam delectam manum praesidii causa circa se habebat, dat signum, ut quem suorum fugientem viderint, pro hoste habeant. ita metu ancipiti versi a fuga Romani in
6 hostem et restituta acies. cohors dictatoris tum primum proelium iniit: integris corporibus animisque fessos adorti
7 exules caedunt. ibi alia inter proceres coorta pugna. imperator Latinus, ubi cohortem exulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex subsidiariis manipulos
8 aliquot in primam aciem secum rapit. hos agmine venientes T. Herminius legatus conspicatus interque eos insignem veste armisque Mamilium noscitans, tanto vi maiore, quam paulo ante magister equitum, cum hostium duce proelium
9 iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occiderit Mamilium et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto percussus, cum victor in castra esset relatus, inter primam
10 curationem exspiraverit. tum ad equites dictator advolat, obtestans, ut fesso iam pedite descendant ex equis et pugnam capessant. dicto paruere. desiliunt ex equis, provolant in primum et pro antesignanis parmas obiciunt.
11 recipit extemplo animum pedestris acies, postquam iuventutis proceres aequato genere pugnae secum partem periculi sustinentes vidit. tum demum inpulsi Latini per-
12 culsaque inclinavit acies; equiti admoti equi, ut persequi hostem posset, secuta et pedestris acies. ibi nihil nec divinae nec humanae opis dictator praetermittens aedem Castori vovisse fertur ac pronuntiasse militi praemia, qui
13 primus, qui secundus castra hostium intrasset, tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem Romani, castra caperent. hoc modo ad lacum Regillum pugnatum est. dictator et magister equitum triumphantes in urbem rediere.

1 XXI. Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit.

consules Quintus Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius et M. Minucius. his consulibus aedis Saturno dedicata, Saturnalia institutus festus dies. 2

Aulus deinde Postumius et T. Verginius consules facti. hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum, apud quosdam invenio: A. Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse, dictatorem inde factum. tanti errores inplicant temporum, aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis. 3 4

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. insignis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. mortuus Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contulerat. eo nuntio erecti patres, erecta plebes. sed patribus nimis luxuriosa ea fuit laetitia; plebi, cui ad eam diem summa ope inservitum erat, iniuriae a primoribus fieri coepere. eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxerat, suppleto numero colonorum iterum deducta est. Romae tribus una et viginti factae. aedes Mercuri dedicata est idibus Maiis. 5 6 7

XXII. Cum Volscorum gente Latino bello neque pax neque bellum fuerat, nam et Volsci conparaverunt auxilia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset, et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino Volscoque contenderet. hac ira consules in Volscum agrum legiones duxere. Volscos, consilii poenam non metuentes, necopinata res perculit. armorum inmemores obsides dant trecentos principum a Cora atque Pometia liberos: ita sine certamine inde abductae legiones. nec ita multo post Volscis levatis metu suum rediit ingenium, rursus occultum parant bellum, Hernicis in societatem armorum adsumptis; legatos quoque ad sollicitandum Latium passim dimittunt. sed recens ad Regillum lacum accepta cladis Latinos ira odioque eius, quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit. conprehensos Volscos Romam duxere. ibi traditi consulibus, indicatumque est, Volscos Hernicosque parare bellum Romanis. relata re ad senatum adeo fuit gratum patribus, ut et captivorum 1 2 3 4 5

sex milia Latinis remitterent et de foedere, quod prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistratus
6 traicerent. enimvero tum Latini gaudere facto, pacis auctores in ingenti gloria esse. coronam auream Iovi donum in Capitolium mittunt. cum legatis donoque qui captivorum remissi ad suos fuerant, magna circumfusa
7 multitudo venit. pergunt domos eorum, apud quem quisque servierant, gratias agunt liberaliter habiti cultique in calamitate sua, inde hospitia iungunt. numquam alias ante publice privatimque Latinum nomen Romano imperio coniunctius fuit.

1 XXIII. Sed et bellum Volscum imminebat et civitas, secum ipsa discors, intestino inter patres plebemque fla-
2 grabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum. fremebant, se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppressos esse tutioremque in bello quam in pace et inter hostis quam inter cives libertatem plebis esse, invidiamque eam, sua sponte gliscentem, insignis unius calamitas accendit.

3 Magno natu quidam cum omnium malorum suorum insignibus se in forum proiecit. obsita erat squalore vestis,
4 foedior corporis habitus pallore ac macie perempti, ad hoc promissa barba et capilli efferaverant speciem oris. noscitabatur tamen in tanta deformitate, et ordines duxisse aiebant aliaque militiae decora vulgo miserantes eum iactabant, ipse testes honestarum aliquot locis pugnarum cica-
5 trices adverso pectore ostentabat. sciscitantibus, unde ille habitus, unde deformitas, cum circumfusa turba est prope in contionis modum, Sabino bello ait se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum
6 iniquo suo tempore inperatum, aes alienum fecisse. id, cumulatum usuris, primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde fortunis aliis, postremo velut tabem pervenisse ad corpus: ductum se ab creditore non in servitium, sed in
7 ergastulum et carnificinam esse. inde ostentare tergum foedum recentibus vestigiis verberum. ad haec visa auditaque clamor ingens oritur. non iam foro se tumultus sus-
8 tinet, sed passim totam urbem pervadit. nexi vincti soluti-

que se undique in publicum proripiunt, inplorant Quiritium fidem. nullo loco deest seditionis voluntarius comes, multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. magno cum periculo suo, qui forte patrum 9 in foro erant, in eam turbam inciderunt; nec temperatum 10 manibus foret, ni propere consules P. Servilius et Ap. Claudius ad conprimendam seditionem intervenissent. at in eos multitudo versa ostentare vincula sua deformitatemque aliam. haec se meritos dicere exprobrantes suam quisque 11 alius alibi militiam, postulare multo minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent, curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici consilii circumsistunt. pauci 12 admodum patrum, quos casus obtulerat, contracti ab consulibus; ceteros metus non curia modo, sed etiam foro arcebat: nec agi quicquam per infrequentiam poterat senatus. tum vero eludi atque extrahi se multitudo putare: et 13 patrum qui abessent, non casu, non metu, sed inpediendae rei causa abesse et consules ipsos tergiversari, nec dubie ludibrio esse miserias suas. iam prope erat, ut ne consu- 14 lum quidem maiestas coerceret iras hominum, cum incerti, morando an veniendo plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt; frequentique tandem curia non modo inter patres, sed ne inter consules quidem ipsos satis conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consu- 15 lari rem agendam censebat: uno aut altero adrepto quieturos alios; Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti quam frangi putabat cum tutius tum facilius esse.

XXIIII. Inter haec maior alius terror: Latini equites 1 cum tumultuoso advolant nuntio, Volscos infesto exercitu ad urbem oppugnandam venire. quae audita — adeo duas ex una civitate discordia fecerat — longe aliter patres ac plebem adfecere. exultare gaudio plebes, ultores super- 2 biae patrum adesse dicere deos. alius alium confirmare, ne nomina darent, cum omnibus potius quam solos perituros; patres militarent, patres arma caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos praemia essent. at vero 3 curia, maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare

erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expediret rem publicam.

4 Tum consul misso senatu in contionem prodit. ibi curae esse patribus ostendit, ut consulatur plebi, ceterum deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte civi-
5 tatis metum pro universa re publica intervenisse. nec posse, cum hostes prope ad portas essent, bello praeverti quicquam, nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede prius accepta arma pro patria non cepisse, neque patribus satis decorum, per metum potius quam postmodo voluntate adflictis civium suorum fortunis consuluisse.

6 Contioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis edendi apud consules potestas fieret, neu quis militis, donec in castris esset, bona possideret aut
7 venderet, liberos nepotesve eius moraretur. hoc proposito edicto et qui aderant nexi profiteri extemplo nomina et undique ex tota urbe proripientium se ex privato, cum retinendi ius creditori non esset, concursus in forum, ut
8 sacramento dicerent, fieri. magna ea manus fuit neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque opera enituit. consul copias contra hostem educit, parvo dirimente intervallo castra ponit.

1 XXV. Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, temptant castra. sensere vigiles, excitatus exercitus, signo dato concursum est ad arma. ita frustra id inceptum
2 Volscis fuit, relicum noctis utrimque quieti datum. postero die prima luce Volsci fossis repletis vallum invadunt.
3 iamque ab omni parte munimenta vellebantur, cum consul, quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes, ut signum daret clamabant, experiendi animos militum causa paru-per moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem avidum certaminis
4 emittit. primo statim incursu pulsi hostes; fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga caesa, eques usque ad castra pavidos egit. mox ipsa castra legionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direptaque.

Postero die ad Suessam Pometiam, quo confugerant hostes, legionibus ductis intra paucos dies oppidum capitur; captum praedae datum. inde paulum recreatus egens miles. consul cum maxima gloria sua victorem exercitum Romam reducit. decedentem Romam Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timentes post Pometiam captam, adeunt. his ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

XXVI. Confestim et Sabini Romanos territavere: tumultus enim fuit verius quam bellum. nocte in urbem nuntiatum est, exercitum Sabinum praedabundum ad Anienem amnem pervenisse, ibi passim diripi atque incendi villas. missus extemplo eo cum omnibus copiis equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat, secutus consul Servilius cum delecta peditum manu. plerosque palantes eques circumvenit; nec advenienti peditum agmini restitit Sabina legio: fessi cum itinere tum populatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugae quod satis esset virium habuere.

Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero die in magna iam spe undique partae pacis legati Aurunci senatum adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicentes. cum legatis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat, cuius fama haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu concivit Romanos, ut nec consuli ordine patres nec pacatum responsum arma inferentibus arma ipsi capientes dare possent. Ariciam infesto agmine itur, nec procul inde cum Auruncis signa conlata proelioque uno debellatum est.

XXVII. Fusis Auruncis victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus exspectabat, cum Appius, et insita superbia animo et ut collegae vanam faceret fidem, quam asperrime poterat ius de creditis pecuniis dicere. deinceps et qui ante nexi fuerant creditoribus tradebantur et nectebantur alii. quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. concursus ad Servilium fiebat, illius promissa iactabant, illi exprobrabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas. postulabant, ut aut referret ad senatum aut ut auxilio esset consul civibus suis, inperator militibus. movebant

consulem haec, sed tergiversari res cogebat: adeo in alteram causam non collega solum praeceps erat, sed omnis factio nobilium. ita medium se gerendo nec plebis vitavit
4 odium nec apud patres gratiam iniit. patres mollem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem, brevique ap-
5 paruit, adaequasse eum Appii odium. certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mercuri aedem. senatus a se rem ad populum reiecit, utri eorum dedicatio iussu populi data esset, eum praeesse annonae, mercatorum collegium instituere, sollemnia pro pontifice iussit suscipere.
6 populus dedicationem aedis dat M. Laetorio, primi pili centurioni, quod facile appareret non tam ad honorem eius, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum quam ad consulum ignominiam.

7 Saevire inde utique consulum alter patresque, sed plebi creverant animi et longe alia quam primo insti-
8 tuerant via grassabantur. desperato enim consulum senatusque auxilio, cum in ius duci debitorem vidissent, undique convolabant; neque decretum exaudiri consulis prae strepitu et clamore poterat neque, cum decresset, quis-
9 quam obtemperabat. vi agebatur, metusque omnis et periculum libertatis, cum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant.
10 super haec timor incessit Sabini belli, dilectuque decreto nemo nomen dedit, furente Appio et insectante ambitionem collegae, qui populari silentio rem publicam proderet et ad id, quod de credita pecunia ius non dixisset, adiceret, ut ne dilectum quidem ex senatus consulto haberet:
11 non esse tamen desertam omnino rem publicam neque proiectum consulare inperium, se unum et suae et pa-
12 trum maiestatis vindicem fore. cum circumstaret cotidiana multitudo, licentia accensa, arripi unum insignem ducem seditionum iussit. ille cum a lictoribus iam traheretur, provocavit, nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi iudicium, nisi aegre victa pertinacia foret consilio magis et auctoritate principum quam populi clamore: adeo supererant animi ad sustinendam
13 invidiam. crescere inde malum in dies non clamoribus modo apertis sed, quod multo perniciosius erat, secessione

occultisque conloquiis. tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.

XXVIII. A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus nocturnos, pars Esquiliis pars in Aventino, facere, ne in foro subitis trepidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret. eam rem consules rati, ut erat, perniciosam ad patres deferunt, sed delatam consulere ordine non licuit, adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius consules ad senatum reicerent. profecto, si essent in re publica magistratus, nullum futurum fuisse Romae nisi publicum concilium, nunc in mille curias contionesque, cum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissipatam esse rem publicam. unum hercule virum, id enim plus esse quam consulem, qualis Appius Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coetus fuisse. correpti consules, cum, quid ergo se facere vellent — nihil enim segnius molliusve quam patribus placeat acturos —, percunctarentur, decernunt, ut dilectum quam acerrimum habeant: otio lascivire plebem.

Dimisso senatu consules in tribunal escendunt, citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in contionis modum negare, ultra decipi plebem posse, numquam unum militem habituros, ni praestaretur fides publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis, pugnent.

Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant, sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loquerentur, neminem adesse invidiae suae participem. et apparebat atrox cum plebe certamen. prius itaque quam ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit. tum vero ad sellas consulum prope convolare minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXVIIII. Utraque re satis experta, tum demum con-

ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proe-
14 lium ierant. Romani contra, quia principio pugnae quieti steterant, vigent corporibus. facile adepti fessos et castra impetu ceperunt et, castris exutum hostem Velitras persecuti, uno agmine victores cum victis in urbem inrupere
15 plusque ibi sanguinis promiscua omnium generum caede quam in ipsa dimicatione factum. paucis data venia, qui inermes in deditionem venerunt.

1 XXXI. Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit fu-
2 gatque exuitque castris. equitatu inmisso mediam turbaverat hostium aciem, qua, dum se cornua latius pandunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant; turbatos pedes invasit. eodem impetu castra capta de-
3 bellatumque est. post pugnam ad Regillum lacum non alia illis annis pugna clarior fuit. dictator triumphans urbem invehitur. super solitos honores locus in circo ipsi posterisque ad spectaculum datus, sella in eo loco curulis posita.

4 Volscis devictis Veliternus ager ademptus, Velitras coloni ab urbe missi et colonia deducta.

Cum Aequis post aliquanto pugnatum est, invito quidem consule, quia loco iniquo subeundum erat ad hostes;
5 sed milites, extrahi rem criminantes, ut dictator, priusquam ipsi redirent in urbem, magistratu abiret inritaque, sicut ante consulis, promissa eius caderent, perpulere, ut
6 forte temere in adversos montis agmen erigeret. id male conmissum ignavia hostium in bonum vertit, qui, priusquam ad coniectum teli veniretur, obstupefacti audacia Romanorum, relictis castris, quae munitissimis tenuerant locis, in aversas valles desiluere, ubi satis praedae et victoria incruenta fuit.

7 Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat: tanta cum gratia tum arte praeparaverant faeneratores, quae non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem fru-
8 strarentur. namque Valerius post Vetusi consulis reditum omnium actionum in senatu primam habuit pro victore populo retulitque, quid de nexis fieri placeret. quae

cum reiecta relatio esset, 'non placeo' inquit 'concordiae 9
auctor. optabitis, me dius fidius, prope diem, ut mei si-
miles Romana plebis patronos habeat. quod ad me at- 10
tinet, neque frustrabor ultra cives meos neque ipse frustra
dictator ero. discordiae intestinae, bellum externum fe-
cere, ut hoc magistratu egeret res publica; pax foris parta
est, domi inpeditur, privatus potius quam dictator sedi-
tioni interero.' ita curia egressus dictatura se abdicavit.
apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu 11
abisse. itaque velut persoluta fide, quoniam per eum non
stetisset, quin praestaretur, decedentem domum cum fa-
vore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde patres incessit, ne, si dimissus 1
exercitus foret, rursus coetus occulti coniurationesque fie-
rent. itaque, quamquam per dictatorem dilectus habitus
esset, tamen, quoniam in consulum verba iurassent, sa-
cramento teneri militem rati, per causam renovati ab Ae-
quis belli educi ex urbe legiones iussere. quo facto ma-
turata est seditio. et primo agitatum dicitur de consulum 2
caede, ut solverentur sacramento; doctos deinde, nullam
scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, in-
iussu consulum in sacrum montem secessisse — trans
Anienem amnem est tria ab urbe milia passum —; ea 3
frequentior fama est quam, cuius Piso auctor est, in Aven-
tinum secessionem factam esse. ibi sine ullo duce vallo 4
fossaque communitis castris quieti, rem nullam nisi ne-
cessariam ad victum sumendo, per aliquot dies neque la-
cessiti neque lacessentes sese tenuere. pavor ingens in 5
urbe metuque mutuo suspensa erant omnia. timere relicta
ab suis plebis violentiam patrum, timere patres residem
in urbe plebem, incerti, manere eam an abire mallent.
quamdiu autem tranquillam quae secesserit multitudinem 6
fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bel-
lum existat? nullam profecto, nisi in concordia civium, 7
spem reliquam ducere; eam per aequa, per iniqua recon-
ciliandam civitati esse. sic placuit igitur oratorem ad ple- 8
bem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et, quod
inde oriundus erat, plebi carum.

Is intromissus in castra prisco illo dicendi et horrido

modo nihil aliud quam hoc narrasse ferunt tempore, quo in homine, non ut nunc, omnia in unum consentientia, sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio quietum nihil aliud quam datis voluptatibus frui. conspirasse inde, ne manus ad os cibum ferrent nec os acciperet datum nec dentes [deni]que conficerent. hac ira dum ventrem fame domare vellent, ipsa una membra totumque corpus ad extremam tabem venisse. inde apparuisse, ventris quoque haud segne ministerium esse nec magis ali quam alere eum, reddentem in omnis corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque, divisum pariter in venas maturum confecto cibo sanguinem. conparando hinc, quam intestina corporis seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse mentes hominum.

1 XXXIII. Agi deinde de concordia coeptum concessumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset, 2 neve cui patrum capere eum magistratum liceret. ita tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. ii tres collegas sibi creaverunt. in his Sicinium fuisse seditionis 3 auctorem, de duobus qui fuerint minus convenit. sunt qui duos tantum in sacro monte creatos tribunos esse dicant ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Co- 4 minius consulatum inierant. iis consulibus cum Latinis populis ictum foedus. ad id feriendum consul alter Romae mansit, alter ad Volscum bellum missus Antiates Volscos fundit fugatque, conpulsos in oppidum Longu- 5 lam persecutus, moenibus potitur. inde protinus Poluscam, item Volscorum, cepit, tum magna vi adortus est Coriolos.

Erat tum in castris inter primores iuvenum C. Marcius, adulescens et consilio et manu promptus, cui cog- 6 nomen postea Coriolano fuit. cum subito exercitum Romanum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus imminentis belli Volscae legiones, profectae ab Antio,

invasissent eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. is cum delecta militum 7
manu non modo impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox inrupit, caedeque in proxima urbis facta ignem temere abreptum inminentibus muro aedificiis iniecit. clamor inde oppidanorum, mixtus muliebri 8
puerilique ploratu, ad terrorem, ut solet, primo ortu et Romanis auxit animum et turbavit Volscos, utpote capta urbe, qui ad ferendam opem venerant. ita fusi Volsci 9
Antiates, Corioli oppidum captum tantumque sua laude obstitit famae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum Latinis, columna aenea insculptum, monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset.

Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omnium 10
vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior plebi factus. huic interpreti arbitroque concordiae civium, 11
legato patrum ad plebem, reductori plebis Romanae in urbem, sumptus funeri defuit. extulit eum plebs sextantibus conlatis in capita.

XXXIIII. Consules deinde T. Geganius, P. Minu- 1
cius facti. eo anno cum et foris quieta omnia a bello essent et domi sanata discordia, aliud multo gravius malum civitatem invasit, caritas primum annonae ex incultis per 2
secessionem plebis agris, fames deinde, qualis clausis solet, ventumque ad interitum servitiorum utique et plebis 3
esset, ni consules providissent dimissis passim ad frumentum coemendum, non in Etruriam modo dextris ab Ostia litoribus laevoque per Volscos mari usque ad Cumas, sed quaesitum in Siciliam quoque: adeo finitimorum odia longinquis coegerant indigere auxiliis. frumentum Cumis cum 4
coemptum esset, naves pro bonis Tarquiniorum ab Aristodemo tyranno, qui heres erat, retentae sunt. in Volscis Pomptinoque ne emi quidem potuit, periculum quoque ab impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit; ex Tuscis fru- 5
mentum Tiberi venit: eo sustenta est plebs. incommodo bello in tam artis commeatibus vexati forent, ni Volscos iam moventes arma pestilentia ingens invasisset. ea clade 6
conterritis hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset,

terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxere numerum colonorum Romani et Norbae in montis novam coloniam, quae arx in Pomptino esset, miserunt.

7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna vis frumenti ex Sicilia advecta agitatumque in senatu, 8 quanti plebi daretur. multi venisse tempus premendae plebis putabant recuperandique iura, quae extorta secessione ac vi patribus essent; in primis Marcius Coriolanus, 9 hostis tribuniciae potestatis, 'si annonam' inquit 'veterem volunt, ius pristinum reddant patribus. cur ego plebeios magistratus, cur Sicinium potentem video, sub iugum mis- 10 sus, tamquam ab latronibus redemptus? egone has indignitates diutius patiar quam necesse est? Tarquinium regem qui non tulerim, Sicinium feram? secedat nunc, avocet plebem, patet via in sacrum montem aliosque colles. rapiant frumenta ex agris, quemadmodum tertio anno ra- 11 puere. fruantur annona, quam furore suo fecere. audeo dicere, hoc malo domitos ipsos potius cultores agrorum fore quam ut armati per secessionem coli prohibeant.' 12 haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam potuisse arbitror fieri, ut condicionibus laxandi annonam et tribuniciam potestatem et omnia invitis iura inposita patres demerent sibi.

1 XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est et plebem ira prope armavit: fame se iam sicut hostes peti, cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi Gnaeo Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis Romanae satisfiat. eum sibi carnificem novum exortum, qui aut mori aut servire iubeat.

2 In exeuntem e curia impetus factus esset, ni peroportune tribuni diem dixissent. ibi ira est suppressa: se iudicem quisque, se dominum vitae necisque inimici factum 3 videbat. contemptim primo Marcius audiebat minas tribunicias: auxilii, non poenae ius datum illi potestati plebisque, non patrum, tribunos esse. sed adeo infensa erat coorta 4 plebs, ut unius poena defungendum esset patribus. restiterunt tamen adversa invidia usique sunt qua suis quisque, qua totius ordinis viribus. ac primo temptata res est, si

dispositis clientibus absterrendo singulos a coitionibus conciliisque disicere rem possent. universi deinde processere — quidquid erat patrum reos diceres — precibus plebem exposcentes, unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente donarent. ipse cum die dicta non adesset, perseveratum in ira est.

Damnatus absens in Volscos exulatum abiit, minitans patriae hostilesque iam tum spiritus gerens. Venientem Volsci benigni excepere benigniusque in dies colebant, quo maior ira in suos eminebat crebraeque nunc querellae, nunc minae percipiebantur. hospitio utebatur Atti Tulli. longe is tum princeps Volsci nominis erat Romanisque semper infestus. ita cum alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. haud facile credebant, plebem suam inpelli posse, ut totiens infeliciter temptata arma caperent. multis saepe bellis, pestilentia postremo amissa iuventute fractos spiritus esse, arte agendum in exoleto iam vetustate odio, ut recenti aliqua ira exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi forte ex instauratione magni Romae parabantur. instaurandi haec causa fuerat: ludis mane servum quidam pater familiae, nondum commisso spectaculo, sub furca caesum medio egerat circo. coepti inde ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinuisset. haud ita multo post Tito Latinio, de plebe homini, somnium fuit. visus Iuppiter dicere, sibi ludis praesultatorem displicuisse; nisi magnifice instaurarentur ii ludi, periculum urbi fore: iret, ea consulibus nuntiaret. quamquam haud sane liber erat religione animus, verecundia tamen maiestatis magistratuum timorem vicit, ne in ora hominum pro ludibrio abiret. magno illi ea cunctatio stetit: filium namque intra paucos dies amisit. cuius repentinae cladis ne causa dubia esset, aegro animi eadem illa in somnis obversata species visa est rogitare, satin magnam spreti numinis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat propere ac nuntiet consulibus. iam praesentior res erat. cunctantem tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate subita. tunc enimvero deorum ira admonuit. fessus igitur malis praeteritis instantibusque, consilio pro-

pinquorum adhibito, cum visa atque audita et obversatum totiens somno Iovem, minas irasque caelestes repraesentatas casibus suis exposuisset, consensu inde haud dubie omnium qui aderant in forum ad consules lectica defertur.
7 inde in curiam iussu consulum delatus eadem illa cum patribus ingenti omnium admiratione enarrasset, ecce aliud miraculum: qui captus omnibus membris delatus in curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum redisse traditum memoriae est.

1 XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus decrevit. ad eos ludos auctore Attio Tullio vis magna
2 Volscorum venit. priusquam committerentur ludi, Tullius, ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit,
3 dicit esse, quae secreto agere de re publica velit. arbitris remotis, 'invitus' inquit 'quod sequius sit, de meis civibus loquor. non tamen admissum quicquam ab iis crimi-
4 natum venio, sed cautum, ne admittant. nimio plus quam
5 velim nostrorum ingenia sunt mobilia. multis id cladibus sensimus, quippe qui non nostro merito, sed vestra patientia incolumes simus. magna hic nunc Volscorum multi-
6 tudo est, ludi sunt, spectaculo intenta civitas erit. memini, quid per eandem occasionem ab Sabinorum iuventute in hac urbe commissum sit. horret animus, ne quid inconsulte ac temere fiat. haec nostra vestraque causa prius
7 dicenda vobis, consules, ratus sum. quod ad me attinet, extemplo hinc domum abire in animo est, ne cuius facti dictive contagione praesens violer.' haec locutus abiit.

8 Consules cum ad patres rem dubiam sub auctore certo detulissent, auctor magis, ut fit, quam res ad praecavendum vel ex supervacuo movit, factoque senatus consulto, ut urbem excederent Volsci, praecones dimittuntur, qui
9 omnes eos proficisci ante noctem iuberent. ingens pavor primo discurrentis ad suas res tollendas in hospitia perculit, proficiscentibus deinde indignatio oborta, se ut consceleratos contaminatosque ab ludis festis diebus coetu quodammodo hominum deorumque abactos esse.

1 XXXVIII. Cum prope continuato agmine irent, praegressus Tullius ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum excipiens querendo indignandoque, et eos

ipsos, sedulo audientes secunda irae verba, et per eos multitudinem aliam in subiectum viae campum deduxit. ibi in contionis modum orationem exorsus 'veteres populi 2 Romani iniurias cladesque gentis Volscorum, ut omnia' inquit 'obliviscamini alia, hodiernam hanc contumeliam quo tandem animo fertis, qua per nostram ignominiam ludos commisere? an non sensistis, triumphatum hodie de 3 vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse, vestras coniuges, vestros liberos traductos per ora hominum? quid eos, qui 4 audivere vocem praeconis, quid, qui nos videre abeuntes, quid eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existimasse putatis, nisi aliquod profecto nefas esse; quod, si intersimus spectaculo, violaturi simus ludos piaculumque merituri, ideo nos ab sede piorum, coetu concilioque abigi? quid deinde illud non succurrit, vivere nos, quod 5 maturarimus proficisci? — si hoc profectio et non fuga est. et hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi, si unum diem morati essetis, moriendum omnibus fuit? bellum vobis indictum est magno eorum malo, qui indixere, si viri estis.' ita et sua sponte irarum pleni et incitati domos inde di- 6 gressi sunt instigandoque suos quisque populos effecere, ut omne Volscum nomen deficeret.

XXXVIIII. Imperatores ad id bellum de omnium 1 populorum sententia lecti Attius Tullius et Cn. Marcius, exul Romanus, in quo aliquanto plus spei repòsitum. quam spem nequaquam fefellit, ut facile appareret, duci- 2 bus validiorem quam exercitu rem Romanam esse. Cerceios profectus, primum colonos inde Romanos expulit liberamque eam urbem Volscis tradidit, inde, in Latinam 3 viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Poluscam, Coriolos, Bovillas, haec Romanis oppida ademit. inde Lavinium recepit, tum deinceps Corbionem, 4 Vitelliam, Trebium, Labicos, Pedum cepit. postremum ad 5 urbem a Pedo ducit et, ad fossas Cluilias quinque ab urbe milia passuum castris positis, populatur inde agrum Romanum custodibus inter populatores missis, qui patricio- 6 rum agros intactos servarent, sive infensus plebi magis sive ut discordia inde inter patres plebemque oreretur.

7 quae profecto orta esset, adeo tribuni iam ferocem per se plebem criminando in primores civitatis instigabant, — sed externus timor, maximum concordiae vinculum, quamvis 8 suspectos infensosque inter se iungebat animos. id modo non conveniebat, quod senatus consulesque nusquam alibi spem quam in armis ponebant, plebes omnia quam bellum malebat.

9 Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules erant. eos recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentis multitudo ingens pacem poscentium primum seditioso clamore conterruit, deinde vocare senatum, referre de legatis 10 ad Cn. Marcium mittendis coegit. acceperunt relationem patres, postquam apparuit, labare plebis animos, missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum retulerunt: 11 si Volscis ager redderetur, posse agi de pace, si praeda belli per otium frui velint, memorem se et civium iniuriae et hospitum beneficii adnisurum, ut appareat exilio sibi 12 inritatos, non fractos animos esse. iterum deinde idem missi non recipiuntur in castra. sacerdotes quoque, suis insignibus velatos, isse supplices ad castra hostium traditum est, nihilo magis quam legatos flexisse animum.

1 XXXX. Tum matronae ad Veturiam, matrem Coriolani, Volumniamque uxorem frequentes coeunt. id publicum consilium an muliebris timor fuerit, parum invenio, 2 pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia, duos parvos ex Marcio ferens filios, secum in castra hostium irent et, quoniam armis viri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque defenderent.

3 Ubi ad castra ventum est nuntiatumque Coriolano est, adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec publica maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis animoque religione motus esset, multo obstinatior adversus 4 lacrumas muliebres erat. dein familiarium quidam, qui insignem maestitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter nurum nepotesque stantem, 'nisi me frustrantur' inquit 5 'oculi, mater tibi coniunxque et liberi adsunt.' Coriolanus prope ut amens consternatus ab sede sua cum ferret matri obviae conplexum, mulier in iram ex precibus versa 'sine,

priusquam conplexum accipio, sciam,' inquit 'ad hostem an ad filium venerim, captiva materne in castris tuis sim. in hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exulem 6 te, deinde hostem viderem? potuisti populari hanc terram, quae te genuit atque aluit? non tibi, quamvis infesto animo 7 et minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non, cum in conspectu Roma fuit, succurrit "intra illa moenia domus ac penates mei sunt, mater, coniunx liberique?" ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur, nisi 8 filium haberem, libera in libera patria mortua essem. sed ego nihil iam pati nec tibi turpius, (quam) mihi miserius possum nec, ut sum miserrima, diu futura sum; de his 9 videris, quos, si pergis, aut inmatura mors aut longa servitus manet.' uxor deinde ac liberi amplexi fletusque ab omni turba mulierum ortus et conploratio sui patriaeque fregere tandem virum. conplexus inde suos dimittit, ipse 10 retro ab urbe castra movit. abductis deinde legionibus ex agro Romano, invidia rei oppressum perisse tradunt alii alio leto; apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senectutem vixisse eundem invenio: refert certe, 11 hanc saepe eum, exacta aetate, usurpasse vocem, multo miserius seni exilium esse. non inviderunt laudes suas mulieribus viri Romani, adeo sine obtrectatione gloriae alienae vivebatur; monumento quoque quod esset, templum 12 Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum Romanum, sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere ducem. hinc ex certamine, Volsci Aequine imperatorem coniuncto 13 exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. ibi fortuna populi Romani duos hostium exercitus haud minus pernicioso quam pertinaci certamine confecit.

Consules Titus Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci, 14 Aquilio Hernici — nam ii quoque in armis erant — provincia evenit. eo anno Hernici devicti, cum Volscis aequo Marte discessum est.

XXXXI. Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius 1 consules facti. cum Hernicis foedus ictum, agri partes duae ademptae. inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius erat. adiciebat huic muneri agri 2

aliquantum, quem publicum possideri a privatis criminabatur: id multos quidem patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat. sed et publica patribus sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes
3 struere: tum primum lex agraria promulgata est, numquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis
4 motibus rerum agitata. consul alter largitioni resistebat auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae primo coeperat fastidire munus: vulgatum, a civibus isse in so-
5 cios. saepe deinde et Verginium consulem in contionibus velut vaticinantem audiebat, pestilens collegae munus esse, agros illos servitutem iis qui acceperint laturos, regno
6 viam fieri. quid ita enim adsumi socios et nomen Latinum? quid attinuisse Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes pro Corio-
7 lano duce Cassium habeant? popularis iam esse dissuasor et intercessor legis agrariae coeperat. uterque deinde consul, ut certatim, plebi indulgere. Verginius dicere, passurum se adsignari agros, dum ne cui nisi civi Romano
8 adsignentur, Cassius, quia in agraria largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento
9 pecuniam acceptam retribui populo. id vero haud secus quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera eius in animis hominum respuebantur.

10 Quem, ubi primum magistratu abiit, damnatum necatumque constat. sunt qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum, cognita domi causa, verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse, signum inde fac-
11 tum esse et inscriptum 'ex Cassia familia datum.' invenio apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis
12 damnatumque populi iudicio, dirutas publice aedes. ea est area ante Telluris aedem. ceterum, sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur Servio Cornelio, Q. Fabio consulibus.

1 XXXXII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. dulcedo agrariae legis ipsa per se dempto auctore sub-

ibat animos accensaque ea cupiditas est malignitate patrum, qui, devictis eo anno Volscis Aequisque, militem praeda fraudavere. quidquid captum ex hostibus est, vendidit 2 Fabius consul ac redegit in publicum.

Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum consulem; tenuere tamen patres, ut cum L. Aemilio Caeso Fabius consul crearetur. eo infestior facta plebes seditione 3 domestica bellum externum excivit. bello deinde civiles discordiae intermissae: uno animo patres ac plebs rebellantes Volscos et Aequos duce Aemilio prospera pugna vicere. plus tamen hostium fuga quam proelium absum- 4 psit; adeo pertinaciter fusos insecuti sunt equites. Castoris 5 aedes eodem anno idibus Quintilibus dedicata est: vota erat Latino bello Postumio dictatore, filius eius duumvir ad id ipsum creatus dedicavit.

Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis 6 animi plebis. tribuni plebi popularem potestatem lege populari celebrabant, patres, satis superque gratuiti favoris in multitudinem credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta horrebant. acerrimi patribus duces ad resistendum consules fuere.

Ea igitur pars rei publicae vicit: nec in praesens modo, 7 sed in venientem etiam annum M. Fabium, Caesonis fratrem, et magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassi, L. Valerium, consules dedit. certatum eo quoque 8 anno cum tribunis est. vana lex vanique legis auctores iactando inritum munus facti. Fabium inde nomen ingens, post tres continuos consulatus unoque velut tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus, habitum: itaque, ut bene locatus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. bellum inde Veiens initum. et Volsci rebellarunt. sed ad 9 bella externa prope supererant vires abutebanturque iis inter semet ipsos certando. accessere ad aegras iam om- 10 nium mentes prodigia caelestia, prope cotidianas in urbe agrisque ostentantia minas, motique ira numinis causam nullam aliam vates canebant publice privatimque, nunc extis, nunc per aves consulti, quam haud rite sacra fieri. qui terrores tamen eo evasere, ut Opillia virgo Vestalis, 11 damnata incesti, poenas dederit.

1 XXXXIII. Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. eo anno non segnior discordia domi et bellum foris atrocius fuit. ab Aequis arma sumpta. Veientes agrum quoque Romanorum populantes inierunt.

Quorum bellorum crescente cura Caeso Fabius et Sp. 2 Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, Aequi oppugnabant, Veientes, pleni iam populationum, Romam 3 ipsam se oppugnaturos minabantur. qui terrores cum conpescere deberent, auxere insuper animos plebis; redibatque non sua sponte plebi mos detractandi militiam, sed Spurius Licinius, tribunus plebis, venisse tempus ratus per ultimam necessitatem legis agrariae patribus iniun- 4 gendae, susceperat rem militarem impediendam. ceterum tota invidia tribuniciae potestatis versa in auctorem est; nec in eum consules acrius quam ipsius collegae coorti 5 sunt auxilioque eorum dilectum consules habent. ad duo simul bella exercitus scribitur: ducendus Fabio in Veientes, in Aequos Furio datur. et in Aequis quidem nihil 6 dignum memoria gestum est; Fabio aliquanto plus negotii cum civibus quam cum hostibus fuit. unus ille vir, ipse consul, rem publicam sustinuit, quam exercitus odio con- 7 sulis, quantum in se fuit, prodebat. nam cum consul praeter ceteras imperatorias artes, quas parando gerendoque bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut solo equitatu emisso exercitum hostium funderet, insequi fusos 8 pedes noluit. nec illos, etsi non adhortatio invisi ducis, suum saltem flagitium et publicum in praesentia dedecus, postmodo periculum, si animus hosti redisset, cogere potuit, gradum accelerare aut, si aliud nihil, stare instruc- 9 tos. iniussu signa referunt, maestique — crederes victos — execrantes nunc imperatorem nunc navatam ab equite 10 operam, redeunt in castra. nec huic tam pestilenti exemplo remedia ulla ab imperatore quaesita sunt: adeo excellentibus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant, quam 11 qua hostem superent. consul Romam rediit, non tam belli gloria aucta quam inritato exacerbatoque in se militum odio.

Obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus maneret: M. Fabium consulem creant, Fabio collega Gnaeus Manlius datur.

XXXXIIII. Et hic annus tribunum auctorem legis agrariae habuit: Tib. Pontificius fuit. is eandem viam, velut processisset Sp. Licinio, ingressus dilectum paulisper impediit. perturbatis iterum patribus, Appius Claudius victam tribuniciam potestatem dicere priore anno, in praesentia re, exemplo in perpetuum, quando inventum sit, suis ipsam viribus dissolvi; neque enim umquam defuturum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam melioris partis bono publico velit quaesitam, et plures, si pluribus opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore, et unum vel adversus omnes satis esse. darent modo et consules et primores patrum operam, ut, si minus omnes, aliquos tamen ex tribunis rei publicae ac senatui conciliarent. praeceptis Appii moniti patres et universi comiter ac benigne tribunos appellare, et consulares, ut cuique eorum privatim aliquid iuris adversus singulos erat, partim gratia partim auctoritate obtinuere, ut tribuniciae potestatis vires salubres vellent rei publicae esse: quattuorque tribunorum adversus unum, moratorem publici commodi, auxilio dilectum consules habent. inde ad Veiens bellum profecti, quo undique ex Etruria auxilia convenerant, non tam Veientium gratia concitata quam quod in spem ventum erat, discordia intestina dissolvi rem Romanam posse; principesque in omnium Etruriae populorum conciliis fremebant, aeternas opes esse Romanas, nisi inter semet ipsi seditionibus saeviant. id unum venenum, eam labem civitatibus opulentis repertam, ut magna inperia mortalia essent. diu sustentatum id malum partim patrum consiliis partim patientia plebis iam ad extrema venisse: duas civitates ex una factas, suos cuique parti magistratus, suas leges esse. primum in dilectibus saevire solitos, eosdem in bello tamen paruisse ducibus, qualicumque urbis statu manente disciplina militari sisti potuisse; iam non parendi magistratibus morem in castra quoque Romanum militem sequi. proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine, consensu exercitus traditam ultro victoriam victis Aequis, signa deserta, imperatorem in acie relictum, iniussu in castra reditum. profecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse. nihil aliud opus esse quam indici ostendique

bellum, cetera sua sponte fata et deos gesturos. hae spes Etruscos armaverant multis invicem casibus victos victoresque.

1 XXXXV. Consules quoque Romani nihil praeterea aliud quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pessimi proximo bello exempli terrebantur, ne rem conmit-
2 terent eo, ubi duae simul acies timendae essent. itaque castris se tenebant tam ancipiti periculo aversi: diem tempusque forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis
3 adlaturum. Veiens hostis Etruscique eo magis praepropere agere, lacessere ad pugnam primo obequitando castris provocandoque, postremo, ut nihil movebant, qua consules
4 ipsos, qua exercitum increpando: simulationem intestinae discordiae remedium timoris inventum et consules magis non confidere quam non credere suis militibus. novum seditionis genus silentium otiumque inter armatos. ad haec in novitatem generis originisque qua falsa, qua vera
5 iacere. haec cum sub ipso vallo portisque streperent, haud aegre consules pati. at inperitae multitudini nunc indignatio, nunc pudor pectora versare et ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle successum, non patribus, non consulibus; externa et domestica odia certare in ani-
6 mis. tandem superant externa: adeo superbe insolenterque hostis eludebat. frequentes in praetorium conveniunt,
7 poscunt pugnam, postulant, ut signum detur. consules velut deliberabundi capita conferunt, diu conlocuntur. pugnare cupiebant, sed retro revocanda et abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque incitato semel mi-
8 liti adderent impetum. redditur responsum, inmaturam rem agi, nondum tempus pugnae esse, castris se tenerent. edicunt inde, ut abstineant pugna; si quis iniussu pug-
9 naverit, ut in hostem animadversuros. ita dimissis, quo minus consules velle credunt, crescit ardor pugnandi. accendunt insuper hostes ferocius multo, ut statuisse non
10 pugnare consules cognitum est, quippe inpune se insultaturos, non credi militi arma, rem ad ultimum seditionis erupturam finemque venisse Romano imperio. his freti occursant portis, ingerunt probra, aegre abstinent, quin
11 castra oppugnent. enimvero non ultra contumeliam pati

Romanus posse; totis castris undique ad consules curritur. non iam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant, sed passim omnes clamoribus agunt. matura res erat, tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescen- 12
tem tumultum iam metu seditionis collega concedente, cum silentium classico fecisset: 'ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt: itaque certum 13
atque decretum est, non dare signum, nisi victores se redituros ex hac pugna iurant. consulem Romanum miles semel in acie fefellit, deos numquam fallet.' centurio erat M. Flavoleius inter primores pugnae flagitator. 'victor,' inquit 'M. Fabi, revertar ex acie.' si fallat, Iovem pa- 14
trem Gradivumque Martem aliosque iratos invocat deos. idem deinceps omnis exercitus in se quisque iurat, iuratis datur signum, arma capiunt, eunt in pugnam irarum speique pleni; nunc iubent Etruscos probra iacere, nunc 15
armatis sibi quisque lingua promptum hostem offerri. omnium illo die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus 16
fuit. Fabium nomen, Fabia gens maxime enituit. multis civilibus certaminibus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare statuunt. instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscaeque legiones detrectant.

XXXXVI. Prope certa spes erat, non magis secum 1
pugnaturos quam pugnarint cum Aequis, maius quoque aliquod in tam inritatis animis et occasione ancipiti haud desperandum esse facinus. res aliter longe evenit. nam 2
non alio ante bello infestior Romanus — adeo hinc contumeliis hostes, hinc consules mora exacerbaverant — proelium iniit. vix explicandi ordines spatium Etruscis 3
fuit, cum, pilis inter primam trepidationem abiectis temere magis quam emissis, pugna iam in manus, iam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat. inter primores genus 4
Fabium insigni spectaculo exemploque civibus erat. ex his Quintum Fabium — tertio hic anno ante consul fuerat —, principem in confertos Veientes euntem, ferox viribus et armorum arte Tuscus incautum inter multas versantem hostium manus gladio per pectus transfigit; telo extracto, praeceps Fabius in vulnus abiit. sensit utraque 5
acies unius viri casum cedebatque inde Romanus, cum

M. Fabius consul transiluit iacentis corpus, obiectaque parma 'hoc iurastis,' inquit 'milites, fugientes vos in
6 castra redituros? adeo ignavissimos hostis magis timetis quam Iovem Martemque, per quos iurastis? at ego iniuratus aut victor revertar, aut prope te hic, Quinte Fabi, dimicans cadam.' consuli tum Caeso Fabius, prioris anni consul: 'verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetraturum
7 credis? dii impetrabunt, per quos iuravere. et nos, ut decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius quam adhortando accendamus militum animos.' sic in primum infensis hastis provolant duo Fabii, totamque moverunt secum aciem.

1 XXXXVII. Proelio ex parte una restituto, nihilo segnius in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam cie-
2 bat, ubi prope similis fortuna est versata. nam ut altero in cornu Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium iam velut fusos agentem hostis et inpigre milites secuti sunt et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit, inter-
3 fectum rati gradum retulere; cessissentque loco, ni consul alter cum aliquot turmis equitum in eam partem citato equo advectus, vivere clamitans collegam, se victorem fuso
4 altero cornu adesse, rem inclinatam sustinuisset. Manlius quoque ad restituendam aciem se ipse coram offert. duorum consulum cognita ora accendunt militum animos. simul et vanior iam erat hostium acies, dum, abundante multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra op-
5 pugnanda. in quae haut magno certamine impetu facto, dum praedae magis quam pugnae memores tererent tempus, triarii Romani, qui primam inruptionem sustinere non potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent, conglobati ad praetorium redeunt et sua sponte ipsi proe-
6 lium renovant. et Manlius consul revectus in castra, ad omnes portas milite opposito, hostibus viam clauserat. ea desperatio Tuscis rabiem magis quam audaciam accendit. nam cum incursantes, quacumque exitum ostenderet spes, vano aliquotiens impetu issent, globus iuvenum unus in
7 ipsum consulem, insignem armis, invadit. prima excepta a circumstantibus tela, sustineri deinde vis nequit. consul mortifero vulnere ictus cadit, fusique circa omnes.

Tuscis crescit audacia, Romanos terror per tota castra 8
trepidos agit et ad extrema ventum foret, ni legati, rapto
consulis corpore, patefecissent una porta hostibus viam.
ea erumpunt; consternatoque agmine abeuntes in vic- 9
torem alterum incidunt consulem. ibi iterum caesi fusique
passim.

Victoria egregia parta, tristis tamen duobus tam claris
funeribus. itaque consul, decernente senatu triumphum, 10
si exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia
eo bello opera facile passurum respondit; se, familia fu-
nesta Quinti Fabi fratris morte, re publica ex parte orba
consule altero amisso, publico privatoque deformem luctu
lauream non accepturum. omni acto triumpho depositus 11
triumphus clarior fuit, adeo spreta in tempore gloria in-
terdum cumulatior redit. funera deinde duo deinceps col-
legae fratrisque ducit, idem in utroque laudator, cum,
concedendo illis suas laudes, ipse maximam partem earum
ferret. neque inmemor eius, quod initio consulatus in- 12
biberat, reconciliandi animos plebis, saucios milites curan-
dos dividit patribus. Fabiis plurimi dati, nec alibi maiore
cura habiti. inde populares iam esse Fabii nec hoc ulla
re, nisi salubri rei publicae arte.

XXXXVIII. Igitur non patrum magis quam plebis 1
studiis K. Fabius cum Tito Verginio consul factus neque
bella neque dilectus neque ullam aliam priorem curam
agere, quam ut, iam aliqua ex parte inchoata concordiae
spe, primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi
plebis. itaque principio anni censuit, priusquam quisquam 2
agrariae legis auctor tribunus existeret, occuparent pa-
tres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi quam
maxime aequaliter darent: verum esse, habere eos, quo-
rum sanguine ac sudore partus sit. aspernati patres sunt, 3
questi quoque quidam, nimia gloria luxuriare et evane-
scere vividum quondam illud Caesonis ingenium. nullae
deinde urbanae factiones fuere. vexabantur incursionibus 4
Aequorum Latini; eo cum exercitu Caeso missus, in
ipsorum Aequorum agrum depopulandum transit. Aequi
se in oppida receperunt murisque se tenebant. eo nulla
pugna memorabilis fuit.

5 At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius consulis, actumque de exercitu foret, ni Caeso Fabius in tempore subsidio venisset. ex eo tempore neque pax neque bellum cum Veientibus fuit. res proxime in formam
6 latrocinii venerat: legionibus Romanis cedebant in urbem, ubi abductas senserant legiones agros incursabant, bellum quiete, quietem bello invicem eludentes. ita neque omitti tota res nec perfici poterat. et alia bella aut praesentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diutius quam recens dolor proximae cladis transiret quiescentibus, aut mox moturos se apparebat Sabinos, semper in-
7 festos, Etruriamque omnem. sed Veiens hostis, adsiduus magis quam gravis, contumeliis saepius quam periculo animos agitabat, quod nullo tempore neglegi poterat aut
8 averti alio sinebat. tum Fabia gens senatum adiit. consul pro gente loquitur: 'adsiduo magis quam magno praesidio, ut scitis, patres conscripti, bellum Veiens eget. vos alia bella curate, Fabios hostis Veientibus date. auctores
9 sumus, tutam ibi maiestatem Romani nominis fore. nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumptu gerere in animo est: res publica et milite illic et pecunia
10 vacet.' gratiae ingentes actae. consul e curia egressus, comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiae senatus consultum exspectantes steterant, domum redit. iussi armati postero die ad limen consulis adesse. domos inde discedunt.

1 XXXXVIIII. Manat tota urbe rumor, Fabios ad caelum laudibus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus, Veiens bellum in privatam curam, in privata arma versum.
2 si sint duae roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant haec Volscos sibi, illa Aequos; populo Romano tranquillam pacem agente, omnes finitimos subigi populos posse. Fabii postera die arma capiunt, quo iussi erant conve-
3 niunt. consul paludatus egrediens in vestibulo gentem omnem suam instructo agmine videt, acceptus in medium signa ferri iubet. numquam exercitus neque minor numero neque clarior fama et admiratione hominum per urbem
4 incessit: sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius

quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiae viribus Veienti populo pestem minitantes. sequebatur turba, propria alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec curam, sed inmensa omnia volventium animo, alia publica sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens. ire fortes, ire felices iubent, inceptis eventus pares reddere; consulatus inde ac triumphos, omnia praemia ab se, omnes honores sperare. praetereuntibus Capitolium arcemque et alia templa, quidquid deorum oculis, quidquid animo occurrit, precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam ad parentes restituant. incassum missae preces. infelici via, dextro Iano portae Carmentalis, profecti, ad Cremeram flumen perveniunt. is oportunus visus locus communiendo praesidio. 5 6 7 8

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. et donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad praesidium modo tutandum Fabii satis erant, sed tota regione, qua Tuscus ager Romano adiacet, sua tuta omnia, infesta hostium, vagantes per utrumque finem, fecere. intervallum deinde haud magnum populationibus fuit, dum et Veientes accito ex Etruria exercitu praesidium Cremerae oppugnant et Romae legiones, ab L. Aemilio consule adductae, comminus cum Etruscis dimicant acie. quamquam vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit: adeo inter primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum ala non pugnae modo incipiendae, sed consistendi ademit locum. ita fusi retro ad saxa rubra — ibi castra habebant — pacem supplices petunt. cuius impetratae ab insita animis levitate ante deductum Cremera Romanum praesidium paenituit. 9 10 11 12

L. Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo maioris belli apparatu certamen nec erant incursiones modo in agros aut subiti impetus in incursantes, sed aliquotiens aequo campo conlatisque signis certatum gensque una populi Romani saepe ex opulentissima, ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam tulit. id primo acerbum indignumque Veientibus est visum, inde consilium ex re natum 1 2 3

insidiis ferocem hostem captandi. gaudere etiam, multo
4 successu Fabiis audaciam crescere; itaque et pecora praedantibus aliquotiens, velut casu incidissent, obviam acta et agrestium fuga vasti relicti agri, et subsidia armatorum ad arcendas populationes missa saepius simulato
5 quam vero pavore refugerunt. iamque Fabii adeo contempserant hostem, ut sua invicta arma neque loco neque tempore ullo crederent sustineri posse. haec spes provexit, ut ad conspecta procul a Cremera magno campi intervallo pecora, quamquam rara hostium apparebant arma,
6 decurrerent. et cum inprovidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas superassent palatique passim vaga, ut fit pavore iniecto, raperent pecora, subito ex insidiis con-
7 surgitur et adversi et undique hostes erant. primo clamor circumlatus exterruit, dein tela ab omni parte accidebant, coeuntibusque Etruscis iam continenti agmine armatorum saepti, quo magis se hostis inferebat, coge-
8 bantur breviore spatio et ipsi orbem colligere, quae res et paucitatem eorum insignem et multitudinem Etrusco-
9 rum multiplicatis in arto ordinibus faciebat. tum omissa pugna, quam in omnes partis parem intenderant, in unum locum se omnes inclinant. eo nisi corporibus armisque,
10 rupere cuneo viam. duxit via in editum leniter collem. inde primo restitere. mox, ut respirandi superior locus spatium dedit recipiendique a pavore tanto animum, pepulere etiam subeuntes, vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus Veiens in verticem collis eva-
11 sisset. ita superior rursus hostis factus. Fabii caesi ad unum omnes praesidiumque expugnatum. trecentos sex perisse satis convenit, unum propter impuberem aetatem relictum, stirpem genti Fabiae dubiisque rebus populi Romani saepe domi bellique vel maximum futurum auxilium.

1 LI. Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos
2 victoria elatos confestim missus. tum quoque male pugnatum est et Ianiculum hostes occupavere obsessaque urbs foret super bellum annona premente — transierant enim Etrusci Tiberim —, ni Horatius consul ex Volscis

esset revocatus; adeoque id bellum ipsis institit moenibus, ut primo pugnatum ad Spei sit aequo Marte, iterum ad portam Collinam. ibi quamquam parvo momento superior 3
Romana res fuit, meliorem tamen militem recepto pristino animo in futura proelia id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post ac- 4
ceptam proximam pugnae cladem Veientes abstinuere acie. populationes erant et velut ab arce Ianiculi passim in Romanum agrum impetus dabant. non usquam pecora tuta, non agrestes erant. capti deinde eadem arte sunt, qua 5
ceperant Fabios. secuti dedita opera passim ad inlecebras propulsa pecora praecipitavere in insidias. quo plures erant, maior caedes fuit. ex hac clade atrox ira maioris 6
cladis causa atque initium fuit. traiecto enim nocte Tiberi, castra Servili consulis adorti sunt oppugnare. inde fusi magna caede in Ianiculum se aegre recepere. confestim 7
consul et ipse transit Tiberim, castra sub Ianiculo communit. postero die luce orta nonnihil et hesterna felicitate pugnae ferox, magis tamen, quod inopia frumenti quamvis in praecipitia, dum celeriora essent, agebat consilia, temere adverso Ianiculo ad castra hostium aciem erexit foediusque inde pulsus quam pridie pepulerat, interventu 8
collegae ipse exercitusque est servatus. inter duas acies 9
Etrusci, cum invicem his atque illis terga darent, occidione occisi. ita oppressum temeritate felici Veiens bellum.

LII. Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et ad- 1
vecto ex Campania frumento et, postquam timor sibi cuique futurae inopiae abiit, eo, quod abditum fuerat, prolato. ex copia deinde otioque lascivire rursus animi et 2
pristina mala, postquam foris deerant, domi quaerere. tribuni plebem agitare suo veneno, agraria lege, in resistentis incitare patres, nec in universos modo, sed in singulos. Quintus Considius et T. Genucius, auctores agrariae 3
legis, T. Menenio diem dicunt. invidiae erat amissum Cremerae praesidium, cum haud procul inde stativa consul habuisset: ea oppressit. cum et patres haut minus 4
quam pro Coriolano adnisi essent et patris Agrippae favor hautdum exolevisset, in multa temperarunt tribuni: cum 5
capitis anquisissent, duo milia aeris damnato multam

edixerunt. ea in caput vertit. negant tulisse ignominiam aegritudinemque, inde morbo absumptum esse.

6 Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit, C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta, non ut Menenius precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia 7 innocentiae gratiaeque tribunicios impetus tulit. et huic proelium cum Tuscis ad Ianiculum erat crimini. sed fervidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo, sed plebem oratione feroci refutando exprobrandoque T. Meneni damnationem mortemque, cuius patris munere restituta quondam plebs eos ipsos, quibus tum saeviret, magistratus, eas leges haberet, periculum 8 audacia discussit. iuvit et Verginius collega testis productus participando laudes, magis tamen Menenianum — adeo mutaverant animum — profuit iudicium.

1 LIII. Certamina domi finita. Veiens bellum exortum, quibus Sabini arma coniunxerunt. P. Valerius consul, accitis Latinorum Hernicorumque auxiliis cum exercitu Veios missus, castra Sabina, quae pro moenibus sociorum locata erant, confestim adgreditur, tantamque trepidationem iniecit, ut, dum dispersi alii alia manipulatim excurrunt ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa pri- 2 mum intulerat, caperetur. intra vallum deinde caedes magis quam proelium esse. tumultus e castris et in urbem penetrat: tamquam Veiis captis, ita pavidi Veientes ad arma currunt. pars Sabinis eunt subsidio, pars Romanos 3 toto impetu intentos in castra adoriuntur. paulisper aversi turbatique sunt, deinde et ipsi utroque versis signis resistunt et eques, ab consule inmissus, Tuscos fundit fugatque. eadem hora duo exercitus, duae potentissimae et maximae finitumae gentes superatae sunt.

4 Dum haec ad Veios geruntur, Volsci Aequique in Latino agro posuerant castra populatique fines erant. eos per se ipsi Latini, adsumptis Hernicis, sine Romano aut 5 duce aut auxilio castris exuerunt. ingenti praeda praeter suas reciperatas res potiti sunt. missus tamen ab Roma consul in Volscos C. Nautius. mos, credo, non placebat sine Romano duce exercituque socios propriis viribus con-

siliisque bella gerere. nullum genus calamitatis contume- 6
liaeque non editum in Volscos est, nec tamen perpelli
potuere, ut acie dimicarent.

LIIII. L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio 1
Veientes provincia evenit; non tamen bellatum: indutiae
in annos quadraginta petentibus datae frumento stipendio-
que imperato. paci externae confestim continuatur discor- 2
dia domi. agrariae legis tribuniciis stimulis plebs furebat.
consules, nihil Meneni damnatione, nihil periculo deterriti
Servilii, summa vi resistunt. abeuntes magistratu Cn. Ge-
nucius tribunus plebis arripuit.

L. Aemilius et Opiter Verginius consulatum ineunt; 3
Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus
consulem invenio. hoc anno, quoscumque consules ha-
buit, rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sor-
didati non plebem magis quam iuniores patrum. suadent, 4
monent, honoribus et administratione rei publicae absti-
neant, consulares vero fasces, praetextam curulemque
sellam nihil aliud quam pompam funeris putent; claris
insignibus velut infulis velatos ad mortem destinari. quod 5
si consulatus tanta dulcedo sit, iam nunc ita in animum
inducant, consulatum captum et oppressum ab tribunicia
potestate esse, consuli, velut apparitori tribunicio, omnia
ad nutum imperiumque tribuni agenda esse. si se com- 6
moverit, si respexerit patres, si aliud quam plebem esse
in re publica crediderit, — exilium Cn. Marci, Meneni
damnationem et mortem sibi proponant ante oculos. his 7
accensi vocibus patres consilia inde non publica, sed in
privato seductaque a plurium conscientia habuere. ubi
cum id modo constaret, iure an iniuria eripiendos esse
reos, atrocissima quaeque maxime placebat sententia, nec
auctor quamvis audaci facinori deerat. igitur iudicii die 8
cum plebs in foro erecta exspectatione staret, mirari primo,
quod non descenderet tribunus, dein, cum iam mora su-
spectior fieret, deterritum a primoribus credere et desertam
ac proditam causam publicam queri; tandem qui obver- 9
sati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant domi mortuum esse
inventum. quod ubi in totam contionem pertulit rumor,
sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii

nobilitasque ad inpediendam legem in contione consistunt: submoveri Laetorius iubet, praeterquam qui suffragium
11 ineant. adulescentes nobiles stabant, nihil cedentes viatori. tum ex his prendi quosdam Laetorius iubet. consul Appius negare, ius esse tribuno in quemquam, nisi in ple-
12 beium: non enim populi, sed plebis eum magistratum esse, nec illum ipsum submovere pro imperio posse more maiorum, quia ita dicatur 'si vobis videtur, discedite, Quirites.' facile haec contemptim de iure disserendo perturbare Lae-
13 torium poterat. ardens igitur ira tribunus viatorem mittit ad consulem, consul lictorem ad tribunum, privatum esse
14 clamitans sine imperio, sine magistratu, violatusque esset tribunus, ni et contio omnis atrox coorta pro tribuno in consulem esset et concursus hominum in forum ex tota urbe concitatae multitudinis fieret. sustinebat tamen Ap-
15 pius pertinacia tantam tempestatem, certatumque haud incruento proelio foret, ni Quinctius, consul alter, consularibus negotio dato ut collegam vi, si aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem saevientem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium dimitterent,
16 darent irae spatium; non vim suam illis tempus adempturum, sed consilium viribus additurum; et patres in populi et consulem in patrum fore potestate.

1 LVII. Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius
2 consul alter a patribus. dimisso tandem concilio plebis, senatum consules habent. ubi cum timor atque ira invicem sententias variassent, quo magis spatio interposito ab impetu ad consultandum advocabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi, adeo ut Quinctio gratias agerent, quod eius
3 opera mitigata discordia esset. ab Appio petitur, ut tantam consularem maiestatem esse vellet, quanta esse in concordi civitate posset. dum consules tribunique ad se quisque omnia trahant, nihil relictum esse virium in medio; distractam laceratamque rem publicam magis quorum in manu sit,
4 quam ut incolumis sit, quaeri. Appius contra testari deos atque homines, rem publicam prodi per metum ac deseri, non consulem senatui, sed senatum consuli deesse, graviores accipi leges quam in sacro monte acceptae sint. victus tamen patrum consensu quievit. lex silentio perfertur.

LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni 1
sunt. numero etiam additos tres, perinde ac duo antea
fuerint, Piso auctor est. nominat quoque tribunos: Cn. 2
Siccium, L. Numitorium, M. Duellium, Sp. Icilium, L.
Maecilium.

Volscum Aequicumque inter seditionem Romanam est 3
bellum coortum. vastaverant agros, ut, si qua secessio
plebis fieret, ad se receptum haberet; conpositis deinde
rebus, castra retro movere. Ap. Claudius in Volscos mis- 4
sus, Quinctio Aequi provincia evenit. eadem in militia
saevitia Appi quae domi esse, liberior, quod sine tribuni-
ciis vinculis erat; odisse plebem plus quam paterno odio: 5
se victum ab ea, se unico consule electo adversus tribu-
niciam potestatem perlatam legem esse, quam minore co-
natu, nequaquam tanta patrum spe priores inpedierunt
consules. haec ira indignatioque ferocem animum ad 6
vexandum saevo imperio exercitum stimulabat. nec ulla
vi domari poterat, tantum certamen animis inbiberant.
segniter, otiose, neglegenter, contumaciter omnia agere. 7
nec pudor nec metus coercebat. si citius agi vellet agmen,
tardius sedulo incedere, si adhortator operis adesset, omnes
sua sponte motam remittere industriam, praesenti vultus 8
demittere, tacite praetereuntem execrari, ut invictus ille
odio plebeio animus interdum moveretur. omni nequi- 9
quam acerbitate prompta nihil iam cum militibus agere, a
centurionibus corruptum exercitum dicere, tribunos plebei
cavillans interdum et Volerones vocare.

LVIIII. Nihil eorum Volsci nesciebant instabantque 1
eo magis, sperantes idem certamen animorum adversus
Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
Fabium consulem habuisset. ceterum multo Appio quam 2
Fabio violentior fuit: non enim vincere tantum noluit, ut
Fabianus exercitus, sed vinci voluit. productus in aciem
turpi fuga petit castra, nec ante restitit quam signa in-
ferentem Volscum munimentis vidit foedamque extremi
agminis caedem. tum expressa vis ad pugnandum, ut 3
victor iam a vallo submoveretur hostis, satis tamen ap-
pareret, capi tantum castra militem Romanum noluisse,
aliter gaudere sua clade atque ignominia. quibus nihil 4

tempestas cum grandine ac tonitribus caelo deiecta. admirationem deinde auxit signo receptui dato adeo tranquilla serenitas reddita, ut vel numine aliquo defensa castra oppugnare iterum religio fuerit. omnis ira belli ad populationem agri vertit. alter consul Aemilius in Sabinis bellum gessit. et ibi, quia hostis moenibus se tenebat, vastati agri sunt. incendiis deinde non villarum modo, sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini exciti cum praedatoribus occurrissent, ancipiti proelio digressi postero die retulere castra in tutiora loca. id satis consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro inde decedens bello.

LXIII. Inter haec bella manente discordia domi consules Titus Numicius Priscus, A. Verginius facti. non ultra videbatur latura plebes dilationem agrariae legis ultimaque vis parabatur, cum Volscos adesse fumo ex incendiis villarum fugaque agrestium cognitum est. ea res maturam iam seditionem ac prope erumpentem repressit. consules coacto extemplo senatu, ad bellum educta ex urbe iuventute tranquilliorem ceteram plebem fecerunt. et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis vano timore Romanis, citato agmine abeunt. Numicius Antium adversus Volscos, Verginius contra Aequos profectus. ibi ex insidiis prope magna accepta clade, virtus militum rem prolapsam neglegentia consulis restituit. melius in Volscis imperatum est: fusi primo proelio hostes fugaque in urbem Antium, ut tum res erant, opulentissimam acti. quam consul oppugnare non ausus, Caenonem, aliud oppidum nequaquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit. dum Aequi Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque ad portas urbis populantes incessere. deinde ipsi paucis post diebus ab duobus exercitibus, utroque per iram consule ingresso in finis, plus cladium quam intulerant acceperunt.

LXIIII. Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut semper alias, sollicitae pacis certamine patrum et plebis. irata plebs interesse consularibus comitiis noluit; per patres clientesque patrum consules creati T. Quinctius, Q. Servilius. similem annum priori consules habent, seditiosa

initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini, Crustumi- 3
nos campos citato agmine transgressi, cum caedes et incendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope Collina moenibusque pulsi, ingentes tamen praedas hominum pecorumque egere. quos Servilius consul infesto 4
exercitu insecutus, ipsum quidem agmen adipisci aequis locis non potuit, populationem adeo effuse fecit, ut nihil bello intactum relinqueret multiplicique capta praeda rediret.

Et in Volscis res publica egregie gesta cum ducis tum 5
militum opera. primum, aequo campo signis conlatis, pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine. et Ro- 6
mani, quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum retulissent, ni salubri mendacio consul, fugere hostes ab cornu altero clamitans, concitasset aciem. impetu facto, dum se putant vincere, vicere. consul metuens, ne nimis 7
instando renovaret certamen, signum receptui dedit. in- 8
tercessere pauci dies, velut tacitis indutiis utrimque quiete sumpta, per quos ingens vis hominum ex omnibus Volscis Aequisque populis in castra venit, haut dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. itaque tertia fere vigilia 9
ad castra oppugnanda veniunt. Quinctius sedato tumultu, 10
quem terror subitus exciverat, cum manere in tentoriis quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in stationem educit, cornicines tubicinesque in equos inpositos canere ante vallum iubet sollicitumque hostem ad lucem tenere. relicum noctis adeo tranquilla omnia in castris 11
fuere, ut somni quoque Romanis copia esset. Volscos species armatorum peditum, quos et plures esse et Romanos putabant, fremitus hinnitusque equorum, qui et insueto sedente equite et insuper aures agitante sonitu saeviebant, intentos velut ad impetum hostium tenuit.

LXV. Ubi inluxit, Romanus, integer satiatusque somno, 1
productus in aciem, fessum stando et vigiliis Volscum primo
impetu perculit, quamquam cessere magis quam pulsi hostes 2
sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post principia integris ordinibus tutus receptus fuit. consul, ubi ad iniquum locum ventum est, sistit aciem. miles aegre teneri, clamare et poscere, ut perculsis instare liceat. ferocius agunt 3

equites, circumfusi duci vociferantur, se ante signa ituros. dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum fidens, conclamant, se ituros, clamoremque res est secuta. fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu
4 subeunt. Volscus, effusis ad primum impetum missilibus telis, saxa obiacentia pedibus ingerit in subeuntes turbatosque ictibus crebris urget ex superiore loco. sic prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus iam gradum consul, increpando simul temeritatem simul
5 ignaviam, pudore metum excussisset. resistere primo obstinatis animis, deinde, ut obtinentes locum vires refecerant, audent ultro gradum inferre et clamore renovato commovent aciem. tum rursus impetu capto enituntur at-
6 que exsuperant iniquitatem loci. iam prope erat, ut in summum clivi iugum evaderent, cum terga hostes dedere effusoque cursu paene agmine uno fugientes sequentesque castris incidere. in eo pavore castra capiuntur. qui Volscorum effugere potuerunt Antium petunt, Antium et Ro-
7 manus exercitus ductus. paucos circumsessum dies deditur nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

[PERIOCHA LIBRI III.]

[Seditiones de agrariis legibus fuere. Capitolium ab exulibus et servis occupatum, caesis iis receptum est. census bis actus est: priore lustro censa sunt civium capita † VIII milia DCCXIIII praeter orbos orbasque, sequenti CXVII milia CCXVIIII. cum adversus Aequos male gesta res esset, L. Quintius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus operi rustico esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. is victos hostes sub iugum misit. tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, tricesimo sexto anno a primis tribunis plebis. petitis per legatos et adlatis Atticis legibus, ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus sine ullis aliis magistratibus creati altero et trecentesimo anno quam Roma condita erat, et ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros imperium translatum. hi decem tabulis legum positis cum modeste se in eo honore gessissent et ob id in alterum quoque annum eundem esse magistratum placuisset, duabus tabulis ad decem adiectis cum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere et in tertium annum retinuerunt, donec inviso eorum imperio finem attulit

libido Ap. Claudii, qui, cum in amorem virginis incidisset, summisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri eius Verginio imposuit. rapto ex taberna proxima cultro filiam occidit, cum aliter effici non posset, ne in potestatem stuprum inlaturi veniret. hoc tam magnae iniuriae exemplo plebs concitata montem Aventinum occupavit coegitque decemviros abdicare se magistratu. ex quibus Appius, qui praecipue poenam meruerat, in carcerem coniectus est, ceteri in exilium sunt acti. res praeterea contra Sabinos et Vulscos prospere gestas continet et parum honestum populi Romani iudicium, qui iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus agrum, de quo ambigebatur, sibi adiudicavit.]

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA

LIBER III.

I. Antio capto Titus Aemilius et Q. Fabius consules 1
fiunt. hic erat Fabius, qui unus exstinctae ad Cremeram
genti superfuerat. iam priore consulatu Aemilius dandi 2
agri plebi fuerat auctor. itaque secundo quoque consulatu
eius et agrarii se in spem legis erexerant et tribuni rem
contra consules saepe temptatam adiutore utique consule
obtineri posse rati suscipiunt et consul manebat in sententia sua. possessores et magna pars patrum, tribuniciis 3
se iactare actionibus principem civitatis et largiendo de
alieno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tribunis in consulem averterant. atrox certamen aderat, ni 4
Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset. T.
Quincti ductu et auspicio agri capti priore anno aliquantum a Volscis esse, Antium, propinquam, oportunam et 5
maritimam urbem, coloniam deduci posse: ita sine querellis possessorum plebem in agros ituram, civitatem in
concordia fore. haec sententia accepta est. triumviros 6
agro dando creat T. Quinctium, A. Verginium, P. Furium.
iussi nomina dare, qui agrum accipere vellent. fecit sta- 7
tim, ut fit, fastidium copia adeoque pauci nomina dedere,
ut ad explendum numerum coloni Volsci adderentur; cetera multitudo poscere Romae agrum malle, quam alibi
accipere. Aequi a Q. Fabio — is eo cum exercitu ve- 8

nerat — pacem petiere inritamque eam ipsi subita incursione in agrum Latinum fecere.

1 II. Q. Servilius insequenti anno — is enim cum Sp. Postumio consul fuit — in Aequos missus, in Latino agro stativa habuit. castris quies necessaria morbo inplicitum 2 exercitum tenuit. extractum in tertium annum bellum est Q. Fabio et T. Quinctio consulibus. Fabio extra ordinem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea provincia 3 data, qui haud dubia spe profectus est, famam nominis sui pacaturam Aequos. legatos in concilium gentis missos nuntiare iussit, Q. Fabium consulem dicere, se ex Aequis pacem Romam tulisse, ab Roma Aequis bellum adferre eadem dextra armata, quam pacatam illis antea 4 dederat. quorum id perfidia et periurio fiat, deos nunc testes esse, mox fore ultores, se tamen, utcumque sit, etiam nunc paenitere sua sponte Aequos quam pati ho- 5 stilia malle. si paeniteat, tutum receptum ad expertam clementiam fore, sin periurio gaudeant, dis magis iratis quam 6 hostibus gesturos bellum. haec dicta adeo nihil moverunt quemquam, ut legati prope violati sint exercitusque in 7 Algidum adversus Romanos missus. quae ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei magis quam periculum consulem alterum ab urbe excivit.

Ita duo consulares exercitus ad hostem accessere acie 8 instructa, ut confestim dimicarent. sed cum forte haud multum diei superesset, unus ab statione hostium exclamat 9 'ostentare hoc est, Romani, non gerere bellum. in noctem inminentem aciem instruitis. longiore luce ad id certamen, quod instat, nobis opus est. crastino die oriente sole 10 redite in aciem. erit copia pugnandi, ne timete.' his vocibus inritatus miles in diem posterum in castra reducitur, longam venire noctem ratus, quae moram certaminis faceret. tum quidem corpora cibo somnoque curant.

Ubi inluxit postero die, prior aliquanto constitit Ro- 11 mana acies, tandem et Aequi processere. proelium fuit utrimque vehemens, quod et Romanus ira odioque pugnabat et Aequos conscientia contracti culpa periculi et desperatio futurae sibi postea fidei ultima audere et ex- 12 periri cogebat. non tamen sustinuere aciem Romanam

Aequi, pulsique cum in fines suos se recepissent, nihilo inclinatioribus ad pacem animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem, qua pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit. Aequos populationibus incursionibusque meliores esse et multas passim manus quam magnam molem unius exercitus rectius bella gerere. 13

III. Relicto itaque castris praesidio egressi tanto cum tumultu invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque terrorem pertulerint. necopinata etiam res plus trepidationis fecit, quod nihil minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus hostis memor populationis esset, timeri poterat agrestesque pavidi incidentes portis, non populationem nec praedonum parvas manus, sed, omnia vano augentes timore, exercitus et legiones adesse hostium et infesto agmine ruere ad urbem clamabant. ab iis proxume audita incerta eoque vaniora ferri ad alios. cursus clamorque vocantium ad arma haut multum a pavore captae urbis abesse. 1 2 3 4

Forte ab Algido Quinctius consul redierat Romam. id medium timori fuit tumultuque sedato victos timeri increpans hostes, praesidia portis inposuit. vocato dein senatu, cum ex auctoritate patrum iustitio indictō profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio praefecto urbis relicto, hostem in agris non invenit. 5 6

Ab altero consule res gesta egregie est, qui qua venturum hostem sciebat, gravem praeda eoque inpeditiore agmine incedentem adgressus, funestam populationem fecit. pauci hostium evasere ex insidiis, praeda omnis recepta est. sic finem iustitio, quod quadriduum fuit, reditus Quincti consulis in urbem fecit. 7 8

Census deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum. censa civium capita centum quattuor milia ac centum quattuordecim dicuntur praeter orbos orbasque. in Aequis nihil deinde memorabile actum: in oppida sua se recepere, uri sua popularique passi. consul cum aliquotiens per omnem hostium agrum infesto agmine populabundus isset, cum ingenti laude praedaque Romam rediit. 9 10

IIII. Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. Furios Fusios scripsere quidam; id admoneo, ne 1

quis inmutationem virorum ipsorum esse, quae nominum
2 est, putet. haud dubium erat, quin cum Aequis alter consulum bellum gereret. itaque Aequi ab Ecetranis Volscis praesidium petiere, quo cupide oblato — adeo civitates eae perpetuo in Romanos odio certavere — bellum summa
3 vi parabatur. sentiunt Hernici et praedicunt Romanis Ecetranum ad Aequos descisse. suspecta et colonia Antium fuit, quod magna vis hominum inde, cum oppidum captum esset, confugisset ad Aequos, isque miles per bellum Ae-
4 quicum vel acerrimus fuit. conpulsis deinde in oppida Aequis ea multitudo dilapsa cum Antium redisset, sua
5 sponte iam infidos colonos Romanis abalienavit. necdum matura re cum defectionem parari delatum ad senatum esset, datum negotium est consulibus, ut principibus co-
6 loniae Romam exciſis quaererent, quid rei esset. qui cum haut gravate venissent, introducti a consulibus ad senatum ita responderunt ad interrogata, ut magis suspecti quam venerant dimitterentur.

7 Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius, consulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Aequos Hernicorum in agro populabundum hostem invenit ignarusque multitudinis, quia nusquam universa conspecta fuerat, inparem copiis exercitum temere pugnae conmisit.
8 primo concursu pulsus se intra castra recepit. neque is finis periculi fuit. namque et proxima nocte et postero die tanta vi castra sunt circumsessa atque oppugnata, ut
9 ne nuntius quidem inde mitti Romam posset. Hernici et male pugnatum et consulem exercitumque obsideri nuntiaverunt tantumque terrorem incussere patribus, ut, quae forma senatus consulti ultimae semper necessitatis habita est, Postumio, alteri consulum, negotium daretur, videret,
10 ne quid respublica detrimenti caperet. ipsum consulem Romae manere ad conscribendos omnes, qui arma ferre possent, optimum visum est, pro consule T. Quinctium
11 subsidio castris cum sociali exercitu mitti. ad eum explendum Latini Hernicique et colonia Antium dare Quinctio subitarios milites — ita tum repentina auxilia appellabant — iussi.

1 V. Multi per eos dies motus multique impetus hinc

atque illinc facti, quia superante multitudine hostes carpere multifariam vires Romanas, ut non suffecturas ad omnia, adgressi sunt: simul castra oppugnabantur, simul 2
pars exercitus ad populandum agrum Romanum missa urbemque ipsam, si qua fortuna daret, temptandam. L. Va- 3
lerius ad praesidium urbis relictus, consul Postumius ad arcendas populationes finium missus. nihil remissum ab 4
ulla parte curae aut laboris: vigiliae in urbe, stationes ante portas praesidiaque in muris disposita et, quod necesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies servatum. interim in castris Furius consul cum primo quie- 5
tus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumana porta erupit et, cum persequi posset, metu subsistit, ne qua ex parte altera in castra vis fieret.

Furium legatum — frater idem consulis erat — longius 6
extulit cursus, nec suos ille redeuntes persequendi studio neque hostium ab tergo incursum vidit. ita exclusus multis saepe frustra conatibus captis, ut viam sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit. et consul, nuntio circum- 7
venti fratris conversus ad pugnandum, se temere magis quam satis caute in mediam dimicationem infert. vulnere accepto aegre ab circumstantibus ereptus, et suorum animos turbavit et ferociores hostes fecit, qui, caede legati 8
et consulis vulnere accensi, nulla deinde vi sustineri potuere, quin conpulsi in castra Romani rursus obsiderentur nec spe nec viribus pares; venissetque in periculum summa rerum, ni T. Quinctius peregrinis copiis cum Latino Hernicoque exercitu subvenisset. is intentos in castra 9
Romana Aequos legatique caput ferociter ostentantes ab tergo adortus, simul ad signum a se procul editum ex castris eruptione facta, magnam vim hostium circumvenit. minor caedis, fuga effusior Aequorum in agro fuit Ro- 10
mano. in quos palatos, praedam agentes Postumius aliquot locis, quibus oportuna inposuerat praesidia, impetum dedit. hi vagi dissipato agmine fugientes in Quinctium victorem cum saucio consule revertentem incidere. tum 11
consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus, legati et cohortium ultus est caedem.

Magnae clades ultro citroque illis diebus et inlatae et

12 acceptae. difficile ad fidem est in tam antiqua re, quot pugnaverint ceciderintve, exacto adfirmare numero. audet 13 tamen Antias Valerius concipere summas: Romanos cecidisse in Hernico agro quinque milia ac ducentos, ex praedatoribus Aequorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule duo milia et quadringentos caesos, ceteram multitudinem praedam agentem, quae inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam esse caede; interfecta inde quattuor milia et, exequendo subtiliter numerum, ducentos ait et triginta.

14 Ut Romam reditum et iustitium remissum est, caelum visum est ardere plurimo igni portentaque alia aut obversata oculis aut vanas exterritis ostentavere species. his avertendis terroribus in triduum feriae indictae, per quas omnia delubra pacem deum exposcentium virorum mulie- 15 rumque turba inplebantur. cohortes inde Latinae Hernicaeque ab senatu gratiis ob inpigram militiam actis remissae domos. Antiates mille milites, quia serum auxilium post proelium venerant, prope cum ignominia dimissi.

1 VI. Comitia inde habita, creati consules L. Aebutius, P. Servilius. kalendis Sextilibus, ut tunc principium anni 2 agebatur, consulatum ineunt. grave tempus et forte annus pestilens erat urbi agrisque nec hominibus magis quam pecori, et auxere vim morbi terrore populationis pecoribus 3 agrestibusque in urbem acceptis. ea conluvio mixtorum omnis generis animantium et odore insolito urbanos et agrestem confertum in arta tecta aestu ac vigiliis angebat ministeriaque invicem ac contagio ipsa volgabant mor- 4 bos. vix instantes sustinentibus clades repente legati Hernici nuntiant, in agro suo Aequos Volscosque coniunctis copiis castra posuisse, inde exercitu ingenti fines suos de- 5 populari. praeterquam quod infrequens senatus indicio erat sociis, adflictam civitatem pestilentia esse, maestum etiam responsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur: urbem Romanam subita deum ira morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno ante, ut semper alias sociis opem laturos.

6 Discessere socii pro tristi nuntio tristiorem domum referentes, quippe quibus per se sustinendum bellum erat,

quod vix Romanis fulti viribus sustinuissent. non diutius 7
se in Hernico hostis continuit, pergit inde infestus in agros
Romanos etiam sine belli iniuria vastatos. ubi cum obvius
nemo, ne inermis quidem, fieret perque omnia non prae-
sidiis modo deserta, sed etiam cultu agresti transirent,
pervenere ad tertium lapidem Gabina via.

Mortuus Aebutius erat Romanus consul, collega eius 8
Servilius exigua in spe trahebat animam, adfecti plerique
principum, patrum maior pars, militaris fere aetas omnis,
ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res
poscebat, sed vix ad quietas stationes viribus sufficerent.
munus vigiliarum senatores, qui per aetatem ac valetudi- 9
nem poterant, per se ipsi obibant, circumitio ac cura aedi-
lium plebi erat; ad eos summa rerum ac maiestas consu-
laris imperii venerat.

VII. Deserta omnia, sine capite, sine viribus, dii prae- 1
sides ac fortuna urbis tutata est, quae Volscis Aequisque
praedonum potius mentem quam hostium dedit: adeo enim 2
nullam spem non potiundi modo, sed ne adeundi quidem
Romana moenia animus eorum cepit, tectaque procul visa
atque inminentes tumuli avertere mentes eorum, ut totis 3
passim castris fremitu orto, quid in vasto ac deserto agro
inter tabem pecorum hominumque desides sine praeda
tempus tererent, cum integra loca, Tusculanum agrum
opimum copiis petere possent, signa repente convellerent
transversisque itineribus per Labicanos agros in Tuscula-
nos colles transirent. eo vis omnis tempestasque belli con- 4
versa est. interim Hernici Latinique, pudore etiam, non
misericordia solum moti, si nec obstitissent communibus
hostibus infesto agmine Romanam urbem petentibus nec
opem ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exercitu Ro-
mam pergunt. ubi cum hostis non invenissent, secuti fa- 5
mam ac vestigia obvii fiunt descendentibus ab Tusculano
in Albanam vallem. ibi haudquaquam aequo proelio pug-
natum est fidesque sua sociis parum felix in praesentia
fuit. haud minor Romae fit morbo strages quam quanta 6
ferro sociorum facta erat. consul, qui unus supererat,
moritur; mortui et alii clari viri, M. Valerius, T. Verginius
Rutilus augures, Ser. Sulpicius curio maximus, et per 7

ignota capita late vagata est vis morbi inopsque senatus auxilii humani ad deos populum ac vota vertit: iussi cum coniugibus ac liberis supplicatum ire pacemque exposcere
8 deum. ad id, quod sua quemque mala cogebant, auctoritate publica evocati, omnia delubra inplent. stratae passim matres, crinibus templa verrentes, veniam irarum caelestium finemque pesti exposcunt.

1 VIII. Inde paulatim, seu pace deum impetrata seu graviore tempore anni iam circumacto, defuncta morbis corpora salubriora esse incipere, versisque animis iam ad
2 publicam curam, cum aliquot interregna exissent, P. Valerius Publicola tertio die quam interregnum inierat consules creat L. Lucretium Tricipitinum et T. Veturium
3 Geminum, sive ille Vetusius fuit. ante diem tertium idus Sextiles consulatum ineunt iam satis valida civitate, ut non solum arcere bellum, sed ultro etiam inferre posset.
4 igitur nuntiantibus Hernicis in fines suos transcendisse hostes, inpigre promissum auxilium.

Duo consulares exercitus scripti. Veturius missus in
5 Volscos ad bellum ultro inferendum. Tricipitinus, populationibus arcendis sociorum agro oppositus, non ultra quam in Hernicos procedit. Veturius primo proelio hostes
6 fundit fugatque. Lucretium, dum in Hernicis sedet, praedonum agmen fefellit supra montes Praenestinos ductum, inde demissum in campos. vastavere agros Praenestinum Gabinumque, ex Gabino in Tusculanos flexere colles.

7 Urbi quoque Romae ingens praebitus terror, magis in re subita quam quod ad arcendam vim parum virium esset. Quintus Fabius praeerat urbi. is armata iuventute dispo-
8 sitisque praesidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. itaque hostes praeda ex proximis locis rapta adpropinquare urbi non ausi, cum circumacto agmine redirent, quanto longius ab urbe hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucretium incidunt consulem, iam ante exploratis itineribus suis
9 instructum et ad certamen intentum. igitur praeparatis animis repentino pavore perculsos adorti, aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt fugantque et conpulsos in cavas valles, cum exitus haud in facili essent,
10 circumveniunt. ibi Volscum nomen prope deletum est.

tredecim milia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fuga, mille ac centum quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata in quibusdam annalibus invenio, ubi etsi adiectum aliquid numero sit, magna certe caedes fuit. victor consul, ingenti praeda potitus, eodem in stativa rediit. tum consules castra coniungunt et Volsci Aequique adflictas vires suas in unum contulere. tertia illa pugna eo anno fuit, eadem fortuna victoriam dedit: fusis hostibus etiam castra capta. 11

VIIII. Sic res Romana in antiquum statum rediit secundaeque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Terentilius Harsa tribunus plebis eo anno fuit. is, consulibus absentibus ratus locum tribuniciis actionibus datum, per aliquot dies patrum superbiam ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium tamquam nimium nec tolerabile liberae civitati invehebatur. nomine enim tantum minus invidiosum, re ipsa prope atrocius quam regium esse: quippe duos pro uno domino acceptos, immoderata, infinita potestate, qui, soluti atque effrenati ipsi, omnis metus legum omniaque supplicia verterent in plebem. quae ne aeterna illis licentia sit, legem se promulgaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio consulari scribendis; quod populus in se ius dederit, eo consulem usurum, non ipsos libidinem ac licentiam suam pro lege habituros. 1 2 3 4 5

Qua promulgata lege cum timerent patres, ne absentibus consulibus iugum acciperent, senatus a praefecto urbis Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque terroris sit: insidiatum eum et tempore capto adortum rem publicam, si quem similem eius priore anno inter morbum bellumque irati dii tribunum dedissent, non potuisse sisti: mortuis duobus consulibus, iacente aegra civitate, in conluvione omnium rerum ad tollendum rei publicae consulare imperium laturum leges fuisse, ducem Volscis Aequisque ad oppugnandam urbem futurum. quid tandem? illi non licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut crudeliter fecerint, diem dicere, accusare iis ipsis iudici- 6 7 8 9

10 bus, quorum in aliquem saevitum sit? non illum consulare imperium, sed tribuniciam potestatem invisam intolerandamque facere, quam placatam reconciliatamque patribus de integro in antiqua redigi mala. neque illum se depre-
11 cari, quo minus pergat ut coeperit: 'vos,' inquit Fabius 'ceteri tribuni, oramus, ut primum omnium cogitetis, potestatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem universorum comparatam esse, tribunos plebis vos crea-
12 tos, non hostes patribus. nobis miserum, invidiosum vobis est, desertam rem publicam invadi. non ius vestrum, sed invidiam minueritis. agite cum collega, ut rem integram in adventum consulum differat. ne Aequi quidem ac Volsci, morbo absumptis priore anno consulibus, crudeli superbo-
13 que nobis bello institere.' agunt cum Terentilio tribuni, dilataque in speciem actione re ipsa sublata consules extemplo arcessiti.

1 X. Lucretius cum ingenti praeda, maiore multo gloria rediit. et auget gloriam adveniens exposita omni in campo Martio praeda, ut suum quisque per triduum cognitum abduceret. reliqua vendita, quibus domini non ex-
2 titere. debebatur omnium consensu consuli triumphus, sed dilata res est tribuno de lege agente: id antiquius
3 consuli fuit. iactata per aliquot dies cum in senatu res tum apud populum est. cessit ad ultimum maiestati consulis tribunus et destitit. tum imperatori exercituique honos
4 suus redditus: triumphavit de Volscis Aequisque, triumphantem secutae sunt legiones. alteri consuli datum, ut ovans sine militibus urbem iniret.

5 Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata collegio novos adgressa consules est. erant consules P.
6 Volumnius, Ser. Sulpicius. eo anno caelum ardere visum, terra ingenti concussa motu est, bovem locutam, cui rei priore anno fides non fuerat, creditum. inter alia prodigia et carne pluit, quem imbrem ingens numerus avium intervolitando rapuisse fertur, quod intercidit sparsum ita ia-
7 cuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. libri per duumviros sacrorum aditi: pericula a conventu alienigenarum praedicta, ne qui in loca summa urbis impetus caedesque inde fierent. inter cetera monitum, ut seditio-

nibus abstineretur. id factum ad inpediendam legem tribuni criminabantur ingensque aderat certamen.

Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, 8
Hernici nuntiant, Volscos et Aequos, etsi accisae res sint, reficere exercitus, Antii summam rei positam, Ecetrae Antiates colonos palam concilia facere, id caput, eas vires belli esse. ut haec dicta in senatu sunt, dilectus 9
edicitur. consules belli administrationem inter se dispertiri iussi, alteri ut Volsci, alteri ut Aequi provincia esset. tribuni coram in foro personare, fabulam conpositam 10
Volsci belli, Hernicos ad partes paratos. iam ne virtute quidem premi libertatem populi Romani, sed arte eludi. quia occidione prope occisos Volscos et Aequos movere 11
sua sponte arma posse iam fides abierit, novos hostes quaeri, coloniam fidam, propinquam infamem fieri. bellum innoxiis Antiatibus indici, geri cum plebe Romana, quam 12
oneratam armis ex urbe praecipiti agmine acturi essent, exilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. sic, ne 13
quid aliud actum putent, victam legem esse, nisi, dum in integro res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne possessione urbis pellantur, ne iugum accipiant. si ani- 14
mus sit, non defore auxilium. consentire omnes tribunos, nullum terrorem externum, nullum periculum esse, cavisse deos priore anno, ut tuto libertas defendi posset. haec tribuni.

XI. At ex parte altera consules in conspectu eorum 1
positis sellis dilectum habebant. eo decurrunt tribuni contionemque secum trahunt. citati pauci, velut rei experiundae causa, et statim vis coorta. quemcumque lictor iussu 2
consulis prendisset, tribunus mitti iubebat. neque suum cuique ius modum faciebat, sed virium ope et manu obtinendum erat, quod intenderes.

Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo 3
dilectu, sic patres in lege, quae per omnis comitialis dies ferebatur, inpedienda gerebant. initium erat rixae, cum 4
discedere populum iussissent tribuni, quod patres se submoveri haud sinebant. nec fere seniores rei intererant, quippe quae non consilio regenda sed permissa temeritati audaciaeque esset. multum et consules se abstinebant, 5

ne cui in conluvione rerum maiestatem suam contumeliae offerrent.

6 Caeso erat Quinctius, ferox iuvenis qua nobilitate gentis, qua corporis magnitudine et viribus. ad ea munera data a diis et ipse addiderat multa belli decora facundiamque in foro, ut nemo non lingua, non manu promptior in 7 civitate haberetur. hic cum in medio patrum agmine constitisset eminens inter alios, velut omnes dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus impetus 8 tribunicios populariesque procellas sustinebat. hoc duce saepe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebes est. qui obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat, ut satis appareret, si sic agi liceret, victam legem esse.

9 Tum, prope iam perculsis aliis tribunis, A. Verginius, ex collegio unus, Caesoni capitis diem dicit. atrox ingenium accenderat eo facto magis quam conterruerat: eo acrius obstare legi, agitare plebem, tribunos velut 10 iusto persequi bello. accusator pati reum ruere invidiaeque flammam ac materiam criminibus suis suggerere, legem interim non tam ad spem perferendi quam ad laces- 11 sendam Caesonis temeritatem ferre. ibi multa saepe ab iuventute inconsulte dicta factaque in unius Caesonis 12 suspectum incidunt ingenium. tamen legi resistebatur. et A. Verginius identidem plebi: 'ecquid sentitis iam vos, Quirites, Caesonem simul civem et legem, quam cupitis, 13 habere non posse? quamquam, quid ego legem loquor? libertati obstat, omnes Tarquinios superbia exsuperat. exspectate, dum consul aut dictator fiat, quem privatum viribus et audacia regnantem videtis.' adsentiebantur multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad rem peragendam ultro incitabant.

1 XII. Iam aderat iudicio dies apparebatque, vulgo homines in damnatione Caesonis libertatem agi credere. tum demum coactus cum multa indignitate prensabat sin- 2 gulos. aequebantur necessarii, principes civitatis. Titus Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat, cum multa 3 referret sua familiaeque decora, adfirmabat, neque in Quinctia gente neque in civitate Romana tantam indolem tam maturae virtutis umquam extitisse, suum primum

militem fuisse, se saepe vidente pugnasse in hostem; Sp. 4
Furius, missum ab Quinctio Capitolino sibi eum in dubiis
suis rebus venisse subsidio: neminem unum esse, cuius
magis opera putet rem restitutam. L. Lucretius, consul 5
anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare
cum Caesone, memorare pugnas, referre egregia facinora,
nunc in expeditionibus nunc in acie, suadere et monere, 6
iuvenem egregium, instructum naturae fortunaeque omni-
bus bonis, maximum momentum rerum eius civitatis, in
quamcumque venisset, suum quam alienum mallent civem
esse. quod offendat in eo, fervorem et audaciam, aetatem 7
cotidie auferre, quod desideretur, consilium, id in dies
crescere. senescentibus vitiis, maturescente virtute sine-
rent tantum virum senem in civitate fieri. pater inter hos 8
L. Quinctius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando
laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam errori atque
adulescentiae petendo, sibi, qui non dicto, non facto
quemquam offendisset, ut condonarent filium, orabat. sed 9
alii aversabantur preces aut verecundia aut metu, alii, se
suosque mulcatos querentes, atroci responso iudicium suum
praeferebant.

XIII. Premebat reum praeter vulgatam invidiam cri- 1
men unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot
annos tribunus plebis fuerat, testis extiterat, se haut 2
multo post quam pestilentia in urbe fuerat iuventutem
grassantem in Subura incidisse. ibi rixam natam esse
fratremque suum maiorem natu, necdum ex morbo satis
validum, pugno ictum ab Caesone cecidisse, semianimem 3
inter manus domum oblatum, mortuumque inde arbitrari,
nec sibi rem exequi tam atrocem per consules superiorum
annorum licuisse. haec Volscio clamitante adeo concitati
homines sunt, ut haut multum afuerit, quin impetu populi
Caeso interiret. Verginius arripi iubet hominem et in 4
vincula duci. patricii vi contra vim resistunt. T. Quinc-
tius clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo fu-
turum prope diem iudicium, eum indemnatum indicta causa
non debere violari. tribunus supplicium negat sumpturum 5
se de indemnato, servaturum tamen in vinculis esse ad
iudicii diem, ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii

6 sumendi copia populo Romano fiat. appellati tribuni medio decreto ius auxilii sui expediunt, in vincla conici vetant, sisti reum pecuniamque, nisi sistatur, populo pro-
7 mitti placere pronuntiant. summam pecuniae quantam aecum esset promitti, veniebat in dubium. id ad senatum reicitur. reus, dum consulerentur patres, retentus in
8 publico est. vades dare placuit. unum vadem tribus milibus aeris obligaverunt, quot darentur, permissum tribunis est. decem finierunt; tot vadibus accusator vadatus est reum. hic primus vades publicos dedit. dimissus e foro
9 nocte proxima in Tuscos in exilium abiit. iudicii die cum excusaretur, solum vertisse exilii causa, nihilo minus Verginio comitia habente, conlegae appellati dimisere
10 concilium. pecunia a patre exacta crudeliter, ut divenditis omnibus bonis aliquamdiu trans Tiberim veluti relegatus devio quodam tugurio viveret.

1 XIIII. Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civi-
2 tatem, ab externis armis otium fuit. cum velut victores tribuni perculsis patribus Caesonis exilio prope perlatam esse crederent legem et quod ad seniores patrum pertine-
3 ret cessissent possessione rei publicae, iuniores, id maxime quod Caesonis sodalium fuit, auxere iras in plebem, non minuerunt animos. sed ibi plurimum profectum est, quod
4 modo quodam temperavere impetus suos. cum primo post Caesonis exilium lex coepta ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos, ubi primum submoventes praebuere causam, adorti sunt, ut nemo unus inde praecipuum quicquam gloriae domum invidiaeve ferret, mille pro uno Caesones extitisse ple-
5 bes quereretur. mediis diebus, quibus tribuni de lege non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat: benigne salutare, adloqui plebis homines, domum invitare, adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpellatione concilia habere, numquam ulli neque publice neque privatim truces esse, nisi cum de lege agi coep-
6 tum esset; alibi popularis iuventus erat. nec cetera modo tribuni tranquillo peregere, sed refecti quoque in insequentem annum, ne voce quidem incommoda, nedum ut ulla vis fieret, paulatim permulcendo tractandoque man-

suefecerant plebem. his per totum annum artibus lex elusa est.

XV. Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Clau- 1
dius, Appi filius, et P. Valerius Publicola. nihil novi novus annus attulerat: legis ferendae aut accipiendae cura civitatem tenebat. quantum iuniores patrum plebi se ma- 2
gis insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi suspectos eos criminando facerent: coniurationem factam, 3
Caesonem Romae esse, interficiendorum tribunorum, trucidandae plebis consilia inita. id negotii datum ab senioribus patrum, ut iuventus tribuniciam potestatem e re publica tolleret formaque eadem civitatis esset, quae ante sacrum montem occupatum fuerat.

Et a Volscis et Aequis statum iam ac prope sollemne 4
in singulos annos bellum timebatur, propiusque aliud novum malum necopinato exortum: exules servique ad duo 5
milia hominum et quingenti duce Appio Herdonio Sabino nocte Capitolium atque arcem occupavere. confestim in 6
arce facta caedes eorum, qui coniurare et simul capere arma noluerant. alii inter tumultum praecipites pavore in forum devolant, alternae voces 'ad arma' et 'hostes in urbe sunt' audiebantur. consules et armare plebem et inermem 7
pati timebant. incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab odio plebis an ab servili fraude, urbem invasisset, sedabant tumultus, sedando interdum movebant: nec enim poterat pavida et consternata multitudo regi imperio. dant tamen arma, non vulgo, tantum ut in- 8
certo hoste praesidium satis fidum ad omnia esset. sollíciti reliquum noctis incertique, qui homines, quantus numerus hostium esset, in stationibus disponendis ad oportuna omnis urbis loca egere. lux deinde aperuit bellum ducemque belli. servos ad libertatem Appius Herdonius 9
ex Capitolio vocabat: se miserrimi cuiusque suscepisse causam, ut exules iniuria pulsos in patriam reduceret et servitiis grave iugum demeret. id malle populo Romano auctore fieri; si ibi spes non sit, se Volscos et Aequos et omnia extrema temptaturum et concitaturum.

XVI. Dilucere res magis patribus atque consulibus. 1
praeter ea tamen, quae denuntiabantur, ne Veientium neu

2 Sabinorum id consilium esset timere et, cum tantum in urbe hostium esset, mox Sabinae Etruscaeque legiones ex composito adessent, tum aeterni hostes, Volsci et Aequi, non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem ut 3 ex parte captam, venirent. multi et varii timores. inter ceteros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi hostis esset, cui nec credere nec non credendo, ne infestior fie- 4 ret, fidem abrogare, satis erat tutum. vixque concordia sisti videbatur posse. tantum superantibus aliis ac mergentibus malis nemo tribunos aut plebem timebat: mansuetum id malum et per aliorum quietem malorum semper exoriens tumque esse peregrino terrore sopitum vide- 5 batur. at id prope unum maxime inclinatis rebus incubuit. tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum, sed vanam imaginem belli ad avertendos ab legis cura plebis animos Capitolium insedisse contenderent; patriciorum hospites clientesque, si perlata lege frustra tumultuatos esse se sentiant, maiore quam venerint silentio abi- 6 turos. concilium inde legi perferendae habere, advocato populo ab armis. senatum interim consules habent, alio se maiore ab tribunis metu ostendente quam quem nocturnus hostis intulerat.

1 XVII. Postquam arma poni et discedere homines ab stationibus nuntiatum est, P. Valerius collega senatum retinente se ex curia proripit, inde in templum ad tribu- 2 nos venit. 'quid hoc rei est,' inquit 'tribuni? Appii Herdonii ductu et auspicio rem publicam eversuri estis? tam felix vobis corrumpendis fuit, qui servitia non commovit auctor? cum hostes supra caput sint, discedi ab armis 3 legesque ferri placet?' inde ad multitudinem oratione versa: 'si vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit, at vos veremini deos vestros ab hostibus captos. Iuppiter optimus maximus, Iuno regina et Minerva, alii dii deaeque obsidentur. castra servorum publicos vestros penates te- 4 nent. haec vobis forma sanae civitatis videtur? tantum hostium non solum intra muros est, sed in arce supra forum curiamque; comitia interim in foro sunt, senatus in curia est; velut cum otium superat, senator sententiam 5 dicit, alii Quirites suffragium ineunt. non, quidquid pa-

trum plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac pacare augustissimam illam domum Iovis optimi maximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, qua quon- 6
dam arcem ab his isdem Sabinis auro captam recepisti, da stirpi tuae. iube hanc ingredi viam, quam tu dux, quam tuus ingressus exercitus est. primus en ego consul, quantum mortalis deum possum, te ac tua vestigia sequar.' ultimum orationis fuit, se arma capere, vocare omnes Qui- 7
rites ad arma; si qui inpediat, iam se consularis imperii, iam tribuniciae potestatis sacratarumque legum oblitum, quisquis ille sit, ubicumque sit, in Capitolio, in foro, pro hoste habiturum. iuberent tribuni, quoniam in Appium Herdonium 8
vetarent, in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum se in tribunis, quod princeps familiae suae ausus in regibus esset. vim ultimam apparebat futuram spectaculoque 9
seditionem Romanam hostibus fore: nec lex tamen ferri nec ire in Capitolium consul potuit. nox certamina coepta oppressit; tribuni cessere nocti, timentes consulum arma. amotis inde seditionis auctoribus patres circumire plebem 10
inserentesque se in circulos sermones tempori aptos serere, admonere, ut viderent, in quod discrimen rem publicam adducerent: non inter patres ac plebem certamen esse, 11
sed simul patres plebemque, arcem urbis, templa deorum, penates publicos privatosque hostibus dedi. dum haec in 12
foro sedandae discordiae causa aguntur, consules interim, ne Sabini neve Veiens hostis moveretur, circa portas murosque discesserant.

XVIII. Eadem nocte et Tusculum de arce capta Ca- 1
pitolioque occupato et alio turbatae urbis statu nuntii veniunt. L. Mamilius Tusculi tum dictator erat. is confestim 2
convocato senatu atque introductis nuntiis magno opere censet, ne exspectent, dum ab Roma legati auxilium pe- 3
tentes veniant; periculum ipsum discrimenque ac sociales deos fidemque foederum id poscere. demerendi beneficio tam potentem, tam propinquam civitatem numquam parem occasionem daturos deos. placet ferri auxilium, iuventus 4
conscribitur, arma dantur. Romam prima luce venientes procul speciem hostium praebuere; Aequi aut Volsci ve-

nire visi sunt. deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in
5 urbem agmine in forum descendunt. ibi iam P. Valerius
relicto ad portarum praesidia collega instruebat aciem.
6 auctoritas viri moverat, adfirmantis, Capitolio recuperato
et urbe pacata, si edoceri se sissent, quae fraus ab tri-
bunis occulta in lege ferretur, memorem se maiorum suo-
rum, memorem cognominis, quod populi colendi velut
hereditaria cura sibi a maioribus tradita esset, concilium
7 plebis non inpediturum. hunc ducem secuti, nequiquam
reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum erigunt
aciem. adiungitur et Tusculana legio. certare socii cives-
8 que, utri recuperatae arcis suum decus facerent. dux uter-
que suos adhortatur. trepidare tum hostes nec ulli satis
rei, praeterquam loco, fidere. trepidantibus inferunt signa
Romani sociique. iam in vestibulum perruperant templi,
cum P. Valerius inter primores pugnam ciens interficitur.
9 P. Volumnius consularis vidit cadentem. is dato negotio
suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum vicemque con-
sulis provolat. prae ardore impetuque tantae rei sensus
non pervenit ad militem: prius vicit quam se pugnare
10 sine duce sentiret. multi exulum caede sua foedavere
templum, multi vivi capti, Herdonius interfectus. ita Ca-
pitolium recuperatum. de captivis, ut quisque liber aut
servus esset, suae fortunae a quoque sumptum supplicium
est, Tusculanis gratiae actae, Capitolium purgatum atque
11 lustratum. in consulis domum plebes quadrantes, ut fu-
nere ampliore efferretur, iactasse fertur.

1 XVIIII. Parta pace instare tum tribuni patribus, ut
Publi Valeri fidem exsolverent, instare Claudio, ut col-
legae deos manes fraude liberaret, agi de lege sineret.
consul antequam collegam sibi subrogasset negare pas-
2 surum agi de lege. hae tenuere contentiones usque ad
comitia consulis subrogandi. Decembri mense summo
patrum studio L. Quinctius Cincinnatus, pater Caesonis,
3 consul creatur, qui magistratum statim occiperet. per-
culsa erat plebes, consulem habitura iratum, potentem fa-
vore patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum nemo
Caesoni cedebat magnitudine animi, consilium et modum
4 *adhibendo*, ubi res posceret, priores erant. is ut magistra-

tum iniit, adsiduis contionibus pro tribunali non in plebe coercenda quam senatu castigando vehementior fuit, cuius ordinis languore perpetui iam tribuni plebis, non ut in re publica populi Romani, sed ut in perdita domo, lingua criminibusque regnarent: cum Caesone filio suo virtutem, 5
constantiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa ex urbe Romana et fugata esse. loquaces, seditiosos, semina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis artibus regia licentia vivere. 'Aulus' inquit 'ille Vergi- 6
nius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii quam Appius Herdonius meruit? plus hercule aliquanto, qui vere rem aestimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetis, hic, negando bella esse, arma vobis ademit nudosque servis vestris et exulibus obiecit. et vos — C. Claudi pace et 7
Publi Valeri mortui loquar — prius in clivum Capitolinum signa intulistis quam hos hostis de foro tolleretis? pudet deorum hominumque. cum hostes in arce, in Capitolio essent, exulum et servorum dux, profanatis omnibus, in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante quam Romae sumpta sunt arma, in dubio fuit, utrum L. 8
Mamilius, Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius, consules, Romanam arcem liberarent, et qui ante Latinos ne pro se quidem ipsis, cum in finibus hostem haberent, attingere arma passi sumus, nunc, nisi Latini sua sponte arma sumpsissent, capti et deleti eramus. hoc est, tribuni, 9
auxilium plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam obicere? scilicet, si quis vobis humillimus homo de vestra plebe, quam partem velut abruptam a cetero populo vestram patriam peculiaremque rem publicam fecistis, si quis ex his domum suam obsessam a familia armata nuntiaret, ferendum auxilium putaretis, Iuppiter optimus ma- 10
ximus, exulum atque servorum saeptus armis, nulla humana ope dignus erat? et hi postulant, ut sacrosancti habeantur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt? at enim divinis humanisque obruti sceleribus legem vos 11
hoc anno perlaturos dictitatis. tum hercule illo die, quo ego consul sum creatus, male gesta res publica est, peius multo, quam cum P. Valerius consul periit, si tuleritis.

12 iam primum omnium,' inquit 'Quirites, in Volscos et Aequos mihi atque collegae legiones ducere in animo est. nescio quo fato magis bellantes quam pacati propitios habemus deos. quantum periculum ab illis populis fuerit, si Capitolium ab exulibus obsessum scissent, suspicari de praeterito quam re ipsa experiri est melius.'

1 XX. Moverat plebem oratio consulis, erecti patres restitutam credebant rem publicam. consul alter, comes animosior quam auctor, suscepisse collegam priorem actiones tam gravis facile passus, in peragendis consularis
2 officii partem ad se vindicabat. tum tribuni eludentes velut vana dicta persequi quaerendo, quonam modo exercitum educturi consules essent, quos dilectum habere nemo
3 passurus esset? 'nobis vero,' inquit Quinctius 'nihil dilectu opus est, cum, quo tempore P. Valerius ad recipiundum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba iuraverint, conventuros se iussu consulis nec iniussu abi-
4 turos. edicimus itaque, omnes, qui in verba iurastis, crastina die armati ad lacum Regillum adsitis.' cavillari tum tribuni et populum exsolvere religione velle: privatum eo tempore Quinctium fuisse, cum sacramento adacti
5 sint. sed nondum haec, quae nunc tenet saeculum, neglegentia deum venerat nec interpretando sibi quisque ius iurandum et leges aptas faciebat, sed suos potius mores
6 ad ea accommodabat. igitur tribuni, ut inpediendae rei nulla spes erat, de proferendo exercitu agere, eo magis, quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum fama exierat locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo agi posset, ut quidquid Romae vi tribunicia rogatum esset,
7 id comitiis ibi abrogaretur. omnes id iussuros quod consules vellent, neque enim provocationem esse longius ab urbe mille passuum et tribunos, si eo veniant, in alia turba
8 Quiritium subiectos fore consulari imperio. terrebant haec, sed ille maximus terror animos agitabat, quod saepius Quinctius dictitabat, se consulum comitia non habiturum: non ita civitatem aegram esse, ut consuetis remediis sisti posset, dictatore opus esse rei publicae, ut qui se moverit ad sollicitandum statum civitatis, sentiat, sine provocatione dictaturam esse.

XXI. Senatus in Capitolio erat. eo tribuni cum per- 1
turbata plebe veniunt. multitudo clamore ingenti nunc consulum, nunc patrum fidem inplorant, nec ante moverunt de sententia consulem quam tribuni se in auctoritate patrum futuros esse polliciti sunt. tunc referente consule 2
de tribunorum et plebis postulatis senatus consulta fiunt, neque tribuni legem eo anno ferrent neque consules ab urbe exercitum educerent; in reliquum magistratus continuari et eos tribunos refici iudicare senatum contra rem publicam esse. consules fuere in patrum potestate; tri- 3
buni reclamantibus consulibus refecti. patres quoque, ne quid cederent plebi, et ipsi Lucium Quinctium consulem reficiebant. nulla toto anno vehementior actio consulis fuit. 'mirer,' inquit 'si vana vestra, patres conscripti, auctoritas 4
ad plebem est? vos elevatis eam, quippe, quia plebs senatus consultum in continuandis magistratibus solvit, ipsi quoque solutum vultis, ne temeritati multitudinis cedatis, tamquam id sit plus posse in civitate, plus levitatis ac li- 5
centiae habere. levius enim vaniusque profecto est sua decreta et consulta tollere quam aliorum. imitamini, patres 6
conscripti, turbam inconsultam et qui exemplo aliis esse debetis, aliorum exemplo peccetis potius quam alii vestro recte faciant, dum ego ne imiter tribunos nec me contra senatus consulta consulem renuntiari patiar. te vero, C. 7
Claudi, adhortor, ut et ipse populum Romanum hac licentia arceas et de me hoc tibi persuadeas, me ita accepturum, ut non honorem meum a te impeditum, sed gloriam spreti honoris auctam invidiamque, quae ex continuato eo inpenderet, levatam putem.' communiter inde edicunt, ne 8
quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset, se id suffragium non observaturos.

XXII. Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertio et 1
L. Cornelius Maluginensis. census actus eo anno; lustrum propter Capitolium captum, consulem occisum condi religiosum fuit.

Quinto Fabio, L. Cornelio consulibus principio anni 2
statim res turbulentae. instigabant plebem tribuni. bellum ingens a Volscis et Aequis Latini atque Hernici nuntiabant: iam Antii Volscorum legiones esse. et ipsam

coloniam ingens metus erat defecturam, aegreque impe-
3 tratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent. consules inde partiti provincias: Fabio, ut legiones Antium duceret, datum, Cornelius ut Romae praesidio esset, ne qua pars hostium, qui Aequis mos erat, ad populandum ve-
4 niret. Hernici et Latini iussi milites dare ex foedere, duaeque partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. postquam ad diem praestitutum venerunt socii, consul extra portam Capenam castra locat. inde lustrato exercitu Antium profectus, haud procul oppido stativisque hostium
5 consedit. ubi cum Volsci, quia nondum ab Aequis venisset exercitus, dimicare non ausi, quemadmodum quieti vallo se tutarentur, pararent, postero die Fabius non permixtam unam sociorum civiumque, sed trium populorum
6 tres separatim acies circa vallum hostium instruxit. ipse erat medius cum legionibus Romanis. inde signum observare iussit, ut pariter et socii rem inciperent referrentque pedem, si receptui cecinisset. equites item suae cui-
7 que parti post principia collocat. ita trifariam adortus castra circumvenit et, cum undique instaret, non sustinentes impetum Volscos vallo deturbat. transgressus inde munitiones, pavidam turbam inclinatamque in partem unam
8 castris expellit. inde effuse fugientes eques, cui superare vallum haud facile fuerat, cum ad id spectator pugnae adstitisset, libero campo adeptus, parte victoriae fruitur
9 territos caedendo. magna et in castris et extra munimenta caedis fugientium fuit, sed praeda maior, quia vix arma secum efferre hostis potuit. deletusque exercitus foret, nisi fugientis silvae texissent.

1 XXIII. Dum ad Antium haec geruntur, interim Aequi robore iuventutis praemisso arcem Tusculanam inproviso nocte capiunt, reliquo exercitu haud procul moenibus Tusculi considunt, ut distenderent hostium copias.
2 haec celeriter Romam, ab Roma in castra Antium perlata movent Romanos haud secus quam si Capitolium captum nuntiaretur; adeo et recens erat Tusculanorum meritum et similitudo ipsa periculi reposcere datum auxilium vide-
3 batur. Fabius omissis omnibus praedam ex castris raptim Antium convehit; ibi modico praesidio relicto citatum

agmen Tusculum rapit. nihil praeter arma et quod cocti ad manum fuit cibi ferre militi licuit. conmeatum ab Roma consul Cornelius subvehit. aliquot menses Tusculi bella- 4
tum. parte exercitus consul castra Aequorum oppugnabat, partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. vi numquam eo subiri potuit, fames postremo inde detraxit hostem. quo postquam ventum ad extremum est, inermes 5
nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi. hos ignominiosa fuga domum se recipientes Romanus consul in Algido consecutus ad unum omnes occidit. victor ad Co- 6
lumen — id loco nomen est — exercitu relicto castra locat. et alter consul, postquam moenibus iam Romanis pulso hoste periculum esse desierat, et ipse ab Roma profectus. ita bifariam consules ingressi hostium fines ingenti 7
certamine hinc Volscos, hinc Aequos populantur.

Eodem anno descisse Antiates apud plerosque auctores invenio. L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppidumque cepisse, certum adfirmare, quia nulla apud vetustiores eius rei mentio est, non ausim.

XXIIII. Hoc bello perfecto tribunicium domi bellum 1
patres territat. clamant, fraude fieri, quod foris teneatur exercitus; frustrationem eam legis tollendae esse, se nihilo minus rem susceptam peracturos. obtinuit tamen L. 2
Lucretius praefectus urbis, ut actiones tribuniciae in adventum consulum differrentur.

Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. 3
Servilius quaestores M. Volscio, quod falsus haud dubie testis in Caesonem extitisset, diem dixerant. multis enim 4
emanabat indiciis, neque fratrem Volsci, ex quo semel fuerit aeger, umquam non modo visum in publico, sed ne adsurrexisse quidem ex morbo multorumque tabe mensum mortuum, nec his temporibus, in quae testis crimen 5
coniecisset, Caesonem Romae visum, adfirmantibus qui una meruerant, secum eum tum frequentemque ad signa sine ullo commeatu fuisse; nisi ita esset, multi privatim ferebant Volscio iudicem. cum ad iudicium ire non au- 6
deret, omnes eae res in unum congruentes haud magis dubiam damnationem Volsci, quam Caesonis Volscio teste fuerat, faciebant. in mora tribuni erant, qui comitia quae- 7

stores habere de reo, nisi prius habita de lege essent, pas-
suros negabant.
8 Ita extracta utraque res in consulum adventum est.
qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt,
quia silentium de lege erat, perculsos magna pars crede-
9 bant tribunos. at illi — etenim extremum anni iam erat —,
quartum adfectantes tribunatum, in comitiorum disceptа-
tionem ab lege certamen averterant. et cum consules ni-
hilo minus adversus continuationem tribunatus, quam si
lex minuendae suae maiestatis causa promulgata ferretur,
tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit.
10 Eodem anno Aequis pax est petentibus data. census,
res priore anno inchoata, perficitur, idque lustrum ab ori-
gine urbis decimum conditum ferunt. censa civium capita
centum septemdecim milia trecenta undeviginti.
11 Consulum magna domi bellique eo anno gloria fuit,
quod et foris pacem peperere et domi, etsi non concors,
minus tamen quam alias infesta civitas fuit.
1 XXV. L. Minucius inde et C. Nautius consules facti
2 duas residuas anni prioris causas exceperunt. eodem modo
consules legem, tribuni iudicium de Volscio inpediebant,
sed in quaestoribus novis maior vis, maior auctoritas erat.
3 cum M. Valerio, Valeri filio, Volesi nepote, quaestor erat
T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat. is, quoniam
neque Quinctiae familiae Caeso neque rei publicae maxi-
mus iuvenum restitui posset, falsum testem, qui dicendae
causae innoxio potestatem ademisset, iusto ac pio bello
4 persequebatur. cum Verginius maxime ex tribunis de lege
ageret, duum mensum spatium consulibus datum est ad in-
spiciendam legem, ut, cum edocuissent populum, quid frau-
dis occultae ferretur, sinerent deinde suffragium inire. hoc
5 intervalli datum res tranquillas in urbe fecit. nec diutur-
nam quietem Aequi dederunt, qui rupto foedere, quod ictum
erat priore anno cum Romanis, imperium ad Gracchum
Cloelium deferunt. is tum longe princeps in Aequis erat.
6 Graccho duce in Lanuvinum agrum, inde in Tusculanum
hostili populatione veniunt plenique praedae in Algido castra
locant. in ea castra Q. Fabius, P. Volumnius, A. Postumius
legati ab Roma venerunt questum iniurias et ex eo foedere

res repetitum. eos Aequorum imperator, quae mandata 7
habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet dicere: se
alia interim acturum. quercus ingens arbor praetorio im-
minebat, cuius umbra opaca sedes erat. tum ex legatis 8
unus abiens 'et haec' inquit 'sacrata quercus et quidquid
deorum est audiant foedus a vobis ruptum nostrisque et
nunc querellis adsint et mox armis, cum deorum homi-
numque simul violata iura exsequemur.' Romam ut re- 9
diere legati, senatus iussit alterum consulem contra Grac-
chum in Algidum exercitum ducere, alteri populationem
finium Aequorum provinciam dedit. tribuni suo more im-
pedire dilectum; et forsitan ad ultimum impedissent, sed
novus subito additus terror est.

XXVI. Vis Sabinorum ingens prope ad moenia urbis 1
infesta populatione venit: foedati agri, terror iniectus urbi
est. tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus frustra
tribunis magni duo exercitus scripti. alterum Nautius con- 2
tra Sabinos duxit castrisque ad Eretum positis per expe-
ditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam
vastitatem in Sabino agro reddidit, ut conparati ad eam
prope intacti bello fines Romani viderentur.

Minucio neque fortuna nec vis animi eadem in gerendo 3
negotio fuit: nam cum haud procul ab hoste castra po-
suisset, nulla magnopere clade accepta, castris se pavidus
tenebat. quod ubi senserant hostes, crevit ex metu alieno, 4
ut fit, audacia, et nocte adorti castra, postquam parum vis
aperta profecerat, munitiones postero die circumdant. quae
priusquam undique vallo obiectae clauderent exitus, quin-
que equites inter stationes hostium emissi Romam pertu-
lere, consulem exercitumque obsideri. nihil tam necopi- 5
natum nec tam insperatum accidere potuit. itaque tantus
pavor, tanta trepidatio fuit, quanta, si urbem, non castra,
hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt. in quo 6
cum parum praesidii videretur dictatoremque dici place-
ret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cincin-
natus consensu omnium dicitur.

Operae pretium est audire, qui omnia prae divitiis 7
humana spernunt neque honori magno locum neque virtuti
putant esse, nisi ubi effusae adfluant opes: spes unica im- 8

perii populi Romani, L. Quinctius, trans Tiberim contra eum ipsum locum, ubi nunc Navalia sunt, quattuor iuge-
9 rum colebat agrum, quae prata Quinctia vocantur. ibi ab legatis, seu fossam fodiens palae innixus seu cum araret, operi certe, id quod constat, agresti intentus, salute data invicem redditaque rogatus, ut, quod bene verteret ipsi reique publicae, togatus mandata senatus audiret, admiratus rogitansque 'satin salve?' togam propere e tugurio
10 proferre uxorem Raciliam iubet. qua simul abterso pulvere ac sudore velatus processit, dictatorem eum legati gratulantes consalutant, in urbem vocant, qui terror sit in
11 exercitu, exponunt. navis Quinctio publice parata fuit transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt, inde alii propinqui atque amici, tum patrum maior pars. ea frequentia stipatus antecedentibus lictoribus deductus est domum. et plebis concursus ingens fuit; sed ea nequa-
12 quam tam laeta Quinctium vidit, et imperii nimium et virum (in) ipso imperio vehementiorem rata.

Et illa quidem nocte nihil praeterquam vigilatum est in urbe.

1 XXVII. Postero die dictator cum ante lucem in forum venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, patriciae gentis, sed qui, cum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset, bello tamen primus longe Romanae
2 iuventutis habitus esset. cum magistro equitum in contionem venit, iustitium edicit, claudi tabernas tota urbe
3 iubet, vetat quemquam privatae quicquam rei agere, tum quicumque aetate militari essent, armati cum cibariis in dies quinque coctis vallisque duodenis ante solis occasum
4 Martio in campo adessent; quibus aetas ad militandum gravior esset, vicino militi, dum is arma pararet vallum-
5 que peteret, cibaria coquere iussit. sic iuventus discurrit ad vallum petendum. sumpsere, unde cuique proximum fuit, prohibitus nemo est inpigreque omnes ad edictum
6 dictatoris praesto fuere. inde conposito agmine non itineri magis apti quam proelio, si res ita tulisset, legiones ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. in utroque agmine quas tempus ipsum poscebat adhortationes
7 erant: adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte ad

hostem perveniri posset; consulem exercitumque Romanum obsideri, tertium diem iam clausos esse. quid quaeque nox aut dies ferat, incertum esse, puncto saepe temporis maximarum rerum momenta verti; 'accelera signifer, se- 8
quere miles' inter se quoque gratificantes ducibus clamabant. media nocte in Algidum perveniunt et, ut sensere se iam prope hostes esse, signa constituunt.

XXVIII. Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, 1
equo circumvectus contemplatusque, qui tractus castrorum quaeque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas in unum conici iubeant, militem cum armis valloque redire in ordines suos. facta quae imperavit. tum, quo 2
fuerant ordine in via, exercitum omnem longo agmine circumdat hostium castris et, ubi signum datum sit, clamorem omnes tollere iubet, clamore sublato ante se quemque ducere fossam et iacere vallum. edito imperio signum 3
secutum est: iussa miles exsequitur, clamor hostes circumsonat; superat inde castra hostium et in castra consulis venit, alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit. Romani, civilem esse clamorem atque auxilium adesse 4
inter se gratulantes, ultro ex stationibus ac vigiliis territant hostem. consul differendum negat: illo clamore non 5
adventum modo significari, sed rem ab suis coeptam, mirumque esse, ni iam exteriore parte castra hostium oppugnentur. itaque arma suos capere et se subsequi iubet. nocte initum proelium est a legionibus; dictatori clamore 6
significant, ab ea quoque parte rem in discrimine esse. iam se ad prohibenda circumdari opera Aequi parabant, 7
cum ab interiore hoste proelio coepto, ne per media sua castra fieret eruptio, a munientibus ad pugnantes introrsum versi vacuam noctem operi dedere; pugnatumque cum consule ad lucem est. luce prima iam circumvallati ab 8
dictatore erant et vix adversus unum exercitum pugnam sustinebant. tum a Quinctiano exercitu, qui confestim a perfecto opere ad arma rediit, invaditur vallum. hic instabat nova pugna, illa nihil remiserat prior. tum ancipiti malo ur- 9
gente a proelio ad preces versi, hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in occidione victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. ab consule ad dictatorem ire iussis

10 ignominiam incensus addidit: Gracchum Cloelium ducem principesque alios vinctos ad se adduci iubet, oppido Corbione decedi. sanguinis se Aequorum non egere, licere abire; sed ut exprimatur tandem confessio, subactam do-
11 mitamque esse gentem, (sub iugum) abituros. tribus hastis iugum fit, humi fixis duabus superque eas transversa una deligata. sub hoc iugo dictator Aequos misit.

1 XXVIIII. Castris hostium receptis plenis omnium rerum — nudos enim emiserat —, praedam omnem suo
2 tantum militi dedit. consularem exercitum ipsumque consulem increpans, 'carebis' inquit 'praedae parte, miles, ex eo hoste, cui prope praedae fuisti, et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias habere, legatus his
3 legionibus praeeris.' ita se Minucius abdicat consulatu iussusque ad exercitum manet. sed adeo tum imperio meliori animus mansuete oboediens erat, ut beneficii magis quam ignominiae hic exercitus memor et coronam auream dictatori libram pondo decreverit et proficiscentem
4 eum patronum salutaverit. Romae a Q. Fabio praefecto urbis senatus habitus triumphantem Quinctium quo veniebat agmine urbem ingredi iussit. ducti ante currum hostium duces, militaria signa praelata, secutus exercitus
5 praeda onustus. epulae instructae dicuntur fuisse ante omnium domos, epulantesque cum carmine triumphali et sollemnibus iocis comisantium modo currum secuti sunt.
6 eo die L. Mamilio Tusculano adprobantibus cunctis civitas data est.

Confestim se dictator magistratu abdicasset, ni comitia M. Volsci, falsi testis, tenuissent; ea ne inpedirent tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damnatus La-
7 nuvium in exilium abiit. Quinctius sexto decimo die dictatura in sex menses accepta se abdicavit.

Per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pugnat: ad vastatos agros ea quoque clades accessit Sabinis. Minucio Fabius Quintus successor in Al-
8 gidum missus. extremo anno agitatum de lege ab tribunis est, sed quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad populum, patres tenuere. plebes vicit, ut quintum eosdem tribunos crearent.

Lupos visos in Capitolio ferunt a canibus fugatos, ob id prodigium lustratum Capitolium esse. haec eo anno gesta. 9

XXX. Secuntur consules Quintus Minucius, C. Horatius Pulvillus. cuius initio anni cum foris otium esset, domi seditiones idem tribuni, eadem lex faciebat, ulteriusque ventum foret — adeo exarserant animis —, ni velut dedita opera nocturno impetu Aequorum Corbione amissum praesidium nuntiatum esset. senatum consules vocant; iubentur subitarium scribere exercitum atque in Algidum ducere. inde posito legis certamine nova de dilectu contentio orta, vincebaturque consulare imperium tribunicio auxilio, cum alius additur terror, Sabinum exercitum praedatum descendisse in agros Romanos, inde ad urbem venire. is metus perculit, ut scribi militem tribuni sinerent, non sine pactione tamen, ut, quoniam ipsi quinquennium elusi essent parvumque id plebi praesidium foret, decem deinde tribuni plebis crearentur. expressit hoc necessitas patribus. id modo excepere, ne postea eosdem tribunos viderent. tribunicia comitia, ne id quoque post bellum ut cetera vanum esset, extemplo habita. tricesimo sexto anno a primis tribuni plebis decem creati sunt, bini ex singulis classibus, itaque cautum est ut postea crearentur. 1 2 3 4 5 6 7

Dilectu deinde habito Minucius contra Sabinos profectus non invenit hostem. Horatius, cum iam Aequi Corbione interfecto praesidio Ortonam etiam cepissent, in Algido pugnat, multos mortalis occidit, fugat hostem non ex Algido modo, sed a Corbione Ortonaque. Corbionem etiam diruit propter proditum praesidium. 8

XXXI. Deinde M. Valerius, Sp. Verginius consules facti. domi forisque otium fuit; annona propter aquarum intemperiem laboratum est. de Aventino publicando lata lex est, tribuni plebis idem refecti. 1

Hi sequente anno T. Romilio, C. Veturio consulibus legem omnibus contionibus suis celebrant: pudere se numeri sui nequiquam aucti, si ea res aeque suo biennio iaceret ac toto superiore lustro iacuisset. cum maxime haec agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt, Aequos in agro Tusculano esse. fecit pudorem recens eius populi 2 3

meritum morandi auxilii. ambo consules cum exercitu
4 missi hostem in sua sede in Algido inveniunt. ibi pugnatum. supra septem milia hostium caesa, alii fugati, praeda parta ingens. eam propter inopiam aerarii consules vendiderunt. invidiae tamen res ad exercitum fuit eademque tribunis materiam criminandi ad plebem consules praebuit.
5 Itaque ergo, ut magistratu abiere, Spurio Tarpeio, A. Aternio consulibus dies dicta est Romilio ab C. Calvio Cicerone tribuno plebis, Veturio ab L. Alieno aedile
6 plebis. uterque magna patrum indignatione damnatus, Romilius decem milibus aeris, Veturius quindecim. nec haec priorum calamitas consulum segniores novos fecerat consules; et se damnari posse aiebant, et plebem et tribu-
7 nos legem ferre non posse. tum abiecta lege, quae promulgata consenuerat, tribuni lenius agere cum patribus, finem tandem certaminum facerent. si plebeiae leges displicerent, at illi communiter legum latores et ex plebe et ex patribus, qui utrisque utilia ferrent quaeque aequandae
8 libertatis essent, sinerent creari. rem non aspernabantur patres; daturum leges neminem nisi ex patribus, aiebant. cum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet, missi legati Athenas Spurius Postumius Albus, A. Manlius, P. Sulpicius Camerinus iussique inclitas leges Solonis describere et aliarum Graeciae civitatium instituta, mores iuraque noscere.
1 XXXII. Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior insequens P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus perpetuo silentio tribunorum, quod primo legatorum, qui Athenas ierant, legumque peregrinarum exspectatio prae-
2 buit, dein duo simul mala ingentia exorta, fames pestilentiaque foeda homini, foeda pecori. vastati agri sunt, urbs adsiduis exhausta funeribus. multae et clarae lugubres
3 domus: flamen Quirinalis Servius Cornelius mortuus, augur C. Horatius Pulvillus, in cuius locum C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures legere,
4 mortuus consul Quinctilius, quattuor tribuni plebi. multiplici clade foedatus annus. ab hoste otium fuit.
5 Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus. neque eo anno quicquam belli externi fuit: domi motus

orti. iam redierant legati cum Atticis legibus, eo intentius 6
instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium
fieret. placet creari decemviros sine provocatione et ne
quis eo anno alius magistratus esset. admiscerenturne 7
plebei, controversia aliquamdiu fuit, postremo concessum
patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaeque sacra-
tae leges abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero quam condita 1
Roma erat, iterum mutatur forma civitatis ab consulibus
ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad con-
sules venerat, translato imperio. minus insignis, quia non 2
diuturna, mutatio fuit. laeta enim principia magistratus
eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res est repetitum-
que, duobus uti mandaretur consulum nomen imperium-
que. decemviri creati Appius Claudius, T. Genucius, P. 3
Sestius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius,
P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Ge- 4
nucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro
honore honos redditus et Sestio, alteri consulum prioris
anni, quod eam rem collega invito ad patres retulerat.
his proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant, simul 5
ut pro legatione tam longinqua praemio esset honos, si-
mul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura
usui fore credebant. supplevere ceteri numerum. graves 6
quoque aetate electos novissimis suffragiis ferunt, quo
minus ferociter aliorum scitis adversarentur. regimen to- 7
tius magistratus penes Appium erat favore plebis, adeo-
que novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repente
omnisque aurae popularis captator evaderet pro truci sae-
voque insectatore plebis.

Decumo die ius populo singuli reddebant. eo die pe- 8
nes praefectum iuris fasces duodecim erant, conlegis
novem singuli accensi apparebant. et in unica concordia
inter ipsos, qui consensus privatis interdum inutilis esset,
summa adversus alios aequitas erat. moderationis eorum 9
argumentum exemplo unius rei notasse satis erit: cum
sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi
apud Sestium, patriciae gentis virum, invento prolatoque 10
in contionem, in re iuxta manifesta atque atroci C. Iulius

decemvir diem Sestio dixit et accusator ad populum extitit cuius rei iudex legitimus erat decessitque ex iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati adiceret.

1 XXXIIII. Cum promptum hoc ius velut ex oraculo incorruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera dabatur. ingentique hominum exspectatione propositis decem tabulis populum ad contio-
2 nem advocaverunt et, quod bonum faustum felixque rei publicae, ipsis liberisque eorum esset, ire et legere leges
3 propositas iussere; se, quantum decem hominum ingeniis provideri potuerit, omnibus, summis infimisque, iura aequasse, plus pollere multorum ingenia consiliaque. ver-
4 sarent in animis secum unamquamque rem, agitarent deinde sermonibus atque in medium, quid in quaque re plus
5 minusve esset, conferrent. eas leges habiturum populum Romanum, quas consensus omnium non iussisse latas magis quam tulisse videri posset.

6 Cum ad rumores hominum de unoquoque legum capite editos satis correctae viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatae sunt, quae nunc quoque in hoc inmenso aliarum super alias acervatarum legum
7 cumulo fons omnis publici privatique est iuris. vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas, quibus adiectis absolvi posse velut corpus omnis Romani iuris. ea exspectatio, cum dies comitiorum adpropinquaret, desiderium
8 decemviros iterum creandi fecit. iam plebs, praeterquam quod consulum nomen haud secus quam regum perosa erat, ne tribunicium quidem auxilium cedentibus invicem appellatione decemviris quaerebat.

1 XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio,
2 ut primores quoque civitatis — metu, credo, ne tanti possessio imperii vacuo ab se relicto loco haud satis dignis pateret — prensarent homines, honorem summa ope a se inpugnatum ab ea plebe, cum qua contenderant, suppli-
3 citer petentes. dimissa iam in discrimen dignitas ea aetate iisque honoribus actis stimulabat Appium Claudium; nescires, utrum inter decemviros an inter candidatos nu-
4 merares. propior interdum petendo quam gerendo ma-

gistratui erat: criminari optimates, extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque, ipse medius inter tribunicios, Duellios Iciliosque, in foro volitare, per illos se plebi venditare, donec collegae quoque, qui unice illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos, mirantes, quid sibi vellet. apparere, nihil sinceri esse; profecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore; nimium in ordinem se ipsum cogere et volgari cum privatis, non tam properantis abire magistratu quam viam ad continuandum magistratum quaerentis esse. propalam obviam ire cupiditati parum ausi, obsequendo mollire impetum adgrediuntur. comitiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus consensu iniungunt. ars haec erat, ne semet ipse creare posset, quod praeter tribunos plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo umquam fecisset. ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit deiectisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatium causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, nequaquam splendore vitae pares decemviros creat, se in primis, quod haud secus factum inprobant boni, quam nemo facere ausurum crediderat. creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Poetilius, T. Antonius Merenda, K. Duellius, Sp. Oppius Cornicen, M'. Rabuleius.

XXXVI. Ille finis Appio alienae personae ferendae fuit; suo iam inde vivere ingenio coepit novosque collegas iam priusquam inirent magistratum in suos mores formare. cotidie coibant remotis arbitris: inde inpotentibus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, iam haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquentibus difficiles, ad idus Maias rem perduxere. idus tum Maiae sollemnes ineundis magistratibus erant. initio igitur magistratus primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecere. nam cum ita priores decemviri servassent, ut unus fasces haberet et hoc insigne regium in orbem suam cuiusque vicem per omnes iret, subito omnes cum duodenis fascibus prodiere. centum viginti

lictores forum impleverant et cum fascibus secures inligatas praeferebant; nec adtinuisse demi securem, cum sine
5 provocatione creati essent, interpretabantur. decem regum species erat multiplicatusque terror non infimis solum, sed primoribus patrum, ratis, caedis causam ac principium quaeri, ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populum misisset, statim virgae securesque
6 etiam ad ceterorum metum expedirentur. nam praeterquam quod in populo nihil erat praesidii sublata provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant, cum priores decemviri appellatione collegae corrigi reddita ab se iura tulissent et quaedam, quae sui iudicii videri pos-
7 sent, ad populum reiecissent. aliquamdiu aequatus inter omnes terror fuit, paulatim totus vertere in plebem coepit. abstinebatur a patribus, in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur. hominum, non causarum, toti erant, ut apud quos gratia vim aequi haberet. iudicia domi con-
8 flabant, pronuntiabant in foro. si quis collegam appellasset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut paeniteret, non
9 prioris decreto stetisse. opinio etiam sine auctore exierat, non in praesentis modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed foedus clandestinum inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

1 XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebei et inde libertatis captare auram, unde servitutem ti-
2 mendo in eum statum rem publicam adduxerant. primores patrum odisse decemviros, odisse plebem, nec probare quae fierent et credere haud indignis accidere, avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos iuvare nolle, cumulare
3 quoque iniurias, ut taedio praesentium consules duo tandem et status pristinus rerum in desiderium veniant.

4 Iam et processerat pars maior anni et duae tabulae legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec quicquam iam supererat, si eae quoque leges centuriatis comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei publicae
5 opus esset. exspectabant, quam mox consulibus creandis comitia edicerentur. id modo plebem agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem

intermissam, repararent, cum interim mentio comitiorum 6
nulla fieri. et decemviri, qui primo tribunicios homines,
quia id populare habebatur, circum se ostentaverant ple-
bei, patriciis iuvenibus saepserant latera. eorum catervae
tribunalia obsidebant. hi ferre, agere plebem plebisque 7
res, cum (fortuna) qua quidquid cupitum foret potentioris
esset. et iam ne tergo quidem abstinebatur: virgis caedi, 8
alii securi subici et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum
donatio sequi domini supplicium. hac mercede iuventus
nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriae, sed
propalam licentiam suam malle quam omnium libertatem.

XXXVIII. Idus Maiae venire. nullis subrogatis ma- 1
gistratibus, privati pro decemviris neque animis ad impe-
rium inhibendum inminutis neque ad speciem honoris
insignibus prodeunt. id vero regnum haud dubie videri.
deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam 2
existit aut futurus videtur. nec ipsi solum desponderant
animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis; im-
periumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur.
Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fe- 3
cere; lateque populati cum hominum atque pecudum inulti
praedas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vaga-
tum erat, agmine castra locant, spem in discordia Romana
ponentes, eam inpedimentum dilectui fore. non nuntii 4
solum, sed per urbem agrestium fuga trepidationem in-
iecit. decemviri consultant, quid opus facto sit, destituti
inter patrum et plebis odia. addit terrorem insuper alium
fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant; de- 5
populanturque inde excursionibus Tusculanum agrum. le-
gati ab Tusculo praesidium orantes nuntiant. is pavor 6
perculit decemviros, ut senatum simul duobus circumstan-
tibus urbem bellis consulerent. citari iubent in curiam pa-
tres, haud ignari, quanta invidiae immineret tempestas:
omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in 7
se congesturos temptationemque eam fore abolendi sibi
magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo
acriter in paucos praeferocis animi conatus aliorum con-
primerent. postquam audita vox in foro est praeconis pa- 8
tres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia

intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabundam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex
9 tanto intervallo rem desuetam usurparent. hostibus belloque gratiam habendam, quod solitum quicquam liberae civitatis fieret. circumspectare omnibus fori partibus se-
10 natorem raroque usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri, cum et ipsi consensu invisum imperium et plebs, quia privatis ius non esset vocandi senatum, non convenire patres interpretarentur. iam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui det et, quemadmodum patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat dilectum. haec fremunt plebes.
11 patrum haud fere quisquam in foro, in urbe rari erant. indignitate rerum cesserant in agros suarumque rerum erant amissa publica, tantum ab iniuria se abesse rati, quantum a coetu congressuque inpotentium dominorum
12 se amovissent. postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos adparitores simul ad pignera capienda sciscitandumque, num consulto detrectarent, referunt senatum in agris esse. laetius id decemviris accidit quam si prae-
13 sentis detrectare imperium referrent. iubent acciri omnes senatumque in diem posterum indicunt. qui aliquanto spe ipsorum frequentior convenit. quo facto proditam a patribus plebs libertatem rata, quod iis, qui iam magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam iure cogentibus senatus paruisset.

1 XXXVIIII. Sed magis oboedienter ventum in curiam
2 est quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum proditum memoriae est post relationem Appii Claudii, priusquam ordine sententiae rogarentur, postulando, ut de re publica liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris, prodituram se ad plebem denuntiantem
3 tumultum excivisse. nec minus ferociter Marcum Horatium Barbatum isse in certamen, decem Tarquinios appellantem admonentemque, Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges.
4 nec nominis tum pertaesum esse, quippe quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum conditorem urbis deinceps-
5 que reges appellatos, quod sacris etiam ut sollemne retentum sit: superbiam violentiamque tum perosos regis.

quae si in rege (tum eodem) aut in filio regis ferenda non fuerint, quem laturum in tot privatis? viderent, ne ve- 6
tando in curia libere homines loqui extra curiam etiam moverent vocem; neque se videre, qui sibi minus privato ad contionem populum vocare quam illis senatum cogere liceat. ubi vellent, experirentur, quanto fortior dolor liber- 7
tate sua vindicanda quam cupiditas iniusta dominatione esset. de bello Sabino eos referre, tamquam maius ullum 8
populo Romano bellum sit quam cum iis, qui, legum ferundarum causa creati, nihil iuris in civitate reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis, sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant. fuisse regibus exactis patricios magistratus, creatos postea 9
post secessionem plebis plebeios. cuius illi partis essent, rogitare. populares? quid enim eos per populum egisse? optimates? qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? ne 10
nimium in metu alieno spei ponerent. graviora, quae patiantur, videri iam hominibus quam quae metuant.

XXXX. Haec vociferante Horatio cum decemviri nec 1
irae nec ignoscendi modum reperirent nec quo evasura res esset cernerent, C. Claudi, qui patruus Appi decemviri 2
erat, oratio fuit precibus quam iurgio similis, orantis per sui fratris parentisque eius manes, ut civilis potius societatis, in qua natus esset, quam foederis nefarie icti cum 3
collegis meminisset. multo id magis se illius causa orare quam rei publicae: quippe rem publicam, si a volentibus 4
nequeat, ab invitis ius expetituram; sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras, earum eventum se horrere. cum aliud praeterquam de quo retulissent, decem- 5
viri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. sententiam igitur peregit, nullum placere senatus consultum fieri. omnesque ita accipiebant, privatos eos a 6
Claudio iudicatos, multique ex consularibus verbo adsensi sunt. alia sententia, asperior in speciem, vim minorem 7
aliquanto habuit, quae patricios coire ad prodendum interregem iubebat. censendo enim, quoscumque magistratus esse qui senatum haberent, iudicabant, quos privatos fecerat

8 auctor nullius senatus consulti faciendi. ita labente iam causa decemvirorum L. Cornelius Maluginensis, M. Corneli decemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam 9 belli fratrem collegasque eius tuebatur, quonam fato incidisset mirari se dictitans, ut decemviros qui decemviratum 10 petissent, aut socii aut hi maxime, oppugnarent, aut quid ita, cum per tot menses vacua civitate nemo, iustine magistratus summae rerum praeessent, controversiam fecerit, nunc demum, cum hostes prope ad portas sint, civilis discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum 11 fore putent, quid agatur. ceterum neminem, maiore cura occupatis animis, verum esse praeiudicium rei tantae auferre. sibi placere de eo, quo Valerius Horatiusque ante idus Maias decemviros abisse magistratu insimulent, bellis, quae immineant, perfectis, re publica in tranquillum red- 12 acta, senatu disceptante agi et iam nunc ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quae decemviris creandis decemvirûm ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam esse, utrum in unum annum creati sint an donec leges, 13 quae deessent, perferrentur. in praesentia omnia praeter bellum omitti placere; cuius si falso famam volgatam vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam legatos adtulisse putent, speculatores mittendos censere, qui 14 certius explorata referant: sin fides et nuntiis et legatis habeatur, dilectum primo quoque tempore haberi, decemviros, quo cuique eorum videatur, exercitus ducere nec rem aliam praeverti.

1 XXXXI. In hanc sententiam ut discederetur, iuniores patrum evincebant. ferocioresque iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere. dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat: neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse obstare neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse. 2 tum Appius, iam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum 3 pari resisteretur audacia, victum inperium esset, 'non erit melius,' inquit 'nisi de quo consulimus, vocem misisse' et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem ac- 4 cedere iussit. iam Quiritium fidem inplorante Valerio a

curiae limine, L. Cornelius conplexus Appium non cui simulabat consulendo diremit certamen. factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia quae vellet, cum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenuere. consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae potestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam consularis imperii rebantur esse, prope malebant postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu quam invidia eorum exsurgere rursus plebem. si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redisset, aut bellis interpositis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribunorum plebem adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent. legionibus scriptis inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos praeesse exercitibus oporteret. principes inter decemviros erant Q. Fabius et Appius Claudius. bellum domi maius quam foris apparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad conprimendos urbanos motus, in Fabio minus in bono constans quam navum in malitia ingenium esse. hunc enim virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus collegaeque ita mutaverant, ut Appi quam sui similis mallet esse. huic bellum in Sabinis M'. Rabuleio et Q. Poetilio additis conlegis mandatum. M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et Caesone Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam aequo omnium decemvirorum imperio decernunt.

XXXXII. Nihilo militiae quam domi melius res publica administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod ut odio essent civibus fecerant; alia omnis penes milites noxia erat, qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab Aequis exercitus erant. ab Ereto per silentium noctis profugi propius urbem inter Fidenas Crustumeriamque loco edito castra communierant. persecutis hostibus nusquam se aequo certamine committentes, natura loci ac vallo, non virtute aut armis tutabantur. maius

flagitium in Algido, maior etiam clades accepta: castra quoque amissa erant, exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide misericordiaque victurus hospitum,
6 quae tamen non fefellerunt, contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut posito iam decemvirali odio patres vigilias in urbe habendas censerent; omnes, qui per aetatem arma ferre possent, custodire moenia ac pro portis statio-
7 nes agere iuberent, arma Tusculum ad supplementum decernerent decemvirosque ab arce Tusculi digressos in castris militem habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.

1 XXXXIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo ne-
2 fanda facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium, in Sabinis per invidiam decemviralem tribunorum creandorum secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum
3 castris capiendum mittunt. datur negotium militibus, quos miserant expeditionis eius comites, ut eum oportuno adorti
4 loco interficerent. haud inultum interfecere: nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidere, cum ipse se prae-
5 validus pari viribus animo circumventus tutaretur. nuntiant in castra ceteri, praecipitatum in insidias esse, Siccium egregie pugnantem militesque quosdam cum eo
6 amissos. primo fides nuntiantibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceciderant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque in medio iacentem armatumque omnibus in eum versis corporibus videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes rettu-
7 lere corpus. invidiaeque plena castra erant et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publica inpensa facere maturassent. sepultus ingenti militum maestitia, pessima decemvirorum in vulgus fama est.

1 XXXXIIII. Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum haud minus foedo eventu quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem inperii amittendi esset.

Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae libido cepit. pater virginis L. Verginius honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque. perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur. desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro causa plebis expertae virtutis. hanc virginem adultam, forma excellentem Appius amore ardens pretio ac spe perlicere adortus, postquam omnia pudore saepta animadverterat, ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias, quod pater puellae abesset locum iniuriae esse ratus. virgini venienti in forum — ibi namque in tabernis litterarum ludi erant — minister decemviri libidinis manum iniecit, serva sua natam servamque appellans, sequique se iubebat: cunctantem vi abstracturum. pavida puella stupente, ad clamorem nutricis fidem Quiritium inplorantis fit concursus. Vergini patris sponsique Icili populare nomen celebrabatur. notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat. iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse multitudine concitata ait: se iure grassari, non vi. vocat puellam in ius; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appi perventum est. notam iudici fabulam petitor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit: puellam, domi suae natam furtoque inde in domum Verginii translatam, suppositam ei esse; id se indicio conpertum adferre probaturumque vel ipso Verginio iudice, ad quem maior pars iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi ancillam aequum esse. advocati puellae cum Verginium rei publicae causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant, ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem neu patiatur, virginem adultam famae prius quam libertatis periculum adire.

XXXXV. Appius decreto praefatus, quam libertati faverit, eam ipsam legem declarare, quam Vergini amici postulationi suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati fore praesidium, si nec causis nec personis variet.

in iis enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere possit, id iuris esse: in ea, quae in patris manu sit, 3 neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. placere itaque patrem arcessiri; interea iuris sui iacturam adsertorem non facere, quin ducat puellam sistendamque 4 in adventum eius, qui pater dicatur, promittat. adversus iniuriam decreti cum multi magis fremerent quam quisquam unus recusare auderet, P. Numitorius, puellae avus, 5 et sponsus Icilius interveniunt. dataque inter turbam via, cum multitudo Icili maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor decresse ait vociferantemque Icilium 6 submovet. placidum quoque ingenium tam atrox iniuria accendisset: 'ferro hinc tibi submovendus sum, Appi,' inquit 'ut tacitum feras quod celari vis. virginem ego 7 hanc sum ducturus nuptamque pudicam habiturus. proinde omnes collegarum quoque lictores convoca, expediri virgas et secures iube: non manebit extra domum patris 8 sponsa Icili. non, si tribunicium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas arces libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum 9 vestrae libidini datum est. saevite in tergum et in cervices nostras: pudicitia saltem in tuto sit. huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa, Verginius militum pro unica filia, omnes deorum hominumque inplorabimus fidem neque tu istud umquam decretum sine caede nostra 10 referes. postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo progrediare. Verginius viderit de filia, ubi venerit, quid 11 agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindiciis cesserit, condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem sponsam in libertatem vita citius deseret quam fides.'

1 XXXXVI. Concitata multitudo erat certamenque instare videbatur. lictores Icilium circumsteterant. nec ul- 2 tra minas tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc spirantem locum seditionis quaerere 3 diceret. non praebiturum se illi eo die materiam, sed, ut iam sciret, non id petulantiae suae, sed Verginio absenti et patrio nomini et libertati datum, ius eo die se non dicturum neque decretum interpositurum; a M. Claudio pe-

turum, ut decederet iure suo vindicarique puellam in posterum diem pateretur. quod nisi pater postero die adfuisset, denuntiare se Icilio similibusque Icili, neque legi suae latorem neque decemviro constantiam defore; nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores, contentum se suis lictoribus fore.

Cum dilatum tempus iniuriae esset secessissentque advocati puellae, placuit omnium primum fratrem Icili filiumque Numitorii, inpigros iuvenes, pergere inde recta ad portam et quantum accelerari posset Verginium acciri e castris: in eo verti puellae salutem, si postero die vindex iniuriae ad tempus praesto esset. iussi pergunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. cum instaret adsertor puellae, ut vindicaret sponsoresque daret, atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulo tempus terens, dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. atque ille lacrimabundus 'gratum est,' inquit 'crastina die vestra opera utar, sponsorum nunc satis est.' ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius paulisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, postquam omissis rebus aliis prae cura unius nemo adibat, domum se recepit collegisque in castra scribit, ne Verginio commeatum dent atque etiam in custodia habeant. inprobum consilium serum, ut debuit, fuit et iam commeatu sumpto profectus Verginius prima vigilia erat, cum postero die mane de retinendo eo nequiquam litterae reddantur.

XXXXVII. At in urbe prima luce cum civitas in foro exspectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum obsoleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti advocatione in forum deducit. circumire ibi et prensare homines coepit et non orare solum precariam opem, sed pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus cotidie in acie stare nec alium virum esse, cuius strenue ac ferociter facta in bello plura memorari possent: quid prodesse, si incolumi urbe quae capta ultima timeantur liberis suis sint patienda? haec prope contionabundus circumibat homines. similia his ab Icilio iactabantur.

comitatus muliebris plus tacito fletu quam ulla vox move-
4 bat. adversus quae omnia obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro querente pauca petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret aut Verginio respon-
5 dendi daretur locus, Appius interfatur. quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui tradiderint; quia nusquam ullum in tanta foeditate decreti veri similem invenio, id quod constat nudum videtur pro-
6 ponendum, decresse vindicias secundum servitutem. primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M. Claudius circumstantibus matronis iret ad prendendam virginem lamentabilisque eum mulierum comploratio excepisset, Verginius
7 intentans in Appium manus, 'Icilio,' inquit 'Appi, non tibi filiam despondi et ad nuptias, non ad stuprum educavi. placet pecudum ferarumque ritu promisce in concubitus ruere? passurine haec isti sint, nescio; non spero esse pas-
8 suros illos qui arma habent.' cum repelleretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium factum per praeconem.

1 XXXXVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo, negat ex hesterno tantum convitio Icili violentiaque Verginii, cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque indiciis conpertum se habere, nocte tota coetus in
2 urbe factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis
3 otium pro maiestate imperii coerceret. 'proinde quiesse erit melius,' inquit. 'lictor, submove turbam et da viam domino ad prendendum mancipium.' cum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimovit deserta-
4 que praeda iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, 'quaeso,' inquit 'Appi, primum ignosce patrio dolori, si quo inclementius in te sum invectus, deinde sinas hic coram virgine nutricem percontari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus sum, aequiore
5 hinc animo discedam.' data venia seducit filiam ac nutri-

cem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto 'hoc te uno, quo possum,' ait 'modo, filia, in libertatem vindico': pectus deinde puellae transfigit respectansque ad tribunal 'te,' inquit 'Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.' cla- 6
more ad tam atrox facinus orto excitus Appius conprendi Verginium iubet. ille ferro quacumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prosequentium tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsangue corpus sublatum 7
ostentant populo; scelus Appi, puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant. sequentes clamitant matro- 8
nae, eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse, cetera, quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior inbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. virorum et maxime Icili vox 9
tota tribuniciae potestatis ac provocationis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.

XXXXVIIII. Concitatur multitudo partim atrocitate 1
sceleris partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, po- 2
stremo, cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens in vincula duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo, 3
sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius, qui repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant, si vim adferre conarentur, ibi quoque haud inpares fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium 4
Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces. in contionem Appius escendit, secuntur Horatius Valeriusque; eos contio audit, decemviro obstrepitur. iam pro imperio Valerius discedere a privato licto- 5
res iubebat, cum fractis animis Appius, vitae metuens, in domum se propinquam foro insciis adversariis, capite obvoluto recipit. Sp. Oppius ut auxilio collegae esset, in 6
forum ex altera parte inrumpit. videt imperium vi victum. agitatus deinde consiliis atque ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat: senatum postremo vocari iussit. ea res, quod magnae parti patrum displicere acta 7
decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendae

8 potestatis eius multitudinem sedavit. senatus nec plebem inritandam censuit et multo magis providendum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus faceret.

1 L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope 2 ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem, 3 quam reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeterquam quod agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore tota in se castra convertit. et togae multifariam in castris visae maioris aliquanto, quam erat, speciem ur- 4 banae multitudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium turba constitit ac silentium fuit, ordine 5 cuncta, ut gesta erant, exposuit. supinas deinde tendens manus, conmilitones appellans orabat, ne, quod scelus Appi Claudi esset, sibi attribuerent neu se ut parricidam 6 liberum aversarentur. sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset: cum velut servam ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum quam contumelia liberos, misericordia se in speciem cru- 7 delitatis lapsum. nec se superstitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis eius in auxilio conmilitonum habuisset. illis quoque enim filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem Appi Claudi extinctam 8 esse, sed quo inpunitior sit, eo effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum illis cavendae similis iniuriae. quod ad se adtineat, uxorem sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram, sed 9 honestam morte occubuisse. non esse iam Appi libidini locum in domo sua; ab alia violentia eius eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiae; ceteri 10 sibi ac liberis suis consulerent. haec Verginio vociferanti succlamabat multitudo, nec illius dolori nec suae libertati se defuturos. et inmixti turbae militum togati cum eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam rem nun- 11 tiando Romae esse insecutosque, qui Appium prope inter-

emptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur vellerentque signa et Romam proficiscerentur. decemviri, simul his, quae videbant, iisque, 12
quae acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter agentibus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur. eunt 13
agmine ad urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp. Oppius habet. nihil placet aspere agi: 14
quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. mittuntur 15
tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus verbis, cuius iussu castra deseruissent aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent. non defuit quod responderetur, deerat qui da- 16
ret responsum, nullodum certo duce nec satis audentibus singulis invidiae se offerre. id modo a multitudine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: his se daturos responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius, in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse. placere, decem creari, qui summae rei praeessent, 2
militarique honore tribunos militum appellare. cum ad 3
eum ipsum primum is honos deferretur, 'melioribus meis vestrisque rebus reservate' inquit 'ista de me iudicia; nec 4
mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse patitur nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo 5
minor ex privato capietur.' ita decem numero tribunos 6
militares creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auc- 7
tore Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est, non minore motu animorum Sicci caedis memoria renovata quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem petita accenderat. Icilius ubi audivit, tribunos 8

militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam urbana comitia isdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum popularium inminensque ei potestati, et ipse, priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum ab suis creandum curat. porta Collina urbem intravere sub signis, mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. ibi coniuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.

11 Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie
12 esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Sicci caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae obiciebantur. placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum. illi negabant, se aliter ituros quam si decemviri deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
13 abissent. decemviri, querentes se in ordinem cogi, non ante quam perlatis legibus, quarum causa creati essent, deposituros imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs, contentionibus adsiduis nihil transigi,
2 in sacrum montem ex Aventino transit, adfirmante Duilio, non prius, quam deseri urbem videant, curam in animos patrum descensuram: admoniturum sacrum montem constantiae plebis, sciturosque, nisi restituta potestate rediqi
3 in concordiam res nequire. via Nomentana, cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte sacro locavere, modestiam patrum suorum nihil violando imitati. secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosecuntur coniuges liberique, cuinam se relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in senatum patribus desertum apparuisset forum plures-
6 que iam quam Horatius ac Valerius vociferarentur: 'quid exspectabitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod autem istud imperium est, decemviri, quod

amplexi tenetis? tectis ac parietibus iura dicturi estis? non 7
pudet, lictorum vestrorum maiorem prope numerum in foro
conspici quam togatorum aliorum(que)? quid, si hostes ad
urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum
secessione moveatur, armata veniat? occasune urbis vultis
finire imperium? atqui aut plebs non est habenda aut ha- 8
bendi sunt tribuni plebis: nos citius caruerimus patriciis
magistratibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam 9
potestatem eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine se-
mel capti ferant desiderium, cum praesertim nec nos tem-
peremus imperiis, quo minus illi auxilii egeant' — cum 10
haec ex omni parte iactarentur, victi consensu decemviri
futuros se, quando ita videatur, in potestate patrum adfir-
mant. id modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia 11
caveatur nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem
adsuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem 1
condicionibus quibus videretur revocandam conponendas-
que res, decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis
praecavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in 2
castra accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus
initio et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae.
Icilius pro multitudine verba facit. idem, cum de condi- 3
cionibus ageretur, quaerentibus legatis quae postulata ple-
bis essent, conposito iam ante adventum legatorum con-
silio ea postulavit, ut appareret in aequitate rerum plus
quam in armis reponi spei. potestatem enim tribuniciam 4
provocationemque repetebant, quae ante decemviros crea-
tos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse
milites aut plebem ad repetendam per secessionem liber-
tatem. de decemvirorum modo supplicio atrox postulatum 5
fuit: dedi quippe eos aequum censebant vivosque igni
concrematuros minabantur. legati ad ea: 'quae consilii 6
fuerunt, adeo aequa postulastis, ut ultro vobis deferenda
fuerint: libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae ad
inpugnandos alios. irae vestrae magis ignoscendum quam 7
indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudeli-
tatem ruitis et prius paene quam ipsi liberi sitis, dominari
iam in adversarios vultis. numquamne quiescit civitas 8

nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
9 plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus est.
satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate vivit
10 nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando
metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistra-
tibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite
nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis:
nunc libertatem repeti satis est.'

1 LIIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
3 fieret, haud quicquam abnuere; Appius truci ingenio et
invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens
4 odio 'haud ignaro' inquit 'imminet fortuna. video, donec
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
5 quo minus decemviratu abeam.' factum senatus consul-
tum, ut decemviri se primo quoque tempore magistratu
abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis
crearet et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.
6 his senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid
in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini
laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur liber-
8 tatem concordiamque civitati restitutam. legati pro con-
tione: 'quod bonum faustum felixque sit vobis reique
publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberos-
que vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager
in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus,
eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis
libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit
10 pontifex maximus, qui comitia habeat.' ingens adsensus
alacritasque cuncta adprobantium fuit. convertunt inde
signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. ar-
11 mati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi ex-
templo pontifice maximo comitia habente tribunos plebis

creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis creatum in sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, Appius Villius, C. Oppius. tribunatu inito Lucius Icilius extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim de consulibus creandis cum provocatione Marcus Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, cum velut in controverso iure esset, tenerenturne patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tributim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet, qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum cui nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi duci-

nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
9 plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate vivit
10 nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis: nunc libertatem repeti satis est.'

1 LIIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
3 fieret, haud quicquam abnuere; Appius truci ingenio et invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens
4 odio 'haud ignaro' inquit 'imminet fortuna. video, donec arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen. dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
5 quo minus decemviratu abeam.' factum senatus consultum, ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.
6 his senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur liber-
8 tatem concordiamque civitati restitutam. legati pro contione: 'quod bonum faustum felixque sit vobis reique publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberosque vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus, eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit
10 pontifex maximus, qui comitia habeat.' ingens adsensus alacritasque cuncta adprobantium fuit. convertunt inde signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. ar-
11 mati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi extemplo pontifice maximo comitia habente tribunos plebis

creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis creatum in sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, Appius Villius, C. Oppius. tribunatu inito Lucius Icilius extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim de consulibus creandis cum provocatione Marcus Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, cum velut in controverso iure esset, tenerenturne patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tributim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet, qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum cui nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi duci-

nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
9 plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus est.
satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate vivit
10 nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando
metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistra-
tibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite
nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis:
nunc libertatem repeti satis est.'

1 LIIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
3 fieret, haud quicquam abnuere; Appius truci ingenio et
invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens
4 odio 'haud ignaro' inquit 'imminet fortuna. video, donec
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
5 quo minus decemviratu abeam.' factum senatus consul-
tum, ut decemviri se primo quoque tempore magistratu
abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis
crearet et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.
6 his senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid
in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini
laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur liber-
8 tatem concordiamque civitati restitutam. legati pro con-
tione: 'quod bonum faustum felixque sit vobis reique
publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberos-
que vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager
in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus,
eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis
libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit
10 pontifex maximus, qui comitia habeat.' ingens adsensus
alacritasque cuncta adprobantium fuit. convertunt inde
signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. ar-
11 mati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi ex-
templo pontifice maximo comitia habente t[illegible]ebis

creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis creatum in sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, Appius Villius, C. Oppius. tribunatu inito Lucius Icilius extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim de consulibus creandis cum provocatione Marcus Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, cum velut in controverso iure esset, tenerenturne patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tributim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet, qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum cui nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi duci-

nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
9 plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus est.
satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate vivit
10 nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando
metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistra-
tibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite
nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis:
nunc libertatem repeti satis est.'

1 LIIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
3 fieret, haud quicquam abnuere; Appius truci ingenio et
invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens
4 odio 'haud ignaro' inquit 'imminet fortuna. video, donec
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
5 quo minus decemviratu abeam.' factum senatus consul-
tum, ut decemviri se primo quoque tempore magistratu
abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis
crearet et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.
6 his senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid
in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini
laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur liber-
8 tatem concordiamque civitati restitutam. legati pro con-
tione: 'quod bonum faustum felixque sit vobis reique
publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberos-
que vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager
in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus,
eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis
libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit
10 pontifex maximus, qui comitia habeat.' ingens adsensus
alacritasque cuncta adprobantium fuit. convertunt inde
signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. ar-
11 mati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi ex-
templo pontifice maximo comitia habente tribunos plebis

creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis creatum in sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, Appius Villius, C. Oppius. tribunatu inito Lucius Icilius extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim de consulibus creandis cum provocatione Marcus Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, cum velut in controverso iure esset, tenerenturne patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tributim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet, qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum cui nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi duci-

communem hanc esse patriam licebit? victi nos aequiore
11 animo quiescimus, quam vos victores. satisne est, nobis vos metuendos esse? adversus nos Aventinum capitur, adversus nos sacer occupatur mons. Esquilias quidem ab hoste prope captas et scandentem in aggerem Volscum hostem nemo submovit. in nos viri, in nos armati estis.

1 LXVIII. Agitedum, ubi hic curiam circumsederitis et forum infestum feceritis et carcerem impleveritis prin-
2 cipibus, isdem istis ferocibus animis egredimini extra portam Esquilinam aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris visite agros vestros ferro ignique vastatos, praedam abigi,
3 fumare incensa passim tecta. at enim communis res per haec loco est peiore: ager uritur, urbs obsidetur, belli gloria penes hostis est. quid tandem? privatae res vestrae quo statu sunt? iam unicuique ex agris sua damna nun-
4 tiabuntur. quid est tandem domi, unde ea expleatis? tribuni vobis amissa reddent ac restituent? vocis verborumque quantum voletis ingerent et criminum in principes et legum aliarum super alias et contionum. sed ex illis contionibus numquam vestrum quisquam re (fortuna) domum
5 auctior rediit. ecquis retulit aliquid ad coniugem ac liberos praeter odia, offensiones, simultates publicas privatasque? a quibus semper non vestra virtute innocentiaque,
6 sed auxilio alieno tuti sitis. at hercules, cum stipendia nobis consulibus, non tribunis ducibus et in castris, non in foro faciebatis, et in acie vestrum clamorem hostes, non in contione patres Romani horrebant, praeda parta, agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriaeque simul publicae simul privatae, triumphantes domum ad penates redibatis: nunc oneratum vestris fortunis hostem abire si-
7 nitis. haerete adfixi contionibus et in foro vivite: sequitur vos necessitas militandi, quam fugitis. grave erat in Aequos et Volscos proficisci: ante portas est bellum. si inde non pellitur, iam intra moenia erit et arcem et Capitolium
8 scandet et in domos vestras vos persequetur. biennio ante senatus dilectum haberi et educi exercitum in Algidum iussit: sedemus desides domi, mulierum ritu inter nos altercantes, praesenti pace laeti nec cernentes, ex otio

vindiciae nuper ab libertate dictae erant, silentium fecit.
et dum pro se quisque deos tandem esse et non neglegere 7
humana fremunt et superbiae crudelitatique, etsi seras,
non leves tamen venire poenas; provocare, qui provoca- 8
tionem sustulisset, et inplorare praesidium populi, qui
omnia iura populi obtrisset, rapique in vincla egentem
iure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixis-
set: ipsius Appi, inter contionis murmur fidem populi Ro-
mani inplorantis, vox audiebatur. maiorum merita in rem 9
publicam domi militiaeque commemorabat; suum infelix
erga plebem Romanam studium, quo aequandarum legum
causa cum maxima offensione patrum consulatu abisset;
suas leges, quibus manentibus lator earum in vincla du-
catur. ceterum sua propria bona malaque, cum causae 10
dicendae data facultas sit, tum se experturum; in prae-
sentia se communi iure civitatis civem Romanum die dicta
postulare, ut dicere liceat, ut iudicium populi Romani ex-
periri. non ita se invidiam pertimuisse, ut nihil in aequi-
tate et misericordia civium suorum spei habeat. quod si 11
indicta causa in vincla ducatur, iterum se tribunos plebei
appellare et monere, ne imitentur quos oderint. quod si 12
tribuni eodem foedere obligatos se fateantur tollendae ap-
pellationis causa, in quam conspirasse decemviros crimi-
nati sint, at se provocare ad populum, inplorare leges de
provocatione et consulares et tribunicias eo ipso anno
latas. quem enim provocaturum, si hoc indemnato in- 13
dicta causa non liceat? cui plebeio et humili praesidium
in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento fu-
turum, utrum novis legibus dominatio an libertas firmata
sit et appellatio provocatioque adversus iniuriam magi-
stratuum ostentata tantum inanibus litteris an vere data sit.

LVII. Contra ea Verginius unum Ap. Claudium et 1
legum expertem et civilis et humani foederis esse aiebat.
respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum, 2
ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium
infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum ho- 3
minumque contemptor, carnificibus, non lictoribus stipa-
tus, iam ab rapinis et caedibus animo ad libidinem verso
virginem ingenuam in oculis populi Romani velut bello

captam, ab conplexu patris abreptam, ministro cubiculi
4 sui clienti dono dederit, ubi crudeli decreto nefandisque
vindiciis dextram patris in filiam armaverit, ubi tollentis
corpus semianime virginis sponsum avumque in carcerem
duci iusserit, stupro interpellato magis quam caede motus.
et illi carcerem aedificatum esse, quod domicilium plebis
5 Romanae vocare sit solitus. proinde ut ille iterum ac
saepius provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi
ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit. si
ad iudicem non eat, pro damnato in vincla duci iubere.
6 ut haud quoquam inprobante sic magno motu animorum,
cum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas
videretur, in carcerem est coniectus. tribunus ei diem
prodixit.

7 Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de
concordia patrum ac plebis Romam venerunt, donumque
ob eam Iovi optumo maximo coronam auream in Capito-
lium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentae erant
8 colebanturque religiones pie magis quam magnifice. isdem
auctoribus cognitum est, Aequos Volscosque summa vi
9 bellum apparare, itaque partiri provincias consules iussi.
Horatio Sabini, Valerio Aequi evenere. cum ad ea bella
dilectum edixissent, favore plebis non iuniores modo, sed
emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum ad
nomina danda praesto fuere eoque non copia modo, sed
genere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus
10 fuit. priusquam urbem egrederentur, leges decemvirales,
quibus tabulis duodecim est nomen, in aes incisas in pu-
blico proposuerunt. sunt, qui iussu tribunorum aediles
functos eo ministerio scribant.

1 LVIII. C. Claudius, qui perosus decemvirorum sce-
lera et ante omnes fratris fili superbiae infestus Regillum
antiquam in patriam se contulerat, is magno iam natu cum
ad pericula eius deprecanda redisset, cuius vitia fugerat,
sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat
2 singulos orabatque, ne Claudiae genti eam inustam macu-
lam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni. virum
honoratissimae imaginis futurum ad posteros, legum la-
torem conditoremque Romani iuris, iacere vinctum inter

fures nocturnos ac latrones! adverterent ab ira parumper 3
ad cognitionem cogitationemque animos et potius unum
tot Claudiis deprecantibus condonarent quam propter unius
odium multorum preces aspernarentur. se quoque id ge- 4
neri ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redisse, cuius
adversae fortunae velit succursum. virtute libertatem re-
cuperatam esse, clementia concordiam ordinum stabiliri
posse. erant quos moveret sua magis pietate quam eius, 5
pro quo agebat, causa. sed Verginius sui potius ut mi-
sererentur orabat filiaeque, nec gentis Claudiae regnum in
plebem sortitae, sed necessariorum Verginiae, trium tri-
bunorum, preces audirent, qui ad auxilium plebis creati
ipsi plebis fidem atque auxilium inplorarent. iustiores 6
hae lacrimae videbantur. itaque spe incisa, priusquam
prodicta dies adesset, Appius mortem sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proxi- 7
mus invidiae, quod in urbe fuerat, cum iniustae vindiciae
a collega dicerentur. plus tamen facta iniuria Oppio 8
quam non prohibita invidiae fecit. testis productus, qui
septem et viginti enumeratis stipendiis octiens extra ordi-
nem donatus donaque ea gerens in conspectu populi, scissa
veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans,
quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus
iterum in se saeviret. Oppius quoque ductus in vincula 9
est et ante iudicii diem finem ibi vitae fecit. bona Claudii 10
Oppiique tribuni publicavere. collegae eorum exilii causa
solum verterunt, bona publicata sunt. et M. Claudius ad-
sertor Verginiae die dicta damnatus, ipso remittente Ver-
ginio ultimam poenam dimissus, Tibur exulatum abiit:
manesque Verginiae, mortuae quam vivae felicioris, per 11
tot domos ad petendas poenas vagati, nullo relicto sonte
tandem quieverunt.

LVIIII. Ingens metus incesserat patres vultusque iam 1
inde tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, cum M.
Duillius tribunus plebis inhibito salubriter modo nimiae
potestati 'et libertatis' inquit 'nostrae et poenarum ex 2
inimicis satis est. itaque hoc anno nec diem dici cuiquam
nec in vincla duci quemquam sum passurus. nam neque 3
vetera peccata repeti iam oblitterata placet, cum nova ex-

piata sint decemvirorum suppliciis, et nihil admissum iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua consu-
4 lum amborum in libertate vestra tuenda cura.' ea primum moderatio tribuni metum patribus dempsit eademque auxit consulum invidiam, quod adeo toti plebis fuissent, ut patrum salutis libertatisque prior plebeio magistratui quam patricio cura fuisset, et ante inimicos satietas poenarum suarum cepisset quam obviam ituros licentiae eorum con-
5 sules appareret. multique erant, qui mollius consultum dicerent, quod legum ab iis latarum patres auctores fuissent, neque erat dubium, quin turbato rei publicae statu tempori succubuissent.

1 LX. Consules rebus urbanis conpositis fundatoque plebis statu in provincias diversi abire. Valerius adversus coniunctos iam in Algido exercitus Aequorum Volsco-
2 rumque sustinuit consilio bellum; quod si extemplo rem fortunae commisisset, haud scio an, qui tum animi ab decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque
3 erant, magno detrimento certamen staturum fuerit. castris mille passuum ab hoste positis copias continebat. hostes medium inter bina castra spatium acie instructa conplebant provocantibusque ad proelium responsum Romanus
4 nemo reddebat. tandem fatigati stando ac nequiquam exspectando certamen Aequi Volscique, postquam concessum propemodum de victoria credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos praedatum abeunt. relinquitur magis ca-
5 stris praesidium quam satis virium ad certamen. quod ubi consul sensit, reddit inlatum antea terrorem instructa-
6 que acie ultro hostem lacessit. ubi illi conscientia, quid abesset virium, detractavere pugnam, crevit extemplo Romanis animus et pro victis habebant paventes intra val-
7 lum. cum per totum diem stetissent intenti ad certamen, nocti cessere. et Romani quidem pleni spei corpora curabant; haudquaquam pari hostes animo nuntios passim trepidi ad revocandos praedatores dimittunt: recurritur ex
8 proximis locis, ulteriores non inventi. ubi inluxit, egreditur castris Romanus vallum invasurus, ni copia pugnae fieret. et postquam multa iam dies erat neque movebatur quicquam ab hoste, iubet signa inferri consul. motaque

acie indignatio Aequos et Volscos incessit, si victores exercitus vallum potius quam virtus et arma tegerent. igitur et ipsi efflagitatum ab ducibus signum pugnae accepere. iamque pars egressa portis erat deincepsque alii servabant ordinem in suum quisque locum descendentes, cum consul Romanus, priusquam totis viribus fulta contra staret hostium acies, intulit signa; adortusque nec omnes dum eductos nec, qui erant, satis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc circumspectantiumque se ac suos addito turbatis mentibus clamore atque impetu invadit. retulere primo pedem hostes; deinde, cum animos collegissent et undique duces, victisne cessuri essent, increparent, restituitur pugna.

LXI. Consul ex altera parte Romanos meminisse iubebat, illo die primum liberos pro libera urbe Romana pugnare. sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum victores praemium essent. non Appio duce rem geri, sed consule Valerio, ab liberatoribus populi Romani orto, liberatore ipso. ostenderent, prioribus proeliis per duces, non per milites stetisse, ne vincerent: turpe esse, contra cives plus animi habuisse quam contra hostes et domi quam foris servitutem magis timuisse. unam Verginiam fuisse, cuius pudicitiae in pace periculum esset, unum Appium civem periculosae libidinis: at, si fortuna belli inclinet, omnium liberis ab tot milibus hostium periculum fore. nolle ominari, quae nec Iuppiter nec Mars pater passuri sint iis auspiciis conditae urbi accidere. Aventini sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas parta esset paucis ante mensibus, eo inperium inlibatum referrent ostenderentque, eandem indolem militibus Romanis post exactos decemviros esse, quae ante creatos fuerit, nec aequatis legibus inminutam virtutem populi Romani esse. haec ubi inter signa peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites: 'agite iuvenes,' inquit 'praestate virtute peditem, ut honore atque ordine praestatis. primo concursu pedes movebit hostem, pulsum vos inmissis equis exigite e campo. non sustinebunt impetum, et nunc cunctantur magis quam resistunt.' concitant equos permittuntque in hostem pedestri iam turbatum pugna et, perruptis ordinibus elati ad no-

vissimam aciem, pars libero spatio circumvecti iam fugam undique capessentes plerosque a castris avertunt praeter-
10 equitantesque absterrent. peditum acies et consul ipse visque omnis belli fertur in castra captisque cum ingenti caede, maiore praeda potitur.

11 Huius pugnae fama perlata non in urbem modo, sed in Sabinos ad alterum exercitum, in urbe laetitia modo celebrata est, in castris animos militum ad aemulandum
12 decus accendit. iam Horatius eos excursionibus sufficiendo proeliisque levibus experiundo adsuefecerat, sibi potius fidere quam meminisse ignominiae decemvirorum ductu acceptae, parvaque certamina in summam totius profece-
13 rant spei. nec cessabant Sabini, feroces ab re priore anno bene gesta, lacessere atque instare rogitantes, quid latrocinii modo procursantes pauci recurrentesque tererent tempus et in multa proelia parvaque carperent summam unius
14 belli? quin illi congrederentur acie inclinandamque semel fortunae rem darent?

1 LXII. Ad id quod sua sponte satis conlectum animorum erat, indignitate etiam Romani accendebantur. iam alterum exercitum victorem in urbem rediturum, sibi ultro per contumelias hostem insultare. quando autem se, si
2 tum non sint, pares hostibus fore? ubi haec fremere militem in castris consul sensit, contione advocata 'quemadmodum' inquit 'in Algido res gesta sit, arbitror vos, milites, audisse. qualem liberi populi exercitum decuit esse, talis fuit. consilio collegae, virtute militum victoria
3 parta est. quod ad me attinet, id consilii animique habiturus sum, quod vos, milites, geritis. et trahi bellum sa-
4 lubriter et mature perfici potest. si trahendum est, ego, ut in dies spes virtusque vestra crescat, eadem qua institui disciplina efficiam; si iam satis animi est decernique placet, agitedum clamorem, qualem in acie sublaturi estis, tollite hic indicem voluntatis virtutisque vestrae.'
5 postquam ingenti alacritate clamor est sublatus, quod bene vertat, gesturum se illis morem posteroque die in aciem deducturum adfirmat. reliquum diei apparandis armis con-
6 sumptum est. postero die simul instrui Romanam aciem Sabini videre, et ipsi iam pridem avidi certaminis procedunt.

proelium fuit, quale inter fidentes sibimet ambo exercitus, veteris perpetuaeque alterum gloriae, alterum nuper nova victoria elatum. consilio etiam Sabini vires adiuvere. 7 nam cum aequassent aciem, duo extra ordinem milia, quae in sinistrum cornu Romanorum in ipso certamine inpressionem facerent, tenuere. quae ubi inlatis ex trans- 8 verso signis degravabant prope circumventum cornu, equites duarum legionum sescenti fere ex equis desiliunt cedentibusque iam suis provolant in primum simulque et hosti se opponunt et aequato primum periculo, pudore deinde animos peditum accendunt. verecundiae erat, equi- 9 tem suo alienoque Marte pugnare, peditem ne ad pedes quidem degresso equiti parem esse.

LXIII. Vadunt igitur in proelium ab sua parte omis- 1 sum et locum, ex quo cesserant, repetunt: momentoque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis cornu. eques, inter ordines peditum tectus, se ad equos 2 recipit, transvolat inde in partem alteram suis victoriae nuntius, simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suae partis validiore cornu, impetum facit. non aliorum eo proelio virtus magis enituit. consul providere omnia, lau- 3 dare fortis, increpare sicubi segnior pugna esset. castigati fortium statim virorum opera edebant, tantumque hos pudor, quantum alios laudes excitabant. redintegrato cla- 4 more undique omnes conisi hostem avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sabini fusi passim per agros castra hosti ad praedam relinquunt. ibi non sociorum, sicut in Algido, res, sed suas Romanus, populationibus agrorum amissas, recipit.

Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta maligne 5 senatus in unum diem supplicationis consulum nomine decrevit. populus iniussu et altero die frequens iit supplicatum, et haec vaga popularisque supplicatio studiis prope celebratior fuit. consules ex composito eodem biduo ad 6 urbem accessere senatumque in Martium campum evocavere. ubi cum de rebus ab se gestis agerent, questi primores patrum, senatum inter milites dedita opera terroris causa haberi. itaque inde consules, ne criminationi locus 7 esset, in prata Flaminia, ubi nunc aedes Apollinis est —

iam tum Apollinare appellabant — avocavere senatum.
8 ubi cum ingenti consensu patrum negaretur triumphus, L. Icilius tribunus plebis tulit ad populum de triumpho consulum, multis dissuasum prodeuntibus, maxime C. Claudio vociferante: de patribus non de hostibus consules
9 triumphare velle, gratiamque pro privato merito in tribunum, non pro virtute honorem peti. numquam ante de triumpho per populum actum, semper aestimationem ar-
10 bitriumque eius honoris penes senatum fuisse. ne reges quidem maiestatem summi ordinis inminuisse. ne ita omnia tribuni potestatis suae inplerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse. ita demum liberam civitatem fore, ita aequatas leges, si sua quisque iura ordo, suam
11 maiestatem teneat. in eandem sententiam multa et ceteris senioribus patrum cum essent dicta, omnes tribus eam rogationem acceperunt. tum primum sine auctoritate senatus populi iussu triumphatum est.

1 LXIIII. Haec victoria tribunorum plebisque prope in haud salubrem luxuriam vertit conspiratione inter tribunos facta, ut idem tribuni reficerentur et, quo sua minus cupiditas emineret, consulibus quoque continuarent magi-
2 stratum. consensum patrum causabantur, quo per contu-
3 meliam consulum iura plebis labefacta essent. quid futurum nondum firmatis legibus, si novos tribunos per factionis suas consules adorti essent? non enim semper Valerios Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas opes postferrent.

4 Forte quadam utili ad tempus ut comitiis praeesset potissimum M. Duillio sorte evenit, viro prudenti et ex continuatione magistratus invidiam inminentem cernenti.
5 qui cum ex veteribus tribunis negaret se ullius rationem habiturum, pugnarentque collegae, ut liberas tribus in suffragium mitteret aut concederet sortem comitiorum collegis habituris e lege potius comitia quam ex voluntate
6 patrum, iniecta contentione Duillius consules ad subsellia accitos cum interrogasset, quid de comitiis consularibus in animo haberent, respondissentque, se novos consules creaturos, auctores populares sententiae haud popularis
7 nactus, in contionem cum iis processit. ubi cum consules

producti ad populum interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per illos receptae domi, memor militiae rerumque gestarum, consules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiae suae mutassent, con- 8
laudatis consulibus, quod perseverarent ad ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit et quinque tribunis plebi creatis, cum prae studiis aperte petentium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent, concilium dimisit nec deinde comitiorum causa habuit. satisfactum legi aiebat, quae numero nusquam praefinito 9
tribunis, modo ut relinquerentur sanciret et ab iis, qui creati essent, cooptari collegas iuberet, recitabatque rogationis carmen, in quo: 'si tribunos plebei decem rogabo, 10
si qui vos minus hodie decem tribunos plebis feceritis, ii tum uti, quos sibi collegas cooptassint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis.' Duillius cum ad ultimum perseverasset 11
negando, quindecim tribunos plebei rem publicam habere posse, victa collegarum cupiditate pariter patribus plebeique acceptus magistratu abiit.

LXV. Novi tribuni plebis in cooptandis collegis pa- 1
trum voluntatem foverunt, duos etiam patricios consularesque Sp. Tarpeium et A. Aternium cooptavere. consules 2
creati Spurius Herminius, T. Verginius Caelimontanus, nihil magnopere ad patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris habuere. L. Trebonius tribunus ple- 3
bis infestus patribus, quod se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum proditumque a collegis aiebat, rogationem 4
tulit, ut qui plebem Romanam tribunos plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tribunos plebei faceret, insectandisque patribus, unde Aspero etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules 5
facti contentiones tribunorum adversus nobilium iuventutem ortas sine insectatione potestatis eius, conservata maiestate patrum sedavere. plebem decreto ad bellum 6
Volscorum et Aequorum dilectu sustinendo rem ab seditionibus continuere, urbano quoque otio foris omnia tranquilla esse adfirmantes, per discordias civiles externos

apud patres esse coepit. tribuni plebi, aediles, quaestores nulli erant: institutum est, ut fierent. decemviros legibus scribendis intra decem hos annos et creavimus et e re
4 publica sustulimus. quis dubitat, quin in aeternum urbe condita, in inmensum crescente, nova imperia, sacerdotia,
5 iura gentium hominumque instituantur? hoc ipsum, ne conubium patribus cum plebe esset, non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo (exemplo) publico cum summa iniuria plebis? an esse ulla maior aut insignitior contumelia potest quam partem civitatis velut contamina-
6 tam indignam conubio haberi? quid est aliud quam exilium intra eadem moenia, quam relegationem pati? ne adfinitatibus, ne propinquitatibus inmisceamur, cavent, ne so-
7 cietur sanguis. quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis non genere nec sanguine, sed per cooptationem in patres habetis aut ab regibus lecti aut post reges exactos iussu populi, sinceram servare privatis consiliis non poteratis nec ducendo ex plebe neque vestras filias sororesque enu-
8 bere sinendo e patribus? nemo plebeius patriciae virgini vim adferret: patriciorum ista lubido est. nemo invitum
9 pactionem nuptialem quemquam facere coegisset. verum enim vero lege id prohibere et conubium tolli patrum ac plebis, id demum contumeliosum plebi est. cur enim non
10 confertis, ne sit conubium divitibus ac pauperibus? quod privatorum consiliorum ubique semper fuit, ut in quam cuique feminae convenisset domum nuberet, ex qua pactus esset vir domo in matrimonium duceret, id vos sub legis superbissumae vincula conicitis, qua dirimatis societatem
11 civilem duasque ex una civitates faciatis. cur non sancitis, ne vicinus patricio sit plebeius nec eodem itinere eat, ne idem convivium ineat, ne in foro eodem consistat? quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? quid iuris tandem immutatur?
12 nempe patrem secuntur liberi. nec quod nos ex conubio vestro petamus quicquam est praeterquam ut hominum, ut civium numero simus; nec vos, nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare iuvat, quod contendatis quicquam est.

V. Denique utrum tandem populi Romani an vestrum 1
summum imperium est? regibus exactis utrum vobis dominatio an omnibus aequa libertas parta est? oportet licere 2
populo Romano, si velit, iubere legem; an, ut quaeque rogatio promulgata erit, vos dilectum pro poena decernetis? et simul ego tribunus vocare tribus in suffragium coepero, tu statim consul sacramento iuniores adiges et in castra educes et minaberis plebi, minaberis tribuno? quid, 3
si non, quantum istae minae adversus plebis consensum valerent, bis iam experti essetis? scilicet, quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis; an ideo non est dimicatum, quod quae pars firmior, eadem modestior fuit? nec nunc erit certamen, Quirites. animos vestros illi 4
temptabunt semper, vires non experientur. itaque ad bella 5
ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata vobis plebes est, si conubiis redditis unam hanc civitatem tandem facitis, si coalescere, si iungi miscerique vobis privatis necessitudinibus possunt, si spes, si aditus ad honores viris strenuis et fortibus datur, si in consortio, si in societate rei publicae esse, si, quod aequae libertatis est, invicem annuis magistratibus parere atque imperitare licet. si haec 6
inpediet aliquis, ferte sermonibus et multiplicate fama bella: nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum nec in privata conubii societas est.'

VI. Cum in contionem et consules processissent et 1
res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset, interroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non oporteret, ut fortasse vere, sic parum utiliter in praesens cer- 2
tamen respondit, quod nemo plebeius auspicia haberet, ideoque decemviros conubium diremisse, ne incerta prole auspicia turbarentur. plebes ad id maxime indignatione 3
exarsit, quod auspicari tamquam invisi diis inmortalibus negarentur posse. nec ante finis contentionum fuit, cum et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset et ipsa cum eo pertinacia certaret, quam victi tandem patres ut de conubio ferretur consensere, ita maxime rati con- 4
tentionem de plebeiis consulibus tribunos aut totam deposituros aut post bellum dilaturos esse contentamque

5 interim conubio plebem paratam dilectui fore. cum Canuleius victoria de patribus et plebis favore ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua summa vi pugnant, et crescente in dies fama belli dilectum inpe-
6 diunt. consules, cum per senatum intercedentibus tribunis nihil agi posset, consilia principum domi habebant. apparebat, aut hostibus aut civibus de victoria concedendum esse. soli ex consularibus Valerius atque Horatius
7 non intererant consiliis. C. Claudi sententia consules armabat in tribunos, Quinctiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos
8 foedere icto cum plebe sacrosanctos accepissent. per haec consilia eo deducta est res, ut tribunos militum consulari potestate promiscue ex patribus ac plebe creari sinerent, de consulibus creandis nihil mutaretur. eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit.

9 Comitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur. quibus indictis extemplo quicumque aliquid seditiose dixerat aut fecerat umquam, maxime tribunicii, et prensare homines et concursare toto foro candidati coe-
10 pere, ut patricios desperatio primo inritata plebe apiscendi honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret. postremo coacti tamen a primoribus pe-
11 tiere, ne cessisse possessione rei publicae viderentur. eventus eorum comitiorum docuit, alios animos in contentione libertatis dignitatisque, alios secundum deposita certamina incorrupto iudicio esse: tribunos enim omnes patricios creavit populus, contentus eo, quod ratio habita ple-
12 beiorum esset. hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit?

1 VII. Anno trecentesimo decimo quam urbs Roma condita erat primum tribuni militum pro consulibus magistratum ineunt A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Cluilius, quorum in magistratu concordia domi pacem
2 etiam foris praebuit. sunt qui propter adiectum Aequorum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant sine mentione pro-

mulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos. non tamen pro firmato 3 iam stetit magistratus eius ius, quia tertio mense quam inierunt augurum decreto perinde ac vitio creati honore abiere, quod C. Curtius, qui comitiis eorum praefuerat, parum recte tabernaculum cepisset.

Legati ab Ardeatibus Romam venerunt ita de iniuria 4 querentes, ut, si demeretur ea, in foedere atque amicitia mansuros restituto agro appareret. ab senatu responsum 5 est, iudicium populi rescindi ab senatu non posse, praeterquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiae etiam ordinum causa. si Ardeates sua tempora exspectare 6 velint arbitriumque senatui levandae iniuriae suae permittant, fore ut postmodō gaudeant, se irae moderatos, sciantque, patribus aeque curae fuisse, ne qua iniuria in eos oreretur ac ne orta diuturna esset. ita legati, cum se rem 7 integram relaturos dixissent, comiter dimissi.

Patricii, cum sine curuli magistratu res publica esset, coiere et interregem creavere. contentio, consulesne an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies conplures tenuit. interrex ac senatus consulum comitia, tri- 8 buni plebis et plebs tribunorum militum ut habeantur tendunt. vicerunt patres, quia et plebs patriciis seu hunc seu illum delatura honorem frustra certare supersedit et 9 principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio sua, quam quibus ut indigni praeterirentur. tribuni quoque plebi certamen sine effectu in beneficio apud primores patrum reliquere.

T. Quinctius Barbatus interrex consules creat Lucium 10 Papirium Mugilanum, L. Sempronium Atratinum. his consulibus cum Ardeatibus foedus renovatum est. idque monumenti est, consules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis neque in libris magistratuum inveniuntur: credo, quod tribuni militum initio anni fuerunt, 11 eo perinde ac si totum annum in imperio fuerint, suffectis iis consulibus praetermissa nomina consulum horum. Li- 12 cinius Macer auctor est, et in foedere Ardeatino et in linteis libris ad Monetae inventa. et foris, cum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

1 VIII. Hunc annum, seu tribunos modo seu tribunis suffectos consules quoque habuit, sequitur annus haud dubiis consulibus M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio 2 Capitolino quintum consule. idem hic annus censurae initium fuit, rei a parva origine ortae, quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae penes eam regimen, senatus equitumque centuriae, decoris dedecorisque discrimen sub dicione eius magistratus, publicorum ius privatorumque locorum vectigalia populi Ro- 3 mani sub nutu atque arbitrio essent. ortum autem initiumst rei, quod in populo per multos annos incenso neque differri census poterat neque consulibus, cum tot populorum bella imminerent, operae erat id negotium agere. 4 mentio inlata ad senatum est, rem operosam ac minime consularem suo proprio magistratu egere, cui scribarum ministerium custodiaeque (et) tabularum cura, cui arbi- 5 trium formulae censendi subiceretur. et patres quamquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in re publica essent, laeti accepere, id quod evenit futurum credo etiam rati, ut mox opes eorum, qui praeessent, ipsi 6 honori ius maiestatemque adicerent. et tribuni id quod tunc erat magis necessarium quam speciosi ministerii procurationem intuentes, ne in parvis quoque rebus incom- 7 mode adversarentur, haut sane tetendere. cum a primoribus civitatis spretus honor esset, Papirium Semproniumque, quorum de consulatu dubitabatur, ut eo magistratu parum solidum consulatum explerent, censui agendo populus suffragiis praefecit. censores ab re appellati sunt.

1 VIIII. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea veniunt pro veterrima societate renovatoque foedere re- 2 centi auxilium prope eversae urbi inplorantes; frui namque pace, optimo consilio cum populo Romano servata, per intestina arma non licuit. quorum causae atque initium 3 traditur ex certamine factionum ortum, quae fuerunt eruntque pluribus populis magis exitio quam bella externa, quam fames morbive quaeque alia in deum iras velut ultima publicorum malorum vertunt.

4 Virginem plebeii generis maxime forma notam petiere iuvenes, alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et

ipsi eiusdem corporis erant, nobilis alter, nulla re praeterquam forma captus. adiuvabant eum optumatium studia, per quae in domum quoque puellae certamen partium penetravit. nobilis superior iudicio matris esse, quae quam splendidissimis nuptiis iungi puellam volebat; tutores in ea quoque re partium memores ad suum tendere. cum res peragi intra parietes nequisset, ventum in ius est. postulatu audito matris tutorumque magistratus secundum parentis arbitrium dant ius nuptiarum. sed vis potentior fuit. namque tutores, inter suae partis homines de iniuria decreti palam in foro contionati, manu facta virginem ex domo matris rapiunt. adversus quos infestior coorta optumatium acies sequitur accensum iniuria iuvenem. fit proelium atrox. pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata ex urbe profecta, colle quodam capto in agros optumatium cum ferro ignique excursiones facit, urbem quoque, omni etiam experte ante certaminis multitudine opificum ad spem praedae evocata, obsidere parat. nec ulla species cladesque belli abest velut contacta civitate rabie duorum iuvenum funestas nuptias ex occasu patriae petentium. parum parti utrique domi armorum bellique est visum. optumates Romanos ad auxilium urbis obsessae, plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere. priores Volsci duce Aequo Cluilio Ardeam venere et moenibus hostium vallum obiecere. quod ubi Romam est nuntiatum, extemplo M. Geganius consul cum exercitu profectus tria milia passum ab hoste locum castris cepit praecipitique iam die curare corpora milites iubet. quarta deinde vigilia signa profert coeptumque opus adeo adproperatum est, ut sole orto Volsci firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos quam a se urbem viderent. et alia parte consul muro Ardeae brachium iniunxerat, qua ex oppido sui commeare possent.

X. Volscus imperator, qui ad eam diem non commeatu praeparato, sed ex populatione agrorum rapto in diem frumento aluisset militem, postquam saeptus vallo repente inops omnium rerum erat, ad conloquium consule evocato, si solvendae obsidionis causa venerit Romanus, abducturum se inde Volscos ait. adversus ea consul victis

condiciones accipiendas esse, non ferendas respondit, neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi Romani
3 suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. dedi imperatorem, arma poni iubet, fatentes victos se esse et imperio parere: aliter tam abeuntibus quam manentibus se hostem infensum victoriam potius ex Volscis quam pacem infidam Ro-
4 mam relaturum. Volsci exiguam spem in armis, alia undique abscisa, cum temptassent, praeter cetera adversa loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam, cum ab omni parte caederentur, ad preces a certamine versi dedito imperatore traditisque armis sub iugum missi cum singulis vestimentis ignominiae cladisque pleni
5 dimittuntur. et cum haud procul urbe Tusculo consedissent, vetere Tusculanorum odio inermes oppressi dede-
6 runt poenas vix nuntiis caedis relictis. Romanus Ardeae turbatas seditione res principibus eius motus securi percussis bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis composuit; demptamque iniuriam iudicii tanto beneficio populi Romani Ardeates credebant, senatui superesse aliquid ad delendum publicae avaritiae monimentum vide-
7 batur. consul triumphans in urbem redit Cluilio duce Volscorum ante currum ducto praelatisque spoliis, quibus dearmatum exercitum hostium sub iugum miserat.

8 Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus armati gloriam collegae, qua concordiae pacisque domesticam curam iura infimis summisque moderando ita tenuit, ut eum et patres severum consulem et plebs satis
9 comem crediderint. et adversus tribunos auctoritate plura quam certamine tenuit. quinque consulatus eodem tenore gesti vitaque omnis consulariter acta verendum paene ipsum magis quam honorem faciebant. eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus fuit.

1 XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum, Postu-
2 mum Aebutium Cornicinem. Fabius et Aebutius consules, quo maiori gloriae rerum domi forisque gestarum succedere se cernebant, maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus
3 in re praecipiti tanta foret cura subventum, eo inpensius, ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii,

senatus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo praesidii causa adversus Volscos scriberentur. hoc palam re- 4
latum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii rescindendi consilium initum. consenserant autem, ut multo maiore parte Rutulorum colonorum quam Romanorum scripta nec ager ullus divideretur nisi is, qui interceptus iudicio infami erat, nec ulli prius Romano ibi quam omnibus Rutulis divisus esset gleba ulla agri adsignaretur. sic ager ad Ardeates rediit. triumviri ad coloniam Ardeam 5
deducendam creati Agrippa Menenius, T. Cluilius Siculus, M. Aebutius Helva, qui praeter minime populare mini- 6
sterium agro adsignando sociis, quem populus Romanus suum iudicasset, cum plebem offendissent, ne primoribus quidem patrum satis accepti, quod nihil gratiae cuiusquam dederant, vexationes, ad populum iam die dicta ab tribu- 7
nis, coloni adscripti remanendo in colonia, quam testem integritatis iustitiaeque habebant, vitavere.

XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, 1
C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. ludi, ab 2
decemviris per secessionem plebis a patribus ex senatus consulto voti, eo anno facti sunt. causa seditionum nequi- 3
quam a Poetilio quaesita, qui tribunus plebis iterum ea ipsa 4
denuntiando factus neque ut de agris dividendis plebi referrent consules ad senatum pervincere potuit, et cum magno certamine obtinuisset, ut consulerentur patres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi, consules creari iussi sunt, ludibrioque erant minae tribuni denuntiantis se 5
dilectum inpediturum, cum quietis finitimis neque bello neque belli apparatu opus esset.

Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus Proculo 6
Geganio Macerino, L. Menenio Lanato consulibus multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis dulcedinem in cervices accepto. unum afuit bellum externum, quo si adgravatae res es- 7
sent, vix ope deorum omnium resisti potuisset. coepere a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit seu dulcedine contionum et urbis deserto agrorum cultu, nam utrumque traditur. et patres plebem desidem et tribuni plebis

nunc fraudem nunc neglegentiam consulum accusabant.
8 postremo perpulere plebem haud adversante senatu, ut L. Minucius praefectus annonae crearetur, felicior in eo magistratu ad custodiam libertatis futurus quam ad curationem ministerii sui, quamquam postremo annonae quoque levatae haud inmeritam et gratiam et gloriam tulit.
9 qui cum multis circa finitimos populos legationibus terra marique nequiquam missis, nisi quod ex Etruria haud ita multum frumenti advectum est, nullum momentum annonae fecisset et revolutus ad dispensationem inopiae profiteri cogendo frumentum et vendere, quod usu menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, criminando inde et obiciendo irae populi frumentarios, acerba in-
11 quisitione aperiret magis quam levaret inopiam, multi ex plebe spe amissa potius quam ut cruciarentur trahendo animam capitibus obvolutis se in Tiberim praecipitaverunt.

1 XIII. Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis temporibus praedives, rem utilem pessimo exemplo, peiore
2 consilio est adgressus. frumento namque ex Etruria privata pecunia per hospitum clientiumque ministeria coempto, quae, credo, ipsa res ad levandam publica cura annonam impedimento fuerat, largitiones frumenti facere instituit,
3 plebemque hoc munere delinitam, quacumque incederet, conspectus elatusque supra modum hominis privati secum trahere, haud dubium consulatum favore ac spe despon-
4 dentem. ipse, ut est humanus animus insatiabilis eo, quod fortuna spondet, ad altiora et non concessa tendere et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis patribus esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu consiliorum et certaminum, quod ingens exsudandum esset, praemium fore.

5 Iam comitia consularia instabant; quae res eum nec-
6 dum compositis maturisve satis consiliis oppressit. consul sextum creatus T. Quinctius Capitolinus, minime oportunus vir novanti res; collega additur ei Agrippa Mene-
7 nius, cui Lanato erat cognomen. et Lucius Minucius praefectus annonae seu refectus seu quoad res posceret in inmensum creatus; nihil enim constat nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magistratus praefecti nomen.

hic Minucius eandem rei publicae curationem agens, quam 8
Maelius privatim agendam susceperat, cum in utraque domo
genus idem hominum versaretur, rem conpertam ad sena-
tum refert, tela in domum Maelii conferri eumque contio- 9
nes domi habere ac non dubia regni consilia esse; tempus
agendae rei nondum stare, cetera iam convenisse et tri-
bunos mercede emptos ad prodendam libertatem et par-
tita ducibus multitudinis ministeria esse. serius se paene
quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset,
ea deferre.

Quae postquam sunt audita et undique primores patrum 10
et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones
coetusque plebis in privata domo passi essent fieri, et no-
vos consules, quod exspectassent, donec a praefecto annо-
nae tanta res ad senatum deferretur, quae consulem non
auctorem solum desideraret, sed etiam vindicem: tum 11
Quinctius consules inmerito increpari ait, qui constricti
legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis
nequaquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro
atrocitate vindicandam, quantum animi haberent. opus
esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque
legum vinclis. itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum, 12
ibi animum parem tantae potestati esse. adprobantibus
cunctis primo Quinctius abnuere et quid sibi vellent rogi-
tare, qui se aetate exacta tantae dimicationi obicerent.
dein, cum undique plus in illo senili animo non consilii 13
modo, sed etiam virtutis esse quam in omnibus aliis dice-
rent laudibusque haud inmeritis onerarent et consul nihil
remitteret, precatus tandem deos inmortales Cincinnatus, 14
ne senectus sua in tam trepidis rebus damno dedecorive
rei publicae esset, dictator a consule dicitur. ipse deinde
C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIIII. Postero die dispositis praesidiis cum in forum 1
descendisset conversaque in eum plebs novitate rei ac mi-
raculo esset et Maeliani atque ipse dux eorum in se inten-
tam vim tanti imperii cernerent, expertes consiliorum regni, 2
qui tumultus, quod bellum repens aut dictatoriam maiesta-
tem aut Quinctium post octogesimum annum rectorem rei
publicae quaesisset, rogitarent, missus ab dictatore Servilius 3

magister equitum ad Maelium 'vocat te' inquit 'dictator.' cum pavidus ille quid vellet quaereret Serviliusque causam dicendam esse proponeret crimenque a Minucio delatum ad senatum diluendum, tunc Maelius recipere se in catervam suorum et primum circumspectans tergiversari, postremo, cum apparitor iussu magistri equitum duceret, ereptus a circumstantibus fugiensque fidem plebis Romanae inplorare et opprimi se consensu patrum dicere, quod plebi benigne fecisset, orare, ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent neve ante oculos suos trucidari sinerent. haec eum vociferantem adsecutus Ahala Servilius obtruncat respersusque cruore obtruncati, stipatus caterva patriciorum iuvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum Maelium repulso apparitore concitantem multitudinem poenam meritam habere. tum dictator 'macte virtute,' inquit 'C. Servili, esto liberata re publica!'

XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta existimatione facti ad contionem vocare iussit et Maelium iure caesum pronuntiavit, etiam si regni crimine insons fuerit, qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non venisset. se ad causam cognoscendam consedisse, qua cognita habiturum fuisse Maelium similem causae fortunam; vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coercitum esse. nec cum eo tamquam cum cive agendum fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque, ex qua urbe reges exactos sciret eodemque anno sororis filios regis et liberos consulis, liberatoris patriae, propter pactionem indicatam recipiendorum in urbem regum a patre securi esse percussos, ex qua Conlatinum Tarquinium consulem nominis odio abdicare se magistratu atque exulare iussum, in qua de Spurio Cassio post aliquot annos propter consilia inita de regno supplicium sumptum, in qua nuper decemviros bonis, exilio, capite multatos ob superbiam regiam — in ea Sp. Maelius spem regni concepit. et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nullos honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere viam; sed tamen Claudios, Cassios consulatibus, decemviratibus suis maiorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Spurium Maelium,

cui tribunatus plebis magis optandus quam sperandus fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse libertatem se civium suorum emisse ciboque obiciendo ratum victorem finitimorum omnium populum in servitutem perlici posse, ut quem senatorem concoquere civitas vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis orti, recepti ad deos, insignia atque imperium habentem. non pro scelere id magis quam pro monstro habendum nec satis esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque, intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparentur bonaque contacta pretiis regni mercandi publicarentur. iubere itaque, quaestores vendere ea bona atque in publicum redigere. 7 8

XVI. Domum deinde, ut monumento area esset oppressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id Aequimaelium appellatum est. L. Minucius bove aurato extra portam trigeminam est donatus ne plebe quidem invita, quia frumentum Maelianum assibus in modios aestimatum plebi divisit. hunc Minucium apud quosdam auctores transisse a patribus ad plebem undecimumque tribunum plebis cooptatum seditionem motam ex Maeliana caede sedasse invenio. ceterum vix credibile est, numerum tribunorum patres augeri passos idque potissimum exemplum a patricio homine introductum; nec deinde id plebem concessum semel obtinuisse aut certe temptasse. sed ante omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Caecilius, Q. Iunius, Sex. Titinius soli ex collegio tribunorum neque tulerant de honoribus Minuci legem et criminari nunc Minucium nunc Servilium apud plebem querique indignam necem Maelii non destiterant. pervicerunt igitur, ut tribunorum militum potius quam consulum comitia haberentur, haut dubii, quin sex locis — tot enim iam creari licebat — et plebeii aliqui profitendo se ultores fore Maelianae caedis crearentur. 1 2 3 4 5 6

Plebs quamquam agitata multis eo anno et variis motibus erat, nec plures quam tres tribunos consulari potestate creavit et in his L. Quinctium Cincinnati filium, ex cuius dictaturae invidia tumultus quaerebatur. praela- 7 8

4 dii volunt, legatorum manibus dabo.' calcaribus subditis infesta cuspide in unum fertur hostem. quem cum ictum equo deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in
5 pedes excepit. adsurgentem ibi regem umbone resupinat, repetitumque saepius cuspide ad terram adfixit. tum exsangui detracta spolia, caputque abscisum victor spiculo gerens terrore caesi regis hostes fudit. ita equitum quo-
6 que fusa acies, quae una fecerat anceps certamen. dictator legionibus fugatis instat et ad castra conpulsos caedit. Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in montes. Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex agro Veien-
7 tano ingentem detulit praedam ad urbem. inter proelium et ad castra Romana pugnatum est adversus partem copiarum ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra mis-
8 sam. Fabius Vibulanus corona primum vallum defendit; intentos deinde hostes in vallum egressus dextra principali cum triariis repente invadit. quo pavore iniecto caedes minor, quia pauciores erant, fuga non minus trepida quam in acie fuit.

1 XX. Omnibus locis re bene gesta dictator senatus
2 consulto iussuque populi triumphans in urbem rediit. longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus spolia opima regis interfecti gerens. in eum milites carmina incondita
3 aequantes cum Romulo canere. spolia in aede Iovis Feretrii prope Romuli spolia, quae prima opima appellata sola ea tempestate erant, cum sollemni dedicatione dono fixit. averteratque in se a curru dictatoris civium ora et
4 celebritatis eius diei fructum prope solus tulerat. dictator coronam auream libram pondo ex publica pecunia populi iussu in Capitolio Iovi donum posuit.

5 Omnis ante me auctores secutus A. Cornelium Cossum tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii
6 templo intulisse exposui. ceterum, praeterquam quod ea rite opima spolia habentur, quae dux duci detraxit, nec ducem novimus nisi cuius auspicio bellum geritur, titulus ipse spoliis inscriptus illos meque arguit, consulem ea Cossum cepisse.

7 Hoc ego cum Augustum Caesarem, templorum omnium conditorem ac restitutorem, ingressum aedem Fere-

trii Iovis, quam vetustate dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum legisse audissem, prope sacrilegium ratus sum, Cosso spoliorum suorum Caesarem, ipsius templi auctorem, subtrahere testem. qui si ea in re 8
sit error, quod tam veteres annales quodque magistratum libri quos[que] linteos in aede repositos Monetae Macer Licinius citat identidem auctores, septimo post demum anno cum T. Quinctio Penno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio communis omnibus est. nam 9
etiam illud accedit, ne tam clara pugna in eum annum transferri posset, quod inbelle triennium ferme pestilentia inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit, adeo ut quidam annales velut funesti nihil praeter nomina consulum suggerant. tertius ab consulatu Cossi annus tribu- 10
num eum militum consulari potestate habet, eodem anno magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem edidit pugnam equestrem. ea libera coniectura est. sed, ut 11
ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet, cum auctor pugnae recentibus spoliis in sacra sede positis Iovem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens, haut spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cossum consulem scripserit.

XXI. M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso 1
consulibus exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti, praedae abactae hominum pecorumque. hostis in agris 2
nusquam inventus neque pugnandi copia facta. urbes tamen non obpugnatae, quia pestilentia populum invasit. et seditiones domi quaesitae sunt nec motae tamen ab 3
Sp. Maelio tribuno plebis, qui favore nominis moturum se aliquid ratus et Minucio diem dixerat et rogationem de publicandis bonis Servili Ahalae tulerat, falsis criminibus 4
a Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio caedem civis indemnati obiciens. quae vaniora ad populum ipso auctore fuere. ceterum magis vis morbi ingravescens 5
curae erat terroresque ac prodigia, maxime quod crebris motibus terrae ruere in agris nuntiabantur tecta. obsecratio itaque a populo duumviris praeeuntibus est facta.

Pestilentior inde annus C. Iulio iterum et L. Verginio 6
consulibus tantum metum vastitatis in urbe agrisque fecit,

ut non modo praedandi causa quisquam ex agro Romano non exiret bellive inferendi memoria patribus aut plebi
7 esset, sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido aut montibus aut muris tenuerant, populabundi descenderent
8 in agrum Romanum. deinde Veientium exercitu accito — nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum neque clade Romanorum neque sociorum precibus potuere — duo populi transiere Anienem atque haut procul Collina porta
9 signa habuere. trepidatum itaque non in agris magis quam in urbe est. Iulius consul in aggere murisque explicat copias, a Verginio senatus in aede Quirini consulitur. dictatorem dici Q. Servilium placet, cui Prisco
10 alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Verginius dum collegam consuleret moratus, permittente eo nocte dictatorem dixit. is sibi magistrum equitum Postumum Aebutium Helvam dicit.

1 XXII. Dictator omnes luce prima extra portam Collinam adesse iubet. quibuscumque vires subpetebant ad arma ferenda praesto fuere. signa ex aerario prompta
2 feruntur ad dictatorem. quae cum agerentur, hostes in loca altiora concessere. eo dictator agmine infesto subit nec procul Nomento signis conlatis fudit Etruscas legiones; conpulit inde in urbem Fidenas valloque circumdedit.
3 sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita neque in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiae quoque abunde ex ante convecto
4 sufficiebat. ita expugnandi pariter cogendique ad deditionem spe amissa, dictator in locis propter propinquitatem notis ab aversa parte urbis maxime neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit.
5 ipse diversissimis locis subeundo ad moenia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu operis hostes averte-
6 bat, donec perfosso a castris monte erecta in arcem via est intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit.

7 Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus censores villam publicam in campo Martio probaverunt, ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos 1
Iulium tertium, Verginium iterum apud Macrum Licinium
invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M. Manlium et 2
Q. Sulpicium consules in eum annum edunt. ceterum in
tam discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos
auctores profitentur: neuter, tribunos militum eo anno
fuisse, traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio 3
libros haut dubie sequi linteos placet et Tubero incertus
veri est. sed inter cetera vetustate inconperta hoc quoque
in incerto positum.

Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas non 4
Veientibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam
Faliscis memoria initi primo cum his belli, quamquam re-
bellantibus non adfuerant. igitur cum duae civitates legatis 5
circa duodecim populos missis impetrassent, ut ad Vol-
tumnae fanum indiceretur omni Etruriae concilium, velut
magno inde tumultu inminente senatus Mam. Aemilium
dictatorem iterum dici iussit. ab eo A. Postumius Tuber- 6
tus magister equitum est dictus, bellumque tanto maiore
quam proximo conatu apparatum est, quanto plus erat ab
omni Etruria periculi quam ab duobus populis fuerat.

XXIIII. Ea res aliquanto exspectatione omnium tran- 1
quillior fuit. itaque cum renuntiatum a mercatoribus esset, 2
negata Veientibus auxilia iussosque suo consilio bellum
initum suis viribus exsequi nec adversarum rerum quaerere
socios, cum quibus spem integram communicati non sint,
tum dictator, ne nequiquam creatus esset, materia quae- 3
rendae bello gloriae adempta in pace aliquid operis edere,
quod monumentum esset dictaturae, cupiens, censuram
minuere parat, seu nimiam potestatem ratus, seu non tam
magnitudine honoris quam diuturnitate offensus. contione 4
itaque advocata rem (publicam) foris gerendam ait tuta-
que omnia praestanda deos inmortales suscepisse; se, quod
intra muros agendum esset, libertati populi Romani con-
sulturum. maximam autem eius custodiam esse, si magna
imperia diuturna non essent et temporis modus inponere-
tur, quibus iuris inponi non posset. alios magistratus an- 5
nuos esse, quinquennalem censuram. grave esse isdem
per tot annos magna parte vitae obnoxios vivere. se legem

laturum, ne plus quam annua ac semenstris censura esset.
6 consensu ingenti populi legem postero die pertulit et 'ut
re ipsa' inquit 'sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non
7 placeant imperia, dictatura me abdico.' deposito suo magistratu, modo aliorum magistratui inposito, fine alteri, cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est reductus. censores aegre passi Mamercum, quod magistratum populi Romani minuisset, tribu moverunt octipli-
8 catoque censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt, causam potius notae intuentem quam ignominiam; primores patrum, quamquam deminutum censurae ius noluissent, exemplo acerbitatis censoriae offensos, quippe cum se quisque diutius ac saepius subiectum censoribus fore cerneret quam censuram gesturum.
9 populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius auctoritate praeterquam ipsius Mamerci deterreri quiverit.

1 XXV. Tribuni plebi adsiduis contionibus prohibendo consularia comitia, cum res prope ad interregnum perducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari
2 potestate crearentur. victoriae praemium quod petebatur, ut plebeius crearetur, nullus fuit: omnes patricii creati sunt: M. Fabius Vibulanus, M. Foslius, L. Sergius Fidenas.
3 Pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit. aedis Apollini pro valetudine populi vota est. multa duumviri ex libris placandae deum irae avertendaeque a populo pestis
4 causa fecere: magna tamen clades in urbe agrisque promiscue hominum pecorumque pernicie accepta. famem cultoribus agrorum timentes in Etruriam Pomptinumque agrum et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti causa misere. consularium comitiorum nulla mentio habita
5 est; tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati sunt: L. Pinarius Mamercus, L. Furius Medullinus, Sp. Postumius Albus.
6 Eo anno vis morbi levata neque a penuria frumenti,
7 quia ante provisum erat, periculum fuit. consilia ad movenda bella in Volscorum Aequorumque conciliis et in
8 Etruria ad fanum Voltumnae agitata. ibi prolatae in annum res decretoque cautum, ne quod ante concilium fieret,

nequiquam Veiente populo querente, eandem, qua Fidenae deletae sint, inminere Veiis fortunam.

Interim Romae principes plebis, iam diu nequiquam 9
imminentes spei maioris honoris, dum foris otium esset, coetus indicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta 10
consilia agitare, queri, se a plebe adeo spretos, ut, cum per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur, nulli umquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. mul- 11
tum providisse suos maiores, qui caverint, ne cui patricio plebeii magistratus paterent — aut patricios habendos fuisse tribunos plebi: adeo se suis etiam sordere nec a plebe minus quam a patribus contemni. alii purgare ple- 12
bem, culpam in patres vertere: eorum ambitione artibusque fieri, ut obsaeptum plebi sit ad honorem iter. si plebi respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem eam suorum inituram suffragia esse et parto auxilio imperium quoque adsciturum.

Placet, tollendae ambitionis causa tribunos legem pro- 13
mulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa. parva nunc res et vix serio agenda videri possit, quae tunc ingenti certamine patres ac plebem accendit. vicere tamen tribuni, ut legem perferrent, appa- 14
rebatque, inritatis animis plebem ad suos studia inclinaturam. quae ne libera essent, senatus consultum factum est, ut consularia comitia haberentur.

XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et Vol- 1
scis Latini atque Hernici nuntiarent. T. Quinctius L. 2
filius Cincinnatus — eidem et Penno cognomen additur — et Gnaeus Iulius Mento consules facti. nec ultra terror belli est dilatus. lege sacrata, quae maxima apud eos vis 3
cogendae militiae erat, dilectu habitō utrimque validi exercitus profecti in Algidum convenere ibique seorsum Aequi 4
seorsum Volsci castra communivere intentiorque quam umquam ante muniendi exercendique militem cura ducibus erat. eo plus nuntii terroris Romam adtulere. senatui dictatorem dici placuit, quia etsi saepe victi populi, maiore 5
tamen conatu quam alias umquam rebellarent; et aliquantum Romanae iuventutis morbo absumptum erat. ante 6
omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et cer-

tamina in consiliis omnibus terrebant. sunt qui male pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint, eamque
7 causam dictatoris creandi fuisse. illud satis constat, ad alia discordes in uno adversus patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dictatorem; donec, cum alia aliis terribiliora adferrentur nec in auctoritate senatus consules essent, Q. Servilius Priscus summis honoribus egregie
8 usus 'vos,' inquit 'tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum est, senatus appellat, ut in tanto discrimine rei publicae dictatorem dicere consules pro potestate vestra
9 cogatis.' qua voce audita occasionem oblatam rati tribuni augendae potestatis secedunt proque collegio pronuntiant, placere consules senatui dicto audientes esse; si adversus consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincla se
10 duci eos iussuros. consules ab tribunis quam ab senatu vinci maluerunt, proditum a patribus summi imperii ius datumque sub iugum tribuniciae potestati consulatum memorantes, si quidem cogi aliquid pro potestate ab tribuno consules et — quo quid ulterius privato timendum foret? —
11 in vincla etiam duci possent. sors ut dictatorem diceret, nam ne id quidem inter collegas convenerat, T. Quinctio evenit. is A. Postumium Tubertum socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit. ab eo L. Iulius
12 magister equitum est dictus. simul edicitur et iustitium neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari. cognitio vacantium militiae munere post bellum differtur. ita dubii quoque inclinant ad nomina danda. et Hernicis Latinisque milites imperati. utrimque enixe oboeditum dictatori est.

1 XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta; relictoque Cn. Iulio consule ad praesidium urbis et L. Iulio magistro equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in castris, moraretur, dictator praeeunte A. Cornelio
2 pontifice maximo ludos magnos tumultus causa vovit, profectusque ab urbe diviso cum Quinctio consule exercitu
3 ad hostes pervenit. sicut bina castra hostium parvo inter se spatio distantia viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste, dictator Tusculo, consul Lanuvio propio-
4 rem locum castris ceperunt. ita quattuor exercitus totidem

munimenta planitiem in medio non parvis modo excursionibus ad proelia, sed vel ad explicandas utrimque acies satis patentem habebant. nec ex quo castris castra conlata sunt cessatum a levibus proeliis est, facile patiente dictatore, conferendo vires spem universae victoriae temptato paulatim eventu certaminum suos praecipere. itaque hostes, nulla in proelio iusto relicta spe, noctu adorti castra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt. clamor subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit. ubi praesenti ope res egebant, consul nec animo defecit nec consilio; pars militum portarum stationes firmat, pars corona vallum cingunt. in alteris apud dictatorem castris quo minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus facto sit. missum extemplo ad castra subsidium, cui Sp. Postumius Albus legatus praeficitur; ipse parte copiarum parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu petit, unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q. Sulpicium legatum praeficit castris, M. Fabio legato adsignat equites, nec ante lucem movere iubet manum inter nocturnos tumultus moderatu difficilem. omnia, quae vel alius imperator prudens et inpiger in tali re praeciperet ageretque, praecipit ordine atque agit: illud eximium consilii animique specimen et neutiquam volgatae laudis, quod ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus delectis misit. qui postquam intentos homines in eventum periculi alieni pro se incautos neglectis vigiliis stationibusque est adortus, prius paene cepit castra quam obpugnari hostes satis scirent. inde fumo, ut convenerat, datum signum ubi conspectum ab dictatore est, exclamat, capta hostium castra, nuntiarique passim iubet.

XXVIII. Et iam luciscebat omniaque sub oculis erant. et Fabius cum equitatu impetum dederat et consul eruptionem e castris in trepidos iam hostes fecerat: dictator autem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus, circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque. circumventi igitur iam in medio ad unum omnes poenas re-

bellionis dedissent, ni Vettius Messius ex Volscis, nobilior vir factis quam genere, iam orbem volventes suos in-
4 crepans clara voce 'hic praebituri' inquit 'vos telis hostium estis indefensi, inulti? quid igitur arma habetis aut quid ultro bellum intulistis, in otio tumultuosi, in bello segnes? quid hic stantibus spei est? an deum aliquem protecturum vos rapturumque hinc putatis? ferro via facienda est.
5 hac, qua me praegressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, coniuges, liberos estis, ite mecum. non murus nec vallum, sed armati armatis obstant. virtute pares, necessitate, quae ultimum ac maximum telum est,
6 superiores estis.' haec locutum exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti dant inpressionem, qua Postumius Albus cohortes obiecerat, et moverunt victorem, donec dictator pedem iam referentibus suis advenit eoque
7 omne proelium versum est. uni viro Messio fortuna hostium innititur. multa utrimque vulnera, multa passim caedes est. iam ne duces quidem Romani incruenti pu-
8 gnant. unus Postumius ictus saxo perfracto capite acie excessit. non dictatorem umerus vulneratus, non Fabium prope adfixum equo femur, non brachium abscisum consulem ex tam ancipiti proelio summovit.

1 XXVIIII. Messium impetus per stratos caede hostes cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad castra Vol-
2 scorum, quae nondum capta erant. eodem omnis acies inclinatur. consul effusos usque ad vallum persecutus ipsa castra vallumque adgreditur. eodem et dictator alia parte copias admovet. non segnior oppugnatio est quam pugna
3 fuerat. consulem signum quoque intra vallum iniecisse ferunt, quo milites acrius subirent, repetendoque signo primam inpressionem factam. et dictator proruto vallo iam
4 in castra proelium intulerat. tum abici passim arma ac dedi hostes coepti; castrisque et his captis hostes praeter senatores omnes venumdati sunt. praedae pars sua cognoscentibus Latinis atque Hernicis reddita, partem sub hasta dictator vendidit; praepositoque consule castris ipse trium-
5 phans invectus urbem dictatura se abdicavit. egregiae dictaturae tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod occasione bene pugnandi captus iniussu

discesserit praesidio, victorem securi percussum tradunt. nec libet credere — et licet in variis opinionibus — et argumento est, quod imperia Manliana, non Postumiana appellata sint, quem qui prior auctor tam saevi exempli foret occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. Imperioso quoque Manlio cognomen inditum, Postumius nulla tristi nota est insignitus. 6

Cn. Iulius consul aedem Apollinis absente collega sine sorte dedicavit. aegre id passus Quinctius cum dimisso exercitu in urbem redisset, nequiquam in senatu est conquestus. 7

Insigni magnis rebus anno additur nihil tum ad rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exercitum traiecere. 8

XXX. Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum consulari potestate crearentur, nec obtineri potuit. consules fiunt L. Papirius Crassus, L. Iulius. Aequorum legati foedus ab senatu cum petissent et pro foedere deditio ostentaretur, indutias annorum octo impetraverunt. Volscorum res super acceptam in Algido cladem pertinaci certamine inter pacis bellique auctores in iurgia et seditiones versa. undique otium fuit Romanis. legem de multarum aestimatione pergratam populo cum ab tribunis parari consules unius ex collegio proditione excepissent, ipsi praeoccupaverunt ferre. 1 2 3

Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostius Lucretius Tricipitinus. nihil dignum dictu actum iis consulibus. secuti eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum. Veientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. fama fuit, quosdam ex Fidenatium iuventute participes eius populationis fuisse, cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Servilio et Mam. Aemilio permissa. quidam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis afuissent, parum constabat. colonorum additus numerus agerque his bello interemptorum adsignatus. siccitate eo anno plurimum laboratum est, nec caelestes modo defuerunt aquae, sed terra quoque ingenito umore egens vix ad perennes suffecit amnes. defectus alibi aquarum circa 4 5 6 7 8

bus scelus legatorum contra ius gentium interfectorum, caedem in pace Fidenatium colonorum, indutias ruptas,
6 septimam infelicem defectionem, arma caperent. simul castra castris coniunxissent, satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex ignominia exercitus Ro-
7 mani gaudium fore et populum Romanum intellecturum, quanto melius de re publica meriti sint, qui se dictatorem tertium dixerint, quam (eos) qui ob ereptum censurae regnum labem secundae dictaturae suae inposuerint.
8 Votis deinde nuncupatis profectus mille et quingentos passus citra Fidenas castra locat, dextra montibus, laeva
9 Tiberi amne saeptus. T. Quinctium Pennum legatum occupare montes iubet occultumque id iugum capere, quod
10 ab tergo hostibus foret. ipse postero die, cum Etrusci pleni animorum ab pristini diei meliore occasione quam pugna in aciem processissent, cunctatus parumper, dum speculatores referrent, Quinctium evasisse in iugum propinquum arci Fidenarum, signa profert peditumque aciem instructam
11 pleno gradu in hostem inducit. magistro equitum praecipit, ne iniussu pugnam incipiat: se, cum opus sit equestri auxilio, signum daturum, tum ut memor regiae pugnae, memor opimi doni Romulique ac Iovis Feretrii rem gereret.
12 legiones impetu ingenti confligunt. Romanus odio accensus, inpium Fidenatem, praedonem Veientem ruptores indutiarum, cruentos legatorum infanda caede, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios, inbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium explet.
1 XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem, cum repente patefactis Fidenarum portis nova erumpit acies
2 inaudita ante id tempus invisitataque: ignibus armata ingens multitudo facibusque ardentibus tota conlucens velut fanatico instincta cursu in hostem ruit formaque insolitae
3 pugnae Romanos parumper exterruit. tum dictator magistro equitum equitibusque, tum ex montibus Quinctio accito proelium ciens, ipse in sinistrum cornu, quod incendio similius quam proelio territum cesserat flammis,
4 accurrit, claraque voce 'fumone victi' inquit 'velut examen apium, loco vestro exacti inermi cedetis hosti? non ferro extinguitis ignes? non faces has ipsas pro se quisque, si

igni, non telis pugnandum est, ereptas ultro inferetis? agite, nominis Romani ac virtutis patrum vestraeque memores vertite incendium hoc in hostium urbem et suis flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis placare non potuistis. legatorum hoc vos vestrorum colonorumque sanguis vastatique fines monent.' ad imperium dictatoris mota cuncta acies. faces partim emissae excipiuntur, partim vi eripiuntur; utraque acies armatur igni. magister equitum et ipse novat pugnam equestrem. frenos ut detrahant equis imperat; et ipse princeps calcaribus subditis evectus effreno equo in medios ignes infertur, et alii concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. pulvis elatus mixtusque fumo lucem ex oculis virorum equorumque aufert. ea quae militem terruerat species nihil terruit equos. ruinae igitur similem stragem eques, quacumque pervaserat, dedit. clamor deinde accidit novus; qui cum utramque mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, Quinctium legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse redintegrato clamore infert acrius signa. cum duae acies duo diversa proelia circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo urgerent neque in castra retro neque in montes — inde se novus hostis obiecerat — iter fugae esset et equitem passim liberis frenis distulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim effusi petunt, Fidenatium qui supersunt ad urbem Fidenas tendunt. infert pavidos fuga in mediam caedem; obtruncantur in ripis; alios in aquam conpulsos gurgites ferunt, etiam peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant, pauci ex multis tranant. alterum agmen fertur per castra in urbem. eadem et Romanos sequentes impetus rapit, Quinctium maxime et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum ad laborem militem, quia ultimo proelio advenerat. 5 6 7 8 9 10 11 12

XXXIIII. Hi postquam mixti hostibus portam intravere, in muros evadunt suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. quod ubi dictator conspexit — iam enim et ipse in deserta hostium castra penetraverat — cupientem militem discurrere ad praedam spe iniecta maioris in urbe praedae ad portam ducit receptusque intra muros in arcem, quo ruere fugientium turbam videbat, pergit. nec 1 2 3

minor caedes in urbe quam in proelio fuit, donec abiectis armis nihil praeter vitam petentes dictatori deduntur.
4 urbs, castra diripiuntur. postero die, singulis captivis ab equite ad centurionem sorte ductis et quorum eximia virtus fuerat binis, aliis sub corona venundatis, exercitum victorem opulentumque praeda triumphans dictator
5 Romam reduxit, iussoque magistro equitum abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat die sexto decimo reddito in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus acce-
6 perat. classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus quidam in annales retulere, rem aeque difficilem atque incredibilem, nec nunc lato satis ad hoc amne et
7 tum aliquanto, ut a veteribus accepimus, artiore, nisi in traiectu forte fluminis prohibendo aliquarum navium concursum in maius, ut fit, celebrantes navalis victoriae vanum titulum appetivere.

1 XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari potestate habuit A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Horatium Bar-
2 batum. Veientibus annorum viginti indutiae datae et Aequis triennii, cum plurium annorum petissent. et a seditionibus urbanis otium fuit.

3 Annum insequentem, neque bello foris neque domi seditione insignem, ludi bello voti celebrem et tribunorum
4 militum apparatu et finitimorum concursu fecere. tribuni consulari potestate erant [Ap.] Claudius Crassus, Spurius Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex. Iulius Iulus. spectaculum comitate etiam hospitium, ad quam consen-
5 sum erat consilio publico, advenis gratius fuit. post ludos contiones seditiosae tribunorum plebi fuerunt obiurgantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos odissent,
6 stupens in aeterno se ipsa teneret servitio et non modo ad spem consulatus in partem revocandam aspirare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis, quae communia essent comitia patrum ac plebis, aut sui aut
7 suorum meminisset. desineret ergo mirari, cur nemo de commodis plebis ageret. eo inpendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur; nihil non adgressuros homines, si magna conatis magna praemia pro-

ponantur. ut quidem aliquis tribunus plebis ruat caecus 8
in certamina periculo ingenti, fructu nullo, ex quibus pro
certo habeat, patres, adversus quos tenderet, bello inex-
piabili se persecuturos, aput plebem, pro qua dimicaverit,
nihilo se honoratiorem fore, neque sperandum neque po-
stulandum esse. magnos animos magnis honoribus fieri. 9
neminem se plebeium contempturum, ubi contemni desis-
sent. experiundam rem denique in uno aut altero esse,
sitne aliqui plebeius ferendo magno honori an portento
simile miraculoque sit, fortem ac strenuum virum aliquem
existere ortum ex plebe. summa vi expugnatum esse, ut 10
tribuni militum consulari potestate et ex plebe crearentur.
petisse viros domi militiaeque spectatos: primis annis sug-
gillatos, repulsos risui patribus fuisse, desisse postremo
praebere ad contumeliam os. nec se videre, cur non lex 11
quoque abrogetur, qua id liceat, quod numquam futurum
sit: minorem quippe ruborem fore in iuris iniquitate quam
si per indignitatem ipsorum praetereantur.

XXXVI. Huius generis orationes cum adsensu audi- 1
tae incitavere quosdam ad petendum tribunatum militum,
alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu
profitentem. agri publici dividendi coloniarumque dedu- 2
cendarum ostentatae spes et vectigali possessoribus agro-
rum inposito in stipendium militum erogandi aeris. captа- 3
tum deinde tempus ab tribunis militum, quo per discessum
hominum ab urbe, cum patres clandestina denuntiatione
revocati ad diem certam essent, senatus consultum fieret
absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in Herni- 4
corum agros praedatum exisse fama esset, ad rem inspi-
ciendam tribuni militum proficiscerentur consulariaque co-
mitia haberentur. profecti Ap. Claudium filium decemviri 5
praefectum urbis relinquunt, inpigrum iuvenem et iam
inde ab incunabulis inbutum odio tribunorum plebisque.
tribuni plebi nec cum absentibus iis, qui senatus consul-
tum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod conten-
derent fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atra- 1
tinus, Q. Fabius Vibulanus. peregrina res, sed memoria
digna traditur eo anno facta, Vulturnum Etruscorum urbem,

quae nunc Capua est, ab Samnitibus captam, Capuamque ab duce eorum Capye vel, quod propius vero est, a
2 campestri agro appellatam. cepere autem prius bello fatigatis Etruscis in societatem urbis agrorumque accepti, deinde festo die gravis somno epulisque incolas veteres novi coloni nocturna caede adorti.
3 His rebus actis consules ii, quos diximus, idibus De-
4 cembribus magistratum occepere. iam non solum, qui ad id missi erant, retulerant, inminere Volscum bellum, sed legati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, non ante umquam Volscos nec ducibus legendis nec exercitui scri-
5 bendo intentiores fuisse: vulgo fremere, aut in perpetuum arma bellumque oblivioni danda iugumque accipiendum aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtute nec
6 patientia nec disciplina rei militaris cedendum esse. haut vana adtulere, sed nec perinde patres moti sunt et C. Sempronius, cui ea provincia sorti evenit, tamquam constantissimae rei, fortunae fretus, quod victoris populi adversus victos dux esset, omnia temere ac neglegenter
7 egit, adeo ut disciplinae Romanae plus in Volsco exercitu quam in Romano esset. ergo fortuna, ut saepe alias,
8 virtutem est secuta. primo proelio, quod ab Sempronio incaute inconsulteque conmissum est, non subsidiis fir-
9 mata acie, non equite apte locato concursum est. clamor indicium primum fuit, qua res inclinatura esset, excitatior crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, inpar, segnius saepe iteratus incerto clamore prodidit pa-
10 vorem animorum. eo ferocior inlatus hostis urgere scutis, micare gladiis. altera ex parte nutant circumspectantibus
11 galeae et incerti trepidant adplicantque se turbae. signa nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur. nondum fuga certa, nondum victoria erat. tegi magis Romanus quam pugnare: Volscus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium videre quam fugae.
1 XXXVIII. Iam omnibus locis ceditur nequiquam
2 Sempronio consule obiurgante atque hortante. nihil nec imperium nec maiestas valebat, dataque mox terga hostibus forent, ni Sex. Tempanius decurio equitum labante

iam re praesenti animo subvenisset. qui cum magna voce exclamasset, ut equites, qui salvam rem publicam vellent esse, ex equis desilirent, omnium turmarum equitibus velut ad consulis imperium motis 'nisi haec' inquit 'parmata cohors sistit impetum hostium, actum de imperio est. sequimini pro vexillo cuspidem meam, ostendite Romanis Volscisque, neque equitibus vobis ullos equites nec peditibus esse pedites pares.' cum clamore conprobata adhortatio esset, vadit alte cuspidem gerens. quacumque incedunt, vi viam faciunt, eo se inferunt obiectis parmis, ubi suorum plurimum laborem vident. restituitur omnibus locis pugna, in quae eos inpetus tulit, nec dubium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia possent, terga daturi hostes fuerint.

XXXVIIII. Et cum iam parte nulla sustinerentur, dat signum Volscus imperator, ut parmatis, novae cohorti hostium, locus detur, donec impetu inlati ab suis excludantur. quod ubi est factum, interclusi equites nec perrumpere eadem, qua transierant, posse, ibi maxime confertis hostibus, quaqua viam fecerant, et consul legionesque Romanae, cum, quod tegumen modo omnis exercitus fuerat, nusquam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos opprimeret hostis, tendunt in quemcumque casum. diversi Volsci hinc consulem ac legiones sustinere, altera fronte instare Tempanio atque equitibus; qui cum saepe conati nequissent perrumpere ad suos, tumulo quodam occupato in orbem se tutabantur, nequaquam inulti. nec pugnae finis ante noctem fuit. consul quoque nusquam remisso certamine, dum quicquam superfuit lucis, hostem tenuit. nox incertos diremit, tantusque ab inprudentia eventus utraque castra tenuit pavor, ut relictis sauciis et magna parte inpedimentorum ambo pro victis exercitus se in montes proximos reciperent. tumulus tamen circumsessus ultra mediam noctem est. quo cum circumsedentibus nuntiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos et ipsi, qua quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius metu insidiarum suos ad lucem tenuit. degressus deinde ipse cum paucis speculatum cum ab sauciis hostibus scisciscitando comperisset, castra Volscorum deserta esse, laetus

ab tumulo suos devocat et in castra Romana penetrat.
9 ubi cum vasta desertaque omnia atque eandem quam apud hostes foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus error reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum, ignarus, quam regionem consul petisset, ad urbem proximis itineribus pergit.

1 XXXX. Iam eo fama pugnae adversae castrorumque desertorum perlata erat et ante omnia deplorati erant equi-
2 tes non privato magis quam publico luctu Fabiusque consul terrore urbi quoque iniecto stationem ante portas agebat, cum equites procul visi non sine terrore ab ducibus, quinam essent, mox cogniti tantam ex metu laetitiam fecere, ut clamor urbem pervaderet gratulantium, salvos
3 victoresque redisse equites, et ex maestis paulo ante domibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias pavidaeque matres ac coniuges, oblitae prae gaudio decoris, obviam agmini occurrerent, in suos quaeque simul corpore atque animo vix prae gaudio compote effusae.
4 tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixerant, quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset, occasio visa est per recens odium Semproni consulis re-
5 novandae in eos invidiae. itaque advocata contione cum proditam Veiis rem publicam esse ab ducibus, proditum deinde, quia illis inpune fuerit, in Volscis ab consule exercitum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta
6 foede castra vociferati essent, C. Iunius unus ex tribunis Tempanium equitem vocari iussit coramque ei 'Sexte Tempani,' inquit 'quaero de te, arbitrerisne, Gaium Sempronium consulem aut in tempore pugnam inisse aut firmasse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum officio?
7 et tune ipse victis legionibus Romanis tuo consilio equitem ad pedes deduxeris restituerisque pugnam? excluso deinde ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse
8 subvenerit aut miserit praesidium? postero denique die ecquid praesidi usquam habueris an tu cohorsque in castra vestra virtute perruperitis, ecquem in castris consulem, ecquem exercitum inveneritis an deserta castra, relictos
9 saucios milites? haec pro virtute tua fideque, qua una hoc bello res publica stetit, dicenda tibi sunt hodie, deni-

que ubi C. Sempronius, ubi legiones nostrae sint, desertus sis an deserueris consulem exercitumque, victi denique simus an vicerimus?'

XXXXI. Adversus haec Tempani oratio incompta fuisse dicitur, ceterum militariter gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno laeta. quanta prudentia rei bellicae in C. Sempronio esset, non militis de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse, cum eum comitiis consulem legeret. itaque ne ab se imperatoria consilia neu consulares artes exquirerent, quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis essent; sed quod viderit, referre posse. vidisse autem se, priusquam ab acie intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem, adhortantem inter signa Romana telaque hostium versantem. postea se a conspectu suorum ablatum ex strepitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extractum certamen; nec ad tumulum, quem ipse tenuerat, prae multitudine hostium credere perrumpi potuisse. exercitus ubi esset, se nescire: arbitrari, velut ipse in re trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic consulem servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse. nec Volscorum meliores res esse credere quam populi Romani: fortunam noctemque omnia erroris mutui inplesse. precantemque deinde, ne se fessum labore ac volneribus tenerent, cum ingenti laude non virtutis magis quam moderationis dimissum.

Cum haec agerentur, iam consul via Labicana ad fanum Quietis erat. eo missa plaustra iumentaque alia ab urbe exercitum adfectum proelio ac via nocturna excepere. paulo post in urbem est ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam quam Tempanium meritis laudibus ferens. maestae civitati ab re male gesta et iratae ducibus M. Postumius reus obiectus, qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem milibus aeris gravis damnatur. T. Quinctium collegam eius, quia et in Volscis consul auspicio dictatoris Postumi Tuberti et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Aemili res prospere gesserat, totam culpam eius temporis in praedamnatum collegam transferentem omnes tribus absolverunt. profuisse ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactae

iam aetatis Capitolinus Quinctius suppliciter orans, ne se brevi reliquo vitae spatio tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

1 XXXXII. Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempanium, A. Sellium, Sex. Antistium et Sp. Icilium fecit, quos et pro centurionibus sibi praefecerant Tempanio auc-
2 tore equites. senatus, cum odio Semproni consulare nomen offenderet, tribunos militum consulari potestate creari iussit. creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papirius Mugilanus.

3 Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio consuli anni prioris diem dixit. quem cum quattuor collegae inspectante populo Romano orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil praeter fortunam
4 reprehendi posset, vexaret, aegre Hortensius pati, temptationem eam credens esse perseverantiae suae, nec precibus tribunorum, quae in speciem modo iactentur, sed auxilio
5 confidere reum. itaque modo ad eum conversus, ubi illi patricii spiritus, ubi subnixus et fidens innocentiae animus esset, quaerebat: sub tribunicia umbra consularem virum
6 delituisse; modo ad collegas: 'vos autem, si reum perago, quid acturi estis? an erepturi ius populo et eversuri tribu-
7 niciam potestatem pl[ebeii]?' cum illi et de Sempronio et de omnibus summam populi Romani potestatem esse dicerent, nec se iudicium populi tollere aut velle aut posse; sed si preces suae pro imperatore, qui sibi parentis esset
8 loco, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos: tum Hortensius 'non videbit' inquit 'plebs Romana sordidatos tribunos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus, ut tam carus esset militibus.'
9 nec pietas quattuor tribunorum quam Hortensi tam placabile ad iustas preces ingenium pariter plebi patribusque gratius fuit.

10 Non diutius fortuna Aequis indulsit, qui ambiguam victoriam Volscorum pro sua amplexi fuerant.

1 XXXXIII. Proximo anno N. Fabio Vibulano, T. Quinctio Capitolini filio Capitolino consulibus ductu Fabi, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum memoratu
2 actum. cum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi,

turpi fuga funduntur haud magno consulis decore. itaque triumphus negatus, ceterum ob Sempronianae cladis levatam ignominiam ut ovans urbem intraret concessum est.

Quemadmodum bellum minore quam timuerant dimi- 3
catione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles discordiarum inter plebem ac patres exorta est, coepta ab duplicando quaestorum numero. quam rem 4
— praeter duos urbanos quaestores duo ut consulibus ad ministeria belli praesto essent — a consulibus relatam cum et patres summa ope adprobassent, (a consulibus) tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quaestorum — nam ad id tempus patricii creati erant — ex plebe fieret. adver- 5
sus quam actionem primo et consules et patres summa ope adnisi sunt: concedendo deinde, ut quemadmodum in tribunis consulari potestate creandis usi sunt, adaeque in quaestoribus liberum esset arbitrium populi, cum parum proficerent, totam rem de augendo quaestorum numero omittunt. excipiunt omissam tribuni aliaeque subinde, in- 6
ter quas et agrariae legis, seditiosae actiones existunt; propter quos motus cum senatus consules quam tribunos creari mallet neque posset per intercessiones tribunicias senatus consultum fieri, res (publica) a consulibus ad in- 7
terregnum, neque id ipsum — nam coire patricios tribuni prohibebant — sine certamine ingenti, redit.

Cum pars maior insequentis anni per novos tribunos 8
plebi et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricios coire ad prodendum interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatus consultum de comitiis consularibus faceret, postremo L. 9
Papirius Mugilanus proditus interrex castigando nunc patres nunc tribunos plebi, desertam omissamque ab hominibus rem publicam, deorum providentia curaque exceptam, memorabat Veientibus indutiis et cunctatione Aequorum stare. unde si quid increparet terroris, sine patricio 10
magistratu placere rem publicam opprimi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui esse? an bello intestino bellum externum propulsaturos? quae si in unum conve- 11
niant, vix deorum opibus quin obruatur Romana res resisti posse. quin illi remittendo de summa quisque iuris

12 mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos militum pro consulibus fieri, tribuni plebi non intercedendo, quominus quattuor quaestores promisce de plebe ac patribus libero suffragio populi fierent.

1 XXXXIIII. Tribunicia primum comitia sunt habita. creati tribuni consulari potestate omnes patricii: L. Quinctius Cincinnatus tertio, L. Furius Medullinus iterum, M.
2 Manlius, A. Sempronius Atratinus. hoc tribuno comitia quaestorum habente petentibusque inter aliquot plebeios filio Antisti tribuni plebis et fratre alterius tribuni plebis Sexti Pompili, nec potestas nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres avosque consules viderant, eos nobi-
3 litate praeferrent. furere omnes tribuni plebi, ante omnes
4 Pompilius Antistiusque repulsa suorum accensi: quidnam id rei esset, quod non suis beneficiis, non patrum iniuriis, non denique usurpandi libidine, cum liceat quod ante non licuerit, si non tribunum militarem, — ne quaestorem qui-
5 dem quemquam ex plebe factum! non valuisse patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis, potestatis sacrosanctae ad auxilium libertatis creatae. fraudem profecto in re esse et A. Sempronium comitiis plus artis adhibuisse quam fidei. eius iniuria queri suos honore de-
6 iectos. itaque cum in ipsum et innocentia tutum et magistratu, in quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere iras in C. Sempronium, patruelem Atratini, eique ob ignominiam Volsci belli adiutore collega M. Canuleio diem
7 dixere. subinde ab isdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est, cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis, id quod erat, aut deposita causa leviorem futurum apud patres reum aut perseveran-
8 tem sub iudicii tempus plebem offensurum. adversae invidiae obici maluit et suae nocere causae quam publicae
9 deesse, stetitque in eadem sententia, ne qua largitio cessura in trium gratiam tribunorum fieret. nec tam agrum plebi, sed sibi invidiam quaeri. se quoque subiturum eam tempestatem forti animo. nec senatui tanti se civem aut quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni malum
10 publicum fiat. nihilo demissiore animo, cum dies venit, causa ipse pro se dicta, nequiquam omnia expertis pa-

tribus, ut mitigarent plebem, quindecim milibus aeris damnatur.

Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu cau- 11
sam dixit, criminis innoxia, ab suspicione propter cultum amoeniorem ingeniumque liberius quam virginem decet parum abhorrens. eam ampliatam, deinde absolutam pro 12
collegii sententia pontifex maximus abstinere iocis colique sancte potius quam scite iussit.

Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum urbem tenebant, capiuntur.

Insequens annus tribunos militum consulari potestate 13
habuit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tricipitinum, Spurium Nautium Rutilum.

XXXXV. Annus felicitate populi Romani periculo 1
potius ingenti quam clade insignis. servitia urbem ut incenderent distantibus locis coniurarunt populoque ad opem passim ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque armati occuparent. avertit nefanda consilia Iuppiter in- 2
dicioque duorum conprehensi sontes poenas dederunt. indicibus dena milia gravis aeris, quae tum divitiae habebantur, ex aerario numerata et libertas praemium fuit.

Bellum inde ab Aequis reparari coeptum. et novos 3
hostes Labicanos consilia cum veteribus iungere, haud incertis auctoribus Romam est allatum. Aequorum iam ve- 4
lut anniversariis armis adsueverat civitas, Labicos legati missi cum responsa inde retulissent dubia, quibus nec tum bellum parari nec diuturnam pacem fore appareret, Tusculanis negotium datum, adverterent animos, ne quid novi tumultus Labicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari pote- 5
state inito magistratu legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium Fidenatem, M. Papirium Mugilanum, C. Servilium Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae fuerant. nun- 6
tiabant legati, Labicanos arma cepisse et cum Aequorum exercitu depopulatos agrum Tusculanum castra in Algido posuisse. tum Labicanis bellum indictum; factoque se- 7
natus consulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tribunos exortum. se quisque belli ducem potiorem ferre,

hostibus captus viritim divideretur magnaeque partis no-
3 bilium eo plebi scito publicarentur fortunae — nec enim ferme quicquam agri, ut in urbe alieno solo posita, non armis partum erat, nec quod venisset adsignatumve pu-
4 blice esset praeterquam plebs habebat — atrox plebi patribusque propositum videbatur certamen. nec tribuni militum nunc in senatu nunc in consiliis privatis principum
5 cogendis viam consilii inveniebant, cum Ap. Claudius, nepos eius, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus
6 natu ex patrum concilio, dicitur dixisse, vetus se ac familiare consilium domo adferre: proavum enim suum Ap. Claudium ostendisse patribus viam unam dissolvendae tri-
7 buniciae potestatis per collegarum intercessionem. facile homines novos auctoritate principum de sententia deduci, si temporum interdum potius quam maiestatis memor ad-
8 hibeatur oratio. pro fortuna illis animos esse. ubi videant, collegas principes agendae rei gratiam omnem ad
9 plebem praeoccupasse nec locum in ea relictum sibi, haut gravate adclinaturos se ad causam senatus, per quam uni-
10 verso ordini, tum primoribus se patrum concilient. adprobantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio Prisco quod non degenerasset ab stirpe Claudia conlaudante iuvenem, negotium datur, ut quos quisque posset ex collegio tribu-
11 norum ad intercessionem perlicerent. misso senatu prensantur ab principibus tribuni. suadendo, monendo pollicendoque, gratum id singulis privatim, gratum universo
12 senatui fore, sex ad intercessionem conparavere; posteroque die cum ex composito relatum ad senatum esset de seditione, quam Maecilius Metiliusque largitione pessimi
13 exempli concirent, eae orationes a primoribus patrum habitae sunt, ut pro se quisque iam nec consilium sibi suppetere diceret nec se ullam opem cernere aliam usquam praeterquam in tribunicio auxilio. in eius potestatis fidem circumventam rem publicam tamquam privatum inopem
14 confugere. praeclarum ipsis potestatique esse, non ad vexandum senatum discordiamque ordinum movendam plus in tribunatu virium esse quam ad resistendum inprobis
15 conlegis. fremitus deinde universi senatus ortus, cum ex omnibus partibus curiae tribuni appellarentur. tum silentio

providentiam in re publica cum multis aliis tempestatibus ante experta civitas erat, tum eventu eius belli, quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribuno mi- 11
litum dictator erat dictus, filio suo — ut tradidere quidam, nam alii Ahalam Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt — novo exercitu profectus ad bellum, ac- 12
citis qui Tusculi erant, duo milia passum ab hoste locum castris cepit.

XXXXVII. Transierat ex re bene gesta superbia ne- 1
glegentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat. itaque primo statim proelio cum dictator equitatu inmisso 2
antesignanos hostium turbasset, legionum inde signa inferri propere iussit signiferumque ex suis unum cunctantem occidit. tantus ardor ad dimicandum fuit, ut impetum 3
Aequi non tulerint, victique acie cum fuga effusa petissent castra, brevior tempore et certamine minor castrorum oppugnatio fuit quam proelium fuerat. captis direptisque 4
castris cum praedam dictator militi concessisset secutique fugientem ex castris hostem equites renuntiassent, omnes Labicanos victos, magnam partem Aequorum Labicos confugisse, postero die ad Labicos ductus exercitus, oppidum- 5
que corona circumdata scalis captum ac direptum est. dictator exercitu victore Romam reducto, die octavo quam 6
creatus erat, magistratu se abdicavit; et oportune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae seditiones mentione illata de agro Labicano dividendo fierent, censuit frequens, coloniam Labicos deducendam. coloni ab urbe mille et 7
quingenti missi bina iugera acceperant.

Captis Labicis ac deinde tribunis militum consulari potestate Agrippa Menenio Lanato et L. Servilio Structo et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Spurio Veturio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atra- 8
tino tertium et duobus iterum M. Papirio Mugilano et Sp. Nautio Rutilo, biennium tranquillae externae res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.

XXXXVIII. Turbatores vulgi erant Sp. Maecilius 1
quarto et [M.] Metilius tertio tribuni plebis, ambo absentes creati. et cum rogationem promulgassent, ut ager ex 2

bem revertit, audita vox eius in contione stolida ac prope vecors, qua Sextio tribuno plebis legem agrariam ferenti, simul Bolas quoque ut mitterentur coloni laturum se dicenti — dignos enim esse, qui armis cepissent, eorum urbem agrumque Bolanum esse — 'malum quidem militibus meis,' inquit 'nisi quieverint.' quod auditum non contio-
12 nem magis quam mox patres offendit. et tribunus plebis, vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium inmodicamque linguam, quam inritando agitandoque in eas inpelleret voces, quae invidiae non ipsi tantum, sed causae atque universo ordini essent, neminem ex collegio tribunorum militum saepius quam Postumium
13 in disceptationem trahebat. tum vero secundum tam saevum atque inhumanum dictum 'auditis,' inquit 'Quirites,
14 sicut servis malum minantem militibus? tamen haec belua dignior vobis tanto honore videbitur quam qui vos urbe agrisque donatos in colonias mittunt, qui sedem senectuti vestrae prospiciunt, qui pro vestris commodis adversus
15 tam crudeles superbosque adversarios depugnant? incipite deinde mirari, cur pauci iam vestram suscipiant causam. quid ut a vobis sperent? an honores, quos adversariis vestris potius quam populi Romani propugnatoribus datis?
16 ingemuistis modo voce huius audita. quid id refert? iam si suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, praeferetis.'

1 L. Perlata haec vox Postumi ad milites multo in castris maiorem indignationem movit: praedaene interceptorem fraudatoremque etiam malum minari militibus? itaque
2 cum fremitus aperte esset et quaestor P. Sestius eadem violentia coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat, misso ad vociferantem quendam militem lictore, cum inde
3 clamor et iurgium oreretur, saxo ictus turba excedit, insuper increpante qui vulneraverat, habere quaestorem, quod
4 inperator esset militibus minatus. ad hunc tumultum accitus Postumius asperiora omnia fecit acerbis quaestionibus, crudelibus suppliciis. postremo cum modum irae nullum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate iusserat, concursu facto, ipse ad interpellantis poenam ve-
5 cors de tribunali decurrit. ibi cum submoventes passim

lictores centurionesque vexarent turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapidibus cooperiretur. quod tam atrox facinus postquam est Romam nuntiatum, tribunis militum de morte collegae per senatum quaestionis decernentibus tribuni plebis intercedebant. sed ea contentio ex certamine alio pendebat, quod cura incesserat patres, ne metu quaestionum plebs iraque tribunos militum ex plebe crearet, tendebantque summa ope, ut consules crearentur. cum senatus consultum fieri tribuni plebis non paterentur, idem intercederent consularibus comitiis, res ad interregnum rediit. victoria deinde penes patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente consules creati sunt A. Cornelius Cossus, [L.] Furius Medullinus. his consulibus principio anni senatus consultum factum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent plebesque praeficeret quaestioni quem vellet. a plebe consensu populi consulibus negotium mandatur; qui summa moderatione ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequivere tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret. iacere tam diu inritas actiones quae de suis commodis ferrentur, cum interim de sanguine ac supplicio suo latam legem confestim exerceri et tantam vim habere. aptissimum tempus fuerat, vindicatis seditionibus delenimentum animis Bolani agri divisionem obici, quo facto minuissent desiderium agrariae legis, quae possesso per iniuriam agro publico patres pellebat. tunc haec ipsa indignitas angebat animos, non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum quidem agrum nuper ex hostibus captum plebi dividere, mox paucis ut cetera futurum praedae.

Eodem anno adversus Volscos populantes Hernicorum fines legiones ductae a Furio consule cum hostem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se contulerat, cepere. minus praedae quam speraverant fuit, quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus nocte oppidum reliquerunt. postero die prope desertum capitur. Hernicis ipsum agerque dono datus.

1 LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit tribunus plebis L. Icilius Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo
2 consulibus. is cum principio statim anni velut pensum nominis familiaeque seditionis agrariis legibus promulgan-
3 dis cieret, pestilentia coorta, minacior tamen quam perniciosior, cogitationes hominum a foro certaminibusque publicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit; minusque eam damnosam fuisse quam seditio futura fuerit credunt.

4 Defuncta civitate plurimorum morbis, perpaucis funeribus, pestilentem annum inopia frugum neglecto cultu agrorum, ut plerumque fit, excepit M. Papirio Atratino,
5 C. Nautio Rutilo consulibus. iam fames quam pestilentia tristior erat, ni dimissis circa omnes populos legatis, qui Etruscum mare quique Tiberim accolunt, ad frumentum
6 mercandum annonae foret subventum. superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant Cumasque, legati prohibiti conmercio sunt, contra ea benigne ab Siculorum tyrannis adiuti. maximos conmeatus summo Etruriae studio Ti-
7 beris devexit. solitudinem in civitate aegra experti consules sunt, cum in legationes non plus singulis senatoribus
8 invenientes coacti sunt binos equites adicere. praeterquam ab morbo annonaque nihil eo biennio intestini externive incommodi fuit. at ubi eae sollicitudines discessere, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

1 LIII. M'. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus bellum Aequi parabant, Volscis quamquam non publico consilio capessentibus arma, voluntariis mercede secutis militiam.
2 ad quorum famam hostium — iam enim in Latinum Hernicumque transcenderant agrum — dilectum habentem Valerium consulem M. Menenius tribunus plebis, legis agrariae lator, cum inpediret auxilioque tribuni nemo invitus
3 sacramento diceret, rèpente nuntiatur, arcem Carventanam
4 ab hostibus occupatam esse. ea ignominia accepta cum apud patres invidiae Menenio fuit, tum ceteris tribunis, iam ante praeparatis intercessoribus legis agrariae, prae-
5 buit iustiorem causam resistendi collegae. itaque cum res diu ducta per altercationem esset, consulibus deos homi-

nesque testantibus, quidquid ab hostibus cladis ignominiaeque aut iam acceptum esset aut inmineret, culpam penes Menenium fore, qui dilectum impediret; Menenio contra 6
vociferante, si iniusti domini possessione agri publici cederent, se moram dilectui non facere: decreto interposito novem tribuni sustulerunt certamen pronuntiaveruntque ex 7
collegii sententia, C. Valerio consuli se, damnum aliamque coercitionem adversus intercessionem collegae dilectus causa detractantibus militiam inhibenti, auxilio futuros esse. hoc decreto consul armatus cum paucis appellanti- 8
bus tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento dixere. ductus exercitus ad Carventanam arcem, quamquam 9
invisus infestusque consuli erat, inpigre primo statim adventu deiectis qui in praesidio erant, arcem recepit, praedatores ex praesidio per neglegentiam dilapsi occasionem aperuere ad invadendum. praedae ex adsiduis populatio- 10
nibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit aliquantum. venditum sub hasta consul in aerarium redigere quaestores iussit, tum praedicans participem praedae fore exercitum, cum militiam non abnuisset. auctae inde 11
plebis ac militum in consulem irae. itaque cum ex senatus consulto urbem ovans introiret, alternis inconditi versus militari licentia iactati, quibus consul increpitus, Meneni 12
celebre nomen laudibus fuit, cum ad omnem mentionem tribuni favor circumstantis populi plausuque et adsensu cum vocibus militum certaret. plusque ea res quam prope 13
sollemnis militum lascivia in consulem curae patribus iniecit, et tamquam haut dubius inter tribunos militum honos Meneni, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

LIIII. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. 1
Furius Medullinus iterum. non alias aegrius plebs tulit 2
tribunicia comitia sibi non commissa. eum dolorem quaestoriis comitiis simul ostendit et ulta est, tunc primum plebeiis quaestoribus creatis, ita ut in quattuor creandis uni 3
patricio K. Fabio Ambusto relinqueretur locus, tres plebeii Q. Silius, P. Aelius, P. Pupius clarissimarum familiarum iuvenibus praeferrentur. auctores fuisse tam liberi 4
populo suffragi Icilios accipio — ex familia infestissima patribus tres in eum annum tribunos plebis creatos, (hi)

Iulium Corneliumque ferunt, magnoque certamine animo-
10 rum rem actam, cum primores patrum nequiquam con-
questi, non esse in auctoritate senatus tribunos militum,
postremo etiam tribunos plebi appellarent et consulibus
quoque ab ea potestate vim super tali re inhibitam refer-
11 rent; tribuni plebi, laeti discordia patrum, nihil esse in
iis auxilii dicerent, quibus non civium, non denique homi-
12 num numero essent. si quando promisci honores, com-
municata res publica esset, tum se animadversuros, ne
qua superbia magistratuum inrita senatus consulta essent;
13 interim patricii, soluti legum magistratumque verecundia,
per se quoque tribuniciam potestatem agerent.

1 LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, cum
tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
2 hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque,
cum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse
aequum, mandatum sibi a populo eripi honorem disse-
3 ruere, tum Ahala Servilius tribunus militum tacuisse se
tam diu ait, non quia incertus sententiae fuerit — quem
enim bonum civem secernere sua a publicis consilia? —,
sed quia maluerit collegas sua sponte cedere auctoritati
senatus quam tribuniciam potestatem adversus se inplo-
4 rari paterentur. tum quoque, si res sineret, libenter se
daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis
sententiae. sed cum belli necessitates non expectent hu-
mana consilia, potiorem sibi collegarum gratia rem pu-
5 blicam fore et, si maneat in sententia senatus, dictatorem
nocte proxima dicturum ac, si quis intercedat senatus
6 consulto, auctoritate se fore contentum. quo facto cum
haud inmeritam laudem gratiamque aput omnis tulisset,
dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum
creatus est. exemplo fuit collegas eumque intuentibus,
quam gratia atque honos oportuniora interdum non cu-
pientibus essent.

7 Bellum haud memorabile fuit. uno atque eo facili
proelio caesi ad Antium hostes, victor exercitus depo-
pulatus Volscum agrum, castellum ad lacum Fucinum
vi expugnatum atque in eo tria milia hominum capta,
ceteris Volscis intra moenia conpulsis nec defendentibus

agros. dictator bello ita gesto, ut tantum non defuisse 8
fortunae videretur, felicitate quam gloria maior in urbem
redit, magistratuque se abdicavit. tribuni militum men- 9
tione nulla comitiorum consularium habita, credo ob iram
dictatoris creati, tribunorum militum comitia edixerunt.
tum vero gravior cura patribus incessit, quippe cum prodi 10
causam ab suis cernerent. itaque sicut priore anno per 11
indignissimos ex plebeiis candidatos omnium etiam di-
gnorum taedium fecerant, sic tum primoribus patrum
splendore gratiaque ad petendum praeparatis omnia loca
obtinuere, ne cui plebeio aditus esset. quattuor creati 12
sunt, omnes iam functi eo honore: L. Furius Medullinus,
C. Valerius Potitus, N. Fabius Vibulanus, C. Servilius
Ahala, hic refectus continuato honore cum ob alias vir-
tutes tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

LVIII. Eo anno quia tempus indutiarum cum Veienti 1
populo exierat, per legatos fetialesque res repeti coeptae.
quibus venientibus ad finem legatio Veientium obviam
fuit. petiere, ne prius quam ipsi senatum Romanum adis- 2
sent, Veios iretur. ab senatu impetratum, quia discordia
intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur:
tantum afuit, ut ex incommodo alieno sua occasio pete-
retur. et in Volscis accepta clades amisso Verrugine 3
praesidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, cum
precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur,
succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit
exercitus subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad
praedandum hostes opprimerentur. tarditatis causa in se- 4
natu magis fuit quam tribunis; qui, quia summa vi restare
nuntiabantur, parum cogitaverunt, nulla virtute superari
humanarum virium modum. fortissimi milites non tamen 5
nec vivi nec post mortem inulti fuere.

Insequenti anno P. et Cn. Corneliis Cossis, N. Fabio 6
Ambusto, L. Valerio Potito tribunis militum consulari
potestate Veiens bellum motum ob superbum responsum
Veientis senatus, qui legatis repetentibus res, ni facesse- 7
rent propere urbe finibusque, daturos quod Lars Tolum-
nius dedisset, responderi iussit. id patres aegre passi 8
decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Veientibus

natus summa fide ex censu contulisset, primores plebis,
8 nobilium amici, ex conposito conferre incipiunt. quos cum et a patribus conlaudari et a militari aetate tamquam bonos cives conspici vulgus hominum vidit, repente spreto
9 tribunicio auxilio certamen conferendi est ortum. et lege perlata de indicendo Veientibus bello, exercitum magna ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari potestate Veios duxere.

1 LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, Q. Quinctius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Manlius, L. Furius Medullinus tertium, M'. Aemilius Mamer-
2 cus. ab iis primum circumsessi Veii sunt; sub cuius initium obsidionis cum Etruscorum concilium ad fanum Voltumnae frequenter habitum esset, parum constitit, bel-
3 lone publico gentis universae tuendi Veientes essent. ea oppugnatio segnior insequenti anno fuit parte tribunorum exercitusque ad Volscum avocata bellum.

4 Tribunos militum consulari potestate is annus habuit C. Valerium Potitum tertio, M'. Sergium Fidenatem, P. Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, K. Fa-
5 bium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. cum Volscis inter Ferentinum atque Ecetram signis conlatis dimi-
6 catum; Romanis secunda fortuna pugnae fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab tribunis obsideri coepta. inde inter eruptionem temptatam conpulso in urbem hoste occasio data est Romanis inrumpendi, praeterque arcem cetera capta. in arcem munitam natura globus armatorum
7 concessit, infra arcem caesi captique multi mortales. arx deinde obsidebatur; nec aut vi capi poterat, quia pro spatio loci satis praesidii habebat, aut spem dabat deditionis omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in ar-
8 cem convecto. taedioque recessum inde foret, ni servus arcem Romanis prodidisset. ab eo milites per locum arduum accepti cepere; a quibus cum custodes trucidarentur, cetera multitudo repentino pavore obpressa in dedi-
9 tionem venit. diruta et arce et urbe Artena reductae signa ex Volscis omnisque vis Romana Veios conversa
10 est. proditori praeter libertatem duarum familiarum bona [illegible] data, Servius Romanus vocitatus. sunt qui

Artenam Veientium, non Volscorum fuisse credant. praebet 11
errorem, quod eiusdem nominis urbs inter Caere atque
Veios fuit; sed eam reges Romani delevere, Caeretum-
que non Veientium fuerat. altera haec nomine eodem in
Volsco agro fuit, cuius excidium est dictum.

[PERIOCHA LIBRI V.]

[In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt. ea res cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit querentium, non dari plebi nec per hiemem militiae requiem. equites tum primum equis suis merere coeperunt. cum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, de hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Veios cepit, simulacrum Iunonis Romam transtulit, decimam partem praedae Delphos Apollini misit. item tribunus militum cum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit statimque deditione facta Faliscorum victoriam iustitia consecutus est. cum alter ex censoribus C. Iulius decessisset, in locum eius M. Cornelius suffectus est, nec id postea factum est, quoniam eo lustro a Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum ei dies a L. Apuleio tribuno plebis dicta esset, in exilium abiit. cum Galli Senones Clusium obsiderent et legati a senatu missi ad conponendam inter eos et Clusinos pacem pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum stetissent, hoc facto eorum concitati Senones urbem infesto exercitu petierunt, fusisque ad Aliam Romanis cepere urbem praeter Capitolium, (in) quo se iuventus contulerat; maiores natu cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis aedium sedentes occiderunt. et cum per aversam partem Capitolii iam in summum evasissent, proditi clangore anserum M. Manlii praecipue opera deiecti sunt. coactis deinde propter famem Romanis descendere, ut mille pondo auri darent et hoc pretio finem obsidionis emerent, Furius Camillus, dictator absens creatus, inter ipsum conloquium, quo de pacis condicionibus agebatur, cum exercitu venit et Gallos post sextum mensem urbe expulit cecidit-que. dictum est, ad Veios migrandum esse propter incensam et dirutam urbem, quod consilium Camillo auctore discussum est. movit populum vocis quoque omen ex centurione auditae, qui cum in forum venisset manipulariis suis dixerat: 'sta miles, hic optime manebimus.' aedes Iovi Capitolino facta est, quod ante urbem captam vox audita erat adventare Gallos.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER V.

1 I. Pace alibi parata Romani Veiique in armis erant tanta ira odioque, ut victis finem adesse appareret. comitia 2 utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Romani auxere tribunorum militum consulari potestate numerum; octo, quot numquam antea creati: M'. Aemilius Mamercus iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus, M. Quinctilius Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M. 3 Furius Camillus, M. Postumius Albinus. Veientes contra taedio annuae ambitionis, quae interdum discordiarum causa erat, regem creavere. offendit ea res populorum Etruriae animos non maiore odio regni quam ipsius regis. 4 gravis iam is antea genti fuerat opibus superbiaque, quia sollemnia ludorum, quos intermitti nefas est, violenter di- 5 remisset, cum ob iram repulsae, quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex medio ludicro re- 6 pente abduxit. gens itaque ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium Veientibus negandum, donec sub rege essent, decrevit. 7 cuius decreti suppressa fama est Veiis propter metum regis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis 8 eum principe, non vani sermonis auctore habebat. Romanis etsi quietae res ex Etruria nuntiabantur, tamen, quia omnibus conciliis eam rem agitari adferebatur, ita mu- 9 niebant, ut ancipitia munimenta essent, alia in urbem et contra oppidanorum eruptiones versa, aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.

1 II. Cum spes maior imperatoribus Romanis in obsidione quam in obpugnatione esset, hibernacula etiam, res nova militi Romano, aedificari coepta, consiliumque erat

hiemando continuare bellum. quod postquam tribunis ple- 2
bis iam diu nullam novandi res causam invenientibus Ro-
mam est adlatum, in contionem prosiliunt, sollicitant plebis
animos, hoc illud esse dictitantes, quod aera militibus sint 3
constituta. nec se fefellisse, id donum inimicorum veneno
inlitum fore. venisse libertatem plebis; remotam in perpe- 4
tuum et ablegatam ab urbe et ab re publica iuventutem
iam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac domos ac
res invisere suas. quam putarent continuatae militiae cau- 5
sam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid
per frequentiam iuvenum eorum, in quibus vires omnes ple-
bis essent, agi de commodis eorum posset. vexari praeterea 6
et subigi multo acrius quam Veientes: quippe illos hie-
mem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali
urbem tutantes; militem Romanum in opere ac labore, ni- 7
vibus pruinisque obrutum, sub pellibus durare ne hiemis
quidem spatio, quae omnium bellorum terra marique sit
quies, arma deponentem. hoc neque reges neque ante tri- 8
buniciam potestatem creatam superbos illos consules ne-
que triste dictatoris imperium neque inportunos decemviros
iniunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent, quod
tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent. quid- 9
nam illi consules dictatoresve facturi essent, qui procon-
sularem imaginem tam saevam ac trucem fecerint! sed id
accidere haud inmerito. non fuisse ne in octo quidem tri-
bunis militum locum ulli plebeio. antea trina loca cum 10
contentione summa patricios explere solitos, nunc iam octo-
iuges ad imperia obtinenda ire et ne in turba quidem hae-
rere plebeium quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat 11
collegas, liberos et cives eorum, non servos militare, quos
hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat et aliquo 12
tempore anni parentes liberosque ac coniuges invisere et
usurpare libertatem et creare magistratus.

Haec taliaque vociferantes adversarium haud inparem 13
nacti sunt Ap. Claudium, relictum a collegis ad tribuni-
cias seditiones conprimendas, virum inbutum iam ab iu-
venta certaminibus plebeiis, quem auctorem aliquot annis 14
ante fuisse memoratum est per collegarum intercessionem
tribuniciae potestatis dissolvendae.

1 III. Iste, iam non promptus ingenio tantum, sed usu
2 etiam exercitatus talem orationem habuit: 'si umquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra an sua causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno
3 desisse dubitari certum habeo. et cum laetor, tandem longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secundis potissimum vestris rebus hic error est sublatus, et
4 vobis et propter vos rei publicae gratulor. an est quisquam, qui dubitet, nullis iniuriis vestris, si quae forte aliquando inciderunt, umquam aeque quam munere patrum in plebem, cum aera militantibus constituta sunt,
5 tribunos plebis offensos ac concitatos esse? quid illos aliud aut tum timuisse creditis aut hodie turbare velle nisi concordiam ordinum, quam dissolvendae maxume tribu-
6 niciae potestatis rentur esse? sic hercule tamquam artifices inprobi opus quaerunt, qui et semper aegri aliquid esse in re publica volunt, ut sit, ad cuius curationem a
7 vobis adhibeantur. utrum enim defenditis an inpugnatis plebem? utrum militantium adversarii estis an causam agitis? nisi forte hoc dicitis, quidquid patres faciunt displicet,
8 sive illud pro plebe sive contra plebem est. et quemadmodum (cum) servis suis vetant domini quicquam rei cum alienis hominibus esse pariterque in iis beneficio ac maleficio abstineri aecum censent, sic vos interdicto patribus commercio plebis, ne nos comitate ac munificentia nostra provocemus plebem nec plebs nobis dicto audiens
9 atque oboediens sit. quanto tandem, si quicquam in vobis non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis et, quantum in vobis esset, indulgere potius comitati patrum
10 atque obsequio plebis oportuit? quae si perpetua concordia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc imperium inter finitimos brevi futurum esse?

1 IIII. Atque ego, quam hoc consilium collegarum meorum, quo abducere infecta re a Veiis exercitum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea disseram; nunc de ipsa condicione dicere militantium libet.
2 quam orationem non aput vos solum, sed etiam in castris si habeatur ipso exercitu disceptante aequam arbitror videri posse, in qua, si mihi ipse nihil quod dicerem in

mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. negabant nuper, danda esse aera militibus, 3
quia numquam data essent. quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi
sit, eis laborem etiam novum pro portione iniungi? nus- 4
quam nec opera sine emolumento nec emolumentum ferme
sine inpensa opera est. labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se naturali sunt iuncta. moleste 5
antea ferebat miles, se suo sumptu operam rei publicae
praebere; gaudebat idem, partem anni se agrum suum
colere, quaerere, unde domi militiaeque se ac suos tueri
posset; gaudet nunc, fructui sibi rem publicam esse, et 6
laetus stipendium accipit. aequo igitur animo patiatur se
ab domo, ab re familiari, cui gravis inpensa non est, paulo
diutius abesse. an, si ad calculos eum res publica vocet, 7
non merito dicat: "annua aera habes, annuam operam ede.
an tu aequum censes, militia semenstri solidum te stipendium accipere?" invitus in hac parte orationis, Quirites, 8
moror: sic enim agere debent qui mercennario milite utuntur. nos tamquam cum civibus agere volumus agique
tamquam cum patria nobiscum aecum censemus. aut non 9
suscipi bellum oportuit aut geri pro dignitate populi Romani et perfici quam primum oportet. perficietur autem, 10
si urgemus obsessos, si non ante abscedimus quam spei
nostrae finem captis Veiis inposuerimus. si hercules nulla
alia causa, ipsa indignitas perseverantiam inponere debuit.
decem quondam annos urbs oppugnata est ob unam mu- 11
lierem ab universa Graecia quam procul a domo, quot terras, quot maria distans: nos intra vicensimum lapidem in 12
conspectu prope urbis nostrae annuam oppugnationem perferre piget? scilicet quia levis causa belli est nec satis
quicquam iusti doloris est, quod nos ad perseverandum
stimulet. septiens rebellarunt, in pace numquam fida fue- 13
runt, agros nostros miliens depopulati sunt, Fidenates deficere a nobis coegerunt, colonos nostros ibi interfecerunt,
auctores fuere contra ius caedis inpiae legatorum nostro- 14
rum, Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt
hodieque id moliuntur, res repetentis legatos nostros haut
procul afuit quin violarent.

1 V. Cum his molliter et per dilationes bellum geri
oportet? si nos tam iustum odium nihil movet, ne illa qui-
2 dem, oro vos, movent? operibus ingentibus saepta urbs
est, quibus intra muros coercetur hostis. agrum non co-
3 luit, et culta evastata sunt bello. si reducimus exercitum,
quis est qui dubitet, illos non a cupiditate solum ulciscendi,
sed etiam necessitate inposita ex alieno praedandi, cum
sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus
igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipi-
4 mus. quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus
boni tribuni plebis cum stipendium extorquere voluerunt,
5 nunc consultum repente volunt, quale est? vallum fossam-
que, ingentis utrumque rem operis, per tantum spatii du-
xerunt, castella primo pauca, postea exercitu aucto cre-
berrima fecerunt, munitiones non in urbem modo, sed in
Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant,
6 opposuere. quid turres, quid vineas testudinesque et alium
oppugnandarum urbium apparatum loquar? cum tantum
laboris exhaustum sit et ad finem iam operis tandem per-
ventum, relinquendane haec censetis, ut ad aestatem rur-
sus novus de integro his instituendis exsudetur labor?
7 quanto est minus, opera tueri facta et instare ac persevе-
rare defungique cura? brevis enim profecto res est, si uno
tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has interval-
laque lentiorem spem nostram facimus. loquor de opere
8 et de temporis iactura. quid? periculi, quod differendo
bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra Etruriae
9 concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? ut nunc res
se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; quantum
in illis est, capere Veios licet. quis est qui spondeat, eun-
10 dem, si differtur bellum, animum postea fore, cum, si la-
xamentum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit,
cum id quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis,
mutari spatio interposito possit vel consensu civitatis, ut
eo reconcilient Etruriae animos, vel ipsius voluntate regis,
11 qui obstare regnum suum saluti civium nolit? videte, quot
res, quam inutiles sequantur illam viam consilii, iactura
operum tanto labore factorum, vastatio inminens finium
12 nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum. haec

sunt, tribuni, consilia vestra, non hercule dissimilia ac si qui aegro, qui curari se fortiter passus extemplo convalescere possit, cibi gratia praesentis aut potionis longinquum et forsitan insanabilem morbum efficiat.

VI. Si, me dius fidius, ad hoc bellum nihil pertineret, ad disciplinam certe militiae plurimum intererat, insuescere militem nostrum non solum parta victoria frui, sed, si etiam res lentior sit, pati taedium et quamvis serae spei exitum exspectare et, si non sit aestate perfectum bellum, hiemem opperiri nec sicut aestivas aves statim autumno tecta ac recessum circumspicere. obsecro vos, venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque rapit: belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet? adeone effeminata corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut tamquam navale bellum tempestatibus captandis et observando tempore anni gerant, non aestus, non frigora pati possint? erubescant profecto, si quis eis haec obiciat, contendantque, et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse et se iuxta hieme atque aestate bella gerere posse nec se patrocinium mollitiae inertiaeque mandasse tribunis et meminisse, hanc ipsam potestatem non in umbra nec in tectis maiores suos creasse. haec virtute militum vestrorum, haec Romano nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bellum intueri, quod instat, sed famam ad alia bella et ad ceteros populos in posterum quaerere. an mediocre discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis, utrum tandem finitumi populum Romanum eum esse putent, cuius si qua urbs primum illum brevissimi temporis sustinuerit impetum, nihil deinde timeat: an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum non taedium longinquae oppugnationis, non vis hiemis ab urbe circumsessa semel amovere possit nec finem ullum alium belli quam victoriam noverit nec impetu potius bella quam perseverantia gerat? quae in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsidendis urbibus necessaria est, quarum plerasque munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tempus

10 ipsum vincit atque expugnat, sicut Veios expugnabit, nisi auxilio hostibus tribuni plebis fuerint et Romae invenerint praesidia Veientes, quae nequiquam in Etruria quaerunt. 11 an est quicquam, quod Veientibus optatum aeque contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana, 12 deinde velut ex contagione castra impleantur? at hercule aput hostis tanta modestia est, ut non obsidionis taedio, non denique regni quicquam aput eos novatum sit, non 13 negata auxilia ab Etruscis inritaverint animos. morietur enim extemplo quicumque erit seditionis auctor nec cuiquam dicere ea licebit, quae aput vos inpune dicuntur. 14 fustuarium meretur qui signa relinquit aut praesidio decedit: auctores signa relinquendi et deserendi castra non uni aut alteri militi, sed universis exercitibus palam in 15 contione audiuntur. adeo quidquid tribunus plebi loquitur, et si prodendae patriae dissolvendaeque rei publicae est, adsuestis aequi audire et dulcedine potestatis eius 16 capti quaelibet sub ea scelera latere sinitis. reliquum est, ut, quae hic vociferantur, eadem in castris et apud milites agant et exercitus conrumpant ducibusque parere 17 non patiantur, quoniam ea demum Romae libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non mores maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae.'

1 VII. Par iam etiam in contionibus erat Appius tribunis plebis, cum subito, unde minime quis crederet, accepta calamitas apud Veios et superiorem Appium in causa et concordia ordinum maiorem ardorem ad obsidendos per- 2 tinacius Veios fecit. nam cum agger promotus ad urbem vineaeque tantum non iam iniunctae moenibus essent, dum opera interdiu fiunt intentius quam nocte custodiuntur, patefacta repente porta ingens multitudo facibus 3 maxime armata ignes coniecit horaeque momento simul aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incendium hausit; multique ibi mortales nequiquam opem ferentes 4 ferro ignique absumpti sunt. quod ubi Romam est nuntiatum, maestitiam omnibus, senatui curam metumque iniecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio nec in castris posset et tribuni plebis velut ab se victae rei publi-

cae insultarent, cum repente quibus census equester erat, 5
equi publici non erant adsignati, consilio prius inter sese
habito senatum adeunt factaque dicendi potestate equis se
suis stipendia facturos promittunt. quibus cum amplissi- 6
mis verbis gratiae ab senatu actae essent famaque ea fo-
rum atque urbem pervasisset, subito ad curiam concursus
fit plebis; pedestris ordinis se aiunt nunc esse operamque 7
rei publicae extra ordinem polliceri, seu Veios seu quo alio
ducere velint. si Veios ducti sint, negant se inde prius
quam capta urbe hostium redituros esse. tum vero iam 8
superfundenti se laetitiae vix temperatum est. non enim
sicut equites dato magistratibus negotio laudari iussi neque
aut in curiam vocati, quibus responsum daretur, aut limine 9
curiae continebatur senatus, sed pro se quisque ex superiore loco ad multitudinem in comitio stantem voce manibusque significare publicam laetitiam, beatam urbem Ro- 10
manam et invictam et aeternam illa concordia dicere,
laudare equites, laudare plebem, diem ipsum laudibus
ferre, victam esse fateri comitatem benignitatemque sena-
tus. certatim patribus plebique manare gaudio lacrimae, 11
donec revocatis in curiam patribus senatus consultum
factum est, ut tribuni militares contione advocata pediti- 12
bus equitibusque gratias agerent, memorem pietatis eorum
erga patriam dicerent senatum fore; placere autem, omni-
bus his voluntariam extra ordinem professis militiam aera
procedere. et equiti certus numerus aeris est adsignatus.
tum primum equis merere equites coeperunt. voluntarius 13
ductus exercitus Veios non amissa modo restituit opera,
sed nova etiam instituit. ab urbe commeatus intentiore
quam antea subvehi cura, ne quid tam bene merito exer-
citui ad usum deesset.

VIII. Insequens annus tribunos militum consulari po- 1
testate habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Servilium,
L. Verginium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M'. Ser-
gium iterum. his tribunis, dum cura omnium in Veiens 2
bellum intenta est, neglectum Anxuri praesidium vaca-
tionibus militum et Volscos mercatores vulgo receptando
proditis repente portarum custodibus oppressum est. mi- 3
nus militum periit, quia praeter aegros lixarum in modum

4 omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. nec Veiis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum publicarum erat. nam et duces Romani plus inter se irarum quam adversus hostes animi habuerunt, et auctum est bellum adventu repentino Capenatium atque Faliscorum. hi duo Etruriae populi, quia proximi regione erant, devictis Veiis bello quoque Romano se proximos fore cre-
6 dentes, Falisci propria etiam causa infesti, quod Fidenati bello se iam antea inmiscuerant, per legatos ultro citroque missos iure iurando inter se obligati cum exercitibus nec-
7 opinato ad Veios accessere. forte ea regione, qua M'. Sergius tribunus militum praeerat, castra adorti sunt ingentemque terrorem intulere, quia Etruriam omnem excitam sedibus magna mole adesse Romani crediderant.
8 eadem opinio Veientes in urbe concitavit. ita ancipiti proelio castra Romana oppugnabantur; concursantesque cum huc atque illuc signa transferrent, nec Veientem satis cohibere intra munitiones nec suis munimentis arcere vim
9 ac tueri se ab exteriore poterant hoste. una spes erat, si ex maioribus castris subveniretur, ut diversae legiones, aliae adversus Capenatem ac Faliscum, aliae contra eruptionem oppidanorum pugnarent. sed castris praeerat Ver-
10 ginius, privatim Sergio invisus infestusque. is, cum pleraque castella oppugnata, superatas munitiones, utrimque invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit, si opus
11 foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum. huius adrogantiam pertinacia alterius aequabat, qui, ne quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste quam
12 vincere per civem maluit. diu in medio caesi milites; postremo desertis munitionibus perpauci in maiora castra, pars maxima atque ipse Sergius Romam pertenderunt. ubi cum omnem culpam in collegam inclinaret, acciri Ver-
13 ginium ex castris, interea praeesse legatos placuit. acta deinde in senatu res est certatumque inter collegas maledictis. pauci rei publicae, huic atque illi, ut quosque studium privatim aut gratia occupaverunt, adsunt.

1 VIIII. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate imperatorum tam ignominiosa clades accepta esset, censuere, non exspectandum iustum tempus comitiorum, sed

extemplo novos tribunos militum creandos esse, qui a Kal. Octobribus magistratum occiperent. in quam sententiam cum pedibus iretur, ceteri tribuni militum nihil contradicere. at enimvero Sergius Verginiusque, propter quos paenitere magistratuum eius anni senatum apparebat, primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus consulto, negare, se ante idus Decembris, sollemnem ineundis magistratibus diem, honore abituros esse. inter haec tribuni plebis, cum in concordia hominum secundisque rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatus essent, se in vincla eos duci iussuros esse. tum C. Servilius Ahala tribunus militum: 'quod ad vos attinet, tribuni plebis, minasque vestras, ne ego libenter experirer, quam non plus in his iuris quam in vobis animi esset; sed nefas est tendere adversus auctoritatem senatus. proinde et vos desinite inter nostra certamina locum iniuriae quaerere, et collegae aut facient quod censet senatus aut si pertinacius tendent, dictatorem extemplo dicam, qui eos abire magistratu cogat.' cum omnium adsensu conprobata oratio esset gauderentque patres sine tribuniciae potestatis terriculis inventam esse aliam vim maiorem ad coercendos magistratus, victi consensu omnium comitia tribunorum militum habuere, qui Kal. Octobribus magistratum occiperent, seque ante eam diem magistratu abdicavere.

X. L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, M'. Aemilio Mamerco tertium, Cn. Cornelio Cosso iterum, K. Fabio Ambusto, L. Iulio Iulo tribunis militum consulari potestate multa domi militiaeque gesta. nam et bellum multiplex fuit eodem tempore ad Veios et ad Capenam et ad Falerios et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur, et Romae simul dilectu simul tributo conferendo laboratum est et de tribunis plebi cooptandis contentio fuit et haud parvum motum duo iudicia eorum, qui paulo ante consulari potestate fuerant, excivere.

Omnium primum tribunis militum fuit dilectum haberi. nec iuniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina dare, ut urbis custodiam agerent. quantum autem augebatur militum numerus, tanto maiore pecunia in sti-

pendium opus erat, eaque tributo conferebatur invitis conferentibus, qui domi remanebant, quia tuentibus urbem opera quoque militari laborandum serviendumque rei pu-
6 blicae erat. haec per se gravia. indignioraque ut viderentur, tribuni plebis seditiosis contionibus faciebant, ideo aera militibus constituta esse arguendo, ut plebis partem
7 militia, partem tributo conficerent. unum bellum annum iam tertium trahi et consulto male geri, ut diutius gerant. in quattuor deinde bella uno dilectu exercitus scriptos et
8 pueros quoque ac senes extractos. iam non aestatis nec hiemis discrimen esse, ne ulla quies umquam miserae plebi sit, quae nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit,
9 ut cum confecta labore, vulneribus, postremo aetate corpora rettulerint incultaque omnia diutino dominorum desiderio domi invenerint, tributum ex adfecta re familiari pendant aeraque militaria velut faenore accepta multiplicia rei publicae reddant.

10 Inter dilectum tributumque et occupatos animos maiorum rerum curis comitiis tribunorum plebis numerus
11 expleri nequit. pugnatum est inde, in loca vacua ut patricii cooptarentur. postquam obtineri non poterat, tamen labefactandae legis Treboniae causa effectum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius haud dubie patriciorum opibus.

1 XI. Fors ita tulit, ut eo anno tribunus plebis Cn. Trebonius esset, qui nomini ac familiae debitum praestare vide-
2 retur Treboniae legis patrocinium. is, quod petissent patres quondam primo incepto repulsi, tamen (tribunos militum) expugnasse vociferans, legem Treboniam sublatam et cooptatos tribunos plebis non suffragiis populi, sed imperio patriciorum, eo revolvi rem, ut aut patricii aut patriciorum
3 adseculae habendi tribuni plebis sint, eripi sacratas leges, extorqueri tribuniciam potestatem, id fraude patriciorum, scelere ac proditione collegarum factum arguere.

4 Cum arderent invidia non patres modo, sed etiam tribuni plebis cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex collegio tres, P. Curatius, M. Metilius, M. Minucius, trepidi rerum suarum, in Sergium Verginiumque prioris anni tribunos militares incurrunt, in eos ab se iram plebis in-

vidiamque die dicta avertunt. quibus dilectus, quibus tri- 5
butum, quibus diutina militia longinquitasque belli sit gravis,
qui clade accepta ad Veios doleant, qui amissis liberis, fra-
tribus, propinquis, adfinibus lugubres domos habeant, his
publici privatique doloris exsequendi ius potestatemque ex
duobus noxiis capitibus datam ab se memorant. omnium 6
namque malorum in Sergio Verginioque causas esse; nec
id accusatorem magis arguere quam fateri reos, qui noxii
ambo, alter in alterum causam conferant, fugam Sergi
Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii. quo- 7
rum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri si-
milius sit, conpecto eam rem et communi fraude patricio-
rum actam. ab his et prius datum locum Veientibus ad 8
incendenda opera belli trahendi causa et nunc proditum
exercitum, tradita Faliscis Romana castra. omnia fieri, ut 9
consenescat ad Veios iuventus nec de agris nec de aliis
commodis plebis ferre ad populum tribuni, frequentia ur-
bana celebrare actiones et resistere conspirationi patricio-
rum possint. praeiudicium iam de reis et ab senatu et ab 10
populo Romano et ab ipsorum collegis factum esse: nam 11
et senatus consulto eos ab re publica remotos esse et re-
cusantes abdicare se magistratu dictatoris metu ab collegis
coercitos esse et populum Romanum tribunos creasse, qui
non Idibus Decembribus, die sollemni, sed extemplo Kal.
Octobribus magistratum occiperent, quia stare diutius res
publica his manentibus in magistratu non posset. et tamen 12
eos tot iudiciis confossos praedamnatosque venire ad populi
iudicium et existimare, defunctos se esse satisque poena-
rum dedisse, quod duobus mensibus citius privati facti sint,
neque intellegere, nocendi sibi diutius tum potestatem erep- 13
tam esse, non poenam inrogatam: quippe et collegis abro-
gatum imperium, qui certe nihil deliquissent. illos repeterent 14
animos Quirites, quos recenti clade accepta habuissent, cum
fuga trepidum, plenum volnerum ac pavore incidentem por-
tis exercitum viderint non fortunam aut quemquam deorum,
sed hos duces accusantem. pro certo se habere, neminem 15
in contione stare, qui illo die non caput, domum fortunas-
que L. Verginii ac M'. Sergi sit execratus detestatusque.
minime convenire, quibus iratos quisque deos precatus sit, 16

in iis sua potestate, cum liceat et oporteat, non uti. numquam deos ipsos admovere nocentibus manus; satis esse, si occasione ulciscendi laesos arment.

1 XII. His orationibus incitata plebs denis milibus aeris gravis reos condemnat, nequiquam Sergio Martem communem belli fortunamque accusante, Verginio deprecante, 2 ne infelicior domi quam militiae esset. in hos versa ira populi cooptationis tribunorum fraudisque contra legem 3 Treboniam factae memoriam obscuram fecit. victores tribuni, ut praesentem mercedem iudicii plebes haberet, legem 4 agrariam promulgant tributumque conferri prohibent, cum tot exercitibus stipendio opus esset resque militia ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum rei. namque Veiis castra, quae amissa erant, recuperata castellis praesidiisque firmantur. praeerant tribuni militum M'. 5 Aemilius et K. Fabius. a M. Furio in Faliscis et Cn. Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moenia inventi, praedae actae incendiisque villarum ac frugum vastati 6 fines, oppida oppugnata nec obsessa sunt. at in Volscis depopulato agro Anxur nequiquam oppugnatum, loco alto situm et, postquam vis inrita erat, vallo fossaque obsideri coeptum. Valerio Potito Volsci provincia evenerat.

7 Hoc statu militarium rerum seditio intestina maiore mole coorta quam bella tractabantur. et cum tributum conferri per tribunos non posset nec stipendium imperatoribus mitteretur aeraque militaria flagitaret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanae seditionis conta- 8 gione turbarentur. inter has iras plebis in patres cum tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent stabiliendae libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios viros for- 9 tes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen ultra processum est, quam ut unus ex plebe usurpandi iuris causa P. Licinius Calvus tribunus militum consulari 10 potestate crearetur; ceteri patricii creati: P. Manlius, L. Titinius, P. Maelius, L. Furius Medullinus, L. Poplilius 11 Volscus. ipsa plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse, non is modo qui creatus erat, vir nullis ante honoribus 12 usus, vetus tantum senator et aetate iam gravis. nec satis constat, cur primus ac potissimus ad novum delibandum

honorem sit habitus. alii Cn. Corneli fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt, alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum patribus plebique gratam habuisse. hac victoria 13
comitiorum exultantes tribuni plebis, quod maxime rem publicam impediebat, de tributo remiserunt. collatum oboedienter missumque ad exercitum est.

XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est neglectis 1
die festo custodiis urbis.

Insignis annus hieme gelida ac nivosa fuit adeo, ut viae clausae, Tiberis innavigabilis fuerit. annona ex ante convecta copia nihil mutavit. et quia P. Licinius, ut ce- 2
perat haud tumultuose magistratum maiore gaudio plebis quam indignatione patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi. unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum te- 3
nuit; plebeios alios tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriae dixere: M. Pomponium, Cn. Duilium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L. Atilium.

Tristem hiemem, sive ex intemperie caeli raptim mu- 4
tatione in contrarium facta sive alia qua de causa, gravis pestilensque omnibus animalibus aestas excepit. cuius in- 5
sanabili pernicie quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex senatus consulto aditi sunt. duumviri 6
sacris faciundis, lectisternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo Apollinem Latonamque et Dianam, Herculem, Mercurium atque Neptunum tribus quam amplissume tum apparari poterat stratis lectis placavere. pri- 7
vatim quoque id sacrum celebratum est. tota urbe patentibus ianuis promiscoque usu rerum omnium in propatulo posito notos ignotosque passim advenas in hospitium ductos ferunt et cum inimicis quoque benigne ac comiter sermones habitos, iurgiis ac litibus temperatum, vinctis 8
quoque dempta in eos dies vincula: religioni deinde fuisse quibus eam opem dii tulissent vinciri.

Interim ad Veios terror multiplex fuit tribus in unum 9
bellis conlatis. namque eodem quo antea modo circa munimenta, cum repente Capenates Faliscique subsidio ve-

ira plebis. et quod rettulere secum praedae, nec duci, qui ad senatum, malignitatis auctores quaerendo, rem arbitrii
2 sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniae familiae, ex qua filius ad senatum rettulisset, pater tam popularis sententiae
3 auctor fuisset, acceptum referebant. cum iam humanae opes egestae a Veiis essent, amoliri tum deum dona ipsosque deos, sed colentium magis quam rapientium modo,
4 coepere. namque delecti ex omni exercitu iuvenes pure lautis corporibus, candida veste, quibus deportanda Romam regina Iuno adsignata erat, venerabundi templum
5 iniere, primo religiose admoventes manus, quod id signum more Etrusco nisi certae gentis sacerdos adtrectare non esset solitus. dein cum quidam seu spiritu divino tactus seu iuvenali ioco: 'visne Romam ire, Iuno?' dixisset, adnuisse ceteri deam conclamaverunt. inde fabulae adiectum
6 est, vocem quoque dicentis velle auditam; motam certe sede sua parvi molimenti adminiculis sequentis modo ac-
7 cepimus levem ac facilem tralatu fuisse integramque in Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem qui voverat Camillus dedicavit.

8 Hic Veiorum occasus fuit, urbis opulentissimae Etrusci nominis, magnitudinem suam vel ultima clade indicantis, quod decem aestates hiemesque continuas circumsessa, cum plus aliquanto cladium intulisset quam accepisset, postremo iam fato quoque urgente operibus tamen, non vi expugnata est.

1 XXIII. Romam ut nuntiatum est Veios captos, quamquam et prodigia procurata fuerant et vatum responsa et Pythicae sortes notae et, quantum humanis adiuvari consiliis potuerat res, ducem M. Furium maximum impera-
2 torum omnium legerant, tamen, quia tot annis varie ibi bellatum erat multaeque clades acceptae, velut ex inspe-
3 rato inmensum gaudium fuit, et priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Romanarum matrum grates dis agentium erant. senatus in quadriduum, quot dierum nullo
4 ante bello, supplicationes decernit. adventus quoque dictatoris omnibus ordinibus obviam effusis celebratior quam ullius umquam antea fuit triumphusque omnem consuetum

honorandi diei illius modum aliquantum excessit. maxime conspectus ipse est curru equis albis iuncto urbem invectus, parumque id non civile modo, sed humanum etiam visum. Iovis Solisque equis aequiperatum dictatorem in religionem etiam trahebant triumphusque ob eam unam maxime rem clarior quam gratior fuit. tum Iunoni reginae templum in Aventino locavit dedicavitque Matutae matris. atque his divinis humanisque rebus gestis dictatura se abdicavit. agi deinde de Apollinis dono coeptum. cui se decimam vovisse praedae partem cum diceret Camillus, pontifices solvendum religione populum censerent, haud facile inibatur ratio iubendi referre praedam populum, ut ex ea pars debita in sacrum secerneretur. tandem eo quod lenissimum videbatur decursum est, ut qui se domumque religione exsolvere vellet, cum sibimet ipse praedam aestumasset suam, decumae pretium partis in publicum deferret, ut ex eo donum aureum dignum amplitudine templi ac numine dei ex dignitate populi Romani fieret. ea quoque conlatio plebis animos a Camillo alienavit. inter haec pacificatum legati a Volscis et Aequis venerunt, impetrataque pax, magis ut fessa tam diutino bello adquiesceret civitas, quam quod digni peterent.

XXIIII. Veiis captis sex tribunos militum consulari potestate insequens annus habuit: duos Publios Cornelios, Cossum et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum, Caesonem Fabium Ambustum tertium, L. Furium Medullinum quintum, Q. Servilium tertium. Corneliis Faliscum bellum, Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. ab iis non urbes vi aut operibus temptatae, sed ager est depopulatus praedaeque rerum agrestium actae, nulla felix arbor, nihil frugiferum in agro relictum. ea clades Capenatem populum subegit, pax petentibus data; in Faliscis bellum restabat.

Romae interim multiplex seditio erat, cuius leniendae causa coloniam in Volscos, quo tria milia civium Romanorum scriberentur, deducendam censuerant; triumvirique ad id creati terna iugera et septunces viritim diviserant. ea largitio sperni coepta, quia spei maioris avertendae solacium obiectum censebant: cur enim relegari plebem in Volscos, cum pulcherrima urbs Veii agerque Veientanus

secutus ducem castris multa nocte motis prima luce ali-
7 quanto superioribus locis se ostendit. trifariam Romani muniebant, alius exercitus proelio intentus stabat. ibi inpedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga castra sua,
8 quae propiora erant, praelati urbem peterent. multi caesi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent. castra capta, praeda ad quaestores redacta cum magna militum ira: sed severitate imperii victi eandem virtutem et ode-
9 rant et mirabantur. obsidio inde urbis et munitiones; et interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas stationes proeliaque parva fieri et teri tempus neutro inclinata spe, cum frumentum copiaeque aliae ex ante convecto largius obsessis quam obsidentibus subpeterent.
10 videbaturque aeque diuturnus futurus labor ac Veiis fuisset, ni fortuna imperatori Romano simul et cognitae rebus bellicis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

1 XXVII. Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum et comite uti, simulque plures pueri, quod hodie quoque in Graecia manet, unius curae demandabantur. principum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur praecellere
2 erudiebat. is cum in pace instituisset pueros ante urbem lusus exercendique causa producere, nihil eo more per belli tempus intermisso (dum) modo brevioribus modo longioribus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque variatis longius solito, ubi res dedit, progressus inter stationes eos hostium castraque inde Romana in praetorium ad
3 Camillum perduxit. ibi scelesto facinori scelestiorem ser-
4 monem addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum
5 sint, in potestatem dediderit. quae ubi Camillus audivit: 'non ad similem' inquit 'tui nec populum nec imperatorem
6 scelestus ipse cum scelesto munere venisti. nobis cum Faliscis quae pacto fit humano societas non est, — quam ingeneravit natura, utriusque est eritque. sunt et belli sicut pacis iura, iusteque ea non minus quam fortiter di-
7 dicimus gerere. arma habemus non adversus eam aetatem, cui etiam captis urbibus parcitur, sed adversus armatos et ipsos, qui nec laesi nec lacessiti a nobis castra Romana

ad Veios oppugnarunt. eos tu, quantum in te fuit, novo 8
scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis,
sicut Veios vincam.' denudatum deinde eum manibus post 9
tergum inligatis reducendum Falerios pueris tradidit vir-
gasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verbe-
rantes, dedit. ad quod spectaculum concursu populi pri- 10
mum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato
senatu, tanta mutatio animis est iniecta, ut qui modo effe-
rati odio iraque Veientium exitum paene quam Capenatium
pacem mallent, apud eos pacem universa posceret civitas.
fides Romana, iustitia imperatoris in foro et curia cele- 11
brantur consensuque omnium legati ad Camillum in castra
atque inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui de-
derent Falerios, proficiscuntur.

Introducti ad senatum ita locuti traduntur: 'patres con- 12
scripti, victoria, cui nec deus nec homo quisquam invideat,
victi a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis, rati,
quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio
vestro quam legibus nostris victuros. eventu huius belli 13
duo salutaria exempla prodita humano generi sunt: vos
fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis, nos
fide provocati victoriam ultro detulimus. sub ditione vestra 14
sumus. mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem paten-
tibus portis accipiant. nec vos fidei nostrae nec nos im-
perii vestri paenitebit.' Camillo et ab hostibus et a civi- 15
bus gratiae actae. Faliscis in stipendium militum eius
anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia im-
perata. pace data exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus meliore multo laude, quam cum 1
triumphantem albi per urbem vexerant equi, insignis iu-
stitia fideque hostibus victis cum in urbem redisset, taciti
eius verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti
liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos 2
legati qui ferrent L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius missi
longa una nave haud procul freto Siculo a piratis Liparen-
sium excepti devehuntur Liparas. mos erat civitatis velut 3
publico latrocinio partam praedam dividere. forte eo anno
in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis
vir similior quam suis, qui legatorum nomen donumque et 4

deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse, multitudinem quoque, quae semper ferme regenti est similis, religionis iustae inplevit adductosque in publicum hospitium legatos cum praesidio etiam navium Delphos prose-
5 cutus Romam inde sospites restituit. hospitium cum eo senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Aequis varie bellatum, adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vicissent
6 victine essent. imperatores Romani fuere ex tribunis militum C. Aemilius, Sp. Postumius. primo rem communiter gesserunt; fusis inde acie hostibus Aemilium praesidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare.
7 ibi eum incomposito agmine neglegentius ab re bene gesta euntem adorti Aequi terrore iniecto in proximos conpulere tumulos, pavorque inde Verruginem etiam ad praesidium
8 alterum est perlatus. Postumius suis in tutum receptis cum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fusos esse ab ignavissimo ac fugacissimo hoste: conclamat universus exercitus, merito se ea audire et fateri admissum flagitium, sed eosdem correcturos esse neque diutur-
9 num id gaudium hostibus fore. poscentes, ut confestim inde ad castra hostium duceret — ea in conspectu erant posita in plano —, nihil poenae recusabant, ni ea ante
10 noctem expugnassent. conlaudatos corpora curare paratosque esse quarta vigilia iubet. et hostes, nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quae ferebat Verruginem, excluderent, fuere obvii proeliumque ante lucem — sed luna pernox erat — commissum est. et
11 haud incertius diurno proelium fuit. sed clamor Verruginem perlatus, cum castra Romana crederent oppugnari, tantum iniecit pavoris, ut nequiquam retinente atque ob-
12 secrante Aemilio Tusculum palati fugerent. inde fama Romam perlata est, Postumium exercitumque occisum. qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, cum perequitasset aciem promissa repetens, tantum iniecit ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum
13 Aequi. caedis inde fugientium, qualis ubi ira magis quam virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est; tristemque ab Tusculo nuntium nequiquam exterrita civi-

tate litterae a Postumio laureatae secuntur, victoriam populi Romani esse, Aequorum exercitum deletum.

XXVIIII. Tribunorum plebis actiones quia nondum 1
invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribunatum et patres reficere intercessores legis adnisi sunt. sed plus suis comitiis plebs valuit. quem dolorem ulti 2
patres sunt senatus consulto facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur. annum post quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavus, Ser. Sulpicius Camerinus.

Principio huius anni ferociter, quia nemo ex collegio 3
intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tribunis plebis nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi expugnant. colo- 4
norum pars maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam dederat, Romam perfugere. L. Lucretio consuli ea provincia 5
evenit. is cum exercitu profectus acie hostes vincit victorque Romam ad maius aliquanto certamen redit.

Dies dicta erat tribunis plebi bienni superioris A. Ver- 6
ginio et Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem senatus pertinebat: neque enim eos aut vitae ullo crimine alio aut gesti magistratus quisquam arguebat, praeterquam quod gratificantes patribus rogationi tribuniciae intercessissent. vicit tamen gratiam senatus plebis ira et 7
pessimo exemplo innoxii denis milibus gravis aeris condemnati sunt. id aegre passi patres. Camillus palam sce- 8
leris plebem arguere, quae iam in suos versa non intellegeret, se pravo iudicio de tribunis intercessionem sustulisse, intercessione sublata tribuniciam potestatem evertisse. nam 9
quod illi sperarent, effrenatam licentiam eius magistratus patres laturos, falli eos. si tribunicia vis tribunicio auxilio repelli nequeat, aliud telum patres inventuros esse. con- 10
sulesque increpabat, quod fide publica decipi tribunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem secuti essent. haec propalam contionabundus in dies magis augebat iras hominum.

XXX. Senatum vero incitare adversus legem haut 1

ignotior gens erat. neque deorum modo monita ingruente fato spreta, sed humanam quoque opem, quae una erat,
8 M. Furium, ab urbe amovere: qui die dicta ab L. Apuleio tribuno plebis propter praedam Veientanam, filio quoque adulescente per idem tempus orbatus, cum accitis domum tribulibus et clientibus, quae magna pars plebis erat, percunctatus animos eorum responsum tulisset, se conla-
9 turos quanti damnatus esset, absolvere eum non posse, in exilium abiit precatus ab diis inmortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent. absens quindecim milibus gravis aeris damnatur.

1 XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quicquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat, adventante fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt auxilium ad-
2 versus Gallos petentes. eam gentem traditur fama dulcedine frugum maximeque vini, nova tum voluptate, captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos
3 possedisse; et invexisse in Galliam vinum inliciendae gentis causa Arruntem Clusinum ira corruptae uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, praepotente iuvene et a quo expeti poenae, nisi externa vis quaesita esset, nequi-
4 rent: hunc transeuntibus Alpes ducem auctoremque Clusium oppugnandi fuisse.

Equidem haut abnuerim, Clusium Gallos ab Arrunte
5 seu quo alio Clusino adductos; sed eos, qui oppugnaverint Clusium, non fuisse qui primi Alpes transierint, satis constat. ducentis quippe annis ante quam Clusium oppugnarent urbemque Romam caperent, in Italiam Galli
6 transcenderunt; nec cum his primum Etruscorum, sed multo ante cum iis, qui inter Appenninum Alpesque in-
7 colebant, saepe exercitus Gallici pugnaverunt. Tuscorum ante Romanum imperium late terra marique opes patuere. mari supero inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum, communi vocabulo gentis, alterum Atriaticum mare ab Atria Tuscorum colonia vocavere Italicae
8 gentes; Graeci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant.
9 et in utrumque mare vergentes incoluere urbibus duodenis

terras, prius cis Appenninum ad inferum mare, postea trans Appenninum totidem, quot capita originis erant, coloniis missis, quae trans Padum omnia loca excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Raetiis; quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo praeter sonum linguae, nec eum incorruptum, retinerent.

XXXIIII. De transitu in Italiam Gallorum haec accepimus. Prisco Tarquinio Romae regnante Celtarum, quae pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit. ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque cum sua tum publica praepollens, quod in imperio eius Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. hic magno natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum cupiens Bellovesum ac Segovesum sororis filios, inpigros iuvenes, missurum se esse in quas dii dedissent auguriis sedes ostendit: quantum ipsi vellent numerum hominum excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. tum Segoveso sortibus dati Hercynei saltus; Belloveso haut paulo laetiorem in Italiam viam di dabant. is, quod eius ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Aeduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos excivit. profectus ingentibus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit. Alpes inde oppositae erant; quas inexsuperabiles visas haud equidem miror, nulladum via — quod quidem continens memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere libet — superatas. ibi cum velut saeptos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque, quanam per iuncta caelo iuga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit, quod adlatum est, advenas quaerentes agrum ab Salluvium gente oppugnari. Massilienses erant ii, navibus a Phocaea profecti. id Galli fortunae suae omen rati adiuvere, ut quem primum in terram egressi occupaverant locum patentibus silvis communirent. ipsi per Taurinos saltusque Iuliae Alpis transcenderunt fusisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, cum in quo consederant agrum Insubrium appellari audissent, cognomine Insubribus pago

2 auxilia dictatorem multis tempestatibus dixisset, ea tunc invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente nihil extraordinarii imperii aut
3 auxilii quaesivit. tribuni, quorum temeritate bellum contractum erat, summae rerum praeerant dilectumque nihilo accuratiorem quam ad media bella haberi solitus erat extenuantes etiam famam belli habebant.

4 Interim Galli, postquam accepere ultro honorem habitum violatoribus iuris humani elusamque legationem suam esse, flagrantes ira, cuius inpotens est gens, confestim si-
5 gnis convulsis citato agmine iter ingrediuntur. ad quorum praetereuntium raptim tumultum cum exterritae urbes ad arma concurrerent fugaque agrestium fieret, Romam se ire magno clamore significabant, quacumque ibant equis virisque longe ac late fuso agmine inmensum obtinentes
6 loci. sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam
7 celeritas hostium tulit, quippe quibus velut tumultuario exercitu raptim ducto aegre ad undecimum lapidem occursum est, qua flumen Alia, Crustuminis montibus praealto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni
8 miscetur. iam omnia contra circaque hostium plena erant et nata in vanos tumultus gens truci cantu clamoribusque variis horrendo cuncta conpleverant sono.

1 XXXVIII. Ibi tribuni militum non loco castris ante capto, non praemunito vallo, quo receptus esset, non deorum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato nec litato instruunt aciem diductam in cornua, ne circumveniri
2 multitudine hostium possent. nec tamen aequari frontes poterant, cum extenuando infirmam et vix cohaerentem mediam aciem haberent. paulum erat ab dextera editi loci, quem subsidiariis repleri placuit; eaque res, ut initium
3 pavoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. nam Brennus regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maxime timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum recta fronte concucurrissent, subsidia in aversos transversosque impetum darent, ad subsidiarios
4 signa convertit, si eos loco depulisset haud dubius facilem in aequo campi tantum superanti multitudine victoriam

fore. adeo non fortuna modo, sed ratio etiam cum barbaris stabat. in altera acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites erat. pavor fugaque occupaverat animos et tanta omnium oblivio, ut multo maior pars Veios in hostium urbem, cum Tiberis arceret, quam recto itinere Romam ad coniuges ac liberos fugerent. parumper subsidiarios tutatus est locus: in reliqua acie simul est clamor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem prius paene quam viderent, non modo non temptato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique fugerunt. nec ulla caedes pugnantium fuit: terga caesa suomet ipsorum certamine in turba inpedientium fugam. circa ripam Tiberis, quo armis abiectis totum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est; multosque inperitos nandi aut invalidos graves loricis aliisque tegminibus hausere gurgites. maxima tamen pars incolumis Veios perfugit, unde non modo praesidii quicquam, sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus. ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiere et ne clausis quidem portis urbis in arcem confugerunt.

XXXVIIII. Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriae tam repentinae tenuit. et ipsi pavore defixi primum steterunt velut ignari, quid accidisset; deinde insidias vereri; postremo caesorum spolia legere armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare. tum demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perveniunt. ubi cum praegressi equites non portas clausas, non stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris rettulissent, aliud priori simile miraculum eos sustinuit; noctemque veriti et ignotae situm urbis, inter Romam atque Anienem consedere exploratoribus missis circa moenia aliasque portas, quaenam hostibus in perdita re consilia essent. Romani, cum pars maior ex acie Veios petisset (quam Romam), nemo superesse quemquam praeter eos qui Romam refugerant crederent, conplorati omnes pariter vivi mortuique totam prope urbem lamentis inpleverunt. privatos deinde luctus stupefecit publicus

pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est. mox ululatus cantusque dissonos vagantibus circa moenia turma-
6 tim barbaris audiebant. omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem iam in urbem futurus videretur impetus: primo adventu, quia accesserant ad urbem, mansuros enim ad Aliam fuisse,
7 nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis, quia haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasuros; tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pa-
8 voris inferrent; postremo lux adpropinquans exanimare. timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, cum signa infesta portis sunt inlata. nequaquam tamen ea nocte neque insequenti die similis illi, quae ad Aliam tam pavide
9 fugerat, civitas fuit. nam cum defendi urbem posse tam parva relicta manu spes nulla esset, placuit cum coniugibus ac liberis iuventutem militarem senatusque robur in
10 arcem Capitoliumque concedere armisque et frumento conlato ex loco inde munito deos hominesque et Roma-
11 num nomen defendere, flaminem sacerdotesque Vestales sacra publica a caede, ab incendiis procul auferre nec ante deseri cultum eorum quam non superessent qui co-
12 lerent. si arx Capitoliumque, sedes deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris iuventus superfuerit inminenti ruinae urbis, facilem iacturam esse seniorum, re-
13 lictae in urbe utique perituraे turbae. et quo id aequiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis palam dicere obituros nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, onerаturos inopiam armatorum.

1 XXXX. Haec inter seniores morti destinatos iactata solacia. versae inde adhortationes ad agmen iuvenum, quos in Capitolium atque in arcem prosequebantur, commendantes virtuti eorum iuventaeque urbis, per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quaecumque reliqua essent
2 fortuna. digredientibus, qui spem omnem atque opem secum ferebant, ab his, qui captae urbis non superesse statue-
3 rant exitio, cum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta nunc hos nunc illos sequentium rogitantiumque viros natosque, cui se fato darent,

nihil quod humanis superesset malis relinquebant. magna 4
pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt nec prohibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis ad minuendam inbellem multitudinem, id parum humanum erat. alia maxime plebis turba, quam nec capere tam 5
exiguus collis nec alere in tanta inopia frumenti poterat, ex urbe effusa velut agmine iam uno petiit Ianiculum. inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, 6
sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia communibus deploratis exsequentes. flamen in- 7
terim Quirinalis virginesque Vestales omissa rerum suarum cura, quae sacrorum secum ferenda, quae, quia vires ad omnia ferenda deerant, relinquenda essent consultantes quisve ea locus fideli adservaturus custodia esset, optimum 8
ducunt condita in doliolis sacello proximo aedibus flaminis Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere; cetera inter se onere partito ferunt via, quae sublicio ponte ducit ad Ianiculum. in eo clivo eas cum L. Albinius de plebe 9
Romana homo conspexisset, plaustro coniugem ac liberos habens, inter ceteram turbam, quae inutilis bello urbe excedebat, salvo etiam tum discrimine divinarum humana- 10
rumque rerum inreligiosum ratus, sacerdotes publicos sacraque populi Romani pedibus ire ferrique, se ac suos in vehiculo conspici, descendere uxorem ac pueros iussit, virgines sacraque in plaustrum inposuit et Caere, quo iter sacerdotibus erat, pervexit.

XXXXI. Romae interim satis iam omnibus ut in tali 1
re ad tuendam arcem compositis turba seniorum domos regressa adventum hostium obstinato ad mortem animo exspectabat. qui eorum curules gesserant magistratus, ut 2
in fortunae pristinae honorumque aut virtutis insignibus morerentur, quae augustissima vestis est tensas ducentibus triumphantibusve, ea vestiti medio aedium eburnis sellis sedere. sunt qui M. Fabio pontifice maximo praefante 3
carmen devovisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis tradant. Galli, et quia interposita nocte a contentione 4
pugnae remiserant animos et quod nec in acie ancipiti usquam certaverant proelio nec tum impetu aut vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi

postero die urbem patente Collina porta in forum perveniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcemque
5 (totam) solam belli speciem tenentem. inde modico relicto praesidio, ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad praedam vacuis occursu hominum viis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt, pars ultima, velut ea demum intacta et referta praeda,
6 petunt. inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca
7 conglobati redibant; ubi eos plebis aedificiis obseratis, patentibus atriis principum, maior prope cunctatio tenebat
8 aperta quam clausa invadendi: adeo haud secus quam venerabundi intuebantur in aedium vestibulis sedentes viros praeter ornatum habitumque humano augustiorem maiestate etiam, quam vultus gravitasque oris prae se
9 ferebat, simillimos dis. ad eos velut simulacra versi cum starent, M. Papirius unus ex his dicitur Gallo barbam suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti scipione eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos.
10 post principum caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis inici ignes.

1 XXXXII. Ceterum — seu non omnibus delendi urbem libido erat seu ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli ad
2 deditionem caritate sedum suarum obsessi possent, et non omnia concremari tecta, ut quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent, — nequaquam perinde atque in capta urbe prima die aut pas-
3 sim aut late vagatus est ignis. Romani ex arce plenam hostium urbem cernentes vagosque per vias omnes cursus, cum alia atque alia parte nova aliqua clades oreretur, non mentibus solum concipere, sed ne auribus quidem atque
4 oculis satis constare poterant. quocumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammae et fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia animos oraque et oculos flectebant velut ad spectaculum a fortuna positi occidentis patriae nec ullius rerum suarum relicti
5 praeterquam corporum vindices, tanto ante alios miserandi

magis, qui umquam obsessi sunt, quod interclusi a patria 5
obsidebantur omnia sua cernentes in hostium potestate.
nec tranquillior nox diem tam foede actum excepit, lux 6
deinde noctem inquietam insecuta est, nec ullum erat
tempus, quod a novae semper cladis alicuius spectaculo
cessaret. nihil tamen tot onerati atque obruti malis flexe- 7
runt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis aequata
vidissent, quamvis inopem parvumque quem tenebant col-
lem libertati relictum virtute defenderent. et iam, cum 8
eadem cotidie acciderent, velut adsueti malis abalienave-
rant ab sensu rerum suarum animos, arma tantum ferrum-
que in dextris velut solas reliquias spei suae intuentes.

XXXXIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta 1
modo urbis nequiquam bello gesto, cum inter incendia ac
ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes
viderent, nequiquam tot cladibus territos nec flexuros ad
deditionem animos, ni vis adhiberetur, experiri ultima et
impetum facere in arcem statuunt. prima luce signo dato 2
multitudo omnis in foro instruitur; inde clamore sublato
ac testudine facta subeunt. adversus quos Romani nihil
temere nec trepide ad omnis aditus stationibus firmatis,
qua signa ferri videbant, ea robore virorum opposito scan-
dere hostem sinunt, quo successerit magis in arduum, eo
pelli posse per proclive facilius rati. medio fere clivo re- 3
stitere atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte
in hostem inferebat, impetu facto strage ac ruina fudere
Gallos, ut numquam postea nec pars nec universi tempta-
verint tale pugnae genus. omissa itaque spe per vim at- 4
que arma subeundi obsidionem parant, cuius ad id tempus
inmemores et quod in urbe fuerat frumentum incendiis
urbis absumpserant et ex agris per ipsos dies raptum
omne Veios erat. igitur exercitu diviso partim per finiti- 5
mos populos praedari placuit, partim obsideri arcem, ut
obsidentibus frumentum populatores agrorum praeberent.
proficiscentes Gallos ab urbe ad Romanam experiendam 6
virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exulabat,
duxit; qui maestior ibi fortuna publica quam sua, cum 7
diis hominibusque accusandis senesceret indignando mi-
randoque, ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque

8 cepissent, qui alia bella fortius semper quam felicius gessissent, repente audit Gallorum exercitum adventare atque de eo pavidos Ardeates consultare. nec secus quam divino spiritu tactus, cum se in mediam contionem intulisset, abstinere suetus ante talibus conciliis:

1 XXXXIIII. 'Ardeates,' inquit 'veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit et fortuna hoc egit mea, nemo vestrum condicionis meae oblitum me huc processisse putet. sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepida prae-
2 sidii in medium conferre. et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? hac arte in patria steti et invictus bello, in pace ab ingratis
3 civibus pulsus sum. vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est et pro tantis populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis — nec enim exprobranda ea apud memores sunt —, gratiae referendae et huic urbi decus ingens belli
4 ex hoste communi pariendi. qui effuso agmine adventant, gens est, cui natura corpora animosque magna magis quam firma dederit. eo in certamen omne plus terroris quam vi-
5 rium ferunt. argumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce Capitolioque his exigua resistitur manu. iam obsidionis taedio victi abscedunt vagique per
6 agros palantur. cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox adpetit, prope rivos aquarum sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur,
7 nunc a secundis rebus magis etiam solito incauti. si vobis in animo est, tueri moenia vestra nec pati haec omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes, me sequimini ad caedem, non ad pugnam. nisi vinctos somno velut pecudes trucidandos tradidero, non recuso eundem Ardeae rerum mearum exitum, quem Romae habui.'

1 XXXXV. Aequis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum neminem usquam ea tempestate esse. contione dimissa corpora curant intenti, quam mox signum daretur. quo dato primae silentio noctis ad portas Camillo praesto
2 fuere. egressi haud procul urbe, sicut praedictum erat, castra Gallorum intuta neglectaque ab omni parte nacti

cum ingenti clamore invadunt. nusquam proelium, omni- 3
bus locis caedes est; nuda corpora et soluta somno truci-
dantur. extremos tamen pavor e cubilibus suis excitos,
quae aut unde vis esset ignaros, in fugam et quosdam in
hostem ipsum improvidos tulit. magna pars in agrum
Antiatem delati incursione ab oppidanis in palatos facta
circumveniuntur.

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui 4
urbis, iam prope quadringentesimum annum vicinae, op-
pressae ab hoste invisitato, inaudito adeo nihil miseriti
sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones fa-
cerent plenique praedae Veios etiam praesidiumque et
spem ultimam Romani nominis in animo habuerint op-
pugnare. viderant eos milites Romani vagantes per agros 5
et congregatos agmine praedam prae se agentes et castra
cernebant haud procul Veiis posita. inde primum mise- 6
ratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira animos cepit.
Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertis-
sent, ludibrio esse clades suas? vix temperavere animis, 7
quin extemplo impetum facerent, conpressique a Caedicio
centurione, quem sibimet ipsi praefecerant, rem in noctem
sustinuere. tantum par Camillo defuit auctor, cetera eo- 8
dem ordine eodemque fortunae eventu gesta. quin etiam
ducibus captivis, qui caedi nocturnae superfuerant, ad
aliam manum Tuscorum ad salinas profecti nocte inse-
quente ex inproviso maiorem caedem edidere, duplicique
victoria ovantes Veios redeunt.

XXXXVI. Romae interim plerumque obsidio segnis 1
et utrimque silentium esse, ad id tantum intentis Gallis,
ne quis hostium evadere inter stationes posset, cum re-
pente iuvenis Romanus admiratione in se cives hostesque
convertit. sacrificium erat statum in Quirinali colle genti 2
Fabiae. ad id faciendum C. Fabius Dorsuo Gabino cinctu
sacra manibus gerens cum de Capitolio descendisset, per
medias hostium stationes egressus nihil ad vocem cuius-
quam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit;
ibique omnibus sollemniter peractis eadem revertens simi- 3
liter constanti vultu graduque, satis sperans, propitios esse
deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus

deseruisset, in Capitolium ad suos rediit seu attonitis Gallis miraculo audaciae seu religione etiam motis, cuius haudquaquam neglegens gens est.

4 Veiis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires crescebant. nec Romanis solum eo convenientibus ex agris, qui aut proelio adverso aut clade captae urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluenti-
5 bus, ut in parte praedae essent, maturum iam videbatur, repeti patriam eripique ex hostium manibus. sed corpori
6 valido caput deerat. locus ipse admonebat Camilli et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque eius res prospere gesserant; et Caedicius negare, se commissurum, cur sibi aut deorum aut hominum quisquam imperium finiret potius quam ipse memor ordinis sui posceret imperatorem.
7 consensu omnium placuit ab Ardea Camillum acciri, sed antea consulto senatu, qui Romae esset: adeo regebat omnia pudor, discriminaque rerum prope perditis rebus
8 servabant. ingenti periculo transeundum per hostium custodias erat. ad eam rem Pontius Cominius inpiger iuvenis operam pollicitus, incubans cortici secundo Tiberi
9 ad urbem defertur. inde, qua proximum fuit a ripa, per praeruptum eoque neglectum hostium custodiae saxum in Capitolium evadit et ad magistratus ductus mandata exer-
10 citus edit. accepto inde senatus consulto, uti comitiis curiatis revocatus de exilio iussu populi Camillus dictator extemplo diceretur militesque haberent imperatorem quem
11 vellent, eadem degressus nuntius Veios contendit, missique Ardeam legati ad Camillum Veios eum perduxere, seu — quod magis credere libet, non prius profectum ab Ardea quam conperit legem latam, quod nec iniussu populi mutari finibus posset nec nisi dictator dictus auspicia in exercitu habere — lex curiata lata est dictatorque absens dictus.

1 XXXXVII. Dum haec Veiis agebantur, interim arx
2 Romae Capitoliumque in ingenti periculo fuit. namque Galli seu vestigio notato humano, qua nuntius a Veiis pervenerat, seu sua sponte animadverso ad Carmentis saxo ascensu aequo, nocte sublustri, cum primo inermem, qui temptaret viam, praemisissent, tradentes inde

arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi sublevantesque
invicem et trahentes alii alios, prout postularet locus, 3
tanto silentio in summum evasere, ut non custodes solum
fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad noc-
turnos strepitus, excitarent. anseres non fefellere, quibus 4
sacris Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur.
quae res saluti fuit: namque clangore eorum alarumque
crepitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fue-
rat, vir bello egregius, armis arreptis simul ad arma ce-
teros ciens vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam
in summo constiterat, umbone ictum deturbat. cuius ca- 5
sus prolapsi cum proximos sterneret, trepidantes alios ar-
misque omissis saxa, quibus adhaerebant, manibus ample-
xos trucidat. iamque et alii congregati telis missilibusque
saxis proturbare hostes ruinaque tota prolapsa acies in
praeceps deferri. sedato deinde tumultu reliquum noctis, 6
quantum in turbatis mentibus poterat, cum praeteritum
quoque periculum sollicitaret, quieti datum est. luce orta 7
vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, cum
et recte et perperam facto pretium deberetur, Manlius pri-
mum ob virtutem laudatus donatusque non ab tribunis
solum militum, sed consensu etiam militari; cui universi 8
selibras farris et quartarios vini ad aedes eius, quae in
arce erant, contulerunt, rem dictu parvam; ceterum inopia
fecerat eam argumentum ingens caritatis, cum se quisque
victu suo fraudans detractum corpori atque usibus neces-
sariis ad honorem unius viri conferret. tum vigiles eius 9
loci, qua fefellerat ascendens hostis, citati; et cum in om-
nes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribu-
nus militum pronuntiasset, consentiente clamore militum 10
in unum vigilem coicientium culpam deterritus a ceteris
abstinuit, reum haud dubium eius noxae adprobantibus
cunctis de saxo deiecit. inde intentiores utrimque custo- 11
diae esse, et apud Gallos, quia vulgatum erat inter Veios
Romamque nuntios commeare, et apud Romanos ab noc-
turni periculi memoria.

XXXXVIII. Sed ante omnia obsidionis bellique mala 1
fames utrimque exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam, 2
cum loco iacente inter tumulos castra habentes tum ab in-
cendiis torrido et vaporis pleno cineremque, non pulverem
modo ferente, cum quid venti motum esset. quorum in- 3
tolerantissima gens umorique ac frigori adsueta, cum
aestu et angore vexata vulgatis velut in pecua morbis

morerentur, iam pigritia singulos sepeliendi promisce acervatos cumulos hominum urebant; bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecere.

4 Indutiae deinde cum Romanis factae et colloquia permissu imperatorum habita; in quibus cum identidem Galli famem obicerent eaque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur avertendae eius opinionis causa multis locis panis
5 de Capitolio iactatus esse in hostium stationes. sed iam neque dissimulari neque ferri ultra fames poterat. itaque dum dictator dilectum per se Ardeae habet, magistrum equitum L. Valerium a Veiis abducere exercitum iubet,
6 parat instruitque quibus haud impar adoriatur hostes, interim Capitolinus exercitus stationibus, vigiliis fessus, superatis tamen humanis omnibus malis, cum famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod
7 auxilium ab dictatore appareret, postremo spe quoque, iam non solum cibo deficiente et, cum stationes procederent, prope obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi vel redimi se quacumque pactione possent iussit, iactantibus non obscure Gallis, haud magna mercede se adduci
8 posse, ut obsidionem relinquant. tum senatus habitus tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum conloquio transacta res est et mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi fac-
9 tum. rei foedissimae per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis adlata iniqua et tribuno recusante additus ab insolente Gallo ponderi gladius auditaque intoleranda Romanis vox: vae victis esse.

1 XXXXVIIII. Sed diique et homines prohibuere, *redemptos vivere Romanos.* nam forte quadam, priusquam *infanda merces* perficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso dictator intervenit auferrique
2 aurum de medio et Gallos summoveri iubet. cum illi renitentes pactos dicerent sese, negat, eam pactionem ratam esse, quae, postquam ipse dictator creatus esset, iniussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset, denuntiatque
3 Gallis, ut se ad proelium expediant. suos in acervum conicere sarcinas et arma aptare ferroque, non auro recuperare patriam iubet, in conspectu habentes fana deum et coniuges et liberos et solum patriae deforme belli malis
4 et omnia, quae defendi repetique et ulcisci fas sit. instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutae solo

urbis et natura inaequali, et omnia, quae arte belli secunda suis eligi praeparariue poterant, providit. Galli nova re trepidi arma capiunt iraque magis quam consilio in Romanos incurrunt. iam verterat fortuna, iam deorum opes humanaque consilia rem Romanam adiuvabant. igitur primo concursu haud maiore momento fusi Galli sunt quam ad Aliam vicerant.

Iustiore altero deinde proelio ad octavum lapidem Gabina via, quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. ibi caedes omnia obtinuit. castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. dictator recuperata ex hostibus patria triumphans in urbem redit, interque iocos militares, quos inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.

Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie servavit, cum prohibuit migrari Veios et tribunis rem intentius agentibus post incensam urbem et per se inclinata magis plebe ad id consilium. eaque causa fuit non abdicandae post triumphum dictaturae, senatu obsecrante, ne rem publicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religionum cultor, quae ad deos inmortales pertinebant rettulit et senatus consultum facit, fana omnia, quod ea hostis possedisset, restituerentur, terminarentur expiarenturque expiatioque eorum in libris per duumviros quaereretur; cum Caeretibus hospitium publice fieret, quod sacra populi Romani ac sacerdotes recepissent beneficioque eius populi non intermissus honos deum inmortalium esset; ludi Capitolini fierent, quod Iuppiter optimus maximus suam sedem atque arcem populi Romani in re trepida tutatus esset, collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent. expiandae etiam vocis nocturnae, quae nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neglectaque esset, mentio inlata, iussumque templum in Nova via Aio Locutio fieri. aurum, quod Gallis ereptum erat quodque ex aliis templis inter trepidationem in Iovis cellam conlatum, cum, in quae referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne iudicatum et sub Iovis sella poni iussum. iam ante in eo religio civitatis apparuerat, quod, cum in publico deesset aurum, ex quo summa pactae mercedis Gallis confieret, a matronis conlatum acceperant, ut sacro auro abstineretur.

matronis gratiae actae; honosque additur, ut earum sicut virorum post mortem sollemnis laudatio esset.

8 His peractis, quae ad deos pertinebant quaeque per senatum agi poterant, tum demum agitantibus tribunis plebem adsiduis contionibus, ut relictis ruinis in urbem paratam Veios transmigrarent, in contionem universo senatu prosequente escendit atque ita verba fecit:

1 LI. 'Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exilii solacium aliud habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his certaminibus eram; et ob eadem haec non si mille senati consultis populique iussu revocaretis, rediturus umquam 2 fuerim. nec nunc me ut redirem mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit: quippe ut in sua sede maneret patria, id agebatur, non ut ego utique in patria essem. et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi haec quoque pro patria dimicatio esset, cui deesse, quoad vita sup- 3 petat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. quid enim repetiimus, quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si reciperatam ipsi deserimus? et cum victoribus Gallis capta tota urbe Capitolium tamen atque arcem diique et homines Romani tenuerint (habitaverint), victoribus Romanis, recuperata urbe, arx quoque et Capitolium deseretur et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna 4 faciet quam adversa fecit? equidem, si nobis cum urbe simul positae traditaeque per manus religiones nullae essent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus adfuit Romanis, ut omnem neglegentiam divini cultus ex- 5 emptam hominibus putem. intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res vel adversas, invenietis, omnia prospere evenisse sequentibus deos, adversa spernentibus. 6 iam omnium primum Veiens bellum — per quot annos quanto labore gestum! — non ante cepit finem, quam mo- 7 nitu deorum aqua ex lacu Albano emissa est. quid haec tandem urbis nostrae clades nova num ante exorta est quam spreta vox caelo emissa de adventu Gallorum, quam gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a nobis, cum vindicari deberet, eadem neglegentia deorum prae- 8 termissum? igitur victi captique ac redempti tantum poenarum dis hominibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus. adversae deinde res admonuerunt re- 9 ligionum. confugimus in Capitolium ad deos, ad sedem Iovis optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum alia

terrae celavimus, alia avecta in finitimas urbes amovimus ab hostium oculis; deorum cultum deserti ab diis hominibusque tamen non intermisimus. reddidere igitur patriam et victoriam et antiquum belli decus amissum, et in hostes, qui caeci avaritia in pondere auri foedus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et caedem.

LII. Haec culti neglectique numinis tanta monimenta in rebus humanis cernentes ecquid sentitis, Quirites, quantum vixdum e naufragiis prioris culpae cladisque emergentes paremus nefas? urbem auspicato inauguratoque conditam habemus; nullus locus in ea non religionum deorumque est plenus, sacrificiis sollemnibus non dies magis stati quam loca sunt, in quibus fiant. hos omnes deos publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? quam par vestrum factum est [ei], quod in obsidione nuper in egregio adulescente C. Fabio non minore hostium admiratione quam vestra conspectum est, cum inter Gallica tela degressus ex arce sollemne Fabiae gentis in colle Quirinali obiit? an gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti, publica sacra et Romanos deos etiam in pace deseri placet? et pontifices flaminesque neglegentiores publicarum religionum esse quam privatus in sollemni gentis fuerit? forsitan aliquis dicat, aut Veiis ea nos facturos aut huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant; quorum neutrum fieri salvis caerimoniis potest. et ne omnia generatim sacra omnesque percenseam deos, in Iovis epulo num alibi quam in Capitolio pulvinar suscipi potest? quid de aeternis Vestae ignibus signoque, quod imperii pignus custodia eius templi tenetur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque Quirine pater? haec omnia in profano deseri placet sacra aequalia urbi, quaedam vetustiora origine urbis? et videte, quid inter nos ac maiores intersit: illi sacra quaedam in monte Albano Laviniique nobis facienda tradiderunt: — an ex hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit, hinc sine piaculo in hostium urbem Veios transferemus? recordamini, agitedum, quotiens sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu neglegentia casuve praetermissum est. modo quae res post prodigium Albani lacus nisi instauratio sacrorum auspiciorumque renovatio adfectae Veienti bello rei publicae remedio fuit? at etiam, tamquam veterum religionum memores, et peregrinos deos transtulimus Romam et instituimus novos. Iuno regina transvecta a Veiis

nuper in Aventino quam insigni ob excellens matrona-
11 rum studium celebrique dedicata est die! Aio Locutio templum propter caelestem vocem exauditam in Nova via iussimus fieri; Capitolinos ludos sollemnibus aliis addidimus collegiumque ad id novum auctore senatu condi-
12 dimus: quid horum opus fuit suscipi, si una cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus, si non voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis, si ab hosti-
13 bus metu retenti sumus? de sacris loquimur et de templis. quid tandem? de sacerdotibus nonne in mentem venit quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex qua nihil umquam praeterquam urbs capta movit. flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas est: hos Veientes pro Romanis facturi estis sacer-
14 dotes? et Vestales tuae te deserent, Vesta? et flamen peregre habitando in singulas noctes tantum sibi reique
15 publicae piaculi contrahet? quid alia, quae auspicato agimus omnia fere intra pomerium, cui oblivioni aut cui ne-
16 glegentiae damus? comitia curiata, quae rem militarem continent, comitia centuriata, quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi adsolent, fieri
17 possunt? Veiosne haec transferemus an comitiorum causa populus tanto incommodo in desertam hanc ab dis hominibusque urbem conveniet?

1 LIII. Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque relinquere urbem et ad integra omnia Veios migrare nec
2 hic aedificando inopem plebem vexare. hanc autem iactari magis causam quam veram esse, ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites, puto, qui meministis, ante Gallorum adventum salvis tectis publicis privatisque, stante incolumi urbe hanc eandem rem actam esse, ut Veios trans-
3 migraremus. et videte, quantum inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. vos, etiamsi tunc faciundum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra — nec id mirati sitis, priusquam quale sit audieritis — etiam si tum migrandum fuisset incolumi tota urbe, nunc has
4 ruinas relinquendas non censerem. quippe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc haec migratio nobis mi-
5 sera ac turpis, Gallis gloriosa est. non enim reliquisse victores, sed amisisse victi patriam videbimus; hoc ad Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis inposuisse, ut desereremus penates nostros,

exiliumque ac fugam nobis ex eo loco consciscerem us, quem tueri non possemus. et Galli evertere potuerunt Romam, quam Romani restituere non videbuntur potuisse? quid restat, nisi ut, si iam novis copiis veniant — constat 6 enim, vix credibilem multitudinem esse — et habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint, sinatis? quid? 7 si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri Aequi Volscive faciant, ut commigrent Romam, velitisne, illos Romanos, vos Veientes esse, an malitis hanc solitudinem vestram quam urbem hostium esse? non equidem video, quid magis nefas sit. haec scelera, quia piget aedificare, haec dedecora pati parati estis? si tota urbe nullum melius am- 8 pliusve tectum fieri possit quam casa illa conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum agrestiumque habitare est satius inter sacra penatesque nostros quam exulatum publice ire? maiores nostri, convenae pastoresque, cum in 9 his locis nihil praeter silvas paludesque esset, novam urbem tam brevi aedificarunt: nos Capitolio, arce incolumi, stantibus templis deorum, aedificare incensa piget? et quod singuli facturi fuimus, si aedes nostrae deflagrassent, hoc in publico incendio universi recusamus facere?

LIIII. Quid tandem, si fraude, si casu Veiis incen- 1 dium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigremus? adeo nihil tenet solum patriae nec haec terra, quam 2 matrem appellamus, sed in superficie tignisque caritas nobis patriae pendet? equidem — fatebor vobis, etsi mi- 3 nus iniuriae vestrae quam meae calamitatis meminisse iuvat — cum abessem, quotienscumque patria in mentem veniret, haec omnia occurrebant, colles campique et Tiberis et adsueta oculis regio et hoc caelum, sub quo natus educatusque essem; quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua, ut maneatis in sede vestra, quam postea, cum reliqueritis, ea macerent desiderio. non sine 4 causa dii hominesque hunc urbi condendae locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen oportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur, mari vicinum ad commoditates nec expositum nimia propinquitate ad pericula classium externarum, regionum Italiae medium, ad incrementum urbis natum unice locum. argumento est ipsa magnitudo 5 tam novae urbis. trecentesimus sexagensimus quintus

in insequentem annum tribunos habere, quorum in magistratu capta urbs esset, non placuit: res ad interregnum
6 rediit. cum civitas in opere ac labore adsiduo reficiendae urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magistratu abiit, ab Cn. Marcio tribuno plebis dicta dies est, quod (legatus) in Gallos, ad quos missus erat orator,
7 contra ius gentium pugnasset. cui iudicio eum mors adeo oportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit.
8 interregnum initum: P. Cornelius Scipio interrex et post eum M. Furius Camillus. iterum is tribunos militum consulari potestate creat: L. Valerium Publicolam iterum, L. Verginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Aemilium, L. Postumium.
9 Hi ex interregno cum extemplo magistratum inissent, nulla de re prius quam de religionibus senatum consuluere.
10 in primis foedera ac leges — erant autem eae duodecim tabulae et quaedam regiae leges — conquiri quae conparerent iusserunt. alia ex eis edita etiam in volgus; quae autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis animos, suppressa.
11 tum de diebus religiosis agitari coeptum, diemque ante diem xv kal. Sextiles duplici clade insignem, quo die ad Cremeram Fabii caesi, quo deinde ad Aliam cum exitio urbis foede pugnatum, a posteriore clade Aliensem appellarunt insignemque rei nullius publice privatimque agendae
12 fecerunt. quidam, quod postridie idus Quinctilis non litasset Sulpicius tribunus militum neque inventa pace deum post diem tertium obiectus hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie idus rebus divinis supersederi iussum, inde ut postridie kal. quoque ac nonas eadem religio esset, traditum putant.

1 II. Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam
2 gravi casu rei publicae secum agitare. hinc Volsci, veteres hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant, hinc Etruriae principum ex omnibus populis coniurationem de bello ad fanum Voltumnae factam mercatores adfere-
3 bant; novus quoque terror accesserat defectione Latinorum Hernicorumque, qui post pugnam ad lacum Regillum factam per annos prope centum numquam ambigua fide in

amicitiam populi Romani fuerant. itaque, cum tanti un- 4
dique terrores circumstarent appareretque omnibus, non
odio solum apud hostis, sed contemptu etiam inter socios
nomen Romanum laborare, placuit eiusdem auspiciis de- 5
fendi rem publicam, cuius recuperata esset, dictatoremque
dici M. Furium Camillum. is dictator C. Servilium Aha- 6
lam magistrum equitum dixit iustitioque indicto dilectum
iuniorum habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid
roboris superesset, in verba sua iuratos centuriaret. exer- 7
citum conscriptum armatumque trifariam divisit. partem
unam in agro Veiente Etruriae opposuit, alteram ante
urbem castra locare iussit: tribuni militum his A. Man- 8
lius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Aemilius
praepositus; tertiam partem ipse ad Volscos duxit nec
procul a Lanuvio — ad Marcium is locus dicitur — castra
oppugnare est adortus. quibus ab contemptu, quod prope 9
omnem deletam a Gallis Romanam iuventutem crederent,
ad bellum profectis tantum Camillus auditus imperator
terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arbo-
ribus saepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis pos-
set. quod ubi animadvertit Camillus, ignem in obiectam 10
saepem coici iussit. et forte erat vis magna venti versa
in hostem. itaque non aperuit solum incendio viam, sed 11
flammis in castra tendentibus vapore etiam ac fumo cre-
pituque viridis materiae flagrantis ita consternavit hostes,
ut minor moles superantibus vallum in castra Volscorum
Romanis fuerit quam transcendentibus saepem incendio
absumptam fuerat. fusis hostibus caesisque cum castra 12
impetu cepisset dictator, praedam militi dedit, quo minus
speratam minime largitore duce, eo militi gratiorem. per- 13
secutus deinde fugientes cum omnem Volscum agrum de-
populatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo de-
mum anno subegit. victor ex Volscis in Aequos transiit 14
et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad Bolas
oppressit, nec castra modo, sed urbem etiam adgressus,
impetu primo cepit.

III. Cum in ea parte, in qua caput rei Romanae Ca- 1
millus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens
ingruerat. Etruria prope omnis armata Sutrium, socios 2

populi Romani, obsidebat, quorum legati opem rebus adfectis orantes cum senatum adissent, decretum tulere, ut dictator primo quoque tempore auxilium Sutrinis ferret.
3 cuius spei moram cum pati fortuna obsessorum non potuisset confectaque paucitas oppidanorum opere, vigiliis, vulneribus, quae semper eosdem urgebant, per pactionem urbe hostibus tradita, inermis cum singulis emissa vesti-
4 mentis miserabili agmine penates relinqueret, eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano intervenit. cui cum se maesta turba ad pedes provolvisset principumque orationem necessitate ultima expressam fletus mulierum ac puerorum, qui exilii comites trahebantur, excepisset, parcere lamentis Sutrinos iussit: Etruscis se luctum la-
5 crimasque ferre. sarcinas inde deponi Sutrinosque ibi considere modico praesidio relicto, arma secum militem ferre iubet. ita expedito exercitu profectus ad Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia rebus, ut fit, secundis invenit, nullam stationem ante moenia, patentes portas, victorem
6 vagum praedam ex hostium tectis egerentem. iterum igitur eodem die Sutrium capitur; victores Etrusci passim trucidantur ab novo hoste neque se conglobandi coeundi-
7 que in unum aut arma capiundi datur spatium. cum pro se quisque tenderent ad portas, si qua forte se in agros eicere possent, clausas — id enim primum dictator impe-
8 raverat — portas inveniunt. inde alii arma capere, alii, quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare suos, ut proelium inirent. quod accensum ab desperatione hostium fuisset, ni praecones per urbem dimissi poni arma et parci inermi iussissent nec praeter armatos quemquam
9 violari. tum etiam quibus animi in spe ultima obstinati ad decertandum fuerant, postquam data spes vitae est, iactare passim arma inermesque, quod tutius fortuna fe-
10 cerat, se hosti offerre. magna multitudo in custodias divisa; oppidum ante noctem redditum Sutrinis inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum, sed traditum per condiciones fuerat.

1 IIII. Camillus in urbem triumphans rediit trium si-
2 mul bellorum victor. longe plurimos captivos ex Etruscis ante currum duxit, quibus sub hasta venundatis tantum

aeris redactum est, ut pretio pro auro matronis persoluto ex eo quod supererat tres paterae aureae factae sint, quas 3 cum titulo nominis Camilli ante Capitolium incensum in Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse.

Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capena- 4 tiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque his novis civibus adsignatus. revocati 5 quoque in urbem senatus consulto a Veiis, qui aedificandi Romae pigritia occupatis ibi vacuis tectis Veios se contulerant. et primo fremitus fuit aspernantium imperium; dies deinde praestituta capitalisque poena, qui non remigrasset Romam, ex ferocibus universis singulos metu suo quemque oboedientes fecit. et Roma cum frequentia cre- 6 scere, tum tota simul exsurgere aedificiis et re publica inpensas adiuvante et aedilibus velut publicum exigentibus opus et ipsis privatis — admonebat enim desiderium usus — festinantibus ad effectum operis. intraque annum nova urbs stetit.

Exitu anni comitia tribunorum militum consulari po- 7 testate habita. creati T. Quinctius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas quintum, L. Iulius Iulus, L. Aquilius Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus exercitum alterum in Aequos non ad bellum — victos namque 8 se fatebantur —, sed ab odio ad pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relinquerent virium, duxere, alterum in agrum Tarquiniensem.

Ibi oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi 9 capta. ad Cortuosam nihil certaminis fuit: inproviso adorti primo clamore atque impetu cepere. direptum oppidum atque incensum est. Contenebra paucos dies op- 10 pugnationem sustinuit, laborque continuus non die, non nocte remissus subegit eos. cum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis in orbem succederet proelio, oppidanos eosdem integro semper certamini paucitas fessos obiceret, cessere tandem, locusque invadendi urbem Romanis datus est. publicari praedam tribunis place- 11 bat; sed imperium quam consilium segnius fuit: dum cunctantur, iam militum praeda erat nec nisi per invidiam adimi poterat.

12 Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est, opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum.

1 V. Iam et tribuni plebis civitate aedificando occupata contiones suas frequentare legibus agrariis conabantur. 2 ostentabatur in spem Pomptinus ager tum primum post accisas a Camillo Volscorum res possessionis haud am- 3 biguae. criminabantur, multo eum infestiorem agrum ab nobilitate esse quam a Volscis fuerit: ab illis enim tantum, quoad vires et arma habuerunt, incursiones eo fac- 4 tas, nobiles homines in possessionem agri publici grassari: nec nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit, locum 5 ibi plebi fore. haud magno opere plebem moverant et infrequentem in foro propter aedificandi curam et eodem exhaustam inpensis eoque agri inmemorem, ad quem instruendum vires non essent.

6 In civitate plena religionum, tunc etiam ab recenti clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia, res ad interregnum rediit. interreges deinceps M. Manlius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius Poti- 7 tus. hic demum tribunorum militum consulari potestate comitia habuit: L. Papirium, [C. Cornelium], C. Sergium, L. Aemilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publicolam tertium creat; ii ex interregno magistratum occepere.

8 Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata est a Tito Quinctio duumviro sacris faciendis. tribus quattuor ex novis civibus additae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis, eaeque viginti quinque tribuum numerum explevere.

1 VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis actum ad frequentiorem iam populum mobilioremque ad 2 cupiditatem agri quam fuerat. et de Latino Hernicoque bello mentio facta in senatu maioris belli cura, quod Etruria in armis erat, dilata est.

3 Res ad Camillum tribunum militum consulari potestate rediit. collegae additi quinque: Ser. Cornelius Maluginensis, Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinna- 4 tus, L. Horatius Pulvillus, P. Valerius. principio anni aversae curae hominum sunt a bello Etrusco, quod fu*gientium* ex agro Pomptino agmen repente inlatum in

urbem attulit, Antiates in armis esse Latinorumque populos iuventutem suam misisse ad id bellum, eo abnuentes publicum fuisse consilium, quod non prohibitos tantummodo voluntarios dicerent militare ubi vellent. desierant iam ulla contemni bella. itaque senatus diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset. et collegae fateri, regimen omnium rerum, ubi quid bellici terroris ingruat, in viro uno esse sibique destinatum in animo esse, Camillo summittere imperium, nec quicquam de maiestate sua detractum credere, quod maiestati eius viri concessissent. conlaudatis ab senatu tribunis et ipse Camillus, confusus animo, gratias egit. ingens inde ait onus a populo Romano sibi, qui se dictatorem iam quartum creasset, magnum a senatu talibus de se iudiciis eius ordinis, maxumum tam honoratorum collegarum obsequio iniungi. itaque si quid laboris vigiliarumque adici possit, certantem secum ipsum adnisurum, ut tanto de se consensu civitatis opinionem, quae maxima sit, etiam constantem efficiat. quod ad bellum atque Antiates attineat, plus ibi minarum quam periculi esse. se tamen, ut nihil timendi, sic nihil contemnendi auctorem esse. circumsederi urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum: itaque et ducibus pluribus et exercitibus administrandam rem publicam esse. 'te,' inquit 'P. Valeri, socium imperii consiliique legiones mecum adversus Antiatem hostem ducere placet; te, Q. Servili, altero exercitu instructo paratoque in urbe castra habere, intentum, sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova haec cura, Latini atque Hernici moverint. pro certo habeo, ita rem gesturum, ut patre, avo teque ipso ac sex tribunatibus dignum est. tertius exercitus ex causariis senioribusque a L. Quinctio scribatur, qui urbi moenibusque praesidio sit. L. Horatius arma, tela, frumentum, quaeque belli alia tempora poscent provideat. te, Servi Corneli, praesidem huius publici consilii, custodem religionum, comitiorum, legum, rerum omnium urbanarum collegae facimus.' cunctis in partes muneris sui benigne pollicentibus operam Valerius socius imperii lectus adiecit, M. Furium sibi pro dictatore seque ei pro magistro equitum futurum; proinde,

quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello haberent. se vero bene sperare patres et de bello et de
18 pace universaque re publica erecti gaudio fremunt nec dictatore umquam opus fore rei publicae, si tales viros in magistratu habeat, tam concordibus iunctos animis, parere atque imperare iuxta paratos laudemque conferentes potius in medium quam ex communi ad se trahentes.

1 VII. Iustitio indicto dilectuque habito Furius ac Valerius ad Satricum profecti, quo non Volscorum modo iuventutem Antiates ex nova subole lectam, sed ingentem Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerrimis diutina pace populis. itaque novus hostis veteri adiunc-
2 tus commovit animos militis Romani. quod ubi aciem iam instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt, turbatas militum mentes esse, segniter arma capta cunctabundosque et resistentes egressos castris esse, quin voces quoque auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos et aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatam
3 sustineri posse, in equum insilit et ante signa obversus in aciem, ordines interequitans: 'quae tristitia, milites, haec, quae insolita cunctatio est? hostem an me an vos ignoratis? hostis est quid aliud quam perpetua materia virtutis
4 gloriaeque vestrae? vos contra me duce, ut Falerios Veiosque captos et in capta patria Gallorum legiones caesas taceam, modo trigeminae victoriae triplicem triumphum
5 ex his ipsis Volscis et Aequis et ex Etruria egistis. an me, quod non dictator vobis, sed tribunus signum dedi, non agnoscitis ducem? neque ego maxima imperia in vos desidero et vos in me nihil praeter me ipsum intueri decet; neque enim dictatura mihi umquam animos fecit, ut
6 ne exilium quidem ademit. iidem igitur omnes sumus, et cum eadem omnia in hoc bellum adferamus, quae in priora attulimus, eundem eventum belli exspectemus. simul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet: vos vincetis, illi fugient.'

1 VIII. Dato deinde signo ex equo desilit et proximum signiferum manu arreptum secum in hostem rapit 'infer,
2 miles,' clamitans 'signum.' quod ubi videre ipsum Camillum iam ad munera corporis senecta invalidum vadentem

in hostes, procurrunt pariter omnes clamore sublato 'sequere imperatorem' pro se quisque clamantes. emissum 3
etiam signum Camilli iussu in hostium aciem ferunt idque
ut repeteretur concitatos antesignanos. ibi primum pulsum 4
Antiatem terroremque non in primam tantum aciem, sed
etiam ad subsidiarios perlatum. nec vis tantum militum 5
movebat excitata praesentia ducis, sed quod Volscorum
animis nihil terribilius erat quam ipsius Camilli forte oblata species: ita, quocumque se intulisset, victoriam secum 6
haud dubiam trahebat. maxime id evidens fuit, cum in
laevum cornu prope iam pulsum arrepto repente equo cum
scuto pedestri advectus conspectu suo proelium restituit,
ostentans vincentem ceteram aciem. iam inclinata res erat, 7
sed turba hostium et fugam inpediebat et longa caede conficienda multitudo tanta fesso militi erat, cum repente ingentibus procellis fusus imber certam magis victoriam quam
proelium diremit. signo deinde receptui dato nox insecuta 8
quietis Romanis perfecit bellum. Latini namque et Hernici relictis Volscis domos profecti sunt, malis consiliis
pares adepti eventus; Volsci ubi se desertos ab eis vi- 9
dere, quorum fiducia rebellaverant, relictis castris moenibus Satrici se includunt. quos primo Camillus vallo circumdare et aggere atque operibus oppugnare est adortus.
quae postquam nulla eruptione inpediri videt, minus esse 10
animi ratus in hoste quam ut in eo tam lentae spei victoriam exspectaret, cohortatus milites, ne tamquam Veios
oppugnantes in opere longinquo sese tererent, victoriam
in manibus esse, ingenti militum alacritate moenia undique adgressus scalis oppidum cepit. Volsci abiectis armis
sese dediderunt.

VIIII. Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, inmi- 1
nebat: id caput Volscorum, eam fuisse originem proximi
belli. sed quia nisi magno apparatu, tormentis machinis- 2
que, tam valida urbs capi non poterat, relicto ad exercitum collega Romam est profectus, ut senatum ad excidendum Antium hortaretur. inter sermonem eius — credo 3
rem Antiatem diuturniorem manere diis cordi fuisse —
legati ab Nepete ac Sutrio auxilium adversus Etruscos
petentes veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii

4 memorantes. eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. namque cum ea loca opposita Etruriae et velut claustra inde portaeque essent, et illis occupandi ea, cum quid novi molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat. 5 igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut omisso Antio bellum Etruscum susciperet. legiones urbanae, quibus 6 Servilius praefuerat, ei decernuntur. quamquam expertum exercitum adsuetumque imperio, qui in Volscis erat, mallet, nihil recusavit, Valerium tantummodo imperi socium depoposcit. Quinctius Horatiusque successores Valerio in Volscis missi.

7 Profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius partem oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera intersaeptis itineribus aegre oppidanos vim hostium ab se 8 arcentes. cum Romani auxilii adventus tum Camilli nomen celeberrimum apud hostis sociosque et in praesentia rem inclinatam sustinuit et spatium ad opem ferendam dedit. 9 itaque diviso exercitu Camillus collegam in eam partem circumductis copiis, quam hostes tenebant, moenia adgredi iubet, non tam a spe, scalis capi urbem posse, quam ut aversis eo hostibus et oppidanis iam pugnando fessis laxaretur labor et ipse spatium intrandi sine certamine 10 moenia haberet. quod cum simul utrimque factum esset ancepsque terror Etruscos circumstaret et moenia summa vi oppugnari et intra moenia esse hostem viderent, porta se, quae una forte non obsidebatur, trepidi uno agmine 11 eiecere. magna caedes fugientium et in urbe et per agros est facta. plures a Furianis intra moenia caesi, Valeriani expeditiores ad persequendos fuere nec ante noctem, quae 12 conspectum ademit, finem caedendi fecere. Sutrio recepto restitutoque sociis Nepete exercitus ductus, quod per deditionem acceptum iam totum Etrusci habebant.

1 X. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore, non eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod parte Nepesinorum prodente civitatem facta erat deditio. 2 mitti tamen ad principes eorum placuit, ut secernerent se ab Etruscis fidemque, quam inplorassent ab Romanis, ipsi 3 praestarent. unde cum responsum allatum esset, nihil *suae* potestatis esse, Etruscos moenia custodiasque por-

tarum tenere, primo populationibus agri terror est oppi-
danis admotus; deinde, postquam deditionis quam socie- 4
tatis fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro
conlatis ductus ad moenia exercitus conpletisque fossis
scalae admotae; et clamore primo impetuque oppidum ca-
pitur. Nepesinis inde edictum, ut arma ponant, parcique 5
iussum inermi; Etrusci pariter armati atque inermes caesi.
Nepesinorum quoque auctores deditionis securi percussi;
innoxiae multitudini redditae res oppidumque cum prae-
sidio relictum. ita duabus sociis urbibus ex hoste re- 6
ceptis victorem exercitum tribuni cum magna gloria Ro-
mam reduxerunt.

Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitae quae-
situmque, cur per eos annos militem ex instituto non de-
dissent. responsum frequenti utriusque gentis concilio 7
est, nec culpam in eo publicam nec consilium fuisse, quod
suae iuventutis aliqui apud Volscos militaverint. eos ta- 8
men ipsos pravi consilii poenam habere nec quemquam
ex his reducem esse. militis autem non dati causam ter-
rorem adsiduum a Volscis fuisse, quam pestem adhae-
rentem lateri suo tot super alia aliis bellis exhauriri ne-
quisse. quae relata patribus magis tempus quam causam 9
non visa belli habere.

XI. Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio, T. et 1
L. Quinctiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, [C.
Sergio iterum] tribunis consulari potestate, grave bellum
foris, gravior domi seditio exorta: bellum ab Volscis ad- 2
iuncta Latinorum atque Hernicorum defectione, seditio,
unde minime timeri potuit, a patriciae gentis viro et in-
clitae famae, M. Manlio Capitolino. qui nimius animi cum 3
alios principes sperneret, uni invideret eximio simul hono-
ribus atque virtutibus, M. Furio, aegre ferebat, solum eum
in magistratibus, solum apud exercitus esse, tantum iam 4
eminere, ut isdem auspiciis creatos non pro collegis, sed
prō ministris habeat, cum interim, si quis vere aestimare
velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium
non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata
esset; et ille inter aurum accipiendum et in spem pacis 5
solutis animis Gallos adgressus sit, ipse armatos capien-

tesque arcem depulerit; illius gloriae pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint, suae victoriae nemi-
6 nem omnium mortalium socium esse. his opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et inpotens, postquam inter patres non quantum aequum censebat
7 excellere suas opes animadvertit, primus omnium ex patribus popularis factus cum plebeiis magistratibus consilia communicare, criminando patres, adliciendo ad se plebem, iam aura, non consilio ferri famaeque magnae malle quam
8 bonae esse. et non contentus agrariis legibus, quae materia semper tribunis plebi seditionum fuisset, fidem moliri coepit: acriores quippe aeris alieni stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo
9 ac vinculis corpus liberum territent. et erat aeris alieni magna vis re damnosissima etiam divitibus, aedificando, contracta. bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem
10 causae iactatum, ut maior potestas quaereretur: sed nova consilia Manlii magis conpulere senatum ad dictatorem creandum. creatus A. Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quinctium Capitolinum.

1 XII. Dictator etsi maiorem dimicationem propositam domi quam foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad bellum opus erat seu victoria triumphoque dictaturae ipsi vires se additurum ratus, dilectu habito in agrum Pomptinum, quo a Volscis exercitum indictum audierat, pergit.
2 non dubito, praeter satietatem tot iam libris adsidua bella cum Volscis gesta legentibus illud quoque succursurum, quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum auctores miraculo fuit, unde totiens victis Volscis et Ae-
3 quis suffecerint milites. quod cum ab antiquis tacitum praetermissumque sit, cuius tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor
4 sim? simile veri est, aut intervallis bellorum, sicut nunc in dilectibus fit Romanis, alia atque alia subole iuniorum ad bella instauranda totiens usos esse, aut non ex isdem semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem sem-
5 per gens bellum intulerit, aut innumerabilem multitudinem *liberorum* capitum in eis fuisse locis, quae nunc, vix

seminario exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitudine vindicant. ingens certe, quod inter omnes auc- 6
tores convenit, quamquam nuper Camilli ductu atque auspicio accisae res erant, Volscorum exercitus fuit. ad hoc Latini Hernicique accesserant et Cerceiensium quidam et coloni etiam a Velitris Romani.

Dictator, castris eo die positis, postero cum auspicato 7
prodisset hostiaque caesa pacem deum adorasset, laetus ad milites iam arma ad propositum pugnae signum, sicut edictum erat, luce prima capientes processit. 'nostra vic- 8
toria est, milites,' inquit 'si quid di vatesve eorum in futurum vident. itaque, ut decet certae spei plenos et cum inparibus manus conserturos, pilis ante pedes positis gladiis tantum dextras armemus. ne procurri quidem ab acie velim, sed obnixos vos stabili gradu impetum hostium excipere. ubi illi vana iniecerint missilia et effusi 9
stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii et veniat in mentem unicuique, deos esse, qui Romanum adiuvent, deos, qui secundis avibus in proelium miserint. tu, T. 10
Quincti, equitem intentus ad primum initium moti certaminis teneas; ubi haerere iam aciem conlato pede videris, tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer invectusque ordines pugnantium dissipa.' sic eques, sic pedes, 11
ut praeceperat, pugnant, nec dux legiones nec fortuna fefellit ducem.

XIII. Multitudo hostium, nulli rei praeterquam nu- 1
mero freta et oculis utramque metiens aciem, temere proelium iniit, temere omisit; clamore tantum missilibusque 2
telis et primo pugnae impetu ferox gladios et conlatum pedem et vultum hostis ardore animi micantem ferre non potuit. inpulsa frons prima et trepidatio subsidiis inlata. 3
et suum terrorem intulit eques; rupti inde multis locis ordines motaque omnia et fluctuantis similis acies erat. dein, postquam cadentibus primis iam ad se quisque perventuram caedem credebat, terga vertunt. instare Romanus; 4
et donec armati confertique abibant, peditum labor in persequendo fuit: postquam iactari arma passim fugaque per agros spargi aciem hostium animadversum est, tum equitum turmae emissae dato signo, ne in singulorum morando

caede spatium ad evadendum interim multitudini darent:
5 satis esse, missilibus ac terrore inpediri cursum obequitandoque agmen teneri, dum adsequi pedes et iusta caede
6 conficere hostem posset. fugae sequendique non ante noctem finis fuit. capta quoque ac direpta eodem die castra Volscorum praedaque omnis praeter libera corpora
7 militi concessa est. pars maxima captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit, nec hominum de plebe, ut credi posset mercede militasse, sed principes quidam iuventutis inventi, manifesta fides, publica ope Volscos hostes ad-
8 iutos. Cerceiensium quoque quidam cogniti et coloni a Velitris; Romamque omnes missi percunctantibus primoribus patrum eadem, quae dictatori, defectionem sui quisque populi, haud perplexe indicavere.

1 XIIII. Dictator exercitum in stativis tenebat, minime dubius, bellum cum iis populis patres iussuros, cum maior domi exorta moles coegit acciri Romam eum gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor fa-
2 ciebat. non enim iam orationes modo M. Manli, sed facta popularia in speciem, tumultuosa eadem qua mente fie-
3 rent intuenti erant. centurionem nobilem militaribus factis iudicatum pecuniae cum duci vidisset, medio foro cum caterva sua accurrit et manum iniecit, vociferatusque de superbia patrum ac crudelitate faeneratorum et mi-
4 seriis plebis, virtutibus eius viri fortunaque: 'tum vero ego,' inquit 'nequiquam hac dextra Capitolium arcemque servaverim, si civem commilitonemque meum tamquam Gallis victoribus captum in servitutem ac vincula duci
5 videam.' inde rem creditori palam populo solvit libraque et aere liberatum emittit, deos atque homines obtestantem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Roma-
6 nae, gratiam referant. acceptus extemplo in tumultuosam turbam et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas
7 Veienti, Gallico aliisque deinceps bellis ostentans: se militantem, se restituentem eversos penates, multiplici iam sorte exsoluta mergentibus semper sortem usuris, obrutum faenore esse; videre lucem, forum, civium ora M. Manli
8 opera, omnia parentium beneficia ab illo se habere, illi devovere corporis vitaeque ac sanguinis quod supersit:

quodcumque sibi cum patria, penatibus publicis ac privatis iuris fuerit, id cum uno homine esse.

His vocibus instincta plebes cum iam unius hominis 9
esset, addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii
res. fundum in Veienti, caput patrimonii, subiecit prae- 10
coni: 'ne quem vestrum,' inquit 'Quirites, donec quicquam
in re mea supererit, iudicatum addictumve duci patiar.'
id vero ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas se-
cuturi vindicem libertatis viderentur.

Ad hoc domi contionantis in modum sermones pleni 11
criminum in patres; inter quos cum omisso discrimine vera
an vana iaceret, thesauros Gallici auri occultari a patribus
iecit, nec iam possidendis publicis agris contentos esse,
nisi pecuniam quoque publicam avertant; ea res si palam
fiat, exsolvi plebem aere alieno posse. quae ubi obiecta 12
spes est, enimvero indignum facinus videri, cum confe-
rendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit:
tributo conlationem factam, idem aurum ex hostibus cap-
tum in paucorum praedam cessisse. itaque exsequeban- 13
tur quaerendo, ubi tantae rei furtum occultaretur, differen-
tique et tempore suo se indicaturum dicenti ceteris omissis
eo versae erant omnium curae, apparebatque, nec veri
indicii gratiam mediam nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu 1
in urbem venit. postero die senatu habito cum satis pe-
riclitatus voluntates hominum discedere senatum ab se
vetuisset, stipatus ea multitudine, sella in comitio posita,
viatorem ad M. Manlium misit; qui dictatoris iussu vo- 2
catus, cum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine
ingenti ad tribunal venit. hinc senatus, hinc plebs, suum 3
quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. tum 4
dictator silentio facto: 'utinam,' inquit 'mihi patribusque
Romanis ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quem-
admodum quod ad te attinet eamque rem, quam de te
sum quaesiturus, conventurum satis confido. spem fac- 5
tam a te civitati video, fide incolumi ex thesauris Gallicis,
quos primores patrum occultent, creditum solvi posse.
cui ego rei tantum abest, ut inpedimento sim, ut contra
te, M. Manli, adhorter, liberes faenore plebem Romanam

agminis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis? non ipsius M. Manli, qualem eum armatum plenum sudoris ac sanguinis ipso paene Iove erepto ex hostium manibus
5 vidissent? selibrisne farris gratiam servatori patriae relatam? et quem prope caelestem, cognomine certe Capitolino Iovi parem fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam multis uni esse?

6 Iam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur, cum remisso, id quod erepturi erant, ex senatus consulto Manlius vinclis liberatur. quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est.

7 Per eosdem dies Latinis et Hernicis simul colonis Circeiensibus et a Velitris, purgantibus se Volsci crimine belli captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita, tristiora colonis, quod cives Romani patriae oppugnandae nefanda consilia inis-
8 sent. non negatum itaque tantum de captivis, sed, in quo ab sociis tamen temperaverant, denuntiatum senatus verbis, facesserent propere ex urbe ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis ius, externo, non civi conparatum, tegeret.

1 XVIII. Recrudescente Manliana seditione sub exitu anni comitia habita creatique tribuni militum consulari potestate Servius Cornelius Maluginensis iterum, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus quintum, Servius Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T.
2 Quinctius Cincinnatus iterum. cuius principio anni et patribus et plebi peroportune externa pax data: plebi, quod non avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, faenoris expugnandi; patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis
3 malis. igitur cum pars utraque acrior aliquanto coorta esset, iam propinquum certamen aderat; et Manlius advocata domum plebe cum principibus novandarum rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animo-
4 rum irarumque quam antea fuerat. iram accenderat igno-

minia recens in animo ad contumeliam inexperto; spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Spurio Maelio Cincinnatus Quinctius fecisset, et vinculorum suorum invidiam non dictator modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset.

His simul inflatus exacerbatusque iam per se accensos incitabat plebis animos: 'quo usque tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. si singuli singulos adgressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatione certaturos. quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. ostendite modo bellum: pacem habebitis. videant vos paratos ad vim: ius ipsi remittent. audendum est aliquid universis aut omnia singulis patienda. quo usque me circumspectabitis? ego quidem nulli vestrum deero; ne fortuna mea desit, videte. ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui, et vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. quid sperem, si plus in me audeant inimici? an exitum Cassi Maeliique exspectem? bene facitis, quod abominamini: dii prohibebunt haec. sed numquam propter me de caelo descendent. vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis, sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem civibus. tam parvus animus tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos satis sit, nec ullum, nisi quatenus imperari vobis sinatis, certamen adversus patres noritis? nec hoc natura insitum vobis est, sed usu possidemini. cur enim adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis aequum censeatis? quia consuestis cum eis pro imperio certare, adversus hos temptare magis quam tueri libertatem. tamen, qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque petistis, obtinuistis seu vi seu fortuna vestra. tempus est etiam maiora conari: experimini modo et vestram felicitatem et me, ut spero, feliciter expertum; minore negotio qui imperet patribus inponetis, quam qui resisterent imperantibus

14 inposuistis. solo aequandae sunt dictaturae consulatusque, ut caput attollere Romana plebes possit. proinde adeste, prohibete ius de pecuniis dici. ego me patronum profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen in-
15 duit: vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad ob-
16 tinenda ea quae vultis.' inde de regno agendi ortum initium dicitur, sed nec cum quibus nec quem ad finem consilia pervenerint, satis planum traditur.

1 XVIIII. At in parte altera senatus de secessione in domum privatam plebis, forte etiam in arce positam, et
2 inminenti mole libertati agitat. magna pars vociferantur, Servilio Ahala opus esse, qui non in vincla duci iubendo inritet publicum hostem, sed unius iactura civis finiat
3 intestinum bellum. decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim tamen eandem habentem, ut videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manli res publica
4 detrimenti capiat. tum tribuni consulari potestate tribunique plebi — nam et [ei], quia eundem et suae potestatis quem libertatis omnium finem cernebant, patrum auctoritati se dediderant —, hi tum omnes quid opus facto sit,
5 consultant. cum praeter vim et caedem nihil cuiquam occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appare-
6 ret, tum M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis: 'quid patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse adversus unum pestiferum civem debet? quid cum plebe adgredimur eum, quem per ipsam plebem tutius adgredi
7 est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? diem dicere ei nobis in animo est. nihil minus populare quam regnum est. simul multitudo illa non secum certari viderint, et ex advocatis iudices facti erunt et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur et regni crimen in medio, nulli magis quam libertati favebunt suae.'

1 XX. Adprobantibus cunctis diem Manlio dicunt. quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam
2 sordidatum reum viderunt nec cum eo non modo patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut adfines, postremo ne fratres quidem Aulum et Titum Manlios, quod ad eum *diem numquam* usu venisset, ut in tanto discrimine non

et proximi vestem mutarent. Ap. Claudio in vincula ducto 3
C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse. consensu opprimi popularem virum, quod primus a patribus ad plebem defecisset. cum dies venit, 4
quae praeter coetus multitudinis seditiosasque voces et largitionem et fallax indicium pertinentia proprie ad regni crimen ab accusatoribus obiecta sint reo, apud neminem auctorem invenio; nec dubito, haud parva fuisse, cum 5
damnandi mora plebi non in causa, sed in loco fuerit. illud notandum videtur, ut sciant homines, quae et quanta decora foeda cupiditas regni non ingrata solum, sed invisa etiam reddiderit: homines prope quadringentos produxisse 6
dicitur, quibus sine faenore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset; ad haec 7
decora quoque belli non commemorasse tantum, sed protulisse etiam conspicienda, spolia hostium caesorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta, in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo. ad hoc ser- 8
vatos ex hostibus cives produxit, inter quos C. Servilium, magistrum equitum absentem nominatum. et cum ea quoque, quae bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnifica facta dictis aequando memorasset, nudasse pectus insigne cicatricibus bello acceptis et identi- 9
dem Capitolium spectans Iovem deosque alios devocasse ad auxilium fortunarum suarum precatusque esse, ut quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine darent, et orasse singulos universosque, ut Capitolium atque arcem intuentes, ut ad deos inmortales versi de se iudicarent. in campo Martio cum centuriatim 10
populus citaretur et reus ad Capitolium manus tendens ab hominibus ad deos preces avertisset, apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent tanti memoria decoris, numquam fore in praeoccupatis beneficio animis vero crimini locum. ita prodicta die in Petelinum lucum 11
extra portam Flumentanam, unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste iudicium invisumque etiam iudicibus factum. sunt qui per duumviros, qui de 12

perduellione anquirerent creatos, auctores sint damnatum. tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt, locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monumentum et poenae ultimae
13 fuit. adiectae mortuo notae sunt: publica una, quod, cum domus eius fuisset, ubi nunc aedes atque officina Monetae est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce
14 aut Capitolio habitaret; gentilicia altera, quod gentis Manliae decreto cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur. hunc exitum habuit vir, nisi in libera civitate
15 natus esset, memorabilis. populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes desiderium eius tenuit. pestilentia etiam brevi consecuta nullis occurrentibus tantae cladis causis ex Manliano
16 supplicio magnae parti videri orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris nec dis cordi fuisse poenam eius oblatam prope oculis suis, a quo sua templa erepta manibus hostium essent.

1 XXI. Pestilentiam inopia frugum et volgatam utriusque mali famam anno insequente multiplex bellum excepit, L. Valerio quartum, Aulo Manlio tertium, Servio Sulpicio tertium, Lucio Lucretio, L. Aemilio tertium,
2 M. Trebonio tribunis militum consulari potestate. hostes novi praeter Volscos velut sorte quadam prope in aeternum exercendo Romano militi datos, Cerceiosque et Velitras colonias iam diu molientes defectionem et suspectum Latium, Lanuvini etiam, quae fidelissima urbs fuerat,
3 subito exorti. id patres rati contemptu accidere, quod Veliternis civibus suis tam diu inpunita defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore ad populum fer-
4 retur de bello eis indicendo. ad quam militiam quo paratior plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo et triumviros Nepete coloniae deducendae creaverunt.
5 tum ut bellum iuberent latum ad populum est, et nequiquam dissuadentibus tribunis plebis omnes tribus bellum
6 iusserunt. apparatum eo anno bellum est, exercitus propter pestilentiam non eductus. eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum; et magna hominum pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur inclinabat,
7 ni privato, ut fit, periculo publicum inplicitum esset

auctoresque defectionis ab Romanis metu, ne soli crimini subiecti piacula irae Romanorum dederentur, avertissent colonias a consiliis pacis. neque in senatu solum per eos 8
legatio inpedita est, sed magna pars plebis incitata, ut praedatum in agrum Romanum exirent. haec nova iniuria exturbavit omnem spem pacis. de Praenestinorum 9
quoque defectione eo anno primum fama exorta; arguentibusque eos Tusculanis et Gabinis et Labicanis, quorum in fines incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papirii novi tribuni 1
militum consulari potestate Velitras legiones duxere, quattuor collegis, Ser. Cornelio Maluginensi tertium, Q. Servilio, C. Sulpicio, L. Aemilio quartum (tribunis), ad praesidium urbis et si qui ex Etruria novi motus nuntiarentur — omnia enim inde suspecta erant — relictis. ad 2
Velitras adversus maiora paene auxilia Praenestinorum quam ipsam colonorum multitudinem secundo proelio pugnatum est ita, ut propinquitas urbis hosti et causa maturioris fugae et unum ex fuga receptaculum esset. oppidi oppugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps 3
erat nec in perniciem coloniae pugnandum censebant. literae Romam ad senatum cum victoriae nuntiis acriores in Praenestinum quam in Veliternum hostem missae. itaque ex senatus consulto populique iussu bellum Prae- 4
nestinis indictum, qui coniuncti Volscis anno insequente Satricum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi expugnarunt foedeque in captis exercuere victoriam. eam rem aegre passi Romani M. Furium Ca- 5
millum sextum tribunum militum creavere. additi collegae A. et L. Postumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto.

Volscum bellum M. Furio extra ordinem decretum. 6
adiutor ex tribunis sorte L. Furius datur, non tam e re publica quam ut collegae materia ad omnem laudem esset, et publice, quod rem temeritate eius prolapsam restituit, et privatim, quod ex errore gratiam potius eius sibi quam suam gloriam petiit. exactae iam aetatis Camillus erat, 7

comitiisque iurare parato in verba excusandae valetudini solita consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat virebatque integris sensibus et civiles iam res haud magnopere obeuntem bella excita-
8 bant. quattuor legionibus quaternum milium scriptis, exercitu indicto ad portam Esquilinam in posteram diem, ad Satricum profectus. ibi eum expugnatores coloniae haudquaquam perculsi, fidentes militum numero, quo ali-
9 quantum praestabant, opperiebantur. postquam appropinquare Romanos senserunt, extemplo in aciem procedunt, nihil dilaturi, quin periculum summae rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus solis confiderent, profuturas esse.

1 XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat et in altero duce, nec praesentis dimicationis fortunam ulla res praeterquam unius viri consilium atque imperium morabatur, qui occasionem iuvandarum ratione virium trahendo
2 bello quaerebat. eo magis hostis instare, nec iam pro castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in medium campi, et vallo prope hostium signa inferendo
3 superbam fiduciam virium ostentare. id aegre patiebatur Romanus miles, multo aegrius alter ex tribunis militum, L. Furius, ferox cum aetate et ingenio tum multitudinis
4 ex incertissimo sumentis animos spe inflatus. hic per se iam milites incitatos insuper instigabat elevando, qua una poterat, aetate auctoritatem collegae, iuvenibus bella data dictitans et cum corporibus vigere et deflorescere animos;
5 cunctatorem ex acerrimo bellatore factum, et qui adveniens castra urbesque primo impetu rapere sit solitus, eum residem intra vallum tempus terere, quid accessurum
6 suis decessurumve hostium viribus sperantem, quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum?
7 frigere ac torpere senis consilia. sed Camillo cum vitae satis tum gloriae esse. quid attinere cum mortali corpore uno civitatis, quam inmortalem esse deceat, pati consenescere vires?

8 His sermonibus tota in se averterat castra, et cum omnibus locis posceretur pugna: 'sustinere,' inquit 'M. Furi, non possumus impetum militum, et hostis, cuius

animos cunctando auximus, iam minime toleranda superbia insultat. cede unus omnibus et patere te vinci consilio, ut maturius bello vincas.' ad ea Camillus, quae bella suo 9
unius auspicio gesta ad eam diem essent, negare in eis neque se neque populum Romanum aut consilii sui aut fortunae paenituisse. nunc scire se collegam habere iure imperioque parem, vigore aetatis praestantem. itaque se 10
quod ad exercitum attineat regere consuesse, non regi, collegae imperium se non posse inpedire. diis bene iuvantibus ageret quod e re publica duceret. aetati suae se 11
veniam etiam petere, ne in prima acie esset: quae senis munia in bello sint, iis se non defuturum. id a diis immortalibus precari, ne qui casus suum consilium laudabile efficiat. nec ab hominibus salutaris sententia nec a 12
diis tam piae preces auditae sunt. primam aciem auctor pugnae instruit, subsidia Camillus firmat validamque stationem pro castris opponit; ipse edito loco spectator intentus in eventu alieni consilii constitit.

XXIIII. Simul primo concursu concrepuere arma, 1
hostis dolo, non metu pedem rettulit. lenis ab tergo cli- 2
vus erat inter aciem et castra, et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reliquerant, quae inter commissum iam certamen, ubi vallo adpropinquasset hostis, erumperent. Romanus cedentem hostem effuse sequendo in locum ini- 3
quum pertractus oportunus huic eruptioni fuit. versus itaque in victorem terror et novo hoste et supina valle Romanam inclinavit aciem. instant Volsci recentes, qui e 4
castris impetum fecerant; integrant et illi pugnam, qui simulata cesserant fuga. iam non recipiebat se Romanus miles, sed inmemor recentis ferociae veterisque decoris terga passim dabat atque effuso cursu castra repetebat, cum Camillus subiectus ab circumstantibus in equum et 5
raptim subsidiis oppositis: 'haec est,' inquit 'milites, pugna, quam poposcistis? quis homo, quis deus est, quem accusare possitis? vestra illa temeritas, vestra ignavia haec est. secuti alium ducem sequimini nunc Camillum et, 6
quod ductu meo soletis, vincite. quid vallum et castra spectatis? neminem vestrum illa nisi victorem receptura

7 sunt.' pudor primo tenuit effusos; inde ut circumagi signa obvertique aciem viderunt in hostem, et dux, praeterquam quod tot insignis triumphis, etiam aetate venerabilis, inter prima signa, ubi plurimus labor periculumque erat, se offerebat, increpare singuli se quisque et alios, et adhor-
8 tatio invicem totam alacri clamore pervasit aciem. neque alter tribunus rei defuit, sed missus a collega restituente peditum aciem ad equites, non castigando, ad quam rem leviorem auctorem eum culpae societas fecerat, sed ab imperio totus ad preces versus orare singulos universosque, ut se reum fortunae eius diei crimine eximerent:
9 'abnuente ac prohibente collega temeritatis me omnium potius socium quam unius prudentiae dedi. Camillus in utraque vestra fortuna suam gloriam videt: ego, ni restituitur pugna, quod miserrimum est, fortunam cum omni-
10 bus, infamiam solus sentiam.' optimum visum est in fluctuantem aciem, tradi equos et pedestri pugna invadere hostem. eunt insignes armis animisque, qua premi parte maxime peditum copias vident. nihil neque apud duces neque apud milites remittitur a summo certamine animi.
11 sensit ergo eventus virtutis enixae opem, et Volsci, qua modo simulato metu cesserant, ea in veram fugam effusi, magna pars et in ipso certamine et post in fuga caesi, ceteri in castris, quae capta eodem impetu sunt. plures tamen capti quam occisi.

1 XXV. Ubi in recensendis captivis cum Tusculani aliquot noscitarentur, secreti ab aliis ad tribunos adducuntur, percontantibusque fassi, publico consilio se mili-
2 tasse. cuius tam vicini belli metu Camillus motus extemplo se Romam captivos ducturum ait, ne patres ignari sint, Tusculanos ab societate descisse. castris exercitui-
3 que interim, si videatur, praesit collega. documento unus dies fuerat, ne sua consilia melioribus praeferret. nec tamen aut ipsi aut in exercitu cuiquam satis placato animo Camillus laturus culpam eius videbatur, qua data in tam
4 praecipitem casum res publica esset, et cum in exercitu tum Romae constans omnium fama erat, cum varia fortuna in Volscis gesta res esset, adversae pugnae fugaeque in L. Furio culpam, secundae decus omne penes

M. Furium esse. introductis in senatum captivis cum bello persequendos Tusculanos patres censuissent Camilloque id bellum mandassent, adiutorem sibi ad eam rem unum petit, permissoque, ut ex collegis optaret quem vellet, contra spem omnium L. Furium optavit. qua moderatione animi cum collegae levavit infamiam, tum sibi gloriam ingentem peperit. nec fuit cum Tusculanis bellum: pace constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non poterant. intrantibus fines Romanis non demigratum ex propinquis itineris locis, non cultus agrorum intermissus, patentibus portis urbis togati obviam frequentes imperatoribus processere, commeatus exercitui comiter in castra ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante portas positis, eademne forma pacis, quae in agris ostentaretur, etiam intra moenia esset, scire cupiens, ingressus urbem ubi patentes ianuas et tabernis apertis proposita omnia in medio vidit intentosque opifices suo quemque operi et ludos litterarum strepere discentium vocibus ac repletas semitas inter vulgus aliud puerorum et mulierum huc atque illuc euntium, qua quemque suorum usuum causae ferrent, nihil usquam non pavidis modo, sed ne mirantibus quidem simile, circumspiciebat omnia inquirens oculis, ubinam bellum fuisset; adeo nec amotae rei usquam nec oblatae ad tempus vestigium ullum erat, sed ita omnia constanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata videri posset.

XXVI. Victus igitur patientia hostium senatum eorum vocari iussit. 'soli adhuc,' inquit 'Tusculani, vera arma verasque vires, quibus ab ira Romanorum vestra tutaremini, invenistis. ite Romam ad senatum; aestimabunt patres, utrum plus ante poenae an nunc veniae meriti sitis. non praecipiam gratiam publici beneficii: deprecandi potestatem a me habueritis; precibus eventum vestris senatus, quem videbitur, dabit.' postquam Romam Tusculani venerunt senatusque paulo ante fidelium sociorum maestus in vestibulo curiae est conspectus, moti extemplo patres vocari eos iam tum hospitaliter magis quam hostiliter iussere.

Dictator Tusculanus ita verba fecit: 'quibus bellum

indixistis intulistisque, patres conscripti, sicut nunc videtis nos stantes in vestibulo curiae vestrae, ita armati paratique obviam imperatoribus legionibusque vestris processimus. hic noster, hic plebis nostrae habitus fuit eritque semper, nisi si quando a vobis proque vobis arma acceperimus. gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis magis quam auribus crediderunt et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. pacem quam nos praestitimus, eam a vobis petimus; bellum eo, sicubi est, avertatis precamur: in nos quid arma polleant vestra, si patiendo experiundum est, inermes experiemur. haec mens nostra est, dii inmortales faciant, tam felix quam pia. quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixistis, etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet, tamen, etiam si vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evidenter paenituerit, tutum censemus. peccetur in vos, dum digni sitis quibus ita satisfiat.' tantum fere verborum ab Tusculanis factum. pacem in praesentia, nec ita multo post civitatem etiam impetraverunt. ab Tusculo legiones reductae.

XXVII. Camillus, consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in Tusculana expeditione, utrubique singulari adversus collegam patientia et moderatione insignis, magistratu abiit creatis tribunis militaribus in insequentem annum L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio tertium, et Gaio Sergio tertium, Lucio Menenio iterum, Publio Papirio, Servio Cornelio Maluginense. censoribus quoque eguit annus maxime propter incertam famam aeris alieni, adgravantibus summam etiam invidiae eius tribunis plebis, cum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam fortuna debentium laborare creditum videri expediebat. creati censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postumius Regillensis, coeptaque iam res morte Postumi, quia collegam suffici censori religio erat, interpellata est. igitur cum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii vitio creati non gesserunt magistratum. tertios creari velut diis non accipientibus in eum annum censuram religiosum fuit. eam vero ludificationem plebis tribuni ferendam negabant: fugere senatum testes tabulas publicas census

cuiusque, quia nolint conspici summam aeris alieni, quae indicatura sit, demersam partem a parte civitatis, cum interim obaeratam plebem obiectari aliis atque aliis hostibus. passim iam sine ullo discrimine bella quaeri: ab 7
Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum legiones ductas. Latinis, Hernicis, Praenestinis iam intentari arma civium magis quam hostium odio, ut in armis terant plebem nec respirare in urbe aut per otium libertatis meminisse sinant aut consistere in contione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam de levando faenore et fine aliarum iniuriarum agentem. quod si sit animus plebi 8
memor patrum libertatis, se nec addici quemquam civem Romanum ob creditam pecuniam passuros neque dilectum haberi, donec inspecto aere alieno initaque ratione minuendi eius sciat unus quisque, quid sui, quid alieni sit, supersit sibi liberum corpus an id quoque nervo debeatur. merces seditionis proposita confestim seditionem ex- 9
citavit. nam et addicebantur multi et ad Praenestini famam belli novas legiones scribendas patres censuerant. quae utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis inpediri coepta; nam neque duci addictos tribuni sinebant 10
neque iuniores nomina dabant. cum patribus minor praesens cura creditae pecuniae iuris exsequendi quam dilectus esset — quippe iam a Praeneste profectos hostis in agro Gabino consedisse nuntiabatur —, interim tribunos 11
plebis fama ea ipsa inritaverat magis ad susceptum certamen quam deterruerat, neque aliud ad seditionem extinguendam in urbe quam prope inlatum moenibus ipsis bellum valuit.

XXVIII. Nam cum esset Praenestinis nuntiatum, nul- 1
lum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem certum esse, patres ac plebem in semet ipsos versos, occasionem 2
rati duces eorum raptim agmine acto, pervastatis protinus agris ad portam Collinam signa intulere. ingens in 3
urbe trepidatio fuit. conclamatum ad arma concursumque in muros atque portas est, tandemque ab seditione ad bellum versi dictatorem T. Quinctium Cincinnatum creavere. is magistrum equitum Aulum Sempronium Atratinum di- 4
xit. quod ubi auditum est — tantus eius magistratus terror

erat —, simul hostes a moenibus recessere et iuniores
5 Romani ad edictum sine retractatione convenere. dum conscribitur Romae exercitus, castra interim hostium haud procul Alia flumine posita, inde agrum late populantes fatalem se urbi Romanae locum cepisse inter se iacta-
6 bant: similem pavorem inde ac fugam fore ac bello Gallico fuerit. etenim si diem contactum religione insignemque nomine eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi die Aliam ipsam, monumentum tantae cladis, reformidaturos? species profecto his ibi truces Gallorum sonumque
7 vocis in oculis atque auribus fore. has inanium rerum inanes ipsas volventes cogitationes fortunae loci delegaverant spes suas. Romani contra, ubicumque esset Latinus hostis, satis scire, eum esse, quem ad Regillum lacum devictum centum annorum pace obnoxia tenuerint.
8 locum insignem memoria cladis inritaturum se potius ad delendam memoriam dedecoris quam ut timorem faciat,
9 ne qua terra sit nefasta victoriae suae. quin ipsi sibi Galli si offerantur illo loco, se ita pugnaturos, ut Romae pugnaverint in repetenda patria, ut postero die ad Gabios, tunc cum effecerint, ne quis hostis, qui moenia Romana intrasset, nuntium secundae adversaeque fortunae domum perferret.

1 XXVIIII. His utrimque animis ad Aliam ventum est. dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant instructi intentique: 'videsne tu,' inquit 'A. Semproni, loci fortuna illos fretos ad Aliam constitisse? nec illis di inmortales certioris quicquam fiduciae maiorisve quod sit
2 auxilii dederint. at tu fretus armis animisque concitatis equis invade mediam aciem; ego cum legionibus in turbatos trepidantesque inferam signa. adeste dii testes foederis et expetite poenas debitas simul vobis violatis no-
3 bisque per vestrum numen deceptis.' non equitem, non peditem sustinuere Praenestini. primo impetu ac clamore dissipati ordines sunt; dein, postquam nullo loco constabat acies, terga vertunt consternatique et praeter castra etiam sua pavore praelati non prius se ab effuso cursu sistunt
4 quam in conspectu Praeneste fuit. ibi ex fuga dissipati *locum, quem* tumultuario opere communirent, capiunt, ne,

si intra moenia se recepissent, extemplo ureretur ager depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur. sed post- 5
quam direptis ad Aliam castris victor Romanus aderat, id quoque munimentum relictum; et vix moenia tuta rati oppido se Praeneste includunt. octo praeterea oppida erant 6
sub ditione Praenestinorum. ad ea circumlatum bellum, deincepsque haud magno certamine captis Velitras exercitus ductus. eae quoque expugnatae. tum ad caput belli 7
Praeneste ventum. id non vi, sed per deditionem receptum est. T. Quinctius, semel acie victor, binis castris 8
hostium, novem oppidis vi captis, Praeneste in deditionem accepto, Romam revertit triumphansque signum Praeneste devectum Iovis Imperatoris in Capitolium tulit. dedica- 9
tum est inter cellam Iovis ac Minervae tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa litteris fuit: 'Iuppiter atque divi omnes hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet.' die vicensimo 10
quam creatus erat dictatura se abdicavit.

XXX. Comitia inde habita tribunorum militum con- 1
sulari potestate, quibus aequatus patriciorum plebeiorumque numerus. ex patribus creati P. et C. Manlii cum L. 2
Iulio, plebes C. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium dedit. Manliis, quod genere plebeios, gratia Iulium antei- 3
bant, Volsci provincia sine sorte, sine conparatione extra ordinem data, cuius et ipsos postmodo et patres, qui dederant, paenituit. inexplorato pabulatum cohortes misere; 4
quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum esset, dum praesidio ut essent citati feruntur, ne auctore quidem adservato, qui eos hostis Latinus pro milite Romano frustratus erat, ipsi in insidias praecipitavere. ibi dum 5
iniquo loco sola virtute militum restantes caedunt caedunturque, castra interim Romana iacentia in campo ab altera parte hostes invasere. ab ducibus utrubique proditae te- 6
meritate atque inscitia res. quidquid superfuit fortunae populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus tutata est. quae ubi Romam sunt relata, primum dic- 7
tatorem dici placebat; deinde, postquam quietae res ex Volscis adferebantur, et apparuit, nescire eos victoria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces, ovum-

8 que inde, quantum a Volscis, fuit; id modo extremo anno tumultuatum, quod Praenestini concitatis Latinorum populis rebellarunt.

9 Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam hominum, novi coloni adscripti. rebusque haud prosperis bello domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia maiestasque inter suos obtinuit, solacium fuit.

1 XXXI. Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio iterum, L. Menenió tertium, P. Cloelio,
2 M. Horatio, L. Geganio. erat autem et materia et causa seditionis aes alienum, cuius noscendi gratia Sp. Servilius Priscus, Q. Cloelius Siculus censores facti, ne rem age-
3 rent, bello inpediti sunt. namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris legiones Volscorum ingressas fines
4 popularique passim Romanum agrum attulere. in qua trepidatione tantum afuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia inpediendo dilectu esset, donec condiciones inpositae patribus, ne quis, quoad bellatum esset, tributum daret
5 aut ius de pecunia credita diceret. eo laxamento plebi sumpto mora dilectui non est facta. legionibus novis scriptis placuit duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisis duci: Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus maritumam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius
6 laeva ad montes Ecetram pergunt. neutra parte hostis obvius fuit. populatio itaque non illi vagae similis, quam Volscus latrocinii more, discordiae hostium fretus et virtutem metuens, per trepidationem raptim fecerat, sed ab iusto exercitu iusta ira facta spatio quoque temporis gra-
7 vior. quippe a Volscis timentibus, ne interim exercitus ab Roma exiret, incursiones in extrema finium factae erant: Romano contra etiam in hostico morandi causa erat,
8 ut hostem ad certamen eliceret. itaque omnibus passim tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni quae extra moenia fuit hominum pecudumque praeda abacta, Romam utrimque exercitus reducti.

1 XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus

dato, postquam quietae res ab hostibus erant, celebrari de integro iuris dictio, et tantum abesse spes veteris levandi faenoris, ut tributo novum faenus contraheretur in murum a censoribus locatum saxo quadrato faciundum. cui succumbere oneri coacta plebes, quia quem dilectum 2 inpedirent non habebant tribuni plebis. tribunos etiam 3 militares patricios omnes coacta principum opibus fecit: L. Aemilium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quinctios Cincinnatos. isdem opibus 4 obtinuere, ut adversus Latinos Volscosque, qui coniunctis legionibus ad Satricum castra habebant, nullo inpediente omnibus iunioribus sacramento adactis tres exercitus scriberent: unum ad praesidium urbis, alterum qui, si qui alibi 5 motus extitisset, ad subita belli mitti posset; tertium longe validissimum P. Valerius et L. Aemilius ad Satricum duxere. ubi cum aciem instructam hostium loco aequo in- 6 venissent, extemplo pugnatum; et ut nondum satis claram victoriam, sic prosperae spei pugnam imber ingentibus procellis fusus diremit. postero die iterata pugna. et ali- 7 quamdiu aequa virtute fortunaque Latinae maxime legiones, longa societate militiam Romanam edoctae, restabant. eques inmissus ordines turbavit, turbatis signa pe- 8 ditum inlata, quantumque Romana se invexit acies, tantum hostes gradu demoti. et ut semel inclinavit pugna, iam intolerabilis Romana vis erat. fusi hostes cum Satricum, 9 quod duo milia inde aberat, non castra peterent, ab equite maxime caesi, castra capta direptaque. ab Satrico nocte, 10 quae proelio proxima fuit, fugae simili agmine petunt Antium; et cum Romanus exercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor quam ira celeritatis habuit. prius 11 itaque moenia intravere hostes quam Romanus extrema agminis carpere aut morari posset. inde aliquot dies vastando agro absumpti, nec Romanis satis instructis apparatu bellico ad moenia adgredienda nec illis ad subeundum pugnae casum.

XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, 1 cum Antiates victi malis subactique bello, in quo et nati erant et consenuerant, deditionem spectarent, Latinos ex 2 diutina pace nova defectio recentibus adhuc animis fero-

10 domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. consolans inde filiam Ambustus bonum animum habere iussit: eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud so-
11 rorem videat. inde consilia inire cum genero coepit adhibito L. Sextio, strenuo adulescente et cuius spei nihil praeter genus patricium deesset.

1 XXXV. Occasio videbatur rerum novandarum propter ingentem vim aeris alieni, cuius levamen mali plebis nisi
2 suis in summo imperio locatis nullum speraret. accingendum ad eam cogitationem esse. conando agendoque iam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro adnitantur, pervenire ad summa et patribus aequari tam honore quam virtute possent.

3 In praesentia tribunos plebis fieri placuit, quo in magistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores aperirent.
4 creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et pro commodis plebis: unam de aere alieno, ut deducto eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id quod su-
5 peresset triennio aequis portionibus persolveretur; alteram de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri possideret; tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent, consulumque utique alter ex plebe crearetur; cuncta ingentia et quae sine certamine maximo obtineri non possent.

6 Omnium igitur simul rerum, quarum inmodica cupido inter mortales est, agri, pecuniae, honorum discrimine proposito conterriti patres cum trepidassent, publicis privatisque consiliis nullo remedio alio praeter expertam multis iam ante certaminibus intercessionem invento, collegas adver-
7 sus tribunicias rogationes conparaverunt. qui ubi tribus ad suffragium ineundum citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati patrum praesidiis nec recitari rogationes nec sollemne quicquam aliud ad sciscendum plebi fieri passi
8 sunt. iamque frustra saepe concilio advocato cum pro antiquatis rogationes essent: 'bene habet' inquit Sextius; 'quando quidem tantum intercessionem pollere placet,
9 isto ipso telo tutabimur plebem. agitedum, comitia indicite, patres, tribunis militum creandis: faxo, ne iuvet vox

ista "veto," qua nunc concinentes collegas nostros tam laeti auditis.'

Haud inritae cecidere minae: comitia praeter aedilium tribunorumque plebi nulla sunt habita. Licinius Sextiusque tribuni plebis refecti nullos curules magistratus creari passi sunt, eaque solitudo magistratuum, et plebe reficiente duos tribunos et iis comitia tribunorum militum tollentibus, per quinquennium urbem tenuit.

XXXVI. Alia bella oportune quievere: Veliterni coloni gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus esset, et agrum Romanum aliquotiens incursavere et Tusculum oppugnare adorti sunt. eaque res Tusculanis veteribus sociis, novis civibus opem orantibus verecundia maxime non patres modo, sed etiam plebem movit. remittentibus tribunis plebis, comitia per interregem sunt habita, creatique tribuni militum: L. Furius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii haudquaquam tam oboedientem in dilectu quam in comitiis plebem habuere; ingentique contentione exercitu scripto profecti non ab Tusculo modo summovere hostem, sed intra suamet ipsum moenia conpulere. obsidebanturque haud paulo vi maiore Velitrae quam Tusculum obsessum fuerat. nec tamen ab eis, a quibus obsideri coeptae erant, expugnari potuere. ante novi creati sunt tribuni militum: Q. Servilius, Gaius Veturius, Aulus et Marcus Cornelii, Q. Quinctius, M. Fabius. nihil ne ab iis quidem tribunis ad Velitras memorabile factum.

In maiore discrimine domi res vertebantur. nam praeter Sextium Liciniumque latores legum, iam octavum tribunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus militum, Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat, earum suasorem se haud dubium ferebat. et cum octo ex collegio tribunorum plebi primo intercessores legum fuissent, quinque soli erant; et, ut ferme solent qui a suis desciscunt, capti et stupentes animi vocibus alienis id modo, quod domi praeceptum erat, intercessioni suae praetendebant: Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse, in adventum militum comitia differri debere, ut universa plebes de suis commodis suffragium ferret. Sextius Liciniusque

cum parte collegarum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices iam tot annorum usu tractandi animos plebis, primores patrum productos interrogando de singulis, quae
11 ferebantur ad populum, fatigabant: auderentne postulare, ut, cum bina iugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta ingera habere liceret, ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum necessarium aut locum sepulturae suus pateret
12 ager? an placeret faenore circumventam plebem, ni potius quam sortem creditum solvat, corpus in nervum ac supplicia dare et gregatim cotidie de foro addictos duci et repleri vinctis nobiles domus et, ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?

1 XXXVII. Haec indigna miserandaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos maiore audientium indigna-
2 tione quam sua increpuissent, atqui nec agros occupandi modum nec faenore trucidandi plebem alium patribus umquam fore adfirmabant, nisi alterum ex plebe consulem,
3 custodem suae libertatis, plebis fecisset. contemni iam tribunos plebis, quippe quae potestas iam suam ipsa vim
4 frangat intercedendo. non posse aequo iure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit. nisi imperio communicato numquam plebem in parte pari rei publicae fore. nec esse quod quisquam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consularibus habeatur; nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem
5 fore. an iam memoria exisse, cum tribunos militum idcirco potius quam consules creari placuisset, ut et plebeiis pateret summus honos, quattuor et quadraginta annis ne-
6 minem ex plebe tribunum militum creatum esse? qui crederent, duobus nunc in locis sua voluntate inpertituros plebi honorem, qui octona loca tribunis militum creandis occupare soliti sint, et ad consulatum viam fieri passuros,
7 qui tribunatum saeptum tam diu habuerint? lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat, et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus praemium sem-
8 per potentioris futurus sit. nec iam posse dici id, quod *antea* iactare soliti sint, non esse in plebeiis idoneos viros

ad curulis magistratus: numqui enim socordius aut segnius rem publicam administrari post Publi Licini Calvi tribunatum, qui primus ex plebe creatus sit, quam per eos annos gesta sit, quibus praeter patricios nemo tribunus militum fuerit? quin contra patricios aliquot damnatos post tribunatum, neminem plebeium. quaestores quoque sicut 9
tribunos militum paucis ante annis ex plebe coeptos creari, nec ullius eorum populum Romanum paenituisse. consu- 10
latum superesse plebeiis; eam esse arcem libertatis, id columen. si eo perventum sit, tum populum Romanum vere exactos ex urbe reges et stabilem libertatem suam existimaturum: quippe ex illa die in plebem ventura omnia, 11
quibus patricii excellant, imperium atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis fruenda, maiora liberis relinquenda. huius generis orationes ubi accipi videre, 12
novam rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris faciundis decemviri creentur ita, ut pars ex plebe, pars ex patribus fiat, omniumque earum rogationum comitia in adventum eius exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

XXXVIII. Prius circumactus est annus quam a Ve- 1
litris reducerentur legiones. ita suspensa de legibus res ad novos tribunos militum dilata: nam plebis tribunos eosdem, duos utique, quia legum latores erant, plebes reficiebat. tribuni militum creati T. Quinctius, Ser. Cor- 2
nelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papirius, L. Veturius. principio statim anni ad ultimam dimicationem de 3
legibus ventum; et cum tribus vocarentur nec intercessio collegarum latoribus obstaret, trepidi patres ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad civem, decurrunt. dictatorem dici placet. dicitur M. Furius Camillus, 4
qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. legum quoque latores adversus tantum apparatum adversariorum et ipsi causam plebis ingentibus animis armant concilioque plebis indicto tribus ad suffragium vocant. cum dictator 5
stipatus agmine patriciorum plenus irae minarumque consedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter se tribunorum plebi ferentium legem intercedentiumque, et, quanto iure potentior intercessio erat, tantum vinceretur favore legum ipsarum latorumque, et 'uti rogas' primae

6 tribus dicerent, tum Camillus: 'quando quidem,' inquit 'Quirites, iam vos tribunicia libido, non potestas regit, et intercessionem secessione quondam plebis partam vobis eadem vi facitis inritam, qua peperistis, non rei publicae magis universae quam vestra causa dictator intercessioni
7 adero eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. itaque, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni conlegarum cedunt, nihil patricium magistratum inseram concilio plebis: si adversus intercessionem tamquam captae civitati leges inponere tendent, vim tribuniciam a se ipsa dissolvi
8 non patiar.' adversus ea cum contemptim tribuni plebis rem nihilo segnius peragerent, tum percitus ira Camillus lictores, qui de medio plebem emoverent, misit et addidit minas, si pergerent, sacramento omnes iuniores adactu-
9 rum exercitumque extemplo ex urbe educturum. terrorem ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certamine animos quam minuit; sed re neutro inclinata magistratu se abdicavit, seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam, seu quia tribuni plebis tulerunt ad plebem idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore
10 quid egisset, quingentum milium ei multa esset. sed auspiciis magis quam novi exempli rogatione deterritum ut potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum quod
11 ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator — quem quid creari attinebat ad id certamen, quo M. Furius victus esset? — et quod eundem M. Furium dictatorem insequens annus habuit, haud sine pudore certe fractum priore
12 anno in se imperium repetiturum; simul quod eo tempore, quo promulgatum de multa eius traditur, aut et huic rogationi, qua se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit, aut ne illas quidem, propter quas et haec lata erat, in-
13 pedire, et quod usque ad memoriam nostram tribuniciis consularibusque certatum viribus est, dictaturae semper altius fastigium fuit.

1 XXXVIIII. Inter priorem dictaturam abdicatam novamque a Manlio initam ab tribunis velut per interregnum concilio plebis habito apparuit, quae ex promulgatis plebi,
2 quae latoribus gratiora essent. nam de faenore atque agro rogationes iubebant, de plebeio consule antiquabant. et

perfecta utraque res esset, ni tribuni se in omnia simul consulere plebem dixissent. P. Manlius deinde dictator 3
rem in causam plebis inclinavit C. Licinio, qui tribunus militum fuerat, magistro equitum de plebe dicto. id aegre 4
patres passos accipio; dictatorem propinqua cognatione Licini se apud patres excusare solitum, simul negantem, magistri equitum maius quam tribuni consularis imperium esse.

Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creando- 5
rum indicta comitia essent, ita se gerere, ut negando, iam sibi velle continuari honorem, acerrime accenderent ad id, quod dissimulando petebant plebem: nonum se 6
annum iam velut in aciem adversus optumates maximo privatim periculo, nullo publice emolumento stare. consenuisse iam secum et rogationes promulgatas et vim omnem tribuniciae potestatis. primo intercessione colle- 7
garum in leges suas pugnatum esse, deinde ablegatione iuventutis ad Veliternum bellum, postremo dictatorium fulmen in se intentatum. iam nec collegas nec bellum nec 8
dictatorem obstare, quippe qui etiam omen plebeio consuli magistro equitum ex plebe dicendo dederit. se ipsam plebem et commoda morari sua; liberam urbem ac forum a 9
creditoribus, liberos agros ab iniustis possessoribus extemplo, si velit, habere posse. quae munera quando tan- 10
dem satis grato animo aestimaturos, si inter accipiendas de suis commodis rogationes spem honoris latoribus earum incidant? non esse modestiae populi Romani, id postulare, ut ipse faenore levetur et in agrum iniuria possessum a potentibus inducatur, per quos ea consecutus sit, senes tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe honoris relinquat. proinde ipsi primum statuerent apud 11
animos, quid vellent, deinde comitiis tribuniciis declararent voluntatem. si coniuncte ferri ab se promulgatas rogationes vellent, esse, quod eosdem reficerent tribunos plebis, perlaturos enim quae promulgaverint; sin, quod 12
cuique privatim opus sit, id modo accipi velint, opus esse nihil invidiosa continuatione honoris: nec se tribunatum nec illos ea, quae promulgata sint, habituros.

XXXX. Adversus tam obstinatam orationem tribu- 1
norum cum prae indignitate rerum stupor silentiumque

2 inde ceteros patrum defixisset, Ap. Claudius Crassus, ne-
pos decemviri, dicitur odio magis iraque quam spe ad
dissuadendum processisse et locutus in hanc fere senten-
3 tiam esse: 'neque novum neque inopinatum mihi sit, Qui-
rites, si, quod unum familiae nostrae semper obiectum est
ab seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam, Clau-
diae genti iam inde ab initio nihil antiquius in re publica
patrum maiestate fuisse, semper plebis commodis adver-
4 satos esse. quorum alterum neque nego neque infitias eo,
nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et patres,
enixe operam dedisse, ut per nos aucta potius quam in-
minuta maiestas earum gentium, inter quas nos esse vo-
5 luistis, dici vere posset. illud alterum pro me maioribus-
que meis contendere ausim, Quirites, nisi, quae pro uni-
versa re publica fiant, ea plebi tamquam aliam incolenti
urbem adversa quis putet, nihil nos neque privatos neque
in magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes
fecisse nec ullum factum dictumve nostrum contra utilita-
tem vestram, etsi quaedam contra voluntatem fuerint, vere
6 referri posse. an hoc, si Claudiae familiae non sim nec
ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritum quilibet,
qui modo me duobus ingenuis ortum et vivere in libera
7 civitate sciam, reticere possim, L. illum Sextium et C.
Licinium, perpetuos, si diis placet, tribunos, tantum li-
centiae novem annis quibus regnant sumpsisse, ut vobis
negent potestatem liberam suffragii non in comitiis, non
8 in legibus iubendis se permissuros esse? "sub condicione"
inquit "nos reficietis decimum tribunos." quid est aliud
dicere: "quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine
9 mercede magna non accipiamus?" sed quae tandem ista
merces est, qua vos semper tribunos plebis habeamus?
"ut rogationes" inquit "nostras, seu placent seu displicent,
seu utiles seu inutiles sunt, omnes coniunctim accipiatis."
10 obsecro vos, Tarquinii tribuni plebis, putate, me ex media
contione unum civem succlamare "bona venia vestra li-
ceat ex his rogationibus legere, quas salubres nobis cen-
11 semus esse, antiquare alias." "non" inquit "licebit. tu de
faenore atque agris, quod ad vos omnes pertinet, iubeas, et
hoc portenti non fiat in urbe Romana, uti L. Sextium at-

que hunc Gaium Licinium consules, quod indignaris, quod abominaris, videas? aut omnia accipe aut nihil fero." ut 12
si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat cum cibo et aut abstinere eo quod vitale sit iubeat aut mortiferum vitali admisceat. ergo si esset libera haec civitas, non tibi frequentes succlamassent "abi hinc cum tribunatibus ac rogationibus tuis!" quid? si tu non tuleris, quod commodum est populo accipere, nemo erit qui ferat illud? si 13
quis patricius, si quis — quod illi volunt invidiosius esse — Claudius diceret "aut omnia accipite aut nihil fero," quis vestrum, Quirites, ferret? numquamne vos res po- 14
tius quam auctores spectabitis, sed omnia semper, quae magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab nostrum quo dicentur, adversis accipietis? at hercule sermo est 15
minime civilis: quid? rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam indignantur? sermoni, Quirites, simillima. "consules" inquit "rogo, ne vobis quos velitis facere liceat." an aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri 16
consulem iubet nec duos patricios creandi potestatem vobis permittit? si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, 17
cum Porsina Ianiculum insedit, quale Gallicum modo, cum praeter Capitolium atque arcem omnia haec hostium erant, et consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex patribus L. ille Sextius peteret, possetisne ferre, Sextium haud pro dubio consulem esse, Camillum de repulsa dimicare? hocine est in commune honores vocare, ut duos 18
plebeios fieri consules liceat, duos patricios non liceat, et alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex patribus praeterire liceat? quaenam ista societas, quaenam consortio est? parum est, si, cuius pars tua nulla adhuc fuit, in partem eius venis, nisi partem petendo totum traxeris? "timeo" inquit "ne, si duos licebit creari patricios, ne- 19
minem creetis plebeium." quid est dicere aliud: "quia indignos vestra voluntate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi quos non vultis inponam?" quid sequitur, 20
nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duobus patriciis unus petierit plebeius et lege se, non suffragio creatum dicat?

XXXXI. Quo modo extorqueant, non quo modo petant.

honores, quaerunt; et ita maxuma sunt adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant; et occasionibus potius quam
2 virtute petere honores malunt. est aliquis, qui se inspici, aestimari fastidiat, qui certos sibi uni honores inter dimicantes conpetitores aequum censeat esse, qui se arbitrio vestro eximat, qui vestra necessaria suffragia pro volun-
3 tariis et serva pro liberis faciat — omitto Licinium Sextiumque, quorum annos in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio numeratis —, quis est hodie in civitate tam humilis, cui non via ad consulatum facilior per istius legis occasionem quam nobis ac liberis nostris fiat? si quidem nos ne cum volueritis quidem creare interdum poteritis, istos etiam si nolueritis necesse sit.

4 De indignitate satis dictum est, etenim dignitas ad homines pertinet: quid de religionibus atque auspiciis, quae propria deorum inmortalium contemptio atque iniuria est, loquar? auspiciis hanc urbem conditam esse, auspiciis bello ac pace, domi militiaeque omnia geri, quis est
5 qui ignoret? penes quos igitur sunt auspicia more maiorum? nempe penes patres. nam plebeius quidem magi-
6 stratus nullus auspicato creatur: nobis adeo propria sunt auspicia, ut non solum quos populus creat patricios magistratus non aliter quam auspicato creet, sed nos quoque ipsi sine suffragio populi auspicato interregem prodamus et privatim auspicia habeamus, quae isti ne in magistratibus quidem habent. quid igitur aliud quam tollit ex civitate auspicia, qui plebeios consules creando a patribus, qui soli ea habere possunt, aufert? eludant nunc licet religiones: quid enim est, si pulli non pascentur, si ex cavea tardius exierint, si occecinerit avis? parva sunt ista, sed parva non contemnendo maiores vestri hanc rem fecerunt; nunc nos, tamquam iam deorum opus sit, omnes caerimonias polluimus. pontifices, augures, sacrificuli reges creentur; dialem, dummodo homo sit, inponamus, penetralia, deos deorumque curam qui leges auspicato ferantur, non magi- centuriatis nec curiatis comitiis patres et Licinius tamquam Romulus ac

Tatius in urbe Romana regnent, quia pecunias alienas, quia agros dono dant. tanta dulcedo est ex alienis fortu- 11
nis praedandi, nec in mentem venit, altera lege solitudines vastas in agris fieri pellendo finibus dominos, altera fidem abrogari, cum qua omnis humana societas tollitur. omnium 12
rerum causa vobis antiquandas censeo istas rogationes. quod faxitis, deos velim fortunare.'

XXXXII. Oratio Appi ad id modo valuit, ut tempus 1
rogationum iubendarum proferretur. refecti decumum idem 2
tribuni Sextius et Licinius de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere. creati quinque patrum, quinque plebis, graduque eo iam via facta ad consulatum videbatur. hac victoria contenta plebes cessit patribus, 3
ut in praesentia consulum mentione omissa tribuni militum crearentur. creati A. et M. Cornelii iterum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum. cum praeter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exi- 4
tus quam dubii, quietae externae res Romanis essent, fama repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quintum diceretur. is T. Quinctium Pennum magistrum equitum dixit. bellatum cum Gallis eo 5
anno circa Anienem flumen auctor est Claudius, inclitamque in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum, cum quo provocatus manus conseruit, in conspectu duorum exercituum caesum torque spoliavit, tum pugnatam. plu- 6
ribus auctoribus magis adducor ut credam, decem haud minus post annos ea acta, hoc autem anno in Albano agro cum Gallis dictatore M. Furio signa conlata. nec 7
dubia nec difficilis Romanis, quamquam ingentem Galli terrorem memoria pristinae cladis attulerant, victoria fuit. multa milia barbarorum in acie, multa captis castris caesa; palati alii Apuliam maxime petentes cum fuga longinqua, 8
tum quod passim eos simul pavor terrorque distulerant, ab hoste sese tutati sunt. dictatori consensu patrum plebisque triumphus decretus. vixdum perfunctum eum bello 9
atrocior domi seditio excepit; et per ingentia certamina dictator senatusque victus, ut rogationes tribuniciae acciperentur, et comitia consulum adversa nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul factus.

aediles curules creari. primo ut alternis annis ex plebe fierent convenerat; postea promiscum fuit.

7 Inde L. Genucio et Q. Servilio consulibus et ab seditione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac peri-
8 culis vacarent, pestilentia ingens orta. censorem, aedilem curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione et ex multitudine alia multa funera fuisse. maxumeque eam pestilentiam insignem mors quam matura tam acerba
9 M. Furi fecit. fuit enim vere vir unicus in omni fortuna, princeps pace belloque priusquam exulatum iret; clarior in exilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis inploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam se-
10 cum patriam ipsam restituit; par deinde per quinque et viginti annos — tot enim postea vixit — titulo tantae gloriae fuit dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanae ferrent.

1 II. Et hoc et insequenti anno C. Sulpicio Petico, C.
2 Licinio Stolone consulibus pestilentia fuit. eo nihil dignum memoria actum, nisi quod pacis deum exposcendae causa tertio tum post conditam urbem lectisternium fuit.
3 et cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis ludi quoque scaenici, nova res bellicoso populo — nam circi modo spectaculum fuerat —, inter alia caelestis irae placamina in-
4 stituti dicuntur. ceterum parva quoque, ut ferme principia omnia, et ea ipsa peregrina res fuit: sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu ludiones ex Etruria acciti ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus
5 more Tusco dabant. imitari deinde eos iuventus, simul inconditis inter se iocularia fundentes versibus, coepere;
6 nec absoni a voce motus erant. accepta itaque res saepiusque usurpando excitata. vernaculis artificibus, quia ister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus in-
7 ditum, qui non, sicut ante, Fescennino versu similem incompositum temere ac rudem alternis iaciebant, sed inpletas modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque
8 congruenti peragebant. Livius post aliquot annis, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum ac-

tor, dicitur, cum saepius revocatur, vocem obtudisse et, 9
venia petita puerum ad canendum ante tibicinem cum
statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu,
quia nihil vocis usus inpediebat. inde ad manum cantari 10
histrionibus coeptum diverbiaque tantum ipsorum voci
relicta. postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto 11
ioco res avocabatur et ludus in artem paulatim verterat,
iuventus histrionibus fabellarum actu relicto ipsa inter se
more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit,
quae exodia postea appellata consertaque fabellis potissi-
mum Atellanis sunt. quod genus ludorum ab Oscis ac- 12
ceptum tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa
est. eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec
tribu moveantur et stipendia, tamquam expertes artis lu-
dicrae, faciant. inter aliarum parva principia rerum ludo- 13
rum quoque prima origo ponenda visa est, ut appareret,
quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis to-
lerabilem insaniam venerit.

III. Nec tamen ludorum primum initium procurandis 1
religionibus datum aut religione animos aut corpora mor-
bis levavit, quin etiam, cum medios forte ludos circus 2
Tiberi superfuso inrigatus inpedisset, id vero velut aver-
sis iam diis aspernantibusque placamina irae terrorem in-
gentem fecit. itaque C. Genucio, L. Aemilio Mamerco 3
iterum consulibus cum piaculorum magis conquisitio ani-
mos quam corpora morbi adficerent, repetitum ex senio-
rum memoria dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dic-
tatore fixo sedatam. ea religione adductus senatus dicta- 4
torem clavi figendi causa dici iussit. dictus L. Manlius
Imperiosus L. Pinarium magistrum equitum dixit.

Lex vetusta est, priscis literis verbisque scripta, ut 5
qui praetor maximus sit idibus Septembribus clavum
pangat. fixa fuit dextro lateri aedis Iovis optimi maximi,
ex qua parte Minervae templum est. eum clavum, quia 6
rarae per ea tempora literae erant, notam numeri anno-
rum fuisse ferunt, eoque Minervae templo dicatam legem, 7
quia numerus Minervae inventum sit. Volsiniis quoque
clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae
Etruscae deae conparere diligens talium monumentorum

8 auctor Cincius adfirmat. Horatius consul ea lege templum Iovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos; a consulibus postea ad dictatores, quia maius imperium erat, sollemne clavi figendi translatum est. intermisso deinde more digna etiam per se visa res, propter quam dictator
9 crearetur. qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac rei gerendae ac non solvendae religionis gratia creatus esset, bellum Hernicum adfectans dilectu acerbo iuventutem agitavit tandemque omnibus in eum tribunis plebis coortis seu vi seu verecundia victus dictatura abiit.

1 IIII. Neque eo minus principio insequentis anni Q. Servilio Ahala, L. Genucio consulibus dies Manlio dicitur
2 a M. Pomponio tribuno plebis. acerbitas in dilectu non damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim virgis caesis, qui ad nomina non respondissent,
3 partim in vincula ductis, invisa erat et ante omnia invisum ipsum ingenium atrox cognomenque Imperiosi grave liberae civitati ab ostentatione saevitiae adscitum, quam non magis in alienis quam in proximis ac sanguine ipso
4 suo exerceret. criminique ei tribunus inter cetera dabat, quod filium iuvenem, nullius probri conpertum, extorrem urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu aequalium prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in
5 ergastulum dederit, ubi summo loco natus dictatorius iuvenis cotidiana miseria disceret, vere Imperioso patre se natum esse. at quam ob noxam? quia infacundior sit et
6 lingua inpromptus. quod naturae damnum utrum nutriendum patri, si quicquam in eo humani esset, an castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex pro-
7 genie sua parum prosperum sit. at hercule L. Manlium malum malo augere filii et tarditatem ingenii insuper premere et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id extinguere vita agresti et rustico cultu inter pecudes habendo.

1 V. Omnium potius his criminationibus quam ipsius iuvenis inritatus est animus: quin contra se quoque parenti causam invidiae atque criminum esse aegre passus,
2 ut omnes dii hominesque scirent, se parenti opem latam

quam inimicis eius malle, capit consilium rudis quidem atque agrestis animi et quamquam non civilis exempli, tamen pietate laudabile. inscientibus cunctis cultro suc- 3
cinctus mane in urbem atque a porta domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit, ianitori opus esse sibi domino eius convento extemplo ait: nuntiaret, Titum Manlium L. filium esse. mox introductus — etenim perci- 4
tum ira in patrem spes erat aut criminis aliquid novi aut consilii ad rem agendam deferre —, salute accepta redditaque esse ait, quae cum eo agere arbitris remotis velit. procul inde omnibus abire iussis cultrum stringit et super 5
lectum stans ferro intento, nisi in quae ipse concepisset verba iuraret, se patris eius accusandi causa concilium plebis numquam habiturum, se eum extemplo transfixurum minatur. pavidus tribunus, quippe qui ferrum ante 6
oculos micare, se solum inermem, illum praevalidum iuvenem et, quod haud minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis cerneret, adiurat in quae adactus est verba, et prae se deinde tulit, ea vi subactum se incepto destitisse. nec perinde ut maluisset plebes, sibi suffragii 7
ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita aegre habuit, filium id pro parente ausum. eoque id laudabilius erat, quod animum eius tanta acerbitas patria nihil a pietate avertisset. itaque non patri modo remissa 8
causae dictio est, sed ipsi etiam adulescenti ea res honori fuit, et cum eo anno primum placuisset tribunos militum 9
ad legiones suffragio fieri — nam et antea, sicut nunc quos Rufulos vocant, imperatores ipsi faciebant —, secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiaeque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et procul coetu hominum iuventam egisset.

VI. Eodem anno seu motu terrae seu qua vi alia 1
forum medium ferme specu vasto conlapsum in inmensam altitudinem dicitur, neque eam voraginem coniectu terrae, 2
cum pro se quisque gereret, explere potuisse prius quam deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus Romanus posset; id enim illi loco dicandum vates cane- 3
bant, si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent. tum M. Curtium, iuvenem bello egregium, castigasse fe-

runt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum quam
4 arma virtusque esset? silentio facto templa deorum inmortalium, quae foro inminent, Capitoliumque intuentem et manus nunc in caelum nunc in patentes terrae hiatus
5 ad deos manes porrigentem se devovisse, equoque deinde quam poterat maxime exornato insidentem armatum se in specum inmisisse; donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas lacumque Curtium non ab antiquo illo Titi Tati milite Curtio Mettio, sed ab
6 hoc appellatum. cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem, et lacus nomen ab hac recentiore insignitius fabula est.

7 Post tanti prodigii procurationem eodem anno de Hernicis consultus senatus cum fetiales ad res repetendas nequiquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello indicendo Hernicis censuit, populusque id
8 bellum frequens iussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte evenit. in exspectatione civitas erat, quod primus ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset, perinde ut evenisset res, ita communicatos honores pro
9 bene aut secus consulto habitura. forte ita tulit casus, ut Genucius ad hostes magno conatu profectus in insidias praecipitaret, legionibus necopinato pavore fusis consul, circumventus ab insciis quem interfecissent, occideret.
10 quod ubi est Romam nuntiatum, nequaquam tantum publica calamitate maesti patres quantum feroces infelici consulis plebeii ductu fremunt omnibus locis: irent, crearent consules ex plebe, transferrent auspicia quo nefas
11 esset. potuisse patres plebi scito pelli honoribus suis; num etiam in deos inmortales inauspicatam legem valuisse? vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia, quae ut primum contacta sint ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit, deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde
12 turbato gentium iure comitia haberentur. his vocibus curia et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem, maiore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius consul dicit, dilectusque et iustitium indictum.

VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos venirent, ductu C. Sulpici legati res per occasionem gesta egregie est. in Hernicos, morte consulis contemptim ad castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succedentes, hortante legato et plenis irae atque indignitatis militum animis eruptio est facta. multum ab spe adeundi valli res Hernicis afuit: adeo turbatis inde ordinibus abscessere. dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus iungitur et copiae duplicantur; et pro contione dictator laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa erant, simul audientibus laudes meritas tollit animos, simul ceteros ad aemulandas virtutes acuit. neque segnius ad hostes bellum apparatur, qui et parti ante decoris memores neque ignari auctarum virium hostis suas quoque vires augent. omne Hernicum nomen, omnis militaris aetas excitur: quadringenariae octo cohortes, lecta robora virorum, scribuntur. hunc eximium florem iuventutis eo etiam, quod ut duplex acciperent stipendium decreverant, spei animorumque inplevere. inmunes quoque operum militarium erant, ut in unum pugnae laborem reservati plus sibi quam pro virili parte adnitendum scirent. extra ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset.

Duum milium planities castra Romana ab Hernicis dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugnatum est. primo stetit ambigua spe pugna, nequiquam saepe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem. postquam equestris pugna effectu quam conatibus vanior erat, consulto prius dictatore equites permissu deinde eius relictis equis clamore ingenti provolant ante signa et novam integrant pugnam. neque sustineri poterant, ni extraordinariae cohortes pari corporum animorumque robore se obiecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res geritur. quidquid hinc aut illinc communis Mars belli aufert, multiplex quam pro numero damnum est. vulgus aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. multi utrimque cadunt, plures vulnera accipiunt. tandem equites alius alium increpantes, quid deinde restaret, quaerendo, si neque ex

scutum imum perculisset totoque corpore interior periculo vulneris factus insinuasset se inter corpus armaque, uno alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit et in
11 spatium ingens ruentem porrexit hostem. iacentis inde corpus ab omni alia vexatione intactum uno torque spo-
12 liavit, quem respersum cruore collo circumdedit suo. defixerat pavor cum admiratione Gallos: Romani alacres ab statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudan-
13 tesque ad dictatorem perducunt. inter carminum prope modum incondita quaedam militariter ioculantes Torquati cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam fa-
14 miliaeque honori fuit. dictator coronam auream addidit donum mirisque pro contione eam pugnam laudibus tulit.

1 XI. Et hercule tanti ea ad universi belli eventum momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima nocte relictis trepide castris in Tiburtem agrum atque inde, societate belli facta commeatuque benigne ab Ti-
2 burtibus adiutus, mox in Campaniam transierit. ea fuit causa, cur proximo anno C. Poetelius Balbus consul, cum collegae eius M. Fabio Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes iussu populi exercitum duceret.
3 ad quorum auxilium cum Galli ex Campania redissent, foedae populationis in Labicano Tusculanoque et Albano
4 agro haud dubie Tiburtibus ducibus sunt factae. et cum adversus Tiburtem hostem duce consule contenta res publica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari coegit. creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum equitum dixit et ex auctoritate patrum, si prospere id
5 bellum evenisset, ludos magnos vovit. dictator, ad continendos proprio bello Tiburtis consulari exercitu iusso manere, omnes iuniores, nullo detractante militiam, sacra-
6 mento adegit. pugnatum haud procul porta Collina est totius viribus urbis in conspectu parentum coniugumque ac liberorum, quae magna etiam absentibus hortamenta animi tum subiecta oculis simul verecundia misericordia-
7 que militem accendebant. magna utrimque edita caede avertitur tandem acies Gallorum. fuga Tibur sicut arcem belli Gallici petunt: palati a consule Poetelio haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus

simul cum iis intra portas conpelluntur. egregie cum ab 8
dictatore tum ab consule res gesta est. et consul alter
Fabius proeliis primum parvis, postremo una insigni
pugna, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos
devincit. dictator consulibus in senatu et apud populum 9
magnifice conlaudatis et suarum quoque rerum illis re-
misso honore dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis
Tiburtibusque geminum triumphum egit, Fabio satis vi-
sum, ut ovans urbem iniret. inridere Poeteli triumphum 10
Tiburtes: ubi enim eum secum acie conflixisse? specta-
tores paucos fugae trepidationisque Gallorum extra portas
egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint et
sine discrimine obvios caedi, recepisse se intra urbem.
eam rem triumpho dignam visam Romanis. ne nimis 11
mirum magnumque censerent tumultum exciere in ho-
stium portis, maiorem ipsos trepidationem ante moenia
sua visuros.

XII. Itaque insequenti anno M. Popilio Laenate, 1
Cn. Manlio consulibus primo silentio noctis ab Tibure
agmine infesto profecti ad urbem Romam venerunt. ter- 2
rorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus
pavor praebuit, ad hoc multorum inscitia, qui aut unde
hostes advenissent. conclamatum tamen celeriter ad arma 3
est, et portae stationibus murique praesidiis firmati; et
ubi prima lux mediocrem multitudinem ante moenia ne-
que alium quam Tiburtem hostem ostendit, duabus portis
egressi consules utrimque aciem subeunti im iam muros
adgrediuntur: apparuitque, occasione magis quam virtute 4
fretos venisse; adeo vix primum impetum Romanorum
sustinuere. quin etiam bono fuisse Romanis adventum
eorum constabat orientemque iam seditionem inter patres
et plebem metu tam propinqui belli conpressam.

Alius adventus hostium fuit proximo bello agris terri- 5
bilior quam urbi: populabundi Tarquinienses fines Roma- 6
nos, maxime qua ex parte Etruriam adiacent, peragravere.
rebusque nequiquam repetitis novi consules iis C. Fabius
et C. Plautius iussu populi bellum indixere, Fabioque ea
provincia, Plautio Hernici evenere.

Gallici quoque belli fama increbrescebat. sed inter 7

multos terrores solacio fuit pax Latinis petentibus data et magna vis militum ab his ex foedere vetusto, quod multis
8 intermiserant annis, accepta. quo praesidio cum fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Praeneste venisse atque inde circa Pedum consedisse auditum est.
9 dictatorem dici C. Sulpicium placuit: consul ad id accitus C. Plautius dixit, magister equitum dictatori additus M. Valerius. hi robora militum ex duobus consularibus exer-
10 citibus electa adversus Gallos duxerunt. lentius id aliquanto bellum quam parti utrique placebat fuit. cum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles ruendo in arma ac dimicationem aliquantum
11 Gallicam ferociam vinceret, dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunae se committere adversus hostem, quem tempus deteriorem in dies et locis alienis faceret sine praeparato commeatu, sine firmo munimento morantem, ad hoc iis corporibus animisque, quorum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret mora.

12 His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque edixerat poenam, si quis iniussu in hostem pugnasset. milites aegre id patientes primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum patres communiter increpare, quod non iussissent per consules
13 geri bellum: electum esse eximium imperatorem unicum ducem, qui nihil agenti sibi de caelo devolaturam in sinum victoriam censeat. eadem deinde haec interdiu propalam ac ferociora his iactare: se iniussu imperatoris
14 aut dimicaturos aut agmine Romam ituros. inmiscerique iam militibus centuriones, nec in circulis modo fremere, sed iam in principiis ac praetorio in unum sermones confundi atque in contionis magnitudinem crescere turba et vociferare ex omnibus locis, ut extemplo ad dictatorem iretur, verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute eius dignum esset.

1 XIII. Septimum primum pilum iam Tullius ducebat neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia
2 fecisset, vir factis nobilior. is praecedens militum agmen ad tribunal pergit mirantique Sulpicio non turbam magis

quam turbae principem Tullium, imperiis oboedientissimum militem: 'scilicet, dictator,' inquit 'condemnatum se 3
universus exercitus a te ignaviae ratus et prope ignominiae causa destitutum sine armis oravit me, ut suam causam apud te agerem. equidem, sicubi loco cessum, si 4
terga data hosti, si signa foede amissa obici nobis possent, tamen hoc a te impetrari aequum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere et abolere flagitii memoriam nova gloria patereris. etiam ad Aliam fusae legiones 5
eandem, quam per pavorem amiserant, patriam profectae postea a Veiis virtute recuperavere. nobis deum benignitate, felicitate tua populique Romani et res et gloria est integra. quamquam de gloria vix dicere ausim, si nos et 6
hostes haud secus quam feminas abditos intra vallum omnibus contumeliis eludunt et tu imperator noster, quod aegrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis, sine manibus iudicas esse et, priusquam expertus nos esses, de nobis ita desperasti, ut te mancorum ac debilium ducem iudicares esse. quid enim aliud esse causae credamus, cur veterа- 7
nus dux, fortissimus bello, conpressis, quod aiunt, manibus sedeas? utcumque enim se habet res, te de nostra virtute dubitasse videri quam nos de tua verius est. sin 8
autem non tuum istuc, sed publicum est consilium et consensus aliqui patrum, non Gallicum bellum nos ab urbe, a penatibus nostris ablegatos tenet, quaeso, ut ea quae dicam non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe patribus, quae sicut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat. quis tandem suscenseat, mi- 9
lites nos esse, non servos vestros, ad bellum, non in exilium missos? si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnaturos, si nihil armis opus sit, otium Romae potius quam in castris acturos? haec dicta sint patribus. te, imperator, milites tui ora- 10
mus, ut nobis pugnandi copiam facias. cum vincere cupimus tum te duce vincere, tibi lauream insignem deferre, tecum triumphantes urbem inire, tuum sequentes currum Iovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire.'
orationem Tulli exceperunt preces multitudinis, et undi- 11
que, ut signum daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

1 XIIII. Dictator quamquam rem bonam exemplo haud probabili actam cernebat, tamen facturum quod milites vellent se recepit, Tulliumque secreto, quaenam haec res 2 sit aut quo acta more, percontatur. Tullius magno opere a dictatore petere, ne se oblitum disciplinae militaris, ne sui neve imperatoriae maiestatis crederet: multitudini concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non subtraxisse se ducem, ne quis alius, qualis mota creare 3 multitudo soleret, existeret. nam se quidem nihil non arbitrio imperatoris acturum; illi quoque tamen videndum magno opere esse, ut exercitum in potestate haberet. differri non posse adeo concitatos animos. ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore 4 non detur. dum haec loquuntur, iumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. in eos saxa coniecta a Gallis, deinde ab Romana 5 statione clamor ortus ac procursum utrimque est. iamque haud procul iusto proelio res erant, ni celeriter diremptum certamen per centuriones esset. adfirmata certe eo casu Tulli apud dictatorem fides est, nec recipiente iam dilationem re in posterum diem edicitur acie pugnaturos. 6 dictator tamen, ut qui magis animis quam viribus fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agitare coepit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret. sollerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam 7 aetate, usi sunt: mulis strata detrahi iubet binisque tantum centunculis relictis agasones partim captivis partim 8 aegrorum armis ornatos inponit. his fere mille effectis centum admiscet equites et nocte super castra in montes evadere ac silvis se occultare iubet neque inde ante mo- 9 veri quam ab se acciperent signum. ipse, ubi inluxit, in radicibus montium extendere aciem coepit sedulo, ut ad- 10 versus montes consisteret hostis. instructo vani terroris apparatu, qui quidem terror plus paene veris viribus profuit, primo credere duces Gallorum, non descensuros in aequum Romanos, deinde, ubi degressos repente viderunt, et ipsi avidi certaminis in proelium ruunt, priusque pugna coepit quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasere Galli dextrum cornu, neque 1
sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset, Sex.
Tullium nomine increpans rogitansque: sicine pugnaturos
milites spopondisset? ubi illi clamores sint arma poscen- 2
tium, ubi minae, iniussu imperatoris proelium inituros?
en ipsum imperatorem clara voce vocare ad proelium et
ire armatum ante prima signa! ecquis sequeretur eorum,
qui modo ducturi fuerint, in castris feroces, in acie pa-
vidi? — vera audiebant: itaque tantos pudor stimulos 3
admovit, ut ruerent in hostium tela alienatis a memoria
periculi animis. hic primo impetus prope vecors turbavit
hostes, eques deinde emissus turbatos avertit. ipse dicta- 4
tor, postquam labantem una parte vidit aciem, signa in
laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari
cernebat, et iis qui in monte erant signum quod conve-
nerat dedit. ubi inde quoque novus clamor ortus et ten- 5
dere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt, tum
metu, ne excluderentur, omissa pugna est cursuque effuso
ad castra ferebantur. ubi cum occurrisset eis M. Valerius 6
magister equitum, qui profligato dextro cornu obequitabat
hostium munimentis, ad montes silvasque vertunt fugam,
plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque ex- 7
cepti sunt. et eorum, quos pavor perculerat in silvas,
atrox caedes post sedatum proelium fuit. nec alius post 8
M. Furium quam C. Sulpicius iustiorem de Gallis egit
triumphum. auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum
pondus saxo quadrato saeptum in Capitolio sacravit.

Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum. 9
nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt, Fabius
collega eius incaute atque inconsulte adversus Tarquinien-
ses pugnavit. nec in acie tantum ibi cladis acceptum quam 10
quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquinien-
ses immolarunt, qua foeditate supplicii aliquanto ignominia
populi Romani insignitior fuit. accessit ad eam cladem et 11
vastatio Romani agri, quam Privernates, Veliterni deinde,
incursione repentina fecerunt.

Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, addi- 12
tae, ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti.
et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis auctoribus

agrum circa Romanas salinas praedaeque partem in Caeritum fines avectam et haud dubie iuventutem eius populi
9 inter praedatores fuisse. itaque Valerium consulem, Volscis oppositum castraque ad finem Tusculanum habentem, re-
10 vocatum inde senatus dictatorem dicere iussit. T. Manlium L. filium dixit. is cum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu contentus ex auctoritate patrum ac populi iussu Caeritibus bellum indixit.

1 XX. Tum primum Caerites, tamquam in verbis hostium vis maior ad bellum significandum quam in suis factis, qui per populationem Romanos lacessierant, esset, verus belli terror invasit; et quam non suarum virium ea
2 dimicatio esset, cernebant paenitebatque populationis et Tarquinienses execrabantur defectionis auctores; nec arma aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque
3 legatos mitti iubebat ad petendam erroris veniam. legati senatum cum adissent, ab senatu reiecti ad populum deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite procurassent, ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quae se rebus adfectis quondam populi Romani
4 cepisset; conversique ad delubra Vestae hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invo-
5 cabant: eane meritos crederet quisquam hostes repente sine causa factos, aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis quam furore lapsos fecisse, ut sua vetera beneficia, locata praesertim apud tam gratos, novis conrumperent maleficiis florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cuius adflicti amicitiam petissent? ne appellarent consilium, quae vis
6 ac necessitas appellanda esset. transeuntis agmine infesto per agrum suum Tarquinienses, cum praeter viam nihil petissent, traxisse quosdam agrestium populationis eius,
7 quae sibi crimini detur, comites. eos seu dedi placeat, dedere se paratos esse, seu supplicio adfici, daturos poenas. Caere, sacrarium populi Romani, deversorium sacerdotum ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli hospitio Vestalium cultisque
8 diis darent. movit populum non tam causa praesens quam

vetus meritum, ut maleficii quam beneficii potius inmemores essent. itaque pax populo Caeriti data, indutiasque in centum annos factas in senatus consultum referri placuit. in Faliscos eodem noxios crimine vis belli conversa 9
est, sed hostes nusquam inventi. cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum; legionibusque Romam reductis relicum anni muris turribusque reficiendis consumptum et aedis Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen 1
patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur, dictatore obstinato tollere potius totum e re publica consulatum quam promiscum patribus ac plebi facere. pro- 2
latandis igitur comitiis cum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. infestam inde patribus plebem interreges cum accepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. legis Liciniae patrocinium tribuni 3
iactabant; propior dolor plebi faenoris ingravescentis erat curaeque privatae in certaminibus publicis erumpebant. quorum taedio patres L. Cornelium Scipionem interregem 4
concordiae causa observare legem Liciniam comitiis consularibus iussere. P. Valerio Publicolae datus e plebe collega C. Marcius Rutilus. inclinatis semel in concordiam 5
animis novi consules faenebrem quoque rem, quae distinere unanimos videbatur, levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. meriti 6
aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent. fuere autem C. Duellius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius et T. Aemilius, qui rem difficillimam tractatu et plerumque parti utrique, 7
semper certe alteri gravem cum alia moderatione tum inpendio magis publico quam iactura sustinuerunt. tarda 8
enim nomina et inpeditiora inertia debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum aere in foro positis dissolvit, ut populo prius caveretur, aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit, ut non modo sine iniuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens aeris alieni sit.

9 Terror inde vanus belli Etrusci, cum coniurasse duodecim populos fama esset, dictatorem dici coegit. dictus in castris — eo enim ad consules missum senatus consultum est — C. Iulius, cui magister equitum adiectus L. Aemilius. ceterum foris tranquilla omnia fuere.

1 XXII. Temptatum domi per dictatorem, ut ambo patricii consules crearentur, rem ad interregnum perduxit. 2 duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius interpositi obtinuere, quod dictator frustra tetenderat, mitiore iam plebe ob recens meritum levati aeris alieni, ut ambo patricii 3 consules crearentur. creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui prior interregno abiit, et T. Quinctius Pennus; quidam 4 Caesonem, alii C. nomen Quinctio adiciunt. ad bellum ambo profecti, Faliscum Quinctius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste cum agris magis quam cum 5 hominibus urendo populandoque gesserunt bella; cuius lentae velut tabis senio victa utriusque pertinacia populi est, ut primum a consulibus, dein permissu eorum ab senatu indutias peterent. in quadraginta annos impetra- 6 verunt. ita posita duorum bellorum quae inminebant cura, dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio aeris alieni multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit. 7 ceterum cum censoribus creandis indicta comitia essent, professus censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum tur- 8 bavit. quod videbatur quidem tempore alieno fecisse, quia ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem eius 9 se habituros negabant; sed et ipse constantia inceptum obtinuit et tribuni omni vi, reciperaturi ius consularibus comitiis amissum, adiuverunt; et cum ipsius viri maiestas nullius honoris fastigium non aequabat, tum per eundem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in 10 partem vocari plebes volebat. nec variatum comitiis est, quin cum Manlio Gnaeo censor Marcius crearetur.

Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium nullo terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus ob- 11 servaretur. magister equitum dictatori additus Q. Servilius. nec tamen dictatura potentiorem eum consensum patrum consularibus comitiis fecit quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popilius Laenas a plebe consul, a patri- 1
bus L. Cornelius Scipio datus. fortuna quoque inlustrio-
rem plebeium consulem fecit: nam cum ingentem Gallo- 2
rum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum
esset, Scipione gravi morbo inplicito, Gallicum bellum
Popilio extra ordinem datum. is inpigre exercitu scripto, 3
cum omnis extra portam Capenam ad Martis aedem con-
venire armatos iuniores iussisset signaque eodem quae-
stores ex aerario deferre, quattuor expletis legionibus,
quod superfuit militum P. Valerio Publicolae praetori
tradidit, auctor patribus scribendi alterius exercitus, quod 4
ad incertos belli eventus subsidium rei publicae esset.
ipse iam satis omnibus instructis conparatisque ad hostem 5
pergit. cuius ut prius nosceret vires quam periculo ultimo
temptaret, in tumulo, quem proximum castris Gallorum
capere potuit, vallum ducere coepit. gens ferox et ingenii 6
avidi ad pugnam cum procul visis Romanorum signis, ut
extemplo proelium initura, explicuisset aciem, postquam
neque in aequum demitti agmen vidit et cum loci altitu-
dine tum vallo etiam integi Romanos, perculsos pavore
rata simul oportuniores, quod intenti tum maxime operi
essent, truci clamore adgreditur. ab Romanis nec opus 7
intermissum — triarii erant qui muniebant — et ab hasta-
tis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique
steterunt, proelium initum. praeter virtutem locus quoque 8
superior adiuvit, ut pila omnia hastaeque non, tamquam
ex aequo missa, vana, quod plerumque fit, caderent, sed
omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, 9
quibus aut corpora transfixa aut praegravata inhaerentibus
gerebant scuta, cum cursu paene in adversum subissent,
primo incerti restitere, dein cum ipsa cunctatio et his ani- 10
mos minuisset et auxisset hosti, inpulsi retro ruere alii
super alios stragemque inter se caede ipsa foediorem
dare: adeo praecipiti turba obtriti plures quam ferro
necati.

XXIIII. Necdum certa Romanis victoria erat, alia 1
in campum degressis supererat moles: namque multitudo 2
Gallorum sensum omnem talis damni exsuperans velut
nova rursus exoriente acie integrum militem adversus

victorem hostem ciebat. stetitque suppresso impetu Ro-
3 manus, et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat et quod consul, dum inter primores incautus agitat, laevo umero matari prope traiecto cesserat parumper ex acie.
4 iamque omissa cunctando victoria erat, cum consul vulnere alligato revectus ad prima signa: 'quid stas, miles?' inquit; 'non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem
5 victum armis socium ex hoste facias: in beluas strinximus ferrum, hauriendus aut dandus est sanguis. propulistis a castris, supina valle praecipites egistis, stratis corporibus hostium superstatis; complete eadem strage campos, qua
6 montis replestis. nolite exspectare, dum stantes vos fu-
7 giant; inferenda sunt signa et vadendum in hostem.' his adhortationibus iterum coorti pellunt loco primos manipulos Gallorum, cuneis deinde in medium agmen perrum-
8 punt. inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia nec duces essent, vertunt impetum in suos, fusique per campos et praeter castra etiam sua fuga praelati, quod editissimum inter aequales tumulos occurrebat oculis, ar-
9 cem Albanam petunt. consul non ultra castra insecutus, quia et vulnus degravabat et subicere exercitum tumulis ab hoste occupatis nolebat, praeda omni castrorum militi data victorem exercitum opulentumque Gallicis spoliis
10 Romam reduxit. moram triumpho vulnus consulis attulit eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut
11 esset qui aegris consulibus comitia haberet. dictator L. Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione, reddidit patribus possessionem pristinam consulatus. ipse ob id meritum ingenti patrum studio creatus consul collegam Ap. Claudium Crassum dixit.

1 XXV. Priusquam inirent novi consules magistratum, triumphus a Popilio de Gallis actus magno favore plebis, mussantesque inter se rogitabant, num quem plebeii con-
2 sulis paeniteret. simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniae spretae mercedem consulatum privata cupiditate quam publica iniuria foediorem cepisset, ut se ipse con-
3 sulem dictator crearet. annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hiemis vim pati nequiverant, per campos maritumaque loca vagi

populabantur; mare infestum classibus Graecorum erat 4
oraque litoris Antiatis Laurensque tractus et Tiberis ostia,
ut praedones maritimi cum terrestribus congressi ancipiti
semel proelio decertarent, dubiique discesserint in castra
Galli, Graeci retro ad naves, victos se an victores puta-
rent. inter hos longe maximus extitit terror, concilia 5
populorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita re-
sponsumque haud ambiguum imperantibus milites Roma-
nis datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio ege-
rent: Latinos pro sua libertate potius quam pro alieno 6
imperio laturos arma. inter duo simul bella externa de- 7
fectione etiam sociorum senatus anxius cum cerneret, metu
tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes im-
perii vires consules dilectu habendo iussit: civili quippe
standum exercitu esse, quando socialis coetus desereret.
undique non urbana tantum, sed etiam agresti iuventute 8
decem legiones scriptae dicuntur quaternum milium et
ducenorum peditum equitumque trecenorum, quem nunc 9
novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hae vires
populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae
in unum haud facile efficiant: adeo in quae laboramus
sola crevimus, divitias luxuriamque.

Inter cetera tristia eius anni consul alter Ap. Claudius 10
in ipso belli apparatu moritur, redierantque res ad Camil-
lum, cui unico consuli vel ob aliam dignationem haud 11
subiciendam dictaturae vel ob omen faustum ad Gallicum
tumultum cognominis dictatorem adrogari haud satis de-
corum visum est patribus. consul duabus legionibus urbi 12
praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisis memor
paternae virtutis Gallicum sibi bellum extra sortem sumit,
praetorem maritimam oram tutari Graecosque arcere lito- 13
ribus iussit. et cum in agrum Pomptinum descendisset,
quia neque in campis congredi nulla cogente re volebat et
prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessitas
cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum
stativis delegit.

XXVI. Ubi cum stationibus quieti tempus tererent, 1
Gallus processit magnitudine atque armis insignis, qua-
tiensque scutum hasta cum silentium fecisset, provocat

per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro de-
2 cernat. M. erat Valerius tribunus militum adulescens,
qui haud indigniorem eo decore se quam T. Manlium
ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem in medium
3 armatus processit. minus insigne certamen humanum
numine interposito deorum factum: namque conserenti
iam manum Romano corvus repente in galea consedit, in
4 hostem versus. quod primo ut augurium caelo missum
laetus accepit tribunus, precatus deinde: si divus, si diva
esset, qui sibi praepetem misisset, volens propitius ad-
5 esset. dictu mirabile, tenuit non solum ales captam semel
sedem, sed quotienscumque certamen initum est levans
se alis os oculosque hostis rostro et unguibus adpetit,
donec territum prodigii talis visu oculisque simul ac mente
turbatum Valerius obtruncat. corvus ex conspectu elatus
6 orientem petit. hactenus quietae utrimque stationes fuere.
postquam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec
Galli se statione tenuerunt et Romanorum cursus ad vic-
torem etiam ocior fuit. ibi circa iacentis Galli corpus
7 contracto certamine pugna atrox concitatur. iam non
manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrim-
que effusis res geritur. Camillus laetum militem victoria
tribuni, laetum tam praesentibus ac secundis diis ire in
proelium iubet, ostentansque insignem spoliis tribunum:
'hunc imitare, miles,' aiebat 'et circa iacentem ducem
8 sterne Gallorum catervas.' dii hominesque illi adfuere
pugnae depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo
cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos
9 pugnatum erat, utraque acies animis praeceperat. inter
primos, quorum concursus alios exciverat, atrox proelium
fuit: alia multitudo, priusquam ad coniectum teli veniret,
terga vertit. primo per Volscos Falernumque agrum dis-
sipati sunt, inde Apuliam ac mare inferum petierunt.
10 consul contione advocata laudatum tribunum decem bubus
aureaque corona donat. ipse iussus ab senatu bellum
11 maritimum curare cum praetore iunxit castra. ibi quia
res trahi segnitia Graecorum non committentium se in
aciem videbantur, dictatorem comitiorum causa T. Man-
12 lium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. dictator,

magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto, comitia consularia habuit aemulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum — id enim illi deinde cognominis fuit — summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. collega Corvo de plebe M. Popilius 13
Laenas, quartum consul futurus, datus est. cum Graecis a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra nec Romanus mari bellator erat. postremo cum litoribus ar- 14
cerentur, aqua etiam praeter cetera necessaria usui deficiente Italiam reliquere. cuius populi ea (cuius gentis) 15
classis fuerit, nihil certi est. maxime Siciliae fuisse tyrannos crediderim, nam ulterior Graecia ea tempestate intestino fessa bello iam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis cum et foris pax et 1
domi concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res essent, pestilentia civitatem adorta coegit senatum imperare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent: eorumque monitu lectisternium fuit. eodem anno Satricum ab 2
Antiatibus colonia deducta restitutaque urbs, quam Latini diruerant. et cum Carthaginiensibus legatis Romae foedus ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent.

Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, 3
C. Plautio consulibus. semunciarium tantum ex unciario faenus factum et in pensiones aequas triennii, ita ut quarta praesens esset, solutio aeris alieni dispensata est. et sic 4
quoque parte plebis adfecta, fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. levatae maxime res, quia tributo ac dilectu supersessum.

Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. 5
Valerius Corvus iterum consul cum C. Poetelio factus, cum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos Latinorum ad concitandum bellum, priusquam 6
plus hostium fieret, Volscis arma inferre iussus ad Satricum exercitu infesto pergit. quo cum Antiates aliique Volsci praeparatis iam ante, si quid ab Roma moveretur, copiis occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum quam 7
ad bellandum gens, certamine victi fuga effusa Satrici moenia petunt. et ne in muris quidem satis firma spe

dignos censet senatus, sed ita vobiscum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Samnites nobiscum foedere iuncti sunt. itaque arma, deos prius quam homines violatura, adversus Samnites
3 vobis negamus: legatos, sicut fas iusque est, ad socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat.' ad ea princeps legationis — sic enim domo mandatum attulerant — 'quando quidem' inquit 'nostra tueri adversus vim atque iniuriam iusta vi non vultis, vestra certe
4 defendetis: itaque populum Campanum urbemque Capuam, agros, delubra deum, divina humanaque omnia in vestram, patres conscripti, populique Romani ditionem dedimus, quidquid deinde patiemur dediticii vestri pas-
5 suri.' sub haec dicta omnes manus ad consules tendentes
6 pleni lacrimarum in vestibulo curiae procubuerunt. commoti patres vice fortunarum humanarum, si ille praepotens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos gereret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae
7 faceret. tum iam fides agi visa, deditos non prodi, nec facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum urbemque per deditionem factam populi Romani oppugna-
8 rent. legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatus amicitiae Samnitium memor, deditionem postremo factam
9 Samnitibus exponerent, peterent pro societate amicitiaque, ut dediticiis suis parcerent neque in eum agrum, qui po-
10 puli Romani factus esset, hostilia arma inferrent. si leniter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Cam-
11 panoque agro abstinerent. haec legatis agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistra-
12 tus eorum e curia egressi, stantibus legatis, praefectos cohortium vocarent iisque clara voce imperarent, ut praedatum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

1 XXXII. Hac legatione Romam relata, positis omnium aliarum rerum curis patres, fetialibus ad res repetendas missis belloque, quia non redderentur, sollemni

more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur. iussuque populi consules 2
ambo cum duobus exercitibus ab urbe profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt. priori Valerio 3
Samnitium legiones — eo namque omnem belli molem inclinaturam censebant — occurrunt. simul in Campanos stimulabat ira, tam promptos nunc ad ferenda nunc ad accersenda adversus se auxilia. ut vero castra Romana 4
viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, adfirmare, eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Campanus Sidicino tulerit. Valerius levibus 5
certaminibus temptandi hostis causa haut ita multos moratus dies signum pugnae proposuit, paucis suos adhortatus, ne novum bellum eos novusque hostis terreret: quidquid ab urbe longius proferrent arma, magis magis- 6
que in inbelles gentes eos prodire. ne Sidicinorum Cam- 7
panorumque cladibus Samnitium aestimarent virtutem: qualescumque inter se certaverint, necesse fuisse, alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua quam vi hostium victos esse. quid autem esse duo prospera in tot saeculis 8
bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos paene plures quam annos ab urbe condita numerent, qui omnia circa se — Sabinos, Etruriam, Lati- 9
nos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos — domita armis habeant, qui Gallos tot proeliis caesos postremo in mare ac naves fuga conpulerint. cum gloria belli ac vir- 10
tute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri, cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit, utrum, 11
qui audiendus dumtaxat magnificus adhortator sit, verbis tantum ferox, operum militarium expers, an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnae sciat. 'facta mea, non dicta vos, milites,' inquit 12
'sequi volo nec disciplinam modo, sed exemplum etiam a me petere. non factionibus modo nec per coitiones, usitatas nobilibus, sed hac dextra mihi tres consulatus summamque laudem peperi. fuit, cum hoc dici poterat: "pa- 13
tricius enim eras et a liberatoribus patriae ortus et eodem

anno familia ista consulatum, quo urbs haec consulem
14 habuit;" nunc iam nobis patribus vobisque plebei promiscuus consulatus patet nec generis, ut ante, sed virtutis est praemium. proinde summum quodque spectate, mili-
15 tes, decus. non si mihi novum hoc Corvini cognomen diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum
16 familiae nostrae cognomen memoria excessit. semper ego plebem Romanam militiae domique, privatus, in magistratibus parvis magnisque, aeque tribunus ac consul, eodem tenore per omnes deinceps consulatus colo atque
17 colui. nunc quod instat, diis bene iuvantibus novum atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.'

1 XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit omnia
2 inter infimos militum haud gravate munia obeundo. in ludo praeterea militari, cum velocitatis viriumque inter se aequales certamina ineunt, comiter facilis, vincere ac vinci vultu eodem nec quemquam aspernari parem qui se offer-
3 ret, factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis alienae quam suae dignitatis memor et, quo nihil popularius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gere-
4 bat. itaque universus exercitus incredibili alacritate ad-
5 hortationem prosecutus ducis castris egreditur. proelium, ut quod maxime umquam, pari spe, utrimque aequis viribus, cum fiducia sui, sine contemptu hostium commissum
6 est. Samnitibus ferociam augebant novae res gestae et paucos ante dies geminata victoria, Romanis contra quadringentorum annorum decora et conditae urbi aequalis
7 victoria; utrisque tamen novus hostis curam addebat. pugna indicio fuit, quos gesserint animos: namque ita conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent
8 acies. tum consul trepidationem iniciendam ratus, quando vi pelli non poterant, equitibus inmissis turbare prima
9 signa hostium conatur. quos ubi nequiquam tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit nec posse aperire in hostes viam, revectus ad antesignanos legionum cum
10 desiluisset ex equo: 'nostrum' inquit 'peditum illud, milites, est opus; agitedum, ut me videritis, quacumque incessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite: illa omnia, qua nunc erectae

micant hastae, patefacta strage vasta cernetis.' haec dicta 11
dederat, cum equites consulis iussu discurrunt in cornua
legionibusque in mediam aciem aperiunt viam. primus
omnium consul invadit hostem et cum quo forte contulit
gradum, obtruncat. hoc spectaculo accensi dextra laeva- 12
que ante se quisque memorandum proelium ciet. stant
obnixi Samnites, quamquam plura accipiunt quam infe-
runt vulnera. aliquamdiu iam pugnatum erat, atrox cae- 13
des circa signa Samnitium, fuga ab nulladum parte erat:
adeo morte sola vinci destinaverant animis. itaque Ro- 14
mani, cum et fluere iam lassitudine vires sentirent et diei
haud multum superesse, accensi ira concitant se in hostem.
tum primum referri pedem atque inclinari rem in fugam 15
apparuit, tum capi, occidi Samnis; nec superfuissent multi,
ni nox victoriam magis quam proelium diremisset. et Ro- 16
mani fatebantur, numquam cum pertinaciore hoste conflic-
tum, et Samnites, cum quaereretur, quaenam prima causa
tam obstinatos movisset in fugam, oculos sibi Romanorum 17
ardere visos aiebant vesanosque vultus et furentia ora;
inde plus quam ex alia ulla re terroris ortum. quem ter-
rorem non pugnae solum eventu, sed nocturna profectione
confessi sunt. postero die vacuis hostium castris Roma- 18
nus potitur, quo se omnis Campanorum multitudo gratu-
labunda effudit.

XXXIIII. Ceterum hoc gaudium magna prope clade 1
in Samnio foedatum est. nam ab Saticula profectus Cor-
nelius consul exercitum incaute in saltum cava valle per-
vium circaque insessum ab hoste induxit, nec prius quam 2
recipi tuto signa non poterant, inminentem capiti hostem
vidit. dum id morae Samnitibus est, quoad totum in val- 3
lem infimam demitteret agmen, P. Decius tribunus militum
conspicit unum editum in saltu collem, inminentem hostium
castris, aditu arduum inpedito agmini, expeditis haud dif-
ficilem. itaque consuli territo animi 'videsne tu,' inquit 4
'A. Corneli, cacumen illud supra hostem? arx illa est spei
salutisque nostrae, si eam, quoniam caeci reliquere Sam-
nites, inpigre capimus. ne tu mihi plus quam unius legio- 5
nis principes hastatosque dederis; cum quibus ubi evasero
in summum, perge hinc omni liber metu teque et exerci-

tum serva: neque enim moveri hostis subiectus nobis ad
6 omnes ictus sine sua pernicie poterit. nos deinde aut
7 fortuna populi Romani aut nostra virtus expediet.' conlaudatus ab consule accepto praesidio vadit occultus per saltum; nec prius ab hoste est visus quam loco, quem
8 petebat, adpropinquavit. inde admiratione paventibus cunctis cum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum et ipse
9 in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissa occasione neque insequi consulem nisi per eandem vallem, in qua paulo ante subiectum eum telis suis habuerant, possunt nec erigere agmen
10 in captum super se ab Decio tumulum. sed cum ira in hos magis, qui fortunam gerendae rei eripuerant, tum
11 propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut a consule Decium intercludant, nunc viam patefacere, ut degressos in vallem adoriantur. incertos, quid agerent, nox oppres-
12 sit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in adversum collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde admiratio incessit, quod nec pugnam inirent nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque
13 circumdarent. tum centurionibus ad se vocatis: 'quaenam illa inscitia belli ac pigritia est, aut quonam modo isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? huc atque illuc signa moveri ac modo in unum conferri modo educi videtis: opus quidem incipit nemo, cum iam circumdati
14 vallo potuerimus esse. tum vere nos similes istorum simus, si diutius hic moremur quam commodum sit. agitedum, ite mecum et, dum lucis aliquid superest, quibus locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, explore-
15 mus.' haec omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item manipularium militum habitu ductis, ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit.

1 XXXV. Vigiliis deinde dispositis ceteris omnibus tesseram dari iubet, ubi secundae vigiliae bucina datum
2 signum esset, armati cum silentio ad se convenirent. quo ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, 'hoc silentium, milites,' inquit 'omisso militari adsensu in me audiendo

servandum est. ubi sententiam meam vobis peregero, tum quibus eadem placebunt in dextram partem taciti transibitis: quae pars maior erit, eo stabitur consilio. nunc quae 3 mente agitem audite. non fuga delatos nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis: virtute cepistis locum, virtute hinc oportet evadatis. veniendo huc exercitum egregium 4 populo Romano servastis: erumpendo hinc vosmet ipsos servate. digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egueritis. cum eo hoste res est, qui 5 hesterno die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus non sit, hunc tam oportunum collem inminentem capiti suo non ante viderit quam captum a nobis, nos 6 tam paucos tot ipsi milibus hominum nec ascensu arcuerint, nec tenentes locum, cum diei tantum superesset, vallo circumdederint. quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum oportet fallatis, immo necesse est. in eo enim 7 loco res sunt nostrae, ut vobis ego magis necessitatis vestrae index quam consilii auctor sim. neque enim, 8 maneatis an abeatis hinc, deliberari potest, cum praeter arma et animos armorum memores nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti moriendum sit, si plus quam viros ac Romanos decet ferrum timeamus. ergo 9 una est salus erumpere hinc atque abire. id aut interdiu aut nocte faciamus oportet. ecce autem aliud minus du- 10 bium. quippe si lux exspectetur, quae spes est, non vallo perpetuo fossaque nos saepturum hostem, qui nunc corporibus suis subiectis undique cinxerit, ut videtis, collem? atqui si nox oportuna est eruptioni, sicut est, haec profecto noctis aptissima hora est. signo secundae vigiliae 11 convenistis, quod tempus mortales somno altissimo premit. per corpora sopita vadetis vel silentio incautos fallentes vel sentientibus clamore subito pavorem iniecturi. me modo sequimini, quem secuti estis: ego eandem, quae 12 duxit huc, sequar fortunam. quibus haec salutaria videntur, agitedum, in dextram partem pedibus transite.'

XXXVI. Omnes transierunt vadentemque per inter- 1 missa custodiis loca Decium secuti sunt. iam evaserant 2 media castra, cum superscandens vigilum strata somno corpora miles offenso scuto praebuit sonitum; quo excita-

tus vigil cum proximum movisset erectique alios concitarent, ignari, cives an hostes essent, praesidium erumperet
3 an consul castra cepisset, Decius, quoniam non fallerent, clamorem tollere iussis militibus torpidos somno insuper pavore exanimat, quo praepediti nec arma inpigre capere
4 nec obsistere nec insequi poterant. inter trepidationem tumultumque Samnitium praesidium Romanum obviis custodibus caesis ad castra consulis pervadit.
5 Aliquantum supererat noctis iamque in tuto videbantur esse, cum Decius 'macte virtute,' inquit 'milites Romani, este; vestrum iter ac reditum omnia saecula laudibus
6 ferent, sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die opus est, nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in castra reduces silentium ac nox tegat: hic lucem quieti
7 opperiemur.' dictis obtemperatum. atque ubi primum inluxit, praemisso nuntio ad consulem in castra, ingenti gaudio concitantur: et tessera data incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo obiecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulantur, singulos universos servatores suos vocant, diis laudes
8 gratesque agunt, Decium in caelum ferunt. hic Decii castrensis triumphus fuit incedentis per media castra cum armato praesidio coniectis in eum omnium oculis et omni
9 honore tribunum consuli aequantibus. ubi ad praetorium ventum est, consul classico ad contionem convocat, orsusque meritas Decii laudes interfante ipso Decio distulit
10 contionem, qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes et nocturno pavore attonitos et circa collem castellatim dissipatos adgrederetur: credere etiam, aliquos ad se sequendum
11 emissos per saltum vagari. iussae legiones arma capere, egressaeque castris, cum per exploratores notior iam sal-
12 tus esset, via patentiore ad hostem ducuntur; quem incautum inproviso adortae, cum palati passim Samnitium milites plerique inermes nec coire in unum nec arma capere nec recipere intra vallum se possent, paventem primum in castra conpellunt, deinde castra ipsa turbatis
13 stationibus capiunt. perfertur circa collem clamor fugatque ex suis quemque praesidiis. ita magna pars absenti

hosti cessit: quot intra vallum egerat pavor — fuere autem ad triginta milia — omnes caesi, castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis consul advocata contione 1
P. Decii non coeptas solum ante, sed cumulatas nova virtute laudes peragit et praeter militaria alia dona aurea corona eum et centum bubus eximioque uno albo opimo auratis cornibus donat. milites, qui in praesidio simul 2
fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia (singulis) bubus privis binisque tunicis donati. secundum consulis donationem legiones gramineam coronam obsidialem clamore donum adprobantes Decio inponunt. altera corona, eiusdem honoris index, a praesidio suo inposita est. his decoratus insignibus bovem eximium Marti 3
immolavit, centum boves militibus dono dedit, qui secum in expeditione fuerant. iisdem militibus legiones libras farris et sextarios vini contulerunt; omniaque ea ingenti alacritate per clamorem militarem, indicem omnium adsensus, gerebantur.

Tertia pugna ad Suessulam commissa est, qua fugatus 4
a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore iuventutis domo accito, certamine ultimo fortunam experiri statuit. ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites 5
citati ad Valerium consulem opem oratum veniunt. con- 6
festim signa mota, relictisque inpedimentis castrorum valido praesidio raptim agitur agmen; nec procul ab hoste locum perexiguum, ut quibus praeter equos ceterorum iumentorum calonumque turba abesset, castris cepit. Sam- 7
nitium exercitus, velut haud ulla mora pugnae futura esset, aciem instruit; deinde, postquam nemo obvius ibat, infestis signis ad castra hostium succedit. ibi ut militem 8
in vallo vidit missique ab omni parte exploratum, quam in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem inde hostium colligentes, rettulerunt, fremere omnis acies, 9
conplendas esse fossas scindendumque vallum et in castra inrumpendum; transactumque ea temeritate bellum foret, ni duces continuissent impetum militum. ceterum, quia 10
multitudo sua commeatibus gravis, et prius sedendo ad Suessulam et tum certaminis mora, haud procul ab rerum omnium inopia esset, placuit, dum inclusus paveret hostis,

7 cohors una cum haud procul Anxure esset, ad Lautulas saltu angusto inter mare ac montis consedit ad excipiendos quos consul aliis atque aliis, ut ante dictum est, cau-
8 sis mittebat. iam valida admodum numero manus erat, nec quicquam ad iusti exercitus formam praeter ducem deerat. inconpositi itaque praedantes in agrum Albanum perveniunt et sub iugo Albae longae castra vallo cingunt.
9 perfecto inde opere reliquum diei de imperatore sumendo sententiis decertant, nulli ex praesentibus satis fidentes:
10 quem autem ab Roma posse exciri? quem patrum aut plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat aut cui ex iniuria insanientis exercitus causa recte committa-
11 tur? postero die cum eadem deliberatio teneret, ex praedatoribus vagis quidam conpertum attulerunt, T. Quinctium in Tusculano agrum colere, urbis honorumque in-
12 memorem. patriciae hic vir gentis erat; cui cum militiae magna cum gloria actae finem pes alter ex vulnere claudus fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro consti-
13 tuit. nomine audito extemplo agnovere virum et, quod bene verteret, acciri iusserunt. sed parum spei erat, voluntate quicquam facturum: vim adhiberi ac metum pla-
14 cuit. itaque silentio noctis cum tectum villae qui ad id missi erant intrassent, somno gravem Quinctium (oppressum), nihil medium, aut imperium atque honorem aut, ubi restitaret, mortem (ni sequeretur) denuntiantes, in
15 castra pertraxerunt. imperator extemplo adveniens appellatus, insigniaque honoris exterrito subitae rei miraculo
16 deferunt et ad urbem ducere iubent. suo magis inde impetu quam consilio ducis convulsis signis infesto agmine ad lapidem octavum viae, quae nunc Appia est, perve-
17 niunt; issentque confestim ad urbem, ni venire contra exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum dictum audissent et magistrum equitum L. Aemilium Mamercum.

1 XXXX. Ubi primum in conspectum ventum est, arma signaque agnovere, extemplo omnibus memoria
2 patriae iras permulsit. nondum erant tam fortes ad sanguinem civilem nec praeter externa noverant bella ultimaque rabies secessio ab suis habebatur. itaque iam

duces, iam milites utrimque congressus quaerere ad conloquia: Quinctius, quem armorum etiam pro patria satietas 3
teneret, nedum adversus patriam, Corvinus, omnes caritate cives praecipue milites et ante alios suum exercitum conplexus, ad conloquium processit. cognito ei extemplo 4
haut minore ab adversariis verecundia quam ab suis silentium datum. 'deos' inquit 'inmortales, milites, vestros publicos meosque ab urbe proficiscens ita adoravi veniamque supplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae gloriam, non victoriam darent. satis fuit eritque, unde 5
belli decus pariatur: hinc pax petenda est. quod deos inmortales inter nuncupanda vota expoposci, eius me con- 6
potem voti vos facere potestis, si meminisse vultis, non vos in Samnio nec in Volscis, sed in Romano solo castra habere, si illos colles, quos cernitis, patriae vestrae esse, si hunc exercitum civium vestrorum, si me consulem vestrum, cuius ductu auspicioque priore anno bis legiones Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. ego sum M. 7
Valerius Corvus, milites, cuius vos nobilitatem beneficiis erga vos, non iniuriis sensistis, nullius superbae in vos legis, nullius crudelis senati consulti auctor, in omnibus meis imperiis in me severior quam in vos. ac si cui ge- 8
nus, si cui sua virtus, si cui etiam maiestas, si cui honores subdere spiritus potuerunt, is eram natus, id specimen mei dederam, ea aetate consulatum adeptus eram, ut potuerim tris et viginti annos natus consul patribus quoque ferox esse, non solum plebi. quod meum factum dictumve 9
consulis gravius quam tribuni audistis? eodem tenore duo insequentes consulatus gessi, eodem haec imperiosa dictatura geretur, ut neque in hos meos et patriae meae milites mitior quam in vos — horreo dicere — hostis. ergo 10
vos prius in me strinxeritis ferrum quam in vos ego: istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet atque impetus, si dimicandum est. inducite in animum, quod non 11
induxerunt patres avique vestri, non illi qui in sacrum montem secesserunt, non hi, qui postea Aventinum insederunt. exspectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, 12
matres coniugesque crinibus passis obviae ab urbe veniant! tum Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem,

quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne destiteritis inpio
13 bello! T. Quincti, quocumque istic loco seu volens seu
invitus constitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissi-
mos te recipito; fugeris etiam honestius tergumque civi
14 dederis quam pugnaveris contra patriam. nunc ad paci-
ficandum bene atque honeste inter primos stabis, et con-
loquii huius salutaris interpres fueris. postulate aequa et
ferte, quamquam vel iniquis standum est potius quam
15 inpias inter nos conseramus manus.' T. Quinctius plenus
lacrimarum ad suos versus 'me quoque,' inquit 'milites,
si quis usus mei est, meliorem pacis quam belli habetis
16 ducem. non enim illa modo Volscus aut Samnis, sed
Romanus verba fecit, vester consul, vester imperator,
milites, cuius auspicia pro vobis experti nolite adversus
17 vos velle experiri. qui pugnarent vobiscum infestius, et
alios duces senatus habuit: qui maxime vobis suis milita-
bus parceret, cui plurimum vos imperatori vestro credere-
18 tis, eum elegit. pacem etiam qui vincere possunt volunt:
quid nos velle oportet? quin omissis ira et spe, fallacibus
auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae permitti-
mus fidei?'

1 XXXXI. Adprobantibus clamore cunctis T. Quinc-
tius ante signa progressus in potestate dictatoris milites
fore dixit. oravit, ut causam miserorum civium susciperet
susceptamque eadem fide, qua rem publicam administrare
2 solitus esset, tueretur. sibi se privatim nihil cavere; nolle
alibi quam in innocentia spem habere; militibus cavendum,
quod apud patres semel plebi, iterum legionibus cautum
3 sit, ne fraudi secessio esset. Quinctio conlaudato, ceteris
bonum animum habere iussis, dictator equo citato ad ur-
bem revectus auctoribus patribus tulit ad populum in luco
Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset, oravit etiam
bona venia Quirites, ne quis eam rem ioco seriove cui-
4 quam exprobraret. lex quoque sacrata militaris lata est,
ne cuius militis scripti nomen nisi ipso volente deleretur,
additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset,
5 postea ordinum ductor esset. id propter P. Salonium
postulatum est ab coniuratis, qui alternis prope annis et
tribunus militum et primus centurio erat, quem nunc

primi pili appellant. huic infensi milites erant, quod sem- 6
per adversatus novis consiliis fuisset et, ne particeps eorum
esset, (qui) ab Lautulis fugisse(n)t. itaque cum hoc unum 7
propter Salonium ab senatu non impetraretur, tum Salonius
obtestatus patres conscriptos, ne suum honorem pluris quam
concordiam civitatis aestimarent, perpulit, ut id quoque fer-
retur. aeque inpotens postulatum fuit, ut de stipendio equi- 8
tum — merebant autem triplex ea tempestate — aera de-
merentur, quod adversati coniurationi fuissent.

XXXXII. Praeter haec invenio apud quosdam, L. 1
Genucium tribunum plebis tulisse ad plebem, ne faenerare
liceret; item aliis plebi scitis cautum, ne quis eundem 2
magistratum intra decem annos caperet neu duos magi-
stratus uno anno gereret, utique liceret consules ambos
plebeios creari. quae si omnia concessa sunt plebi, appa-
ret, haud parvas vires defectionem habuisse. aliis anna- 3
libus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed
per consules omnem rem actam, neque antequam Romam
veniretur, sed Romae eam multitudinem coniuratorum ad
arma consternatam esse, nec in T. Quincti villam, sed in 4
aedis C. Manli nocte impetum factum eumque a coniuratis
conprehensum, ut dux fieret, inde ad quartum lapidem
profectos loco munito consedisse; nec ab ducibus mentio- 5
nem concordiae ortam, sed repente, cum in aciem armati
exercitus processissent, salutationem factam et permixtos 6
dextras iungere ac conplecti inter se lacrimantes milites
coepisse, coactosque consules, cum viderent aversos a
dimicatione militum animos, rettulisse ad patres de con-
cordia reconcilianda. adeo nihil praeterquam seditionem 7
fuisse eamque conpositam inter antiquos rerum auctores
constat. et huius fama seditionis et susceptum cum Sam- 8
nitibus grave bellum aliquot populos ab Romana societate
avertit, et praeter Latinorum infidum iam diu foedus Pri-
vernates etiam Norbam atque Setiam, finitumas colonias
Romanas, incursione subita depopulati sunt.

[PERIOCHA LIBRI VIII.]

[Latini cum Campanis defecere et missis legatis ad senatum condicionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. qua legatione perlata praetor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum eius adversus Latinos pugnaverat, quamvis prospere pugnasset, securi percussit. laborantibus in acie Romanis P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu et, concitato equo cum in medios hostes se intulisset interfectus, morte sua Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in urbem reverso nemo ex iuventute obviam processit. Minucia virgo Vestalis incesti damnata est. Ausonibus victis in oppidum ex iis captum Cales colonia deducta est: item Fregellae colonia deducta est. veneficium conplurium matronarum deprehensum est, ex quibus plurimae statim epotis medicaminibus perierunt. lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, cum rebellassent, victis civitas data est. Neapolitani bello et obsidione victi in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum est et pro consule triumphus decretus. plebs nexu liberata est propter L. Papiri creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. cum L. Papirius Cursor dictator reversus in urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione bene gerendae rei invitatus, contra edictum eius prospere adversus Samnites pugnavit. ob eam causam cum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit et, cum parum causa proficeret, populi precibus donatus est. res praeterea contra Samnites prospere gestas continet.]

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBER VIII.

1 I. Iam consules erant C. Plautius iterum, L. Aemilius Mamercus, cum Setini Norbanique Romam nuntii defectionis Privernatium cum querimoniis acceptae cladis
2 venerunt. Volscorum item exercitum duce Antiati populo consedisse ad Satricum adlatum est. utrumque bellum
3 Plautio sorte venit. prius ad Privernum profectus extemplo

acie conflixit. haud magno certamine devicti hostes, oppidum captum redditumque Privernatibus praesidio valido inposito, agri partes duae ademptae. inde victor exercitus Satricum contra Antiatis ductus. ibi magna utrimque caede atrox proelium fuit, et cum tempestas eos neutro inclinata spe dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant. Volscis recensentibus, quos viros in acie amisissent, haudquaquam idem animus ad iterandum periculum fuit: nocte pro victis Antium agmine trepido, sauciis ac parte inpedimentorum relicta abierunt. armorum magna vis cum inter caesa hostium corpora tum in castris inventa est. ea Luae matri dare se consul dixit finesque hostium usque ad oram maritumam est depopulatus.

Alteri consuli Aemilio ingresso Sabellum agrum non castra Samnitium, non legiones usquam oppositae. ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt. a quo reiecti ad senatum, potestate facta dicendi, positis ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis bellique ius adversus Sidicinos petierunt: quae se eo iustius petere, quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus, non adversis ut Campani, venissent et adversus Sidicinos sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani numquam amicos, qui nec ut Samnites in pace amicitiam nec ut Campani auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani nec in ditione essent.

II. Cum de postulatis Samnitium T. Aemilius praetor senatum consuluisset reddendumque iis foedus patres censuissent, praetor Samnitibus respondit, nec, quo minus perpetua cum eis amicitia esset, per populum Romanum stetisse nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua contracti taedium ceperit, amicitia de integro reconcilietur. quod ad Sidicinos attineat, nihil intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellique liberum arbitrium sit. foedere icto cum domum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus annuo stipendio et trium mensum frumento accepto, quod pepigerat consul, ut tempus indutiis daret, quoad legati redissent.

Samnites copiis isdem, quibus usi adversus Romanum

bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia
6 spe erant mature urbis hostium potiundae. tum ab Sidicinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est; dein, postquam patres ut seram eam ultimaque tandem necessitate expressam aspernabantur, ad Latinos iam sua sponte
7 in arma motos facta est. ne Campani quidem — adeo iniuriae Samnitium quam beneficii Romanorum memoria
8 praesentior erat — his se armis abstinuere. ex his tot populis unus ingens exercitus duce Latino fines Samnitium ingressus plus populationibus quam proeliis cladium fecit. et quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium exces-
9 sere. id spatium Samnitibus datum est Romam legatos mittendi; qui cum adissent senatum, conquesti, eadem se foederatos pati, quae hostes essent passi, precibus infimis
10 petiere, ut satis ducerent Romani victoriam, quam Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent, ne vinci
11 etiam se ab ignavissimis populis sinerent. Latinos Campanosque, si sub ditione populi Romani essent, pro imperio arcerent Samniti agro, sin imperium abnuerent, ar-
12 mis coercerent. adversus haec responsum anceps datum, quia fateri pigebat, in potestate sua Latinos iam non esse,
13 timebantque, ne arguendo abalienarent. Campanorum aliam condicionem esse, qui non foedere, sed per deditionem in fidem venissent; itaque Campanos, seu velint seu nolint, quieturos. in foedere Latino nihil esse, quo bellare cum quibus ipsi velint prohibeantur.

1 III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu abalienavit, Latinos velut nihil iam non concedentibus Ro-
2 manis ferociores fecit. itaque per speciem adversus Samnites belli parandi crebra concilia indicentes omnibus consultationibus inter se principes occulte Romanum coquebant bellum. huic quoque adversus servatores suos bello Cam-
3 panus aderat. sed quamquam omnia de industria celabantur — priusquam moverentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem volebant — tamen per quosdam privatis hospitiis necessitudinibusque coniunctos indicia coniura-
4 tionis eius Romam emanarunt, iussisque ante tempus con-

sulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio incessit, ab eis, quorum inminutum imperium esset, comitia haberi. itaque interregnum initum. duo interreges fuerunt M. Valerius ac M. Fabius: [Fabius] creavit consules T. Manlium Torquatum tertium, P. Decium Murem.

Eo anno Alexandrum Epiri regem in Italiam classem appulisse constat, quod bellum, si prima satis prospera fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. eadem aetas rerum magni Alexandri est, quem, sorore huius ortum, in alio tractu orbis invictum bellis iuvenem fortuna morbo extinxit.

Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque Latini haud dubia erat, tamen, tamquam de Samnitibus, non de se curam agerent, decem principes Latinorum Romam evocaverunt, quibus imperarent quae vellent. praetores tum duos Latium habebat, L. Annium Setinum et L. Numisium Cerceiensem, ambo ex colonis Romanis. per quos praeter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. eos nominatim evocari placuit. haut cuiquam dubium erat, super qua re accirentur. itaque concilio prius habito praetores quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano et quae actum iri secum credant, quidnam ad ea responderi placeat referunt.

IIII. Cum aliud alii censerent, tum Annius: 'quamquam ipse ego rettuli, quid responderi placeret, tamen magis ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis quam quid loquendum sit. facile erit explicatis consiliis accommodare rebus verba. nam si etiam nunc sub umbra foederis aequi servitutem pati possimus, quid abest, quin proditis Sidicinis non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posituros arma? sin autem tandem libertatis desiderium remordet animos, si foedus est, si societas, aequatio iuris est, si consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo

adiuncto duplicent vires suas, quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint, cur non
4 omnia aequantur? cur non alter ab Latinis consul datur,
5 ubi pars virium, ibi et imperii pars est? est quidem nobis hoc per se haut nimis amplum, quippe concedentibus Romam caput Latii esse, sed ut amplum videri posset, diu-
6 turna patientia fecimus. atqui si quando umquam consociandi imperii, usurpandae libertatis tempus optastis, en hoc tempus adest et virtute vestra et deum benignitate
7 vobis datum. temptastis patientiam negando militem. quis dubitat, exarsisse eos, cum plus ducentorum annorum morem solveremus? pertulerunt tamen hunc dolorem.
8 bellum nostro nomine cum Paelignis gessimus: qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum ius
9 antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites, foederatos suos, audierunt, nec
10 moverunt se ab urbe. unde, unde haec illis tanta modestia nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem iam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. usurpate modo postulando eo, quod illi vobis
11 taciti concedunt. si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Iove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor, me dicturum, ut, si nos in foedere ac societate esse velint, con-
12 sulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant.' haec ferociter non suadenti solum, sed pollicenti clamore et adsensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quae e re publica nominis Latini fideque sua viderentur.

1 V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus est. ibi cum T. Manlius consul egisset cum eis ex
2 auctoritate patrum, ne Samnitibus foederatis bellum inferrent, Annius, tamquam victor armis Capitolium cepis-
3 set, non legatus iure gentium tutus loqueretur: 'tempus erat,' inquit 'Tite Manli vosque patres conscripti, tandem iam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentissimum deum benignitate nunc Latium armis virisque

Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adiunctis videretis, colonias quoque vestras Latinum Romano praetulisse imperium. sed quo- 4
niam vos regno inpotenti finem ut inponatis non inducitis in animum, nos, quamquam armis possumus adserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut condiciones pacis feramus aequas utrisque, quoniam vires quoque aequari diis inmortalibus placuit. consulem 5
alterum Roma, alterum ex Latio creari oportet, senatus partem aequam ex utraque gente esse, unum populum, unam rem publicam fieri; et ut imperii eadem sedes sit 6
idemque omnibus nomen, quoniam ab altera utra parte concedi necesse est, quod utrisque bene vertat, sit haec sane patria potior et Romani omnes vocemur.' forte ita 7
accidit, ut parem ferociae huius et Romani consulem T. Manlium haberent, qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse palam diceret et quemcumque in curia Latinum vidisset sua manu interempturum. et conversus ad simu- 8
lacrum Iovis: 'audi, Iuppiter, haec scelera,' inquit 'audite, Ius Fasque: peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Iuppiter, augurato templo captus atque ipse oppressus visurus es? haecine foedera Tullus Romanus rex 9
cum Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tarquinius vobiscum postea fecit? non venit in mentem pugna apud 10
Regillum lacum? adeo et cladium veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?'

VI. Cum consulis vocem subsecuta patrum indignatio 1
esset, proditur memoriae, adversus crebram inplorationem deum, quos testes foederum saepius invocabant consules, vocem Anni spernentis numina Iovis Romani auditam. certe cum commotus ira se a vestibulo templi citato gradu 2
proriperet, lapsus per gradus capite graviter offenso inpactus imo ita est saxo, ut sopiretur. exanimat
tores quoniam non omnes sunt, mihi quoc
relictum sit, sicut inter foederum ruptorur
ingenti fragore caeli procellam effusam; nam
et apte ad repraesentandam iram deum

4 Torquatus missus ab senatu ad dimittendos legatos cum iacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo patribusque audita vox pariter sit: 'bene habet; dii pium movere bellum. est caeleste numen, es magne Iuppiter: haut frustra te patrem deum hominumque hac sede sacravimus. quid cessatis, Quirites vosque patres conscripti, arma capere deis ducibus? sic stratas legiones Latinorum dabo, quemadmodum legatum iacentem videtis.' adsensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratuum magis, qui iussu consulis prosequebantur, quam ius gentium ab ira impetuque hominum tegeret.

8 Consensit et senatus bellum, consulesque duobus scriptis exercitibus per Marsos Paelignosque profecti adiuncto Samnitium exercitu ad Capuam, quo iam Latini sociique convenerant, castra locant. ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species viri maioris quam pro humano habitu augustiorisque, dicentis, ex una acie imperatorem, ex altera exercitum deis Manibus matrique Terrae deberi. utrius exercitus imperator legiones hostium superque eas se devovisset, eius populi partisque victoriam fore. hos ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit averruncandae deum irae victimas caedi, simul ut, si extis eadem, quae somnio visa fuerant, portenderentur, alteruter consulum fata inpleret. ubi responsa haruspicum insidenti iam animo tacitae religioni congruerunt, tum adhibitis legatis tribunisque et imperiis deum propalam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret, conparant inter se, ut ab utra parte cedere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devoveret pro populo Romano Quiritibusque. agitatum etiam in consilio est, ut si quando umquam severo ullum imperio bellum administratum esset, tunc uti disciplina militaris ad priscos redigeretur mores. curam acuebat, quod adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes: milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis conpares collegaeque isdem praesidiis, saepe isdem manipulis permixti fuerant. per haec ne quo errore milites

caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui 1
exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli iactu ab statione proxima abesset. ibi Tusculani erant equites; praeerat Geminus Maecius, 2
vir cum genere inter suos tum factis clarus. is ubi Ro- 3
manos equites insignemque inter eos praecedentem consulis filium — nam omnes inter se utique inlustres viri noti erant — cognovit: 'unane' ait 'turma, Romani, cum 4
Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent?' 'aderunt in 5
tempore' Manlius inquit 'et cum illis aderit Iuppiter ipse, foederum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. si ad Regillum lacum ad satietatem vestram 6
pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et conlata signa nobiscum cordi sint.' ad ea 7
Geminus paulum ab suis equo provectus: 'visne igitur, dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum iam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano praestet?' movet ferocem animum iuvenis seu ira 8
seu detractandi certaminis pudor seu inexsuperabilis vis fati. oblitus itaque imperii patrii consulumque edicti praeceps ad id certamen agitur, quo vinceret an vinceretur haud multum interesset. equitibus ceteris velut ad spec- 9
taculum summotis spatio, quod vacui interiacebat campi, adversos concitant equos, et cum infestis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Maecii trans cervicem equi elapsa est. circumactis deinde equis 10
cum prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset, spiculum inter aures equi fixit. ad cuius vulneris sensum cum equus prioribus pedibus erectis magna vi caput quateret, excussit equitem, quem cuspide parmaque in- 11
nixum attollentem se ab gravi casu Manlius ab iugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terrae adfixit. spoliis- 12
que lectis ad suos revectus cum ovante gaudio turma in castra atque inde ad praetorium ad patrem tendit, ignarus

milibus peditum, equitibus in singulas legiones trecenis. alterum tantum ex Latino dilectu adiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine in-
15 struxerant aciem. nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principibus, sed centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non
16 essent, concurrendum sibi esse sciebat. duo primi pili ex utraque acie inter triarios erant, Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque
17 militiae, Latinus viribus ingens bellatorque primus, notis-
18 simi inter se, quia pares semper ordines duxerant. Romano haut satis fidenti viribus iam Romae permissum erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi quem vellet legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste. isque iuvenis in acie oblatus ex centurione Latino victoriam
19 tulit. pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Veserim ferebat.

1 VIIII. Romani consules priusquam educerent in aciem immolaverunt. Decio caput iocineris a familiari parte caesum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam dis hostiam esse, Manlium egregie litasse. 'atqui bene habet,'
2 inquit Decius 'si ab collega litatum est.' instructis, sicut ante dictum est, ordinibus processere in aciem. Manlius
3 dextro, Decius laevo cornu praeerat. primo utrimque aequis viribus, eodem ardore animorum gerebantur res; deinde ab laevo cornu hastati Romani, non ferentes in-
4 pressionem Latinorum, se ad principes recepere. in hac trepidatione Decius consul M. Valerium magna voce inclamat: 'deorum' inquit 'ope, Valeri, opus est: agedum, pontifex publicus populi Romani, praei verba, quibus me
5 pro legionibus devoveam.' pontifex eum togam praetextam sumere iussit et velato capite, manu subter togam ad mentum exserta super telum subiectum pedibus stantem
6 sic dicere: 'Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, di Indigetes, divi quorum est potestas nostrorum hostiumque, diique manes, vos precor,
7 veneror, veniam peto feroque, uti populo Romano Quiritium vim, victoriam prosperetis hostesque populi Romani
8 Quiritium terrore, formidine morteque adficiatis. sicut

verbis nuncupavi, ita pro re publica Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium legiones auxiliaque hostium mecum deis Manibus Tellurique devoveo.' haec ita precatus lictores ire ad T. Manlium 9
iubet matureque collegae se devotum pro exercitu nuntiare. ipse incinctus cinctu Gabino armatus in equum insilivit ac se in medios hostes inmisit. conspectus ab 10
utraque acie, aliquanto augustior humano visus, sicut caelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem ab suis aversam in hostes ferret: ita omnis terror pavorque 11
cum illo latus signa primo Latinorum turbavit, deinde in 12
totam penitus aciem pervasit. evidentissimum id fuit, quod quacumque equo invectus est, ibi haud secus quam pestifero sidere icti pavebant: ubi vero corruit obrutus telis, inde iam haut dubie consternatae cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt. simul et Romani ex- 13
solutis religione animis, velut tum primum signo dato coorti, pugnam integram ediderunt. nam et rorarii pro- 14
currebant inter antepilanos addebantque vires hastatis ac principibus, et triarii genu dextro innixi nutum consulis ad consurgendum exspectabant.

X. Procedente deinde certamine cum aliis partibus 1
multitudo superaret Latinorum, Manlius consul audito eventu collegae cum, ut ius fasque erat, lacrumis non minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset, paulisper addubitavit, an consurgendi iam 2
triariis tempus esset; deinde melius ratus, integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab novissima acie ante signa procedere iubet. qui ubi subiere, extemplo 3
Latini, tamquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt; qui aliquamdiu pugna atroci cum et semet ipsi fatigassent et hastas aut praefregissent aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum iam rati perventumque ad extremam aciem, tum consul triariis: 'con- 4
surgite nunc' inquit 'integri adversus fessos, memores patriae parentumque et coniugum ac liberorum, memores consulis pro vestra victoria morte occubantis.' ubi triarii 5
consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum ante-

ruisse profugosque cum coniugibus ac liberis Suessam communisse, quae nunc Aurunca appellata, moenia antiqua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. ob ea infensus consulibus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent, dictatorem dici iussit. dictus C. Claudius Regillensis magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. religio inde iniecta de dictatore, et cum augures vitio creatum videri dixissent, dictator magisterque equitum se magistratu abdicarunt.

Eo anno Minucia Vestalis suspecta primo propter mundiorem iusto cultum, insimulata deinde apud pontifices ab indice servo, cum decreto eorum iussa esset sacris abstinere familiamque in potestate habere, facto iudicio viva sub terram ad portam Collinam dextra viam stratam defossa scelerato campo. credo ab incesto id ei loco nomen factum.

Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primum de plebe adversante Sulpicio consule, qui negabat rationem eius se habiturum, est factus senatu, cum in summis imperiis id non obtinuisset, minus in praetura intendente.

XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso, Caesone Duillio consulibus, Ausonum magis novo quam magno bello fuit insignis. ea gens Cales urbem incolebat. Sidicinis finitimis arma coniunxerat, unoque proelio haud sane memorabili duorum populorum exercitus fusus propinquitate urbium et ad fugam pronior et in fuga ipsa tutior fuit. nec tamen omissa eius belli cura patribus, quia totiens iam Sidicini aut ipsi moverant bellum aut moventibus auxilium tulerant aut causa armorum fuerant. itaque omni ope adnisi sunt, ut maximum ea tempestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum facerent. collega additus Corvo M. Atilius Regulus. et ne forte casu erraretur, petitum ab consulibus, ut extra sortem Corvi ea provincia esset. exercitu victore a superioribus consulibus accepto ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus cum hostes ab superioris etiam certaminis memoria pavidos clamore atque impetu primo fudisset, moenia ipsa oppugnare est adgressus. et militum quidem is erat ardor, ut iam inde cum scalis succedere ad muros

vellent evasurosque contenderent. Corvus, quia id ar- 8
duum factu erat, labore militum potius quam periculo peragere inceptum voluit. itaque aggerem et vineas egit turresque muro admovit, quarum usum forte oblata opportunitas praevertit. namque M. Fabius, captivus Romanus, 9
cum per neglegentiam custodum festo die vinculis ruptis per murum inter opera Romanorum religata ad pinnam muri reste suspensus manibus se demisisset, perpulit im- 10
peratorem, ut vino epulisque sopitos hostes adgrederetur. nec maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt quam acie fusi erant. praeda capta ingens est praesidioque inposito Calibus reductae Romam legiones. consul ex sena- 11
tus consulto triumphavit et, ne Atilius expers gloriae esset, iussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum. dictatorem ante ex senatus consulto comitiorum causa 12
dixerunt L. Aemilium Mamercinum; is magistrum equitum Q. Publilium Philonem dixit.

Dictatore comitia habente consules creati sunt T. Veturius, Sp. Postumius. etsi belli pars cum Sidicinis re- 13
stabat, tamen, ut beneficio praevenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales rettulerunt factoque senatus 14
consulto, ut duo milia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniae deducendae agroque dividundo creaverunt Caesonem Duillium, T. Quinctium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules a veteribus exercitu ac- 1
cepto ingressi hostium fines populando usque ad moenia atque urbem pervenerunt. ibi quia ingenti exercitu con- 2
parando Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe videbantur et Samnium fama erat conciri ad bellum, dic- 3
tator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cornelius Rufinus, magister equitum M. Antonius. religio 4
deinde incessit, vitio eos creatos, magistratuque se abdicaverunt et, quia pestilentia insecuta est, velut omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit.

Ab interregno inito per quintum demum interregem 5
M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum et Cn. Domitius. tranquillis rebus fama Gallici belli pro 6
tumultu valuit, ut et dictatorem dici placeret. dictus M. Papirius Crassus et magister equitum P. Valerius Publi-

7 cola. a quibus cum dilectus intentius quam adversus
finitima bella haberetur, exploratores missi attulerunt,
8 quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque iam
alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat: eo
9 ex agro Sidicino exercitus Romanus non deductus. ceterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos traxit, qui duo populi adversus regem escensionem a
10 Paesto facientem signis conlatis pugnaverunt. eo certamine superior Alexander, incertum, qua fide culturus, si perinde cetera processissent, pacem cum Romanis.

11 Eodem anno census actus novique cives censi, tribus propter eos additae Maecia et Scaptia. censores addide-
12 runt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti Acerrani lege ab L. Papirio praetore lata, qua civitas sine suffragio data. haec eo anno domi militiaeque *gesta*.

1 XVIII. Foedus insequens annus seu intemperie caeli seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello, T. Valerio
2 consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum in eo parvi refert quid veri sit. illud pervelim — nec omnes auctores sunt — proditum falso esse, venenis absumptos, quorum mors
3 infamem annum pestilentia fecerit: sicut proditur tamen res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est.
4 cum primores civitatis similibus morbis eodemque ferme omnes eventu morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium Maximum aedilem curulem indicaturam se causam publicae pestis professa est, si ab eo fides sibi data esset,
5 haud futurum noxiae indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt, consensuque or-
6 dinis fides indici data. tum patefactum, muliebri fraude civitatem premi matronasque ea venena coquere et, si
7 sequi extemplo velint, manifesto deprehendi posse. secuti indicem et coquentis quasdam medicamenta et recondita
8 letalia invenerunt. quibus in forum delatis et ad viginti matronis, apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duae ex eis Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, cum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum com-
9 mentam arguerent, spatio ad conloquendum sumpto cum

summoto populo in conspectum omnium rem ad ceteras rettulissent, haud abnuentibus et illis bibere, epoto medicamento suamet ipsae fraude omnes interierunt. conpre- 10
hensae extemplo earum comites magnum numerum matronarum indicaverunt. ex quibus ad centum septuaginta damnatae. neque de veneficiis ante eam diem Romae 11
quaesitum est. prodigii ea res loco habita captisque magis mentibus quam consceleratis similis visa. itaque me- 12
moria ex annalibus repetita, in secessionibus quondam plebis clavum ab dictatore fixum alienatasque discordia mentes hominum eo piaculo conpotes sui fecisse, dictatorem clavi figendi causa creari placuit. creatus Cn. 13
Quinctilius magistrum equitum L. Valerium dixit, qui fixo clavo magistratu se abdicaverunt.

XVIIII. Creati consules L. Papirius Crassus iterum, 1
L. Plautius Venox. cuius principio anni legati ex Volscis Fabraterni et Lucani Romam venerunt orantes, ut in fidem reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub 2
imperio populi Romani fideliter atque oboedienter futuros. missi tum ab senatu legati denuntiatumque Samnitibus, 3
ut eorum populorum finibus vim abstinerent: valuitque ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites quam quia nondum parati erant ad bellum.

Eodem anno Privernas bellum initum, cuius socii 4
Fundani, dux etiam fuit Fundanus Vitruvius Vaccus, vir non domi solum, sed etiam Romae clarus. aedes fuere in Palatio eius, quae Vacci prata diruto aedificio publicatoque solo appellata. adversus hunc vastantem effuse 5
Setinum Norbanumque et Coranum agrum L. Papirius profectus, haud procul castris eius consedit. Vitruvio nec 6
ut vallo se teneret adversus validiorem hostem sana constare mens nec ut longius a castris dimicaret animus subpetere. vix tota extra portam castrorum explicata acie, 7
fugam magis retro quam proelium aut hostem spectante milite, sine consilio, sine audacia depugnat. ut et levi 8
momento nec ambigue est victus, ita brevitate ipsa loci facilique receptu in tam propinqua castra haud aegre militem a multa caede est tutatus; nec fere quisquam in ipso 9
certamine, pauci in turba fugae extremae cum in castra

ruerent caesi, primisque tenebris Privernum inde petitum agmine trepido, ut muris potius quam vallo sese tutarentur. a Priverno Plautius alter consul pervastatis passim agris praedaque abacta in agrum Fundanum exercitum
10 inducit. ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit: negant, se pro Vitruvio sectamque eius secutis precatum venisse, sed pro Fundano populo, quem extra culpam belli esse ipsum Vitruvium iudicasse, cum receptaculum
11 fugae Privernum habuerit, non patriam. Priverni igitur hostes populi Romani quaerendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis utriusque patriae inmemores defecerint. Fundanis pacem esse et animos Ro-
12 manos et gratam memoriam acceptae civitatis. orare se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros, urbem, corpora ipsorum coniugumque ac liberorum suo-
13 rum in potestate populi Romani esse futuraque. conlaudatis Fundanis consul litterisque Romam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. prius animadversum in eos, qui capita coniurationis fuerant, a consule
14 scribit Claudius; ad trecentos quinquaginta ex coniuratis vinctos Romam missos eamque deditionem ab senatu non acceptam, quod egentium atque humilium poena defungi velle Fundanum censuerint.

1 XX. Privernum duobus consularibus exercitibus cum obsideretur, alter consul comitiorum causa Romam revo-
2 catus. carceres eo anno in circo primum statuti. nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gallici fama
3 atrox invasit haut ferme umquam neglecta patribus. extemplo igitur consules novi L. Aemilius Mamercinus et C. Plautius eo ipso die, Kal. Quinctilibus, quo magistratum inierunt, conparare inter se provincias iussi, Mamercinus, cui Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum
4 sine ulla vacationis venia. quin opificum quoque vulgus et sellularii, minime militiae idoneum genus, exciti dicuntur Veiosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam
5 Gallis iretur. longius discedi, ne alio itinere hostis falleret ad urbem incedens, non placuit. paucos deinde post dies satis explorata temporis eius quiete a Gallis Priver-
6 num omnis conversa vis. duplex inde fama est: alii vi

captam urbem Vitruviumque vivum in potestatem venisse, alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in ditionem consulis caduceum praeferentes permisisse auctores sunt Vitruviumque ab suis traditum. senatus de Vitruvio Pri- 7
vernatibusque consultus consulem Plautium dirutis Priverni muris praesidioque valido inposito ad triumphum accersit, Vitruvium in carcerem adservari iussit quoad consul redisset, tum verberatum necari. aedes eius quae 8
essent in Palatio diruendas, bona Semoni Sanco censuerunt consecranda, quodque aeris ex eis redactum est, ex eo aenei orbes facti positi in sacello Sancus adversus aedem Quirini. de senatu Privernate ita decretum, ut qui 9
senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem qua Veliterni habitaret. his 10
ita decretis usque ad triumphum Plauti silentium de Privernatibus fuit: post triumphum consul necato Vitruvio sociisque eius noxae apud satiatos iam suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus: 'quoniam 11
auctores defectionis' inquit 'meritas poenas et ab diis inmortalibus et a vobis habent, patres conscripti, quid placet de innoxia multitudine fieri? equidem, etsi meae partes 12
exquirendae magis sententiae quam dandae sunt, tamen, cum videam Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est, quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.'

XXI. Cum ipsa per sese res anceps esset, prout 1
cuiusque ingenium erat atrocius mitiusve suadentibus, tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis condicionis, in qua natus esset, quam praesentis necessitatis memor, qui interrogatus a quodam tristioris sen- 2
tentiae auctore, quam poenam meritos Privernates censeret 'eam,' inquit 'quam merentur qui se libertate dignos censent.' cuius cum feroci responso infestiores factos videret 3
consul eos, qui ante Privernatium causam inpugnabant, ut ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret: 'quid, si poenam' inquit 'remittimus vobis, qualem nos 4
pacem vobiscum habituros speremus?' 'si bonam dederitis,' inquit 'et fidam et perpetuam; si malam, haud diuturnam.' tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem 5

quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos
6 populos; pars melior senatus ad meliora responsa trahere
et dicere, viri et liberi vocem auditam: an credi posse,
ullum populum aut hominem denique in ea condicione,
cuius eum paeniteat, diutius quam necesse sit mansurum?
7 ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint, neque eo
loco, ubi servitutem esse velint, fidem sperandam esse.
8 in hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos
identidem ad principes sententiarum consulares, uti exau-
9 diri posset a pluribus, dicendo, eos demum, qui nihil
praeterquam de libertate cogitent, dignos esse qui Ro-
10 mani fiant. itaque et in senatu causam obtinuere et ex
auctoritate patrum latum ad populum est, ut Privernati-
11 bus civitas daretur. eodem anno Anxur trecenti in colo-
niam missi sunt; bina iugera agri acceperunt.

1 XXII. Secutus est annus nulla re belli domive in-
signis, P. Plautio Proculo, P. Cornelio Scapula consuli-
2 bus, praeterquam quod Fregellas — Sidicinorum is ager,
deinde Volscorum fuerat — colonia deducta et populo
3 visceratio data a M. Flavio in funere matris. erant qui
per speciem honorandae parentis meritam mercedem po-
pulo solutam interpretarentur, quod eum die dicta ab
aedilibus crimine stupratae matris familiae absolvisset.
4 data visceratio in praeteritam iudicii gratiam honoris etiam
ei causa fuit, tribunatumque plebei proximis comitiis ab-
sens petentibus praefertur.

5 Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis
sita est. duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis
erant oriundi, Cumani Chalcide Euboica originem trahunt.
6 classe, qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris
eius quod accolunt potuere, primo in insulas Aenariam et
Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes trans-
7 ferre. haec civitas cum suis viribus tum Samnitium infi-
dae adversus Romanos societati freta sive pestilentiae,
quae Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens multa
hostilia adversus Romanos agrum Campanum Falernum-
que incolentes fecit.

8 Igitur L. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum
consulibus, fetialibus Palaepolim ad res repetendas missis,

cum relatum esset a Graecis, gente lingua magis strenua quam factis, ferox responsum, ex auctoritate patrum populus Palaepolitanis bellum fieri iussit. inter consules 9
provinciis conparatis bello Graeci persequendi Publilio evenerunt, Cornelius altero exercitu Samnitibus, si qua se moverent, oppositus. fama autem erat, defectioni 10
Campanorum inminentes admoturos castra. ibi optumum visum Cornelio stativa habere.

XXIII. Ab utroque consule exiguam spem pacis cum 1
Samnitibus esse certior fit senatus: Publilius duo milia Nolanorum militum et quattuor Samnitium magis Nolanis cogentibus quam voluntate Graecorum recepta Palaepolim miserat (Romae conpertum), Cornelius dilectum indictum 2
a magistratibus universumque Samnium erectum ac vicinos populos, Privernatem Fundanumque et Formianum, haud ambigue sollicitari. ob haec cum legatos mitti pla- 3
cuisset prius ad Samnites quam bellum fieret, responsum redditur ab Samnitibus ferox. ultro incusabant iniurias Romanorum, neque eo neglegentius ea quae ipsis obice- 4
rentur purgabant: haud ullo publico consilio auxiliove 5
iuvari Graecos, nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos: quippe minime paenitere se virium suarum, si bellum placeat. ceterum non posse dissimulare, aegre 6
pati civitatem Samnitium, quod Fregellas ex Volscis captas dirutasque ab se restituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro inposuerint, quam coloni eorum Fregellas appellent. eam se contumeliam iniuriam- 7
que, ni sibi ab iis qui fecerint dematur, ipsos omni vi depulsuros esse. cum Romanus legatus ad disceptandum eos 8
ad communes socios atque amicos vocaret: 'quid perplexe agimus?' inquit 'nostra certamina, Romani, non verba legatorum nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma et communis Mars belli decernet. proinde inter Capuam Suessu- 9
lamque castra castris conferamus et Samnis Romanusne imperio Italiam regant decernamus.' legati Romanorum 10
cum se non quo hostis vocassent, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent, iam Publilius inter Palaepolim Neapolimque loco oportune capto diremerat

hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus
11 premeretur, inter se usi fuerant. itaque cum et comitio-
rum dies instaret et Publilium inminentem hostium muris
avocari ab spe capiendae in dies urbis haud e re publica
12 esset, actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut,
cum Q. Publilius Philo consulatu abisset, pro consule
13 rem gereret, quoad debellatum cum Graecis esset. L.
Cornelio, quia ne eum quidem in Samnium iam ingres-
sum revocari ab impetu belli placebat, litterae missae,
ut dictatorem comitiorum causa diceret. dixit M. Clau-
14 dium Marcellum; ab eo magister equitum dictus Sp.
Postumius. nec tamen ab dictatore comitia sunt habita,
quia, vitione creatus esset, in disquisitionem venit. con-
sulti augures vitiosum videri dictatorem pronuntiaverunt.
15 eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fece-
runt: nam neque facile fuisse id vitium nosci, cum con-
sul oriens nocte silentio diceret dictatorem, neque ab
consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum
16 esset, nec quemquam mortalium extare, qui se vidisse
aut audisse quid dicat, quod auspicium dirimeret, neque
augures divinare Romae sedentes potuisse, quid in castris
consuli vitii obvenisset. cui non apparere, quod plebeius
17 dictator sit, id vitium auguribus visum? haec aliaque ab
tribunis nequiquam iactata: tandem ad interregnum res
redit, dilatisque alia atque alia de causa comitiis quartus
decimus demum interrex L. Aemilius consules creat C.
Poetelium, L. Papirium Mugilanum. Cursorem in aliis
annalibus invenio.

1 XXIIII. Eodem anno Alexandream in Aegypto pro-
ditum conditam Alexandrumque Epiri regem ab exule
Lucano interfectum sortes Dodonaei Iovis eventu adfir-
2 masse. accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat,
caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem; ibi fatis
3 eius terminum dari. eoque ocius transmisit in Italiam, ut
quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et
Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna
4 inferna accipit Thesprotius sinus. ut ceterum ferme fu-
giendo in media fata ruitur, cum saepe Bruttias Lucanas-
que legiones fudisset, Heracleam Tarentinorum coloniam,

Consentiam (ex Lucanis) Sipontumque (Bruttiorum) ac Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset urbes et trecentas familias inlustres in Epirum, quas obsidum numero haberet, misisset, haud procul Pandosia urbe inminente Lucanis ac Bruttiis finibus tris tumulos aliquantum inter se distantes insedit, ex quibus incursiones in omnem partem agri hostilis faceret. et ducentos ferme Lucanorum exules circa se pro fidis habebat, ut pleraque eius generis ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem. imbres continui campis omnibus inundantes cum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, inproviso hostium adventu opprimuntur; deletisque eis ad ipsius obsidionem omnes conversi. inde ab Lucanis exulibus ad suos nuntii missi sunt, pactoque reditu promissum est, regem aut vivum aut mortuum in potestatem daturos. ceterum cum delectis ipse egregium facinus ausus per medios erumpit hostes et ducem Lucanorum comminus congressum obtruncat, contrahensque suos ex fuga palatos pervenit ad amnem ruinis recentibus pontis, quem vis aquae abstulerat, incidentem iter. quem cum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles increpans nomen abominandum fluminis: 'iure Acheros vocaris' inquit. quod ubi ad aures accidit regis, adiecit extemplo animum fatis suis substititque dubius an transiret. tum Sotimus minister ex regiis pueris, quid in tanto discrimine periculi cunctaretur interrogans, indicat, Lucanos insidiis quaerere locum. quod ubi respexit rex procul grege facto venientes, stringit gladium et per medium amnem transmittit equum; iamque in vadum egressum eminus veruto Lucanus exul transfigit. lapsum inde cum inhaerente telo corpus exanime detulit amnis in hostium praesidia. ibi foeda laceratio corporis facta. namque praeciso medio partem Consentiam misere, pars ipsis retenta ad ludibrium. quae cum iaculis saxisque procul incesseretur, mulier una ultra humanarum irarum fidem saevienti turbae inmixta, ut parumper sustinerent precata, flens ait, virum sibi liberosque captos apud hostes esse, sperare, corpore regio utcumque mulcato se suos redempturam.

is finis lacerationi fuit, sepultumque Consentiae quod membrorum reliquum fuit cura mulieris unius, ossaque Metapontum ad hostes remissa, inde Epirum devecta ad Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem, quarum mater magni Alexandri altera, soror altera fuit. haec de Alexandri Epirensis tristi eventu, quamquam Romano bello fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italia bella gessit, paucis dixisse satis sit.

XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto post conditam urbem, isdem quibus ante placandis habitum est deis. novi deinde consules iussu populi cum misissent qui indicerent Samnitibus bellum, ipsi maiore conatu quam adversus Graecos cuncta parabant. et alia nova nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia: Lucani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes; foedere ergo in amicitiam accepti. eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. tria oppida in potestatem venerunt, Allifae, Callifae, Rufrium, aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus. hoc bello tam prospere commisso alteri quoque bello, quo Graeci obsidebantur, iam finis aderat. nam praeterquam quod intersaeptis munimentis hostium pars parti abscisa erat, foediora aliquanto intra muros iis, quibus hostis territabat (patiebantur), et velut capti a suismet ipsis praesidiis indigna iam liberis quoque ac coniugibus et quae captarum urbium extrema sunt patiebantur. itaque cum et a Tarento et a Samnitibus fama esset nova auxilia ventura, Samnitium plus quam vellent intra moenia esse rebantur, Tarentinorum iuventutem Graeci Graecos, haud minus per quos Samniti Nolanoque quam ut Romanis hostibus resisterent, exspectabant. postremo levissimum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus et Nymphius principes civitatis communicato inter se consilio partes ad rem agendam divisere, ut alter ad imperatorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad praebendam oportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui ad Publilium Philonem venit et, quod bonum, faustum, felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere se

ait moenia statuisse. eo facto utrum ab se prodita an servata patria videatur, in fide Romana positum esse. sibi privatim nec pacisci quicquam nec petere, publice petere quam pacisci magis, ut, si successisset inceptis, cogitaret populus Romanus potius, cum quanto studio periculoque reditum in amicitiam suam esset quam qua stultitia et temeritate de officio decessum. conlaudatus ab imperatore tria milia militum ad occupandam eam partem urbis, quam Samnites insidebant, accepit: praesidio ei L. Quinctius tribunus militum praepositus. 11 12 13

XXVI. Eodem tempore et Nymphius praetorem Samnitium arte adgressus perpulerat, ut, quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palaepolim aut in Samnio esset, sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca depopulaturum. sed ut falleret, nocte proficiscendum esse extemploque naves deducendas. quod quo maturius fieret, omnis iuventus Samnitium praeter necessarium urbis praesidium ad litus missa. ubi dum Nymphius in tenebris et multitudine semet ipsa inpediente sedulo aliis alia imperia turbans terit tempus, Charilaus ex conposito ab sociis in urbem receptus cum summa urbis Romano milite inplesset, tolli clamorem iussit, ad quem Graeci signo accepto a principibus quievere. Nolani per aversam partem urbis via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe ut expeditior in praesentia fuga ita foedior, postquam periculo evaserunt, visa, quippe qui inermes nulla rerum suarum non relicta inter hostes, ludibrium non externis modo, set etiam popularibus, spoliati atque egentes domos rediere. haud ignarus opinionis alterius, qua haec proditio ab Samnitibus facta traditur, cum auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi est, tum foedus Neapolitanum — eo enim deinde summa rei Graecorum venit — similius vero facit ipsos in amicitiam redisse. Publilio triumphus decretus, quod satis credebatur, obsidione domitos hostes in fidem venisse. duo singularia haec ei viro primum contigere; prorogatio imperii non ante in ullo facta et acto honore triumphus. 1 2 3 4 5 6 7

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius

2 Graecis exortum. namque Tarentini cum rem Palaepolitanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos accepere, velut destituti ac non qui ipsi destituissent, increpare Palaepolitanos, ira atque invidia in Romanos furere, eo etiam quod Lucanos et Apulos — nam utraque eo anno societas coepta est — 3 in fidem populi Romani venisse adlatum est: quippe propemodum perventum ad se esse iamque in eo rem fore, 4 ut Romani aut hostes aut domini habendi sint. discrimen profecto rerum suarum in bello Samnitium eventuque eius verti. eam solam gentem restare, nec eam ipsam 5 satis validam, quando Lucanus defecerit, quem revocari adhuc inpellique ad abolendam societatem Romanam posse, 6 si qua ars serendis discordiis adhibeatur. haec consilia cum apud cupidos rerum novandarum valuissent, ex iuventute quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis cum corpora nuda intulissent in civium coetum, vociferati 7 sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a consulibus virgis caesos ac prope securi percussos esse. 8 deformis suapte natura res cum speciem iniuriae magis quam doli prae se ferret, concitati homines cogunt cla- 9 more suo magistratus senatum vocare, et alii circumstantes concilium bellum in Romanos poscunt, alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discurrunt, tumultuque etiam sanos consternante animos decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur, legatique ad eam 10 rem mittuntur. repentina res quia quam causam nullam tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et obsides dare et praesidia in loca munita accipere: caeci 11 fraude et ira nihil recusarunt. dilucere deinde brevi fraus coepit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum commigravere, sed amissa omni de se potestate nihil ultra quam ut paeniteret frustra restabat.

1 XXVIII. Eo anno plebei Romanae velut aliud initium libertatis factum est, quod necti desierunt: mutatum autem ius ob unius faeneratoris simul libidinem simul 2 crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit, cui cum se C. Publilius ob aes alienum paternum nexum dedisset,

quae aetas formaque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et contumeliam animum accenderunt. ut florem 3
aetatis eius fructum adventicium crediti ratus, primo perlicere adulescentem sermone incesto est conatus; dein, postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare atque identidem admonere fortunae; postremo, cum in- 4
genuitatis magis quam praesentis condicionis memorem videret, nudari iubet verberaque adferri. quibus laceratus 5
iuvenis cum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens faeneratoris, ingens vis homi- 6
num cum aetatis miseratione atque indignitate iniuriae accensa, tum suae condicionis liberumque suorum respectu, in forum atque inde agmine facto ad curiam concurrit; et, cum consules tumultu repentino coacti senatum 7
vocarent, introeuntibus in curiam patribus laceratum iuvenis tergum procumbentes ad singulorum pedes ostentabant. victum eo die ob inpotentem iniuriam unius ingens 8
vinculum fidei, iussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec poenam lueret, in conpedibus aut in nervo teneretur, pecuniae creditae bona 9
debitoris, non corpus obnoxium esset. ita nexi soluti, cautumque in posterum, ne necterentur.

XXVIIII. Eodem anno cum satis per se ipsum Sam- 1
nitium bellum et defectio repens Lucanorum auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent patres, accessit ut et Vestinus populus Samnitibus sese coniungeret. quae 2
res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum iactata quam in publico ullo concilio est, ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo iterum, Iunio Bruto Scaevae, nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum referrent. et quamquam nova res erat, tamen tanta 3
cura patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent, ne aut inpunitas eorum lascivia superbiaque aut bello poenae expetitae metu propinquo atque ira concirent finitimos populos. et erat genus omne abunde bello 4
Samnitibus par, Marsi Paelignique et Marrucini: quos, si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. vicit tamen 5
pars, quae in praesentia videri potuit maioris animi quam consilii; sed eventus docuit fortes fortunam i m 6

ex auctoritate patrum populus adversus Vestinos iussit.
7 provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. exercitus utroque ducti et cura tuendorum finium hostes pro-
8 hibiti coniungere arma. ceterum alterum consulem L. Furium, cui maior moles rerum inposita erat, morbo gravi
9 inplicitum fortuna bello subtraxit, iussusque dictatorem dicere rei gerendae causa longe clarissimum bello ea tempestate dixit L. Papirium Cursorem, a quo Q. Fabius
10 Maximus Rullianus magister equitum est dictus, par nobile rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius.
11 Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum nec usquam vario eventu gestum est. nam et pervastavit agros et populando atque urendo tecta hostium sataque
12 in aciem invitos extraxit: et ita proelio uno accidit Vestinorum res, haudquaquam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum refugerent hostes, sed iam ne vallo quidem ac fossis freti dilaberentur in oppida, situ urbium
13 moenibusque se defensuri. postremo oppida quoque vi expugnare adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum aut vulnerum ira, quod hau fere quisquam integer proelio
14 excesserat, scalis cepit, deinde Cingiliam. utriusque urbis praedam militibus, quod eos neque portae nec muri hostium arcuerant, concessit.

1 XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est; cuius rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum
2 est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. namque Papirius dictator a pullario monitus cum ad auspicium repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum denuntiavit, ut sese loco teneret neu absente se cum hoste
3 manum consereret. Q. Fabius cum post profectionem dictatoris per exploratores conperisset, perinde omnia soluta apud hostes esse ac si nemo Romanus in Samnio
4 esset, seu ferox adulescens indignitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita esse, seu occasione bene gerendae rei inductus, exercitu instructo paratoque profectus ad Inbrinium — ita vocant locum — acie cum
5 Samnitibus conflixit. ea fortuna pugnae fuit, ut nihil relictum sit, quo, si adfuisset dictator, rès melius geri po-

tuerit. non dux militi, non miles duci defuit. eques etiam 6
auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquotiens impetu
capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit
frenos equis atque ita concitatos calcaribus permisit, ut
sustinere eos nulla vis posset. per arma, per viros late
stragem dedere. secutus pedes impetum equitum turbatis 7
hostibus intulit signa. viginti milia hostium caesa eo die
traduntur. auctores habeo, bis cum hoste signa conlata
dictatore absente, bis rem egregie gestam. apud antiquis-
simos scriptores una haec pugna invenitur, in quibusdam
annalibus tota res praetermissa est. magister equitum, ut 8
ex tanta caede, multis potitus spoliis congesta in ingentem
acervum hostilia arma subdito igne concremavit, seu vo- 9
tum id deorum cuipiam fuit seu credere libet Fabio auctori,
eo factum, ne suae gloriae fructum dictator caperet nomen-
que ibi scriberet aut spolia in triumpho ferret. litterae 10
quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad dictato-
rem missae argumentum fuere minime cum eo communi-
cantis laudes. ita certe dictator id factum accepit, ut laetis
aliis victoria parta prae se ferret iram tristitiamque. misso 11
itaque repente senatu se ex curia proripuit, tum vero non
Samnitium magis legiones quam maiestatem dictatoriam
et disciplinam militarem a magistro equitum victam et
eversam dictitans, si illi inpune spretum imperium fuisset.
itaque plenus minarum iraeque profectus in castra cum 12
maximis itineribus isset, non tamen praevenire famam
adventus sui potuit. praecurrerant enim ab urbe qui nun- 13
tiarent, dictatorem avidum poenae venire, alternis paene
verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius contione extemplo advocata obtestatus 1
milites est, ut qua virtute rem publicam ab infestissimis
hostibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque
vicissent, ab inpotenti crudelitate dictatoris tutarentur.
venire amentem invidia, iratum virtuti alienae felicitati- 2
que; furere, quod se absente res publica egregie gesta
esset; malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites
quam Romanos victoriam esse; imperium dictitare spretum, 3
tamquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugna-
tum doleat. et tunc invidia inpedire virtutem alienam

voluisse cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus,
4 ne se absente moveri possent, et nunc id furere, id aegre
pati, quod sine L. Papirio non inermes, non manci milites
fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit ac
5 non accensum dictatoris. quid illum facturum fuisse, si,
quod belli casus ferunt Marsque communis, adversa pugna
evenisset, qui sibi devictis hostibus, re publica bene gesta,
ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, suppli-
6 cium magistro equitum minetur! neque illum magistro
equitum infestiorem quam tribunis militum, quam centu-
rionibus, quam militibus esse. si posset, in omnes saevi-
7 turum fuisse; quia id nequeat, in unum saevire — etiam
invidiam tamquam ignem summa petere —, in caput con-
silii, in ducem incurrere. si se simul cum gloria rei gestae
extinxisset, tunc victorem velut in capto exercitu domi-
nantem, quidquid licuerit in magistro equitum, in *militibus*
8 ausurum. proinde adessent in sua causa omnium libertati.
si consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in
tuenda victoria videat et salutem unius omnibus curae
esse, inclinaturum ad clementiorem sententiam animum.
9 postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique
permittere.

1 XXXII. Clamor est tota contione ortus, uti bonum
animum haberet: neminem illi vim adlaturum salvis legio-
nibus Romanis. haud multo post dictator advenit classi-
2 coque extemplo ad contionem advocavit. tum silentio
facto praeco Q. Fabium magistrum equitum citavit. qui
3 simul ex inferiore loco ad tribunal accessit, tum dictator:
'quaero' inquit 'de te, Q. Fabi, cum summum imperium
dictatoris sit pareantque ei consules, regia potestas, prae-
tores isdem auspiciis quibus consules creati, aequum cen-
seas necne, magistrum equitum dicto audientem esse?
4 itemque illud interrogo, cum me incertis auspiciis pro-
fectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus
res publica in discrimen committenda fuerit an auspicia
5 repetenda, ne quid dubiis dis agerem? simul illud, quae
dictatori religio inpedimento ad rem gerendam fuerit, num
ea magister equitum solutus ac liber potuerit esse? sed
quid ego haec interrogo, cum, si ego tacitus abissem,

tamen tibi ad voluntatis interpretationem meae dirigenda
tua sententia fuerit: — quin tu respondes, vetuerimne te 6
quicquam rei me absente agere, vetuerimne signa cum
hostibus conferre? quo tu imperio meo spreto, incertis 7
auspiciis, turbatis religionibus adversus morem militarem
disciplinamque maiorum et numen deorum ausus es cum
hoste confligere. ad haec quae interrogatus es responde, 8
at extra ea cave vocem mittas. accede, lictor.' adversus 9
singula quae[que] cum respondere haud facile esset et
nunc quereretur, eundem accusatorem capitis sui ac iudi-
cem esse, modo vitam sibi eripi citius quam gloriam re-
rum gestarum posse vociferaretur purgaretque se invicem 10
atque ultro accusaret, tunc Papirius redintegrata ira spo-
liari magistrum equitum ac virgas et secures expediri
iussit. Fabius fidem militum inplorans lacerantibus vestem 11
lictoribus ad triarios tumultum [ultima] iam in contione
miscentes sese recepit. inde clamor in totam contionem 12
est perlatus: alibi preces, alibi minae audiebantur. qui
proximi forte tribunali steterant, quia subiecti oculis im-
peratoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro
equitum neu cum eo exercitum damnaret: extrema contio 13
et circa Fabium globus increpabant inclementem dictato-
rem nec procul seditione aberant. ne tribunal quidem
satis quietum erat. legati circumstantes sellam orabant, 14
ut rem in posterum diem differret et irae suae spatium et
consilio tempus daret. satis castigatam adulescentiam Fabii 15
esse, satis deformatam victoriam: ne ad extremum finem
supplicii tenderet neu unico iuveni neu patri eius clarissimo
viro neu Fabiae genti eam iniungeret ignominiam. cum 16
parum precibus, parum causa proficerent, intueri saevien-
tem contionem iubebant. ita inritatis militum animis sub-
dere ignem ac materiam seditioni non esse aetatis, non
prudentiae eius. neminem id Q. Fabio poenam deprecanti 17
suam vitio versurum, sed dictatori, si occaecatus ira
infestam multitudinem in se pravo certamine movisset.
postremo, ne id se gratiae dare Q. Fabii crederet, se ius 18
iurandum dare paratos esse, non videri e re publica in
Q. Fabium eo tempore animadverti.

XXXIII. His vocibus cum in se magis incitarent 1

dictatorem quam magistro equitum placarent, iussi de
2 tribunali descendere legati; et silentio nequiquam per
praeconem temptato, cum prae strepitu ac tumultu nec
ipsius dictatoris nec apparitorum eius vox audiretur, nox
3 velut in proelio certamini finem fecit. magister equitum
iussus postero die adesse, cum omnes adfirmarent, in-
festius Papirium exarsurum agitatum contentione ipsa
4 exacerbatumque, clam ex castris Romam profugit: et
patre auctore M. Fabio, qui ter iam consul dictatorque
fuerat, vocato extemplo senatu cum maxime conquereretur apud patres vim atque iniuriam dictatoris, repente
5 strepitus ante curiam lictorum summoventium auditur, et
ipse infensus aderat, postquam conperit profectum ex
castris, cum expedito equitatu secutus. iterata deinde
6 contentio, et prendi Fabium Papirius iussit. ubi cum
deprecantibus primoribus patrum atque universo senatu
7 perstaret in incepto inmitis animus, tum pater M. Fabius:
'quando quidem' inquit 'apud te nec auctoritas senatus
nec aetas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitasque magistri equitum a te ipso nominati valet nec preces,
quae saepe hostem mitigavere, quae deorum iras placant,
tribunos plebis appello et provoco ad populum eumque
8 tibi fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium iudicem fero, qui certe unus plus quam tua dictatura potest
polletque. videro, cessurusne provocationi sis, cui rex
9 Romanus Tullus Hostilius cessit.' ex curia in contionem
itur. quo cum paucis dictator, cum omni agmine principum magister equitum [cum] escendisset, deduci eum de
10 rostris Papirius in partem inferiorem iussit. secutus pater: 'bene agis,' inquit 'cum eo nos deduci iussisti, unde
et privati vocem mittere possemus.' ibi primo non tam
11 perpetuae orationes quam altercatio exaudiebantur. vincit
deinde strepitum vox et indignatio Fabi senis, increpan-
12 tis superbiam crudelitatemque Papiri: se quoque dictatorem Romae fuisse nec a se quemquam, ne plebis quidem
13 hominem, non centurionem, non militem violatum: Papirium tamquam ex hostium ducibus, sic ex Romano imperatore victoriam et triumphum petere. quantum interesse
inter moderationem antiquorum et novam superbiam cru-

delitatemque! dictatorem Quinctium Cincinnatum in L. 14
Minucium consulem ex obsidione a se ereptum non ultra
saevisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule
relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui con- 15
tempta sua senectute et auctoritate foedissimo cum eventu
pugnasset, non solum in praesentia moderatum irae esse,
ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet, sed, 16
cum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus ha-
buisse, quem, ex collegis optione ab senatu data, socium
sibi imperii deligeret. nam populi quidem, penes quem 17
potestas omnium rerum esset, ne iram quidem umquam
atrociorem fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exer-
citus amisissent, quam ut pecunia eos multaret: capite
anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo
ad eam diem esse. nunc ducibus populi Romani, quae ne 18
victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus
et iustissimos meritis triumphos intentari. quid enim tan- 19
dem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset,
si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? quo ultra iram
violentiamque eius excessuram fuisse quam ut verbe-
raret necaretque? quam conveniens esse, propter Q. Fa- 20
bium civitatem in laetitia, victoria, supplicationibus ac
gratulationibus esse, eum, propter quem deum delubra 21
pateant, arae sacrificiis fument, honore, donis cumulen-
tur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani,
intuentem Capitolium atque arcem deosque ab se duobus
proeliis hau frustra advocatos? quo id animo exercitum, 22
qui eius ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem
luctum in castris Romanis, quam laetitiam inter hostes
fore? haec simul iurgans, querens, deum hominumque 23
fidem obtestans et conplexus filium plurimis cum lacru-
mis agebat.

XXXIIII. Stabat cum eo senatus maiestas, favor po- 1
puli, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus;
ex parte altera imperium invictum populi Romani et dis- 2
ciplina rei militaris et dictatoris edictum pro numine sem-
per observatum et Manliana imperia et posthab[illegible]
caritas publicae utilitati iactabantur. hoc eti
conditorem Romanae libertatis, antea in

fecisse: nunc patres comes et senes faciles de alieno imperio spreto, tamquam rei parvae, disciplinae militaris
4 eversae iuventuti gratiam facere. se tamen perstaturum in incepto nec ei, qui adversus dictum suum turbatis religionibus ac dubiis auspiciis pugnasset, quicquam ex iusta
5 poena remissurum. maiestas imperii perpetuane esset, non
6 esse in sua potestate: L. Papirium nihil eius deminuturum; optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione sua Romanum imperium neu populus in se po-
7 tissimum dictatorem et ius dictaturae extinguat. quod si fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi iudicium nequiquam posteros accusaturos, cum polluta semel militari disciplina non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis,
8 non magister equitum dictatoris pareat imperio, nemo hominum, nemo deorum verecundiam habeat, non edicta
9 imperatorum, non auspicia observentur, sine commeatu vagi milites in pacato, in hostico errent, inmemores sacramenti licentia sola se ubi velint exauctorent, infrequen-
10 tia deserantur signa neque conveniatur ad edictum nec discernatur, interdiu nocte, aequo iniquo loco, iussu iniussu imperatoris pugnent, et non signa, non ordines servent, latrocinii modo caeca et fortuita pro sollemni et sacrata
11 militia sit —: horum criminum vos reos in omnia saecula offerte, tribuni plebi, vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabi obicite.

1 XXXV. Stupentes tribunos et suam iam vicem magis anxios quam eius, cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani ad preces et obtestationem versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitte-
2 ret. tribuni quoque, inclinatam rem in preces subsecuti, orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, veniam adulescentiae Q. Fabii daret: satis eum poenarum
3 dedisse. iam ipse adulescens, iam pater M. Fabius contentionis obliti procumbere ad genua et iram deprecari
4 dictatoris. tum dictator silentio facto: 'bene habet,' inquit 'Quirites: vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas, quae in discrimine fuerunt an ulla post hanc diem essent.
5 non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra edictum impe-

ratoris pugnavit, sed noxae damnatus donatur populo Romano, donatur tribuniciae potestati precarium, non iustum auxilium ferenti. vive, Quinte Fabi, felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te quam qua paulo ante exsultabas victoria, vive, id facinus ausus, cuius tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. mecum ut voles reverteris in gratiam; populo Romano, cui vitam debes, nihil maius praestiteris quam si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis.' cum se nihil morari magistrum equitum pronuntiasset, degressum eum templo laetus senatus, laetior populus, circumfusi ac gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt, firmatumque imperium militare haud minus periculo Q. Fabii quam supplicio miserabili adulescentis Manlii videbatur.

Forte ita eo anno evenit, ut, quotienscumque dictator ab exercitu recessit, hostes in Samnio moverentur. ceterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris praeerat, ne quam vim hostium magis quam trucem dictatoris iram timeret. itaque frumentatores cum circumventi ex insidiis caesi loco iniquo essent, creditum vulgo est, subveniri eis ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. ea quoque ira alienavit a dictatore militum animos iam ante infensos, quod inplacabilis Q. Fabio fuisset et quod suis precibus negasset, eius populo Romano veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator praeposito in urbe L. Papirio Crasso, magistro equitum Q. Fabio vetito quicquam pro magistratu agere, in castra rediit, neque civibus satis laetus adventus eius fuit nec hostibus quicquam adtulit terroris. namque postero die, seu ignari venisse dictatorem seu adesset an abesset parvi facientes, instructa acie ad castra accesserunt. ceterum tantum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsecutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit. cessatum a milite ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, inpedita victoria est. plures Samnitium cecidere, plures

5 Romani vulnerati sunt. sensit peritus dux, quae res victo-
riae obstaret; temperandum ingenium suum esse et seve-
6 ritatem miscendam comitati. itaque adhibitis legatis ipse
circum saucios milites inserens in tentoria caput singulos-
que, ut sese haberent, rogitans curam eorum nominatim
7 legatis tribunisque et praefectis demandabat. rem per se
popularem ita dexter egit, ut medendis corporibus animi
multo prius militum imperatori reconciliarentur, nec quic-
quam ad salubritatem efficacius fuerit quam quod grato
8 animo ea cura accepta est. refecto exercitu cum hoste
congressus haud dubia spe sua militumque ita fudit fuga-
vitque Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa
9 cum dictatore fuerit. incessit deinde, qua duxit praedae
spes, victor exercitus perlustravitque hostium agros nulla
arma, nullam vim nec apertam nec ex insidiis expertus.
10 addebat alacritatem, quod dictator praedam omnem edixe-
rat militibus, nec ira magis publica quam privatum con-
11 pendium in hostem acuebat. his cladibus subacti Samni-
tes pacem a dictatore petiere; cum quo pacti, ut singula
12 vestimenta militibus et annuum stipendium darent, cum
ire ad senatum iussi essent, secuturos se dictatorem re-
sponderunt, unius eius fidei virtutique causam suam com-
mendantes. ita deductus ex Samnitibus exercitus.

1 XXXVII. Dictator triumphans urbem est ingressus
et, cum se dictatura abdicare vellet, iussu patrum prius-
quam abdicaret consules creavit C. Sulpicium Longum
2 iterum, Q. Aemilium Cerretanum. Samnites infecta pace,
quia de condicionibus agebatur, indutias annuas ab urbe
rettulerant. nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo,
postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, ar-
recti ad bellandum animi sunt.

3 C. Sulpicio, Q. Aemilio — Aulium quidam annales
habent — consulibus ad defectionem Samnitium Apulum
novum bellum accessit. utroque exercitus missi. Sulpicio
4 Samnites, Apuli Aemilio sorte evenerunt. sunt qui non
ipsis Apulis bellum inlatum, sed socios eius gentis popu-
5 los ab Samnitium vi atque iniuriis defensos scribant. ceteerum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero facit, non Apulis

ab Samnitibus arma inlata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. nec tamen res ulla memorabilis 6
acta: ager Apulus Samniumque evastatum, hostes nec hic nec illic inventi. Romae nocturnus terror ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx moeniaque et portae plena armatorum fuerint. et cum 7
concursatum clamatumque ad arma omnibus locis esset, prima luce nec auctor nec causa terroris conparuit.

Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit 8
iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur, quorum (eorum) ope ac consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fecissent. populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis Ro- 9
mam venit. ea multitudo veste mutata et specie reorum tribus circuit, genibus se omnium advolvens. plus itaque mi- 10
sericordia ad poenae veniam impetrandam quam causa ad crimen purgandum valuit. tribus omnes praeter Polliam 11
antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verberatos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli venire; memoriamque eius irae Tusculanis in poenae tam 12
atrocis auctorem mansisse ad patrum aetatem constat nec quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio con- 1
sulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambustus magister equitum metu gravioris in Samnio belli — conducta enim pretio a finitimis iuventus dicebatur — intentiore dilectu habito egregium exercitum adversus Samnites duxerunt. castra in hostico incuriose ita posita tam- 2
quam procul abesset hostis, cum subito advenere Samnitium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem Romanam inferrent. nox iam adpetebat; id prohibuit mu- 3
nimenta adoriri. nec dissimulabant, orta luce postero die facturos. dictator ubi propiorem spe dimicationem vidit, 4
ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legiones educit: nec tamen fallere propter propinquitatem castrorum potuit. eques extemplo insecutus ita institit agmini ut, donec lucesceret, proelio abstineret. ne pedestres qui

6 dem copiae ante lucem castris egressae. eques ausus luce demum incursare in hostem carpendo novissimos premendoque iniquis ad transitum locis agmen detinuit. interim pedes equitem adsecutus; et totis iam copiis Samnis urge-
7 bat. tum dictator, postquam sine magno incommodo progredi non poterat, eum ipsum in quo constiterat locum castris dimetari iussit. id vero circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur opusque inciperet, fieri non po-
8 terat. itaque ubi neque eundi neque manendi copiam esse videt, instituit aciem inpedimentis ex agmine remotis. in-
9 struunt contra et hostes, et animis et viribus pares. auxerat id maxime animos, quod ignari, loco iniquo, non hosti cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi secuti
10 fuerant. id aliquamdiu aequavit pugnam, iam pridem desueto Samnite clamorem Romani exercitus pati. et hercule illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dicitur certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel concursu est sublatus, iteratus sit neque signa promota loco
11 retrove recepta neque recursum ab ulla sit parte. in suo quisquis gradu obnixi urgentes scutis sine respiratione ac respectu pugnabant; fremitus aequalis tenorque idem pu-
12 gnae in defatigationem ultimam aut noctem spectabat. iam viris vires, iam ferro sua vis, iam consilia ducibus deerant, cum subito Samnitium equites, cum turma una longius provecta accepissent inpedimenta Romanorum procul ab armatis sine praesidio, sine munimento stare, aviditate
13 praedae impetum faciunt. quod ubi dictatori trepidus nuntius adtulit: 'sine modo,' inquit 'sese praeda praepediant.' alii deinde super alios diripi passim ferrique fortunas mi-
14 litum vociferabantur. tum magistro equitum accito: 'vides tu,' inquit 'M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam?
15 haerent inpediti inpedimentis nostris. adgredere, quod inter praedandum omni multitudini evenit, dissipatos. raros equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit invenies; equosque dum praeda onerant, caede inermes cruen-
16 tamque illis praedam redde. mihi legiones peditumque pugna curae erunt: penes te equestre sit decus.'

1 XXXVIIII. Equitum acies, qualis quae esse instructissima potest, invecta in dissipatos inpeditosque hostes

caede omnia replet. inter sarcinas omissas repente, obia- 2
centes pedibus fugientium consternatorumque equorum,
neque pugnae neque fugae satis potentes caeduntur. tum 3
deleto prope equitatu hostium M. Fabius circumductis pau-
lum alis ab tergo pedestrem aciem adoritur. clamor inde 4
novus accidens et Samnitium terruit animos, et dictator,
ubi respectantes hostium antesignanos turbataque signa et
fluctuantem aciem vidit, tum appellare tum adhortari mi-
lites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iteran-
dam secum pugnam vocare. novato clamore signa infe- 5
runtur, et quidquid progrediebantur, magis magisque tur-
batos hostes cernebant. eques ipse iam primis erat in con-
spectu, et Cornelius respiciens ad manipulos militum, quod 6
manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum
parmasque cernere equitum. quod ubi auditum simul vi- 7
sumque est, adeo repente laboris per diem paene totum
tolerati vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si
tum integri e castris signum pugnae accepissent, concita-
verint se in hostem. nec ultra Samnis tolerare terrorem 8
equitum peditumque vim potuit: partim in medio caesi,
partim in fugam dissipati sunt. pedes restantes ac cir- 9
cumventos cecidit, ab equite fugientium strages est facta,
inter quos et ipse imperator cecidit. hoc demum proelium 10
Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent,
minime id quidem mirum esse, si inpio bello et contra
foedus suscepto, infestioribus merito deis quam homini-
bus, nihil prospere agerent: expiandum id bellum magna
mercede luendumque esse; id referre tantum, utrum sup- 11
plicia noxio paucorum an omnium innoxio praebeant san-
guine; audebantque iam quidam nominare auctores armo-
rum. unum maxime nomen per consensum clamantium 12
Brutuli Papi exaudiebatur. vir nobilis potensque erat, haut
dubie proximarum indutiarum ruptor. de eo coacti referre
praetores decretum fecerunt, ut Brutulus Papius Romanis 13
dederetur et cum eo praeda omnis Romana captivique ut
Romam mitterentur quaeque res per fetiales ex foedere
repetitae essent, secundum ius fasque restituerentur. fe- 14
tiales Romam, ut censuerunt, missi et corpus Brutuli exa-
nime: ipse morte voluntaria ignominiae se ac supplicio

15 subtraxit. placuit cum corpore bona quoque eius dedi. nihil tamen earum rerum praeter captivos ac si qua cognita ex praeda sunt acceptum est, ceterarum rerum inrita fuit deditio. dictator ex senatus consulto triumphavit.

1 XXXX. Hoc bellum a consulibus bellatum quidam auctores sunt eosque de Samnitibus triumphasse, Fabium etiam in Apuliam processisse atque inde magnas praedas egisse. nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius 2 fuerit: id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit an ut esset qui ludis Romanis, quia L. Plautius praetor gravi morbo forte inplicitus erat, signum mittendis quadrigis 3 daret functusque eo haud sane memorandi imperii ministerio se dictatura abdicaret; nec facile est aut rem rei 4 aut auctorem auctori praeferre. vitiatam memoriam funebribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque 5 fallenti mendacio trahunt. inde certe et singulorum gesta et publica monumenta rerum confusa. nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo auctore stetur.

[PERIOCHA LIBRI VIIII.]

[T. Veturius, Spurius Postumius consules apud furcas Caudinas deducto in locum artum exercitu, cum spes nulla esset evadendi, foedere cum Samnitibus facto et sescentis equitibus Romanis obsidibus datis ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub iugum mitterentur, idemque auctore Spurio Postumio consule, qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpa tam deforme foedus ictum erat, publica fides liberaretur, cum duobus tribunis plebis et omnibus, qui foedus spoponderant, dediti Samnitibus non sunt recepti. nec multo post fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub iugum missis receptisque sescentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor flagitii prioris abolitus est. tribus duae adiectae sunt, Oufentina et Falerna; Suessa et Pontiae coloniae deductae sunt. Appius Claudius censor aquam perduxit, viam stravit quae Appia vocata est, libertinorum filios in senatum legit: ideoque, quoniam is ordo indignis inquinatus videbatur, sequentis anni consules observaverunt, quemadmodum ante proximos censores fuerat. res praeterea contra Apulos, Etruscos et Umbros et Marsos et Paelignos et Aequos et Samnites, quibus

foedus restitutum est, prospere gestas continet. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, aedilis curulis fuit per forensem factionem creatus; quae cum comitia et campum turbaret et in his propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quattuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit; eaque res Fabio Maximo nomen dedit. in hoc libro mentionem habet Alexandri, qui temporibus his fuit, et aestimatis populi Romani viribus, quae tunc erant, colligit, si Alexander in Italiam traiecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore quam de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subiecerat.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VIIII.

I. Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Cau- 1
dina pax T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium Herenni filium 2
habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. is, ubi legati, qui ad dedendas res 3
missi erant, pace infecta redierunt: 'ne nihil actum' inquit 'hac legatione censeatis, expiatum est quidquid ex foedere rupto irarum in nos caelestium fuit. satis scio, 4
quibuscumque diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quae ab nobis ex foedere repetitae fuerant, is non fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis expiationem spretam. quid enim ultra fieri ad placandos 5
deos mitigandosque homines potuit quam quod nos fecimus? res hostium in praeda captas, quae belli iure nostrae videbantur, remisimus; auctores belli, quia vivos non po- 6
tuimus, perfunctos iam fato dedidimus, bona eorum, ne quid ex contagione noxae remaneret penes nos, Romam portavimus. quid ultra tibi, Romane, quid foederi, quid 7
diis arbitris foederis debeo? quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum iudicem feram, neminem, neque populum neque privatum, fugio. quod si nihil cum 8
potentiore iuris humani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices intolerandae superbiae confugiam et precabor, ut 9

paucos et infirmos crederet praesidio tam valido et armato vim adlaturos. ab isdem consilium petere iussi, quibus
5 auctoribus praesidium in urbem accepissent, discedunt, aegreque impetrato, ut de ea re consuli senatum respon-
6 saque ad se referri sineret, ad suos redeunt. duae factiones senatum distinebant, una, cuius principes erant defectionis a populo Romano auctores, altera fidelium civium. certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconci-
7 liandam pacem consuli opera navaretur. pars altera, cum praesidium Samnitium, quia nihil satis praeparati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset, enuntiare consuli satis habuit, qua noctis hora quaque
8 porta et quam in viam egressurus hostis foret: altera, quibus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte portam etiam consuli aperuerunt armatosque clam (nocte)
9 in urbem acceperunt. ita duplici proditione et praesidium Samnitium insessis circa viam silvestribus locis necopinato oppressum est et ab urbe plena hostium clamor sublatus, momentoque unius horae caesus Samnis, Satricanus cap-
10 tus et omnia in potestate consulis erant, qui quaestione habita, quorum opera defectio esset facta, quos sontes conperit virgis caesos securi percussit praesidioque valido
11 inposito arma Satricanis ademit. inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Luceriam receptam Samnitesque sub iugum missos auc-
12 tores sunt. et fuit vir haud dubie dignus omni bellica laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus
13 excellens. praecipua pedum pernicitas inerat, quae cognomen etiam dedit; victoremque cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt et seu virium vi seu exercitatione multa
14 cibi vinique eundem capacissimum, nec cum ullo asperiorem, quia ipse invicti ad laborem corporis esset, fuisse
15 militiam pediti pariter equitique; equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret ali-
16 quid laboris. quibus ille: 'ne nihil remissum dicatis, remitto,' inquit 'ne utique dorsum demulceatis, cum ex equis descendetis.' et vis erat in eo viro imperii ingens
17 pariter in socios civesque. Praenestinus praetor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem;

quem cum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset, lictorem expedire securem iussit. ad quam vocem exanimi 18
stante Praenestino: 'agedum, lictor, excide radicem hanc' inquit 'incommodam ambulantibus,' perfusumque ultimi supplicii metu multa dicta dimisit. haud dubie illa aetate, 19
qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innixa res Romana staret. quin eum parem destinant animis magno Alexandro ducem, si arma Asia perdomita in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio huius operis videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo meo quaererem. tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus saepe 2
tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium, ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. plurimum in bello pollere videntur militum copia et vir- 3
tus, ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana, maxime in res bellicas potens. ea et singula intuenti et 4
universa sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque facile praestant invictum Romanum imperium. iam primum ut ordiar ab ducibus conparandis, haud equi- 5
dem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum, sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adulescens in incremento rerum nondum alteram fortunam expertus decessit. ut alios reges claros ducesque omittam, 6
magna exempla casuum humanorum, Cyrum, quem maxime Graeci laudibus celebrant, quid nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, vertenti praebuit fortunae? recenseam duces Romanos, nec omnes omnium 7
aetatium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum: M. Valerium Cor- 8
vum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volumnium, M'. Curium. deinceps ingentes secuntur viri, si 9
Punicum Romano praevertisset bellum seniorque
liam traiecisset. horum in quolibet cum indo

quae in Alexandro erat animi ingeniique, tum disciplina militaris iam inde ab initiis urbis tradita per manus in
11 artis perpetuis praeceptis ordinatae modum venerat. ita reges gesserant bella, ita deinde exactores regum Iunii Valeriique, ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii, ita Furius Camillus, quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimi-
12 candum erat, senem viderant. militaria opera pugnando obeunti Alexandro — nam ea quoque haud minus clarum eum faciunt — cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius Torquatus aut Valerius Corvus, insignes ante milites
13 quam duces, cessissent Decii devotis corporibus in hostem ruentes, cessisset Papirius Cursor illo corporis robore, illo
14 animi! victus esset consiliis iuvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit
15 unus veram speciem Romani senatus cepit! id vero erat periculum, ne sollertius quam quilibet unus ex his, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem in-
16 strueret, subsidiis firmaret. non cum Dareo rem esse dixisset, quem mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunae apparatibus suae, praedam verius quam hostem, nihil aliud quam bene
17 ausus vana contemnere, incruentus devicit. longe alius Italiae quam Indiae, per quam temulento agmine comisabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliae ac montes Lucanos cernenti et vestigia recentia domesticae cladis, ubi avunculus eius nuper Epiri rex Alexander absumptus erat.

1 XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso se-
2 cundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit. qui si ex habitu novae fortunae novique, ut ita dicam, ingenii, quod
3 sibi victor induerat, spectetur, Dareo magis similis quam Alexandro in Italiam venisset et exercitum Macedoniae oblitum degenerantemque iam in Persarum mores addu-
4 xisset. referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis, et desideratas humi iacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus, et foeda supplicia et inter vinum et epulas caedes amicorum et
5 vanitatem ementiendae stirpis. quid si vini amor in dies

fieret acrior, quid si trux ac praefervida ira — nec quicquam dubium inter scriptores refero —, nullane haec damna imperatoriis virtutibus ducimus? id vero periculum erat, 6
quod levissimi ex Graecis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent, dictitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri, quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere non potuerit populus Romanus, et adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedo- 7
num armis, cernente tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas, contionari libere ausi sunt homines, id quod ex monumentis orationum patet, adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit? quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius 8
tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo plus decem annorum felicitate, quam qui eo extollunt, quod popu- 9
lus Romanus etsi nullo bello, multis tamen proeliis victus sit, Alexandro nullius pugnae non secunda fortuna fuerit, non intellegunt, se hominis res gestas et eius iuvenis cum populi iam octingentesimum bellantis annum rebus conferre. miremur, si, cum ex hac parte saecula plura nume- 10
rentur quam ex illa anni, plus in tam longo spatio quam in aetate tredecim annorum fortuna variaverit? quin tu 11
hominis cum homine et ducis cum duce fortunam cum fortuna confers? quot Romanos duces nominem, quibus 12
numquam adversa fortuna pugnae fuit! paginas in annalibus magistratuum fastisque percurrere licet consulum dictatorumque, quorum nec virtutis nec fortunae ullo die populum Romanum paenituit. et quo sint mirabiliores 13
quam Alexander aut quisquam rex, denos vicenosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum consulatum gessit, ab tribunis plebis dilectus inpediti sunt, post tem- 14
pus ad bella ierunt, ante tempus comitiorum causa revocati sunt, in ipso conatu rerum circumegit se annus, colle- 15
gae nunc temeritas nunc pravitas inpedimento aut damno fuit, male gestis rebus alterius successum est, tironem aut mala disciplina institutum exercitum acceperunt. at he
cule reges non liberi solum inpedimentis omnibus,
domini rerum temporumque trahunt consiliis cuncta,
secuntur. invictus ergo Alexander cum invictis du

bella gessisset et eadem fortunae pignera in discrimen
18 detulisset. immo etiam eo plus periculi subisset, quod
Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus
19 non solum obnoxium, sed etiam offerentem se, Romani
multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum magnitudine
pares, quorum suo quisque fato sine publico discrimine
viveret morereturque.

1 XVIIII. Restat, ut copiae copiis conparentur vel nu-
2 mero vel militum genere vel multitudine auxiliorum. cen-
sebantur eius aetatis lustris ducena quinquagena milia
capitum. itaque in omni defectione sociorum Latini no-
minis urbano prope dilectu decem scribebantur legiones.
3 quaterni quinique exercitus saepe per eos annos in Etru-
ria, in Umbria Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in
4 Lucanis gerebant bellum: Latium deinde omne cum Sabi-
nis et Volscis et Aequis et omni Campania et parte Um-
briae Etruriaeque et Picentibus et Marsis Paelignisque ac
Vestinis atque Apulis, adiuncta omni ora Graecorum in-
feri maris a Thuriis Neapolin et Cumas, et inde Antio at-
que Ostiis tenus (Samnites), aut socios validos Romanis
5 aut fractos bello invenisset hostes. ipse traiecisset mare
cum veteranis Macedonibus, non plus triginta milibus ho-
minum, et quattuor milibus equitum maxime Thessalorum:
hoc enim roboris erat. Persas, Indos aliasque si adiunxis-
set gentes, inpedimentum maius quam auxilium traheret.
6 adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset,
Alexandro, quod postea Hannibali accidit, alieno in agro
7 bellanti exercitus consenuisset. arma, clupeus sarisaeque
illis (id est hastae), Romano scutum, maius corpori tegu-
mentum, et pilum, haud paulo quam hasta vehementius
8 ictu missuque telum. statarius uterque miles ordines ser-
vans: sed illa phalanx inmobilis et unius generis, Romana
acies distinctior, ex pluribus partibus constans, facilis par-
9 tienti quacumque opus esset, facilis iungenti. iam in opere
quis par Romano miles, quis ad tolerandum laborem me-
lior? uno proelio victus Alexander bello victus esset: Ro-
manum, quem Caudium, quem Cannae non fregerunt, quae
10 fregisset acies? ne ille saepe, etiam si prima prospere
evenissent, Persas et Indos et inbellem Asiam quaesisset

et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset, quod Epiri re- 11
gem Alexandrum mortifero vulnere ictum dixisse ferunt,
sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso iuvene cum
sua conferentem. equidem, cum per annos quattuor et 12
viginti primo Punico bello classibus certatum cum Poenis
recordor, vix aetatem Alexandri suffecturam fuisse reor
ad unum bellum: et forsitan, cum et foederibus vetustis 13
iuncta res Punica Romanae esset et timor par adversus
communem hostem duas potentissimas armis virisque ur-
bes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset.
non quidem Alexandro duce nec integris Macedonum re- 14
bus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem
adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum
clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo. absit invidia 15
verbo et civilia bella sileant, numquam ab equite hoste,
numquam a pedite, numquam aperta acie, numquam aequis,
utique numquam nostris locis laboravimus. equitem, sa- 16
gittas, saltus inpeditos, avia commeatibus loca gravis armis
miles timere potest: mille acies graviores quam Macedo- 17
num atque Alexandri avertit avertetque, modo sit perpe-
tuus huius, qua vivimus, pacis amor et civilis cura con-
cordiae.

XX. M. Foslius Flaccina inde et L. Plautius Venox 1
consules facti. eo anno ab frequentibus Samnitium popu- 2
lis de foedere renovando legati cum senatum humi strati
movissent, reiecti ad populum hautquaquam tam efficaces
habebant preces. itaque de foedere negatum, indutiae bien- 3
nii, cum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, im-
petratae. et ex Apulia Teanenses Canusinique, populatio- 4
nibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis in deditio-
nem venerunt.

Eodem anno primum praefecti Capuam creari coepti 5
legibus ab L. Furio praetore datis, cum utrumque ipsi
pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent. et 6
duae Romae additae tribus, Ufentina ac Falerna.

Inclinatis semel in Apulia rebus Teates quoque Apuli 7
ad novos consules, C. Iunium Bubulcum, Q. Aemilium Bar-
bulam, foedus petitum venerunt, pacis per omnem Apu-
liam praestandae populo Romano auctores. id audacter 8

spondendo impetravere, ut foedus daretur, neque ut aequo tamen foedere, sed ut in ditione populi Romani essent. 9 Apulia perdomita — nam Forento quoque valido oppido Iunius potitus erat — in Lucanos perrectum, inde repen- 10 tino adventu Aemilii consulis Nerulum vi captum. et postquam res Capuae stabilitas Romana disciplina fama per socios vulgavit, Antiatibus quoque, qui se sine legibus certis, sine magistratibus agere querebantur, dati ab senatu ad iura statuenda ipsius coloniae patroni: nec arma modo, sed iura etiam Romana late pollebant.

1 XXI. C. Iunius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula consules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio et M. Popilio, ceterum dictatori L. Aemilio legiones tra- 2 diderunt. is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam oppugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit. 3 duplex inde terror inlatus Romanis: hinc Samnis magno exercitu coacto ad eximendos obsidione socios haud procul castris Romanorum castra posuit, hinc Saticulani magno cum tumultu patefactis repente portis in stationes hostium 4 incurrerunt. inde pars utraque spe alieni magis auxilii quam viribus freta suis iusto mox proelio inito Romanos urguent, et quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque tutam aciem dictator habuit, quia et locum haud facilem ad circumveniundum cepit et diversa statuit signa. 5 infestior tamen in erumpentes incessit nec magno certamine intra moenia conpulit, tum totam aciem in Samnites 6 obvertit. ibi plus certaminis fuit, victoria sicut sera, ita nec dubia nec varia fuit. fusi in castra Samnites extinctis nocte ignibus tacito agmine abeunt et spe abiecta Saticulae tuendae Plisticam ipsi, socios Romanorum, ut parem dolorem hosti redderent, circumsidunt.

1 XXII. Anno circumacto bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio gestum est, consules novi, sicut superiores, Romae manserunt. Fabius ad accipiendum ab Aemilio exer- 2 citum ad Saticulam cum supplemento venit. neque enim Samnites ad Plisticam manserant, sed accitis ab domo novis militibus, multitudine freti castra eodem, quo antea, loco posuerunt: lacessentesque proelio Romanos avertere 3 ab obsidione conabantur. eo intentius dictator in moenia

versus id bellum tanti ducere, quod urbem oppugnabat, securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis, ne qua in castra vis fieret. eo ferocius adequitare Samnites vallo neque otium pati. et cum iam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore magister equitum Q. Aulius Cerretanus magno tumultu cum omnibus turmis equitum evectus summovit hostem. tum in minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exercuit opes, ut insignis utrimque clades et clara ipsorum ducum ederet funera. prior Samnitium imperator aegre patiens, quo tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque equites proelium iteravit; in quem insignem inter suos cientem pugnam magister equitum Romanus infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo praecipitaret. nec, ut fit, ad ducis casum perculsa magis quam inritata est multitudo. omnis qui circa erant in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela coniecerunt: fratri praecipuum decus ulti Samnitium imperatoris dederunt. is victorem detractum ex equo magistrum equitum plenus maeroris atque irae trucidavit, nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostilis ceciderat turmas, Samnites potirentur. sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites facere. et repentina acies circa corpora ducum pedestre proelium iniit, quo haud dubie superat Romanus: recuperatumque Auli corpus mixta cum dolore laetitia victores in castra referunt. Samnites duce amisso et per equestre certamen temptatis viribus omissa Saticula, quam nequiquam defendi rebantur, ad Plisticae obsidionem redeunt, intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistica per vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedis est; ad Soram ex Samnio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Samnites defecerat interfectis colonis Romanorum. quo cum prior Romanus exercitus ad ulciscendam civium necem recuperandamque coloniam magnis itineribus praevenisset, sparsi per vias speculatores sequi legiones Samnitium nec iam procul abesse alii super alios nuntiarent, obviam itum hosti atque ad Lautulas ancipiti proelio dimicatum est. non

caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi
5 victoresne essent, diremit. invenio apud quosdam, adversam eam pugnam Romanis fuisse atque in ea cecidisse
6 Q. Aulium magistrum equitum. suffectus in locum Auli C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma advenit et per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi subsisteret quove tempore et qua ex parte hostem adgrederetur, substitit occultus ad omnia satis exploratis consi-
7 liis. dictator cum per aliquot dies post pugnam continuisset suos intra vallum, obsessi magis quam obsidentis modo,
8 signum repente pugnae proposuit et, efficacius ratus ad accendendos virorum fortium animos, nullam alibi quam in semet ipso cuiquam relictam spem, de magistro equi-
9 tum novoque exercitu militem celavit et, tamquam nulla nisi in eruptione spes esset: 'locis' inquit 'angustis, milites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus viam,
10 nullam habemus. stativa nostra munimento satis tuta sunt, sed inopia eadem infesta: nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi commeatus poterant, et, si homines iuvare
11 velint, iniqua loca sunt. itaque non frustrabor ego vos castra hic relinquendo, in quae infecta victoria, sicut pristino die, vos recipiatis. armis munimenta, non munimen-
12 tis arma tuta esse debent. castra habeant repetantque quibus operaest trahere bellum: nos omnium rerum re-
13 spectum praeterquam victoriae nobis abscidamus. ferte signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra quibus imperatum est incendant. damna vestra, milites, omnium circa qui defecerunt populorum praeda sarcien-
14 tur.' et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae index erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse ardentium castrorum, quamquam proximis tantum — ita enim iusserat dictator — ignis est subditus, haut parvum
15 fuit inritamentum. itaque velut vaecordes inlati signa primo impetu hostium turbant, et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra, magister equitum — id convenerat signum — hostium terga invadit. ita circumventi Samnites, qua potest quisque, fugam per diversa petunt.
16 ingens multitudo in unum metu conglobata ac semet ipsam
17 turba inpediens in medio caesa. castra hostium capta

direptaque, quorum praeda onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum, quam quod praeter exiguam deformatam incendio partem cetera contra spem salva invenit.

XXIIII. Ad Soram inde reditum: novique consules M. Poetelius, C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt magna parte veterum militum dimissa novisque cohortibus in supplementum adductis. ceterum cum propter difficilem urbis situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur et aut tempore longinqua aut praeceps periculo victoria esset, Soranus transfuga clam ex oppido profectus cum ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules iubet deductusque traditurum urbem promittit. visus inde, cum quonam modo id praestaturus esset percunctantes doceret, haud vana adferre, perpulit, prope adiuncta moenibus Romana castra ut sex milia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentae in custodiam urbis diurnae stationes ac nocturnae vigiliae essent. ipse insequenti nocte sub oppido silvestribus locis cohortibus insidere iussis decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit, pluribus quam pro numero virorum missilibus telis eo conlatis. ad hoc saxa erant et temere iacentia, ut fit in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. ubi cum constituisset Romanos semitamque angustam et arduam erectam ex oppido in arcem ostendisset: 'hoc quidem ascensu' inquit 'vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem numero et, quod plus est, Romani Romanorumque fortissimi viri estis. et locus pro vobis et nox erit, quae omnia ex incerto maiora territis ostentat. ego iam terrore omnia inplebo, vos arcem intenti tenete.' decurrit inde, quanto maxime poterat cum tumultu: 'ad arma' et: 'pro vestram fidem, cives,' clamitans 'arx ab hostibus capta est, defendite, ite.' haec incidens principum foribus, haec obviis, haec excurrentibus in publicum pavidis increpat. acceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. trepidi magistratus missis ad arcem exploratoribus cum tela e
arcem multiplicato numero audirent, r
recuperandae arcis; fuga cuncta o

semisomnis ac maxima parte inermibus refringuntur, quarum per unam praesidium Romanum clamore excitatum
13 inrumpit et concursantes per vias pavidos caedit. iam Sora capta erat, cum consules prima luce advenere, et quos reliquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat in dedi-
14 tionem accipiunt. ex his ducentos viginti quinque, qui omnium consensu destinabantur et infandae colonorum caedis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt, ceteram multitudinem incolumem praesidio inposito Sorae
15 relinquunt. omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro caesi ac securi percussi summo gaudio plebis, cuius maxime intererat, tutam ubique, quae passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

1 XXV. Consules ab Sora profecti in agros atque ur-
2 bes Ausonum bellum intulerunt. mota namque omnia adventu Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fue-
3 rant coniurationesque circa Campaniam passim factae. nec Capua ipsa crimine caruit. quin Romam quoque et ad principum quosdam inquirendo ventum est. ceterum Ausonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem
4 venit. Ausona et Minturnae et Vescia urbes erant, ex quibus principes iuventutis duodecim numero in proditionem
5 urbium suarum coniurati ad consules veniunt. docent, suos iam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audierunt, pro victis Romanos habuisse,
6 iuventute, armis Samnitem iuvisse; fugatis inde Samnitibus incerta pace agere nec claudentis portas Romanis, ne arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur: in ea fluctuatione animorum opprimi incautos
7 posse. his auctoribus mota propius castra missique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui occulti propinqua moenibus insiderent loca, partim togati tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes in-
8 grederentur. ab his simul custodes trucidari coepti, simul datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. ita portae occupatae triaque oppida eadem hora eodemque consilio
9 capta. sed quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus caedibus fuit: deletaque Ausonum gens, vix certo defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

XXVI. Eodem anno prodito hostibus Romano prae- 1
sidio Luceria Samnitium facta. nec diu proditoribus in-
punita res fuit. haud procul inde exercitus Romanus erat; 2
cuius primo impetu urbs sita in plano capitur. Lucerini
ac Samnites ad internecionem caesi, eoque ira processit, 3
ut Romae quoque, cum de colonis mittendis Luceriam
consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent.
praeter odium, quod execrabile in bis captos erat, longin- 4
quitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo
civibus inter tam infestas gentes cogebat. vicit tamen sen- 5
tentia, ut mitterentur coloni. duo milia et quingenti missi.

Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Ca-
puae quoque occultae principum coniurationes factae. de 6
quibus cum ad senatum relatum esset, haudquaquam ne-
glecta res. quaestiones decretae, dictatoremque quaestioni-
bus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus; is M. Fos- 7
lium magistrum equitum dixit. ingens erat magistratus
eius terror. itaque sive timor seu conscientiae vis Cala-
vios Ovium Noviumque — ea capita coniurationis fuerant
—, priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud
dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit. deinde ut quae- 8
stioni Campanae materia decessit, versa Romam interpre-
tando res: non nominatim qui Capuae, sed in universum
qui usquam coissent coniurassentve adversus rem publi-
cam quaeri senatum iussisse et coitiones honorum adi- 9
piscendorum causa factas adversus rem publicam esse.
latiorque et re et personis quaestio fieri, haud abnuente
dictatore, sine fine ulla quaestionis suae ius esse. postu- 10
labantur ergo nobiles homines, appellantibusque tribunos
nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. inde nobili- 11
tas, nec hi modo in quos crimen intendebatur, sed universi
simul negare, nobilium id crimen esse, quibus si nulla ob-
stetur fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novo-
rum. ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos 12
magis quam quaesitores idoneos eius criminis esse, intel-
lecturosque, ita id esse, simul magistratu abissent. tum 13
enim vero Maenius, iam famae magis quam imperii me-
mor, progressus in contionem ita verba fecit: 'et omnes 14
ante actae vitae vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse

in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam; postquam perpelli nequibant, consilio haud abhorrente ab
8 ingeniis hominum eos adgrediuntur. die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum causa invitant et vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos sopiunt,
9 atque ita in plaustra somno vinctos coniciunt ac Romam deportant. nec prius sensere quam plaustris in foro re-
10 lictis plenos crapulae eos lux oppressit. tunc concursus populi factus, impetratoque ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati cum cantu atque hac, quae nunc sollemnis est, licentia per urbem vagarentur, restitutumque in aede vescendi ius iis, qui sacris praecinerent. haec inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

1 XXXI. Consules inter se provincias partiti: Iunio Samnites, Aemilio novum bellum Etruria sorte obvenit.
2 in Samnio Cluviam praesidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Samnites, verberibusque foedum in modum laceratos occiderant
3 deditos. huic infensus crudelitati Iunius, nihil antiquius oppugnatione Cluviana ratus, quo die adgressus est moe-
4 nia, vi cepit atque omnes puberes interfecit. inde victor exercitus Bovianum ductus. caput hoc erat Pentrorum Samnitium longe ditissimum atque opulentissimum armis
5 virisque. ibi quia haud tantum irarum erat, spe praedae milites acceńsi oppido potiuntur. minus itaque saevitum in hostes est, praedae plus paene quam ex omni Samnio
6 umquam egestum, benigneque omnis militi concessa. et postquam praepotentem armis Romanum nec acies subsistere ullae nec castra nec urbes poterant, omnium principum in Samnio eo curae sunt intentae, ut insidiis quaereretur locus, si qua licentia populando effusus exercitus
7 excipi ac circumveniri posset. transfugae agrestes et captivi quidam, pars forte pars consilio oblati, congruentia ad consulem adferentes, quae et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium conpulsam esse, perpulerunt, ut
8 praedatum eo expeditae ducerentur legiones. ibi ingens hostium exercitus itinera occultus insederat, et postquam intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum cla-
9 more ac tumultu incautos invadit. et primo nova res tre-

men demittunt, ibique primum castra in conspectum hostibus data, deinde levibus proeliis equitum saepius quam peditum utrimque periculum factum: nec aut eventus eorum Romanum aut morae, qua trahebant bellum, paenitebat. Samnitium contra ducibus et carpi parvis cotidie damnis et senescere dilatione belli vires suae videbantur. itaque in aciem procedunt equitibus in cornua divisis, quibus praeceptum erat, intentiores ad respectum castrorum, ne qua eo vis fieret, quam ad proelium starent: aciem pediti tutam fore. consulum Sulpicius in dextro, Poetelius in laevo cornu consistunt. dextra pars, qua et Samnites raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes aut ne ipsi circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit. sinistris, praeterquam quod confertiores steterant, repentino consilio Poetelii consulis additae vires, qui subsidiarias cohortes, quae integrae ad longioris pugnae casus reservabantur, in primam aciem extemplo emisit universisque hostem primo impetu viribus inpulit. commota pedestri acie Samnitium eques in pugnam succedit. in hunc transverso agmine inter duas acies se inferentem Romanus equitatus concitat equos signaque et ordines peditum atque equitum confundit, donec universam ab ea parte avertit aciem. in eo cornu non Poetelius solus, sed Sulpicius etiam hortator adfuerat, avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem a sinistra parte prius exortum. unde haud dubiam victoriam cernens, cum ad suum cornu tenderet cum mille ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit, Romanos loco pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem. ceterum omnia mutavit repente consulis adventus: nam et conspectu ducis refectus militum est animus et maius quam pro numero auxilium advenerant fortes viri et partis alterius victoria audita, mox visa etiam, proelium restituit. tota deinde iam vincere acie Romanus et omisso certamine caedi capique Samnites, nisi qui Maleventum, cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. ad triginta milia caesa aut capta Samnitium proditum memoriae est. 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14

XXVIII. Consules egregia victoria parta protinus inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt; ibique 1 2

nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet, ut prandeat miles firmatisque cibo viribus arma capiat. dicto paretur.
5 consul ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum proferri iussit et haud procul hoste instruxit aciem. aliquamdiu intenti utrimque steterunt expectantes, ut ab ad-
6 versariis clamor et pugna inciperet; et prius sol meridie se inclinavit quam telum hinc aut illinc emissum est. inde ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur conci-
7 nuntque tubae et signa inferuntur. nec segnius a Romanis pugna initur. concurrunt infensis animis. numero hostis,
8 virtute Romanus superat. anceps proelium multos utrimque et fortissimum quemque absumit, nec prius inclinata res est quam secunda acies Romana ad prima signa, in-
9 tegri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes ceciderunt. nullo umquam proelio fugae minus nec plus caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset, ita
10 ut victores prius quam victi pugnandi finem facerent. post occasum solis signum receptui datum est; nocte ab utro-
11 que in castra reditum. nec deinde quicquam eo anno rei memoria dignae apud Sutrium gestum est, quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fuerat subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad
12 castrorum praesidium, et apud Romanos tantum vulnerum fuit, ut plures post proelium saucii decesserint quam ceciderant in acie.

1 XXXIII. Q. Fabius insequentis anni consul bellum ad Sutrium excepit, collega Fabio C. Marcius Rutilus datus
2 est. ceterum et Fabius supplementum ab Roma adduxit et novus exercitus domo accitus Etruscis venit.

3 Permulti anni iam erant, cum inter patricios magistratus tribunosque nulla certamina fuerant, cum ex ea familia, quae velut fatalis (cum) tribunis ac plebi erat, certa-
4 men oritur. Ap. Claudius censor circumactis decem et octo mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium temporis erat, cum C. Plautius collega eius magistratu se
5 abdicasset, nulla vi conpelli ut abdicaret potuit. P. Sempronius erat tribunus plebis, qui finiendae censurae intra legitimum tempus actionem susceperat, non popularem

magis quam iustam nec in vulgus quam optimo cuique gratiorem. is cum identidem legem Aemiliam recitaret auctoremque eius Mamercum Aemilium dictatorem laudibus ferret, qui quinquennalem ante censuram et longinquitate potestatem dominantem intra sex mensum et anni coegisset spatium: 'dic agedum,' inquit 'Appi Claudi, quidnam facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses.' negare Appius interrogationem tribuni magno opere ad causam pertinere suam: nam et si tenuerit lex Aemilia eos censores, quorum in magistratu lata esset, quia post illos censores creatos eam legem populus iussisset quodque postremum iussisset, id ius ratumque esset, non tamen aut se aut eorum quemquam, qui post eam legem latam creati censores essent, teneri ea lege potuisse.

XXXIIII. Haec sine ullius adsensu cavillante Appio: 'est,' inquit 'Quirites, illius Appii progenies, qui decemvir in annum creatus altero anno se ipse creavit, tertio nec ab se nec ab ullo creatus privatus fasces et imperium obtinuit nec ante continuando abstitit magistratu quam obruerent eum male parta, male gesta, male retenta imperia. haec est eadem familia, Quirites, cuius vi atque iniuriis conpulsi extorres patria sacrum montem cepistis, haec, adversus quam tribunicium auxilium vobis conparastis, haec, propter quam duo exercitus Aventinum insedistis, haec, quae faenebres leges, haec, quae agrarias semper inpugnavit. haec conubia patrum et plebis interrupit, haec plebi ad curules magistratus iter obsaepsit. hoc est nomen multo quam Tarquiniorum infestius vestrae libertati. itane tandem, Appi Claudi, cum centesimus iam annus sit ab Mam. Aemilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim tabulas legit? nemo id ius esse quod postremo populus iussisset sciit? immo vero omnis sciverunt et ideo Aemiliae potius legi paruerunt quam illi antiquae, qua primum censores creati erant, quia hanc postremam iusserat populus et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper antiquae obrogat nova. an hoc dicis, Appi, non teneri Aemilia lege populum? an populum teneri, te unum exlegem esse?

9 tenuit Aemilia lex violentos illos censores C. Furium et M. Geganium, qui quid iste magistratus in re publica male facere posset indicarunt, cum ira finitae potestatis Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli domique, 10 aerarium fecerunt; tenuit deinceps omnis censores intra centum annorum spatium; tenet C. Plautium collegam 11 tuum isdem auspiciis, eodem iure creatum. an hunc non ut qui optimo iure censor creatus esset populus creavit? tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum ac singulare 12 valeat? quem tu regem sacrificiorum crees? amplexus regni nomen ut qui optimo iure rex Romae creatus sit creatum se dicet. quem semestri dictatura, quem interregno quinque dierum contentum fore putes? quem clavi figendi aut 13 ludorum causa dictatorem audacter crees? quam isti stolidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum diem ingentibus rebus gestis dictatura se abdicaverunt aut 14 qui vitio creati abierunt magistratu? quid ego antiqua repetam? nuper intra decem annos C. Maenius dictator, quia, cum quaestiones severius quam quibusdam potentibus tutum erat exerceret, contagio eius quod quaerebat ipse criminis obiectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret crimini, dictatura se abdicavit. nolo ego istam in te mo- 15 destiam: ne degeneraveris a familia imperiosissima et superbissima, non die, non hora citius quam necesse est 16 magistratu abieris, modo ne excedas finitum tempus. satis est aut diem aut mensem censurae adicere? triennium, inquit, et sex menses ultra quam licet Aemilia lege censuram geram, et solus geram. hoc quidem iam regno simile 17 est. an collegam subrogabis, quem ne in demortui quidem 18 locum subrogare fas est? paenitet enim, quod antiquissimum sollemne et solum ab ipso, cui fit, institutum deo, ab nobilissimis antistitibus eius sacri ad servorum ministe- 19 rium religiosus censor deduxisti, gens antiquior originibus urbis huius, hospitio deorum inmortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra annum ab stirpe extincta est, nisi universam rem publicam eo nefario obstrinxeris, quod 20 ominari etiam reformidat animus. urbs eo lustro capta est, quo, demortuo collega C. Iulio censore, L. Papirius Cursor, ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem

collegam subrogavit. et quanto modestior illius cupiditas 21
fuit quam tua, Appi? nec solus nec ultra finitum lege
tempus L. Papirius censuram gessit. tamen neminem in-
venit, qui se postea auctorem sequeretur; omnes deinceps
censores post mortem collegae se magistratu abdicarunt.
te nec quod dies exit censurae nec quod collega magistratu 22
abiit, nec lex nec pudor coercet: virtutem in superbia, in
audacia, in contemptu deorum hominumque ponis. ego 23
te, Appi Claudi, pro istius magistratus maiestate ac vere-
cundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne
verbo quidem inclementiori a me appellatum vellem: sed 24
et haec, quae adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit
me loqui et, nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci
iubebo nec, cum ita conparatum a maioribus sit, ut co- 25
mitiis censoriis, nisi duo confecerint legitima suffragia,
non renuntiato altero comitia differantur, ego te, qui solus
censor creari non possis, solum censuram gerere non pa-
tiar.' haec taliaque cum dixisset, prendi censorem et in 26
vincula duci iussit. adprobantibus sex tribunis actionem
collegae tres appellanti Appio auxilio fuerunt, summaque
invidia omnium ordinum solus censuram gessit.

XXXV. Dum ea Romae geruntur, iam Sutrium ab 1
Etruscis obsidebatur, consulique Fabio imis montibus du-
centi ad ferendam opem sociis temptandasque munitiones,
si qua posset, acies hostium instructa occurrit; quorum 2
ingentem multitudinem cum ostenderet subiecta late pla-
nities, consul, ut loco paucitatem suorum adiuvaret, flectit
paululum in clivos agmen — aspreta erant strata saxis —,
inde signa in hostem obvertit. Etrusci omnium praeter- 3
quam multitudinis suae, qua sola freti erant, inmemores
proelium ineunt adeo raptim et avide, ut abiectis missili-
bus, quo celerius manus conserrent, stringerent gladios
vadentes in hostem: Romanus contra nunc tela nunc saxa, 4
quibus eos adfatim locus ipse armabat, ingerere. igitur 5
scuta galeaeque ictae cum etiam quos non vulneraverant
turbarent — neque subire erat facile ad propiorem pugnam
neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent —,
stantes et expositos ad ictus, cum iam satis nihil tegeret, 6
quosdam etiam pedem referentes, fluctuantemque et insta-

bilem aciem redintegrato clamore strictis gladiis hastati et
7 principes invadunt. eum impetum non tulerunt Etrusci, versisque signis fuga effusa castra repetunt. sed equites Romani praevecti per obliqua campi cum se fugientibus
8 obtulissent, omisso ad castra itinere montes petunt. inde inermi paene agmine ac vexato vulneribus in silvam Ciminiam penetratum. Romanus multis milibus Etruscorum caesis, duodequadraginta signis militaribus captis, castris etiam hostium cum praeda ingenti potitur. tum de persequendo hoste agitari coeptum.

1 XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. eam intrare haud fere quisquam praeter ducem ipsum audebat: aliis omni-
2 bus cladis Caudinae nondum memoria aboleverat. *tum* ex iis qui aderant — consulis fratrem M. Fabium, Caesonem alii, C. Claudium quidam matre eadem qua consulem genitum tradunt — speculatum se iturum professus brevique
3 omnia certa adlaturum. Caere educatus apud hospites, Etruscis inde litteris eruditus erat linguamque Etruscam probe noverat. habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos:
4 sed propius est vero, praecipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci simulatione hostibus inmiscuerit. servus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus una eoque haud igna-
5 rus linguae eiusdem; nec quicquam aliud proficiscentes quam summatim regionis, quae intranda erat, naturam ac nomina principum in populis accepere, ne qua inter con-
6 loquia insigni nota haesitantes deprendi possent. iere pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaesisque binis armati. sed neque commercium linguae nec vestis armorumve habitus sic eos texit quam quod abhorrebat ab fide,
7 quemquam externum Ciminios saltus intraturum. usque ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. ibi qui essent fateri Romanum ausum introductumque in senatum con-
8 sulis verbis egisse de societate amicitiaque atque inde comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum, commeatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset iuventutemque Camertium Umbrorum in armis

paratam imperio futuram. haec cum relata consuli essent, 9
inpedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post inpedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu et luce 10
orta postero die obequitavit stationibus hostium, quae extra saltum dispositae erant; et cum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit portaque altera egressus ante noctem agmen adsequitur. postero die luce prima 11
iuga Ciminii montis tenebat. inde contemplatus opulenta Etruriae arva milites emittit. ingenti iam abacta praeda 12
tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis eius concitatae, Romanis occurrunt adeo inconpositae, ut vindices praedarum prope ipsi praedae fuerint. caesis fugatisque iis, late depopulato agro 13
victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in castra rediit. eo forte quinque legati cum duobus tribunis 14
plebis venerant denuntiatum Fabio senatus verbis, ne saltum Ciminium transiret. laetati, serius se quam ut inpedire bellum possent venisse, nuntii victoriae Romam revertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat 1
quam profligatum bellum: vastationem namque sub Ciminii montis radicibus iacens ora senserat conciveratque indignatione non Etruriae modo populos, sed Umbriae finitima. itaque quantus non umquam antea exercitus ad 2
Sutrium venit; neque e silvis tantummodo promota castra, sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos delata acies. deinde instructa primo suo stare loco relicto 3
hostium ad instruendum contra spatio; dein, postquam detractare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta 4
sensere, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e castris cibaria eius diei deferri iuberent: mansuros se sub 5
armis et aut nocte aut certe luce prima castra hostium invasuros. nihilo quietior Romanus exercitus imperio ducis continetur. decima erat fere diei hora, cum cibum 6
capere consul milites iubet, praecipit, ut in armis sint, quacumque diei noctisve hora signum dederit. paucis mi- 7
lites adloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos, nec hostem hosti nec multitudinem multitudini conparan-

dam ait esse. praeterea telum aliud occultum scituros in tempore; interea taceri opus esse. his ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus restitueretur; et, quod sine munimento considerant, veri similius erat quod simulabatur. curati cibo corpora quieti dant et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma
8 capiunt. dolabrae calonibus dividuntur ad vallum proruendum fossasque inplendas. intra munimenta instruitur acies, delectae cohortes ad portarum exitus conlocantur.
9 dato deinde signo paulo ante lucem, quod aestivis noctibus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies, stratos passim invadit hostes, alios inmobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes caedes oppressit; paucis armandi se da-
10 tum spatium est. eos ipsos non signum certum, non ducem sequentes fundit Romanus, fugatosque persequitur. ad castra, ad silvas diversi tendebant. silvae tutius dedere refugium, nam castra in campis sita eodem die capiuntur. aurum argentumque iussum referri ad consulem, cetera
11 praeda militis fuit. caesa aut capta eo die hostium milia ad sexaginta. eam tam claram pugnam trans Ciminiam silvam ad Perusiam pugnatam quidam auctores sunt metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu coortis undique Tuscis Umbrisque op-
12 primeretur. sed ubicumque pugnatum est, res Romana superior fuit. itaque a Perusia et Cortona et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in triginta annos impetraverunt.

1 XXXVIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. multa alia castella vicique aut deleta hostiliter aut integra in
2 potestatem venere. per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in Campaniam acta cum adpulsa Pompeios esset, socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine, ut fit, praedae longius progressi excivere hostes.
3 palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi

possent; redeuntes agmine incauto haud procul navibus adsecuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occiderunt, quae superfuit caedi trepida multitudo ad naves conpulsa est.

Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum 4
Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium ad hostes tulerat: interclusum Romanum exercitum obsideri cladisque imaginem furculas Caudinas memorabant; eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in 5
saltus invios deductam, saeptam non hostium magis armis quam locorum iniquitatibus esse. iam gaudium invidia 6
quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset. itaque armis viris- 7
que ad obterendum C. Marcium consulem concurrunt, protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petituri, si Marcius dimicandi potestatem non faciat. obvius his con- 8
sul fuit. dimicatum proelio utrimque atroci atque incerto eventu est, et cum anceps caedes fuisset, adversae tamen rei fama in Romanos vertit ob amissos quosdam equestris ordinis tribunosque militum atque unum legatum et, quod insigne maxime fuit, consulis ipsius vulnus. ob haec etiam 9
aucta fama, ut solet, ingens terror patres invasit, dictatoremque dici placebat: nec quin Cursor Papirius diceretur, in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cuiquam erat. sed nec in Samnium nuntium perferri omni- 10
bus infestis tuto posse nec vivere Marcium consulem satis fidebant; alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat. 11
quae ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium numero mittendos ad eum senatus censuit, qui sua quoque 12
eum, non publica solum auctoritate moverent, ut memoriam simultatium patriae remitteret. profecti legati ad 13
Fabium cum senatus consultum tradidissent adiecissentque orationem convenientem mandatis, consul demissis in terram oculis tacitus ab incertis, quidnam acturus esset, legatis recessit; nocte deinde silentio, ut mos est, L. Pa- 14
pirium dictatorem dixit. cui cum ob animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut appareret, insignem dolorem ingenti conprimi animo. Pa- 15

pirius C. Iunium Bubulcum magistrum equitum dixit; atque ei legem curiatam de imperio ferenti triste omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis cladibus, captae urbis et Caudinae pacis, quod utroque
16 anno eiusdem curiae fuera: principium; Macer Licinius tertia etiam clade, quae ad Cremeram accepta est, abominandam eam curiam facit.

1 XXXVIIII. Dictator postero die auspiciis repetitis pertulit legem, et profectus cum legionibus ad terrorem traducti silvam Ciminiam exercitus nuper scriptis ad Longulam pervenit acceptisque a Marcio consule veteribus militibus in aciem copias eduxit. nec hostes detractare visi pugnam. instructos deinde armatosque, cum ab neu-
3 tris proelium inciperet, nox oppressit. quieti aliquamdiu, nec suis diffidentes viribus nec hostem spernentes, stativa
4 in propinquo habuere. *** nam et cum Vmbrorum exercitu acie depugnatum est — fusi tamen magis quam caesi
5 hostes, quia coeptam acriter non tolerarunt pugnam — et ad Vadimonis lacum Etrusci lege sacrata coacto exercitu, cum vir virum legisset, quantis numquam alias ante simul
6 copiis simul animis dimicarunt. tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela, gladiis pugna coepit et acerrime commissa ipso certamine, quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est, ut non cum Etruscis totiens victis, sed cum aliqua nova gente videre-
7 tur dimicatio esse. nihil ab ulla parte movetur fugae, cadunt antesignani et, ne nudentur propugnatoribus signa,
8 fit ex secunda prima acies. ab ultimis deinde subsidiis cietur miles, adeoque ad ultimum laboris ac periculi ventum est, ut equites Romani omissis equis ad primos ordines peditum per arma, per corpora evaserint: ea velut nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum.
9 secuta deinde impetum eorum, utcumque adfecta erat,
10 cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. tunc vinci pertinacia coepta et averti manipuli quidam et, ut
11 semel dedere terga, etiam certiorem capessere fugam. ille primum dies fortuna vetere abundantes Etruscorum fregit opes. caesum in acie quod roboris fuit, castra eo impetu capta direptaque.

XXXX. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bel- 1
lum in Samnitibus erat, qui praeter ceteros belli appara-
tus ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus fece-
runt. duo exercitus erant, scuta alterius auro, alterius 2
argento caelaverunt: forma erat scuti, summum latius,
qua pectus atque umeri teguntur, fastigio aequali, ad
imum cuneatior mobilitatis causa; spongia pectori tegu- 3
mentum et sinistrum crus ocrea tectum; galeae cristatae,
quae speciem magnitudini corporum adderent; tunicae
auratis militibus versicolores, argentatis linteae candidae.
his dextrum cornu datum, illi in sinistro consistunt. notus 4
iam Romanis apparatus insignium armorum fuerat docti-
que a ducibus erant, horridum militem esse debere, non
caelatum auro et argento, sed ferro et animis fretum:
quippe illa praedam verius quam arma esse, nitentia ante 5
rem, deformia inter sanguinem et vulnera; virtutem esse 6
militis decus et omnia illa victoriam sequi et ditem ho-
stem quamvis pauperis victoris praemium esse. his Cur- 7
sor vocibus instinctos milites in proelium ducit. dextro
ipse cornu consistit, sinistro praefecit magistrum equitum.
simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen, 8
non segnius inter dictatorem et magistrum equitum, ab
utra parte victoria inciperet. prior forte Iunius commovit 9
hostem, laevo dextrum cornu, sacratos more Samnitium
milites eoque candida veste et paribus candore armis in-
signes. eos se Orco mactare Iunius dictitans, cum intu-
lisset signa, turbavit ordines et haud dubie inpulit aciem.
quod ubi sensit dictator: 'ab laevone cornu victoria in- 10
cipiet' inquit 'et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam
pugnam sequetur, non partem maximam victoriae trahet?'
concitat milites, nec peditum virtuti equites aut legatorum 11
studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius 12
ab laevo cornu, ambo consulares, ad equi
positos evehuntur adhortatique eos, u
pesserent decoris, in transversa latera
is novus additus terror cum ex parte
sisset aciem et ad terrorem hostium
redintegrato clamore intulissent g
Samnitibus coepta. iam strage l

signium campi repleri. ac primo pavidos Samnites castra sua accepere, deinde ne ea quidem retenta: captis di-
15 reptisque ante noctem iniectus ignis. dictator ex senatus consulto triumphavit. cuius triumpho longe maximam
16 speciem captiva arma praebuere. tantum magnificentiae visum in his, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum dividerentur. inde natum initium dicitur
17 fori ornandi ab aedilibus, cum tensae ducerentur. et Romani quidem ad honorem deum insignibus armis hostium usi sunt, Campani ab superbia et odio Samnitium gladiatores, quod spectaculum inter epulas erat, eo ornatu armarunt Samnitiumque nomine conpellarunt.

18 Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam, quae et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius consul nec
19 dubia nec difficili victoria dimicat. ipsum oppidum — nam ad moenia victor accessit — cepisset, ni *legati* de-
20 dentes urbem exissent. praesidio Perusiae inposito, legationibus Etruriae amicitiam petentibus prae se Romam ad senatum missis, consul praestantiore etiam quam dictator
21 victoria triumphans urbem est invectus. quin etiam devictorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos P. Decium et M. Valerium est versum, quos populus proximis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum praetorem declaravit.

1 XXXXI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam continuatur consulatus, Decio collega datur. Valerius prae-
2 tor quartum creatus. consules partiti provincias: Etruria
3 Decio, Samnium Fabio evenit. profectus ad Nuceriam Alfaternam, tum pacem petentis, quod uti ea, cum daretur, noluissent, aspernatus est, oppugnando ad deditionem sub-
4 egit. cum Samnitibus acie dimicatum, haud magno certamine hostes victi: neque eius pugnae memoria tradita foret, ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent. secuti Marsorum defectionem Paeligni eandem fortunam
5 habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum exercitui praebere atque indutias in quadraginta annos
6 petere. Vulsiniensium castella aliquot vi cepit; quaedam ex his diruit, ne receptaculo hostibus essent, circumferen-

concitatior accidens clamor ab increscente certamine. ur- 3
gent itaque alii alios hortanturque signiferos, ut ocius
eant. quo magis festinantes videt dictator, eo inpensius
retentat agmen ac sensim incedere iubet. Etrusci contra 4
principio exciti pugnae omnibus copiis aderant. et super
alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum
capessisse pugnam nec iam ab suis resisti posse; et ipse
cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium
esset. ceterum satis fretus, esse etiam nunc tolerando 5
certamini legatum nec se procul abesse periculi vindicem,
quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur
viribus fessos. quamquam lente procedunt, iam tamen ad 6
inpetum capiundum, equiti utique, modicum erat spatium.
prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut
repentinum hostis timeret, sed reliquerat intervalla inter
ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti pos-
sent. pariter sustulit clamorem acies; et emissus eques 7
libero cursu in hostem invehitur inconpositisque adversus
equestrem procellam subitum pavorem offundit. itaque ut 8
prope serum auxilium iam paene circumventis, ita uni-
versa requies data est. integri accepere pugnam, nec ea
ipsa longa aut anceps fuit. fusi hostes castra repetunt 9
inferentibusque iam signa Romanis cedunt et in ultimam
castrorum partem conglobantur. haerent fugientes in an- 10
gustiis portarum: pars magna aggerem vallumque con-
scendit, si aut ex superiore loco tueri se aut superare
aliqua et evadere posset. forte quodam loco male densa- 11
tus agger pondere superstantium in fossam procubuit;
atque ea, cum deos pandere viam fugae conclamassent,
plures inermes quam armati evadunt. hoc proelio fractae 12
iterum Etruscorum vires; et pacto annuo stipendio et
duum mensum frumento permissum ab dictatore, ut de
pace legatos mitterent Romam. pax negata, indutiae bien- 13
nii datae. dictator triumphans in urbem rediit. habeo
auctores, sine ullo memorabili proelio pacatam ab dicta-
tore Etruriam esse seditionibus tantum Arretinorum con-
positis et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto.
consul ex dictatura factus M. Valerius. non petentem 14
atque adeo etiam absentem creatum credidere quidam et

consulem armatique milites ex acie in aciem transferri, et sicubi est certamen, scutis magis quam gladiis geritur
19 res: umbonibus incussaque ala sternuntur hostes. plus capitur hominum quam caeditur, atque una vox ponere
20 arma iubentium per totam fertur aciem. itaque inter ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli. postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum populi deduntur. Ocriculani sponsione in amicitiam accepti.

1 XXXXII. Fabius alienae sortis victor belli in suam
2 provinciam exercitum reduxit. itaque ei ob res tam feliciter gestas sicut priore anno populus continuaverat consulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Claudius, L. Volumnius consules fuerunt, prorogavit maxime
3 Appio adversante imperium. Appium censorem petisse consulatum comitiaque eius ab L. Furio tribuno plebis interpellata, donec se censura abdicavit, in quibusdam
4 annalibus invenio. creatus consul, cum collegae novum bellum Salentini hostes decernerentur, Romae mansit, ut urbanis artibus opes augeret, quando belli decus penes
5 alios esset. Volumnium provinciae haud paenituit: multa secunda proelia fecit, aliquot urbes hostium vi cepit. praedae erat largitor et benignitatem per se gratam comitate adiuvabat, militemque his artibus fecerat et periculi et
6 laboris avidum. Q. Fabius pro consule ad urbem Allifas cum Samnitium exercitu signis conlatis confligit. minime ambigua res fuit: fusi hostes atque in castra conpulsi. nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset diei; ante noctem tamen sunt circumsessa et nocte custodita,
7 ne quis elabi posset. postero die vixdum luce certa deditio fieri coepta; et pacti, qui Samnitium forent ut cum
8 singulis vestimentis emitterentur. ii omnes sub iugum missi. sociis Samnitium nihil cautum, ad septem milia sub corona veniere. qui se civem Hernicum dixerat, seor-
9 sus in custodia habitus. eos omnes Fabius Romam ad senatum misit. et cum quaesitum esset, dilectu an voluntarii pro Samnitibus adversus Romanos bellassent, per
10 Latinos populos custodiendi dantur, iussique eam integram rem novi consules P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tremulus — hi enim iam creati erant — ad senatum referre.

id aegre passi Hernici, concilium populorum omnium ha- 11
bentibus Anagninis in circo, quem maritimum vocant,
praeter Aletrinatem Ferentinatemque et Verulanum omnes
Hernici nominis populo Romano bellum indixerunt.

XXXXIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde 1
Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora praesidiaque
quae in his Romana erant expugnata et in captivorum
corpora militum foede saevitum, itaque eo P. Cornelius
cum exercitu missus. Marcio novi hostes — iam enim 2
Anagninis Hernicisque aliis bellum iussum erat — decer-
nuntur. primo ita omnia oportuna loca hostes inter con- 3
sulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nun-
tius non posset et per aliquot dies incerti rerum omnium 4
suspensique de statu alterius uterque consul ageret Ro-
mamque is metus manaret, adeo ut omnes iuniores sacra-
mento adigerentur atque ad subita rerum duo iusti scri- 5
berentur exercitus. ceterum Hernicum bellum nequaquam
pro praesenti terrore ac vetusta gentis gloria fuit. nihil 6
usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies
exuti, triginta dierum indutias, ita ut ad senatum Romam
legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumento-
que et singulis in militem tunicis. ab senatu ad Marcium 7
reiecti, cui senatus consulto permissum de Hernicis erat;
isque eam gentem in deditionem accepit. et in Samnio
alter consul superior viribus, locis inpeditior erat. omnia 8
itinera obsaepserant hostes saltusque pervios ceperant, ne
qua subvehi commeatus possent. neque eos, cum cotidie
signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen pote-
rat, satisque apparebat, neque Samnitem certamen prae- 9
sens nec Romanum dilationem belli laturum. adventus 10
Marci, qui Hernicis subactis maturavit collegae venire
auxilio, moram certaminis hosti exemit. nam ut qui ne 11
alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares,
coniungi utique passi duos consulares exercitus nihil cre-
derent superesse spei, advenientem inconposito agmine
Marcium adgrediuntur. raptim conlatae sarcinae in me- 12
dium et, prout tempus patiebatur, instructa acies. clamor
primum in [illegible] aspectus procul pulvis
tum castris fecit. isque 13

sit causa patriciorum de sacerdotiis et non iam in pos-
2 sessione unius amplissimi simus sacerdotii? decemviros
sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi
huius interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri cae-
3 rimoniarumque aliarum plebeios videmus. nec aut tum
patriciis ulla iniuria facta est, cum duoviris sacris faciun-
dis adiectus est propter plebeios numerus, et nunc tribu-
nus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quat-
4 tuor pontificum adiecit, in quae plebeii nominentur, non
ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adiuvent vos
homines plebeii divinis quoque rebus procurandis, sicut
5 in ceteris humanis pro parte virili adiuvant. noli eru-
bescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in
censura, quem in consulatu collegam habere potuisti, cuius
tam dictatoris magister equitum quam magistri equitum
6 dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobili-
tati vestrae, seu Attum Clausum seu App. Claudium ma-
vultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt:
7 ne fastidieris, nos in sacerdotum numerum accipere. multa
nobiscum decora adferimus, immo omnia eadem, quae vos
8 superbos fecerunt: L. Sextius primus de plebe consul est
factus, C. Licinius Stolo primus magister equitum, C.
Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius
9 Philo primus praetor. semper ista audita sunt eadem,
penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos
solos iustum imperium et auspicium domi militiaeque.
10 aeque adhuc prosperum plebeium et patricium fuit porro-
que erit, Quirites. en umquam fando audistis, patricios
primo esse factos non de caelo demissos, sed qui patrem
11 ciere possent, id est nihil ultra quam ingenuos? consu-
lem iam patrem ciere possum avumque iam poterit filius
meus. nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia ne-
gata adipiscamur. certamen tantum patricii petunt nec
12 curant, quem eventum certaminum habeant. ego hanc
legem, quod bonum faustum felixque sit vobis ac rei
publicae, uti rogas iubendam censeo.'

1 VIIII. Vocare tribus extemplo populus iubebat, ap-
parebatque accipi legem: ille tamen dies intercessione est
sublatus. postero die deterritis tribunis ingenti consensu

accepta est. pontifices creantur suasor legis P. Decius 2
Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Livius Denter, quinque augures item de plebe: C. Genucius, P. Aelius Paetus, M. Minucius Faesus, C. Marcius, T. Publilius. ita octo pontificum, novem augurum numerus factus.

Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem 3
tulit diligentius sanctam. tertio ea tum post reges exactos lata est semper a familia eadem. causam renovandae sae- 4
pius haud aliam fuisse reor quam quod plus paucorum opes quam libertas plebis poterat. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur, quod gravi poena, si quis verberasset necassetve civem Romanum, sanxit. Valeria 5
lex cum eum qui provocasset virgis caedi securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra quam 'inprobe factum' adiecit. id, qui tum pudor homi- 6
num erat, visum credo vinculum satis validum legis. nunc vix servus ero ita minetur quisquam.

Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile 7
adversus rebellantes Aequos, cum praeter animos feroces nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. alter con- 8
sul Apuleius in Umbria Nequinum oppidum circumsedit. locus erat arduus atque in parte una praeceps, ubi nunc Narnia sita est, nec vi nec munimento capi poterat. ita- 9
que eam infectam rem M. Fulvius Paetus, T. Manlius Torquatus novi consules acceperunt. in eum annum cum 10
Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent centuriae, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatus in bellicosiorem annum: eo anno maiori se usui rei publicae fore urbano gesto 11
magistratu. ita nec dissimulantem, quid mallet, nec petentem tamen aedilem curulem cum L. Papirio Cursore factum. id ne pro certo ponerem, vetustior annalium 12
auctor Piso effecit, qui eo anno aediles curules fuisse tradit Cn. Domitium Cn. f. Calvinum et Sp. Carvilium Q. f. Maximum. id credo cognomen errorem in aedilibus 13
fecisse secutamque fabulam mixtam ex aediliciis et consularibus comitiis convenientem errori. et lustrum eo conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saver

censoribus, tribusque additae duae: Aniensis ac Terentina. haec Romae gesta.

1 X. Ceterum ad Nequinum oppidum cum segni obsidione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant aedificia iuncta muro, specu facto ad stationes Romanas 2 itinere occulto perveniunt; inde ad consulem deducti praesidium armatum se intra moenia et muros accepturos confirmant. nec aspernanda res visa neque incaute credenda. 3 cum altero eorum — nam alter obses retentus — duo 4 exploratores per cuniculum missi; per quos satis conperta re trecenti armati transfuga duce in urbem ingressi nocte portam, quae proxima erat, cepere. qua refracta consul 5 exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. ita Nequinum in ditionem populi Romani venit. colonia eo adversus Umbros missa a flumine Narnia appellata: exercitus cum magna praeda Romam reductus.

6 Eodem anno ab Etruscis adversus indutias paratum bellum. sed eos alia molientis Gallorum ingens exercitus 7 fines ingressus paulisper a proposito avertit. pecunia deinde, qua multum poterant, freti socios ex hostibus facere Gallos conantur, ut eo adiuncto exercitu cum Ro- 8 manis bellarent. de societate haut abnuunt barbari, de mercede agitur. qua pacta acceptaque cum parata cetera ad bellum essent sequique Etruscus iuberet, infitias eunt, 9 mercedem se belli Romanis inferendi pactos. quidquid acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent ar- 10 misque lacesserent cultores. militaturos tamen se, si utique Etrusci velint, sed nulla alia mercede quam ut in partem agri accipiantur tandemque aliqua sede certa con- 11 sistant. multa de eo concilia populorum Etruriae habita, nec perfici quicquam potuit, non tam quia inminui agrum quam quia accolas sibi quisque adiungere tam efferatae 12 gentis homines horrebat. ita dimissi Galli pecuniam ingentem sine labore ac periculo paratam rettulerunt. Romae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bellum Etruscum adiecti: eo minus cunctanter foedus ictum cum Picenti populo est.

1 XI. T. Manlio consuli provincia Etruria sorte venit; qui vixdum ingressus hostium finis cum exerceretur inter

equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus extemplo prope expiravit. tertius ab eo casu dies finis vitae consuli fuit. quo velut omine belli accepto deos pro se commisisse bellum memorantes Etrusci sustulere animos. Romae cum desiderio viri tum incommoditate temporis tristis nuntius fuit, ut patres ab iubendo dictatore consulis subrogandi comitia ex sententia principum habita deterruerint. M. Valerium consulem omnes sententiae centuriaeque dixere, quem senatus dictatorem dici iussurus fuerat. tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci iussit. adventus eius conpressit Etruscos adeo, ut nemo extra munimenta egredi auderet timorque ipsorum obsidioni similis esset. neque illos novus consul vastandis agris urendisque tectis, cum passim non villae solum, sed frequentes quoque vici incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit. 2 3 4 5 6

Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, quod multis invicem cladibus haud inmerito terribile erat, fama Picentium novorum sociorum indicio exorta est: Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis sollicitatos esse. Picentibus gratiae actae et magna pars curae patribus ab Etruria in Samnites versa est. caritas etiam annonae sollicitam civitatem habuit, ventumque ad inopiae ultimum foret, ut scripsere quibus aedilem fuisse eo anno Fabium Maximum placet, ni eius viri cura, qualis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonae dispensatione praeparando ac convehendo frumento fuisset. 7 8 9

Eo anno — nec traditur causa — interregnum initum. interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. is comitia consularia habuit, creavit L. Cornelium Scipionem, Cn. Fulvium consules. principio huius anni oratores Lucanorum ad novos consules venerunt questum, quia condicionibus perlicere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites infesto exercitu ingressos fines suos vastare belloque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque erratum quondam, nunc ita obstinatos animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut umquam postea nomen Romanum violent. orare patres, ut et Lucanos in fidem accipiant et vim atque iniuriam ab se 10 11 12 13

Samnitium arceant. se quamquam bello cum Samnitibus suscepto necessaria iam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse.

1 XII. Brevis consultatio senatus fuit: ad unum omnes iungendum foedus cum Lucanis resque repetendas ab
2 Samnitibus censent. benigne responsum Lucanis ictumque foedus. fetiales missi, qui Samnitem decedere agro sociorum ac deducere exercitum finibus Lucanis iuberent. quibus obviam missi ab Samnitibus qui denuntiarent, si quod adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abi-
3 turos. haec postquam audita sunt Romae, bellum Samnitibus et patres censuerunt et populus iussit. consules inter se provincias partiti sunt: Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt, diversique ad suum quisque bellum pro-
4 ficiscuntur. Scipioni segne bellum et simile prioris anni militiae expectanti hostes ad Volaterras instructo agmine
5 occurrerunt. pugnatum maiore parte diei magna utrimque caede. nox incertis, qua data victoria esset, intervenit;
6 lux insequens victorem victumque ostendit, nam Etrusci silentio noctis castra reliquerunt. Romanus egressus in aciem ubi professione hostium concessam victoriam videt, progressus ad castra, vacuis cum plurima praeda — nam
7 et stativa et trepide deserta fuerant — potitur. inde in Faliscum agrum copiis reductis cum inpedimenta Faleriis cum modico praesidio reliquisset, expedito agmine ad
8 depopulandos hostium fines incedit. omnia ferro ignique vastantur, praedae undique actae. nec solum modo vastum hosti relictum, sed castellis etiam vicisque inlatus ignis: urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos compulerat.

9 Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovianum haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bovianum inde adgressus nec ita multo post Aufidenam vi cepit.

1 XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Aequiculorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus trium-
2 phavit. cum comitia consularia instarent, fama exorta,
3 Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus: palam omnibus conciliis vexari principes Etruscorum, quod non Gallos quacumque condicione traxerint ad bellum;

increpari magistratus Samnitium, quod exercitum adversus Lucanum hostem conparatum obiecerint Romanis; itaque 4
suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et haudquaquam pari defungendum esse certamine. hic ter- 5
ror, cum inlustres viri consulatum peterent, omnes in Q. Fabium Maximum primo non petentem, deinde, ut inclinata studia vidit, etiam recusantem convertit. quid se 6
iam senem ac perfunctum laboribus laborumque praemiis sollicitarent? nec corporis nec animi vigorem remanere eundem, et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia iam in se et constantior, quam velint humanae res, videatur. et se gloriae seniorum subcrevisse, et ad suam glo- 7
riam consurgentes alios laetum aspicere. nec honores magnos fortissimis viris Romae nec honoribus deesse fortes viros. acuebat hac moderatione tam iusta studia; 8
quae verecundia legum restinguenda ratus, legem recitari iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici non liceret. vix prae strepitu audita lex est, tribunique 9
plebis nihil id inpedimenti futurum aiebant: se ad populum laturos, uti legibus solveretur. et ille quidem in 10
recusando perstabat, quid ergo attineret leges ferri rogitans, quibus per eosdem qui tulissent fraus fieret? iam regi leges, non regere. populus nihilo minus suffragia ini- 11
bat, et ut quaeque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. tum demum consensu civi- 12
tatis victus: 'dei adprobent' inquit 'quod agitis acturique estis, Quirites. ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in collega sit meae apud vos gratiae locus: P. Decium, expertum mihi concordi collegio virum, dignum 13
vobis, dignum parente suo, quaeso mecum consulem faciatis.' iusta suffragatio visa. omnes quae supererant centuriae Q. Fabium, P. Decium consules dixere.

Eo anno plerisque dies dicta ab aedilibus, quia plus 14
quam quod lege finitum erat agri possiderent. nec quisquam ferme est purgatus, vinculumque ingens inmodicae cupiditatis iniectum est.

XIIII. Consules novi Q. Fabius Maximus quartum et 1
P. Decius Mus tertium cum inter se agitarent, uti alter Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantaeque in 2

hanc aut in illam provinciam copiae satis, et uter ad
3 utrum bellum dux idoneus magis esset, ab Sutrio et Nepete et Faleriis legati, auctores concilia Etruriae populorum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium
4 averterunt. profecti consules, quo expeditiores commeatus essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum in
5 Samnium legiones ducunt. ubi in hostium fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit. explo-
6 rant tamen latius quam populantur. igitur non fefellere ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant.
7 Fabius inpedimentis in locum tutum remotis praesidioque modico inposito, praemonitis militibus adesse certamen, quadrato agmine ad praedictas hostium latebras succedit.
8 Samnites desperato inproviso tumultu, quando in apertum semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta maluerunt concurrere. itaque in aequum descendunt ac for-
9 tunae se maiore animo quam spe committunt. ceterum sive quia ex omnium Samnitium populis quodcumque roboris fuerat contraxerant seu quia discrimen summae rerum augebat animos, aliquantum quoque aperta pugna
10 praebuerunt terroris. Fabius ubi nulla ex parte hostem loco moveri vidit, Maximum filium et M. Valerium tribunos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat,
11 ire ad equites iubet et adhortari, ut, si quando umquam equestri ope adiutam rem publicam meminerint, illo die adnitantur, ut ordinis eius gloriam invictam praestent.
12 peditum certamine inmobilem hostem restare, omnem reliquam spem in impetu esse equitum. et ipsos nominatim iuvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus nunc pro-
13 missis onerat. ceterum quando ne ea quoque temptata vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires iuvarent,
14 ratus, Scipionem legatum hastatos primae legionis subtrahere ex acie et ad montis proximos quam posset occultissime circumducere iubet, inde ascensu abdito a conspectu erigere in montes agmen aversoque hosti ab tergo
15 repente se ostendere. equites ducibus tribunis haud multo plus hostibus quam suis ex inproviso ante signa evecti

praebuerunt tumultus. adversus incitatas turmas stetit inmota Samnitium acies nec parte ulla pelli aut perrumpi potuit. et postquam inritum inceptum erat, recepti post signa proelio excesserunt. crevit ex eo hostium animus, nec sustinere frons prima tam longum certamen increscentemque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies iussu consulis in primum successisset. ibi integrae vires sistunt invehentem se iam Samnitem, et tempore inprovisa ex montibus signa clamorque sublatus non vero tantum metu terruere Samnitium animos. nam et Fabius Decium collegam adpropinquare exclamavit, et pro se quisque miles adesse alterum consulem, adesse legiones gaudio alacres fremunt; errorque utilis Romanis oblatus fugae formidinisque Samnites inplevit maxime territos, ne ab altero exercitu integro intactoque fessi opprimerentur. et quia passim in fugam dissipati sunt, minor caedes quam pro tanta victoria fuit. tria milia et quadringenti caesi, capti octingenti ferme et triginta, signa militaria capta tria et viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante proelium coniunxissent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra obiecisset, extractos deinde ad certamen fudisset. ibi quoque plus fugae fuit quam caedis: duo milia Apulorum caesa. spretoque eo hoste Decius in Samnium legiones duxit. ibi duo consulares exercitus diversis vagati partibus omnia spatio quinque mensum evastarunt. quadraginta et quinque loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fuerunt, alterius consulis sex et octoginta. nec valli tantum ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora monumenta vastitatis circa regionumque depopulatarum. Fabius etiam urbem Cimetram cepit. ibi capta armatorum duo milia nongenti, caesi pugnantes ferme nongenti triginta.

Inde comitiorum causa Romam profectus maturavit eam rem agere. cum primo vocatae Q. Fabium consulem dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius consularis candidatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causa quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, cum suis tum totius nobilitatis viribus incubuit, se cum

9 Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo de se eadem fere quae priore anno dicendo abnuere. circumstare sellam omnis nobilitas, orare, ut ex caeno plebeio consulatum extraheret maiestatemque pristinam cum honori tum
10 patriciis gentibus redderet. Fabius silentio facto media oratione studia hominum sedavit: facturum enim se fuisse dixit, ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium
11 quam se consulem fieri videret; nunc se suam rationem comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo
12 non habiturum. ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio consul est factus, priore item consulatu inter se conparati. nobilitas obiectare Fabio, fugisse eum Ap. Claudium collegam eloquentia civilibusque artibus haud dubie praestantem.

1 XVI. Comitiis perfectis veteres consules iussi *bellum*
2 in Samnio gerere prorogato in sex menses imperio. *itaque* insequenti quoque anno L. Volumnio, Ap. Claudio consulibus P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum nusquam se proelio committentem
3 postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt et, quod legationibus nequiquam saepe temptaverant, id se tanto agmine armatorum mixtis terrore precibus acturos efficacius rati, postulaverunt principum Etruriae concilium. quo
4 coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt: omnia expertos esse, si suismet ipsorum
5 viribus tolerare tantam molem belli possent; temptasse etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia. petisse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare non possent, rebellasse, quod pax servientibus gravior
6 quam liberis bellum esset. unam sibi spem reliquam in Etruscis restare; scire, gentem Italiae opulentissimam armis, viris, pecunia esse; habere accolas Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces cum suopte ingenio tum adversus Romanos, populum, quem captum a se auroque
7 redemptum, haud vana iactantes, memorent. nihil abesse, si sit animus Etruscis qui Porsinnae quondam maioribusque eorum fuerit, quin Romanos omni agro cis Tiberim pulsos dimicare pro salute sua, non de intolerando Italiae

regno cogant. Samnitem illis exercitum paratum, instruc- 8
tum armis, stipendio venisse; confestim secuturos, vel si
ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.

XVII. Haec eos in Etruria iactantes molientesque 1
bellum domi Romanum urebat. nam P. Decius, ubi con-
perit per exploratores, profectum Samnitium exercitum,
advocato consilio 'quid per agros' inquit 'vagamur vica- 2
tim circumferentes bellum? quin urbes et moenia adgre-
dimur? nullus iam exercitus Samnio praesidet. cessere
finibus ac sibimet ipsi exilium conscivere.' adprobantibus 3
cunctis ad Murgantiam validam urbem oppugnandam du-
cit; tantusque ardor militum fuit et caritate ducis et spe
maioris quam ex agrestibus populationibus praedae, ut
uno die vi atque armis urbem caperent. ibi duo milia 4
Samnitium et centum pugnantes circumventi captique, et
alia praeda ingens capta est. quae ne inpedimentis gra-
vibus agmen oneraret, convocari milites Decius iubet.
'hacine' inquit 'victoria sola aut hac praeda contenti estis 5
futuri? vultis vos pro virtute spes gerere: omnes Samni-
tium urbes fortunaeque in urbibus relictae vestrae sunt,
quando legiones eorum tot proeliis fusas postremo finibus
expulistis. vendite ista et inlicite lucro mercatorem, ut 6
sequatur agmen: ego subinde suggeram quae vendatis.
ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud
maior, praeda maior manet.' divendita praeda ultro ad- 7
hortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. ibi quo-
que sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa,
nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis
raptim admotis in moenia evasere. captum oppidum ac 8
direptum est: ad duo milia et trecenti occisi et sex milia
hominum capta; et miles ingenti praeda potitus, quam 9
vendere, sicut priorem, coactus Ferentinum inde, quam-
quam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus.
ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit. et defensa summa 10
vi moenia sunt et locus erat munimento naturaque tutus:
sed evicit omnia adsuetus praedae miles. ad tria milia
hostium circa muros caesa; praeda militis fuit. huius 11
oppugnatarum urbium decoris pars maior in quibusdam
annalibus ad Maximum trahitur: Murgantiam ab Decio,

a Fabio Ferentinum Romuleamque oppugnatas tradunt.
12 sunt qui novorum consulum hanc gloriam faciant, quidam non amborum, sed alterius, L. Volumnii: ei Samnium provinciam evenisse.

1 XVIII. Dum ea in Samnio, cuiuscumque ductu auspicioque, gererentur, Romanis in Etruria interim bellum ingens multis ex gentibus concitur, cuius auctor Gellius
2 Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes conscíverant bellum; traxerat contagio proximos Umbriae populos, et Gallica auxilia mercede sollicitabantur. omnis ea mul-
3 titudo ad castra Samnitium conveniebat. qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, cum iam L. Volumnius consul cum legione secunda ac tertia sociorumque milibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Clau-
4 dium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. duae Romanae legiones secutae prima et quarta et sociorum
5 duodecim milia. castra haud procul ab hoste posita. ceterum eo magis profectum est, quod mature ventum erat, ut quosdam spectantes iam arma Etruriae populos metus Romani nominis conprimeret, quam quod ductu consulis
6 quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. multa proelia locis et temporibus iniquis commissa, spesque in dies graviorem hostem faciebat, et iam prope erat, ut nec duci
7 milites nec militibus dux satis fideret. litteras ad collegam accersendum ex Samnio missas in trinis annalibus invenio: piget tamen id certum ponere, cum ea ipsa inter consules populi Romani, iam iterum eodem honore fungentis, discrepatio fuerit, Appio abnuente missas, Volumnio adfir-
8 mante, Appi se litteris accitum. iam Volumnius in Samnio tria castella ceperat, in quibus ad tria milia hostium caesa erant, dimidium fere eius captum, et Lucanorum seditiones a plebeiis et egentibus ducibus ortas summa optumatium voluntate per Q. Fabium, pro consule missum eo cum vetere
9 exercitu, conpresserat. Decio populandos hostium agros relinquit, ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam
10 pergit; quem advenientem laeti omnes acceperunt. Appium ex conscientia sua credo animum habuisse, haud inmerito iratum, si nihil scripserat, inliberali et ingrato
11 animo, si eguerat ope, dissimulantem. vix enim salute

mutua reddita cum obviam egressus esset: 'satin salve,' inquit 'L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? quae te causa ut provincia tua excederes induxit?' Volumnius 12
in Samnio res prosperas esse ait, litteris eius accitum venisse; quae si falsae fuerint nec usus sui sit in Etruriam, extemplo conversis signis abiturum. 'tu vero abeas,' 13
inquit 'neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum est, cum bello tuo forsitan vix sufficias, hic te ad opem ferendam aliis gloriari venisse.' bene Hercules 14
verteret, dicere Volumnius: malle frustra operam insumptam quam quicquam incidisse, cur non satis esset Etruriae unus consularis exercitus.

XVIIII. Digredientes iam consules legati tribunique 1
ex Appiano exercitu circumsistunt: pars imperatorem suum orare, ne collegae auxilium, quod acciendum ultro fuerit, sua sponte oblatum sperneretur; plures abeunti Volumnio 2
obsistere, obtestari, ne pravo cum collega certamine rem publicam prodat. si qua clades incidisset, desertori magis quam deserto noxiae fore. eo rem adductam, ut omni rei 3
bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum. neminem quaesiturum, quae verba Appi, sed quae fortuna exercitus fuerit. dimitti ab 4
Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum. haec monendo ob- 5
testandoque prope restitantes consules in contionem pertraxerunt. ibi orationes longiores habitae in eandem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat.
et cum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem 6
adversus eximiam eloquentiam collegae visus esset cavil- 7
lansque Appius sibi acceptum referre diceret debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem haberent, priore consulatu primis utique mensibus hiscere eum
nequisse, nunc iam popularis orationes serere: 'quam 8
mallem' inquit Volumnius 'tu a me strenue facere quam ego abs te scite loqui didicissem.' postremo condicionem ferre, quae decretura sit, non orator — neque enim id desiderare rem publicam —, sed imperator uter sit melior.
Etruriam et Samnium provincias esse, utram mallet eli- 9
geret: suo exercitu se vel in Etruria vel in Samnio rem

10 gesturum. tum militum clamor ortus, ut simul ambo bel-
11 lum Etruscum susciperent. quo animadverso consensu Volumnius: 'quoniam in collegae voluntate interpretanda' inquit 'erravi, non committam, ut, quid vos velitis, obscurum sit: manere an abire me velitis, clamore significate.'
12 tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris exciret. armis arreptis in aciem descendunt. et Volum-
13 nius signa canere ac vexilla efferri castris iussit. Appium addubitasse ferunt cernentem, seu pugnante seu quieto se fore collegae victoriam; deinde veritum, ne suae quoque legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus
14 suis signum dedisse. ab neutra parte satis commode instructi fuerunt. nam et Samnitium dux Gellius Egnatius pabulatum cum cohortibus paucis ierat suoque impetu magis milites quam cuiusquam ductu aut imperio pugnam
15 capessebant, et Romani exercitus nec pariter ambo *ducti* nec satis temporis ad instruendum fuit. prius concurrit
16 Volumnius quam Appius ad hostem perveniret. itaque fronte inaequali concursum est; et velut forte quadam mutante adsuetos inter se hostes Etrusci Volumnio, Samnites, parumper cunctati quia dux aberat, Appio occur-
17 rere. dicitur Appius in medio pugnae discrimine, ita ut inter prima signa manibus ad caelum sublatis conspiceretur, ita precatus esse: 'Bellona, si hodie nobis victoriam
18 duis, ast ego tibi templum voveo.' haec precatus velut instigante dea et ipse collegae et exercitus [alterius exercitus] virtutem aequavit. duces imperatoria opera exsecuntur et milites, ne ab altera parte prius victoria incipiat,
19 adnituntur. ergo fundunt fugantque hostes maiorem molem haut facile sustinentes quam cum qua manus conserere adsueti fuerant. urgendo cedentes insequendoque
20 effusos conpulere ad castra. ibi interventu Gellii cohortiumque Sabellarum paulisper recruduit pugna. his quo-
21 que mox fusis iam a victoribus castra oppugnabantur, et cum Volumnius ipse portae signa inferret, Appius Bellonam victricem identidem celebrans accenderet militum animos,
22 per vallum, per fossas inruperunt. castra capta direptaque, praeda ingens parta et militi concessa est. septem milia ac trecenti hostium occisi, duo milia et centum viginti capti.

XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in 1
Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus
exorti ad populandos imperii Romani fines per Vescinos
in Campaniam Falernumque agrum transcendunt ingen-
tesque praedas faciunt. Volumnium magnis itineribus in 2
Samnium redeuntem — iam enim Fabio Decioque prorogati imperii finis aderat — fama de Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuendos socios convertit. ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia 3
cladis vestigia et Caleni narrant, tantum iam praedae hostis trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque iam 4
propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse, ut relicta ibi praeda in expeditionem redeant nec tam oneratum agmen dimicationi committant. ea quamquam simi- 5
lia veris erant, certius tamen exploranda ratus dimittit equites, qui vagos praedatores in agris palantes excipiant; ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen 6
sedere hostem, inde tertia vigilia moturum, iter in Samnium esse. his satis exploratis profectus tanto intervallo 7
ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate nimia nosci posset et egredientem e castris hostem opprimeret. aliquanto ante lucem ad castra accessit gnarosque 8
Oscae linguae exploratum quid agatur mittit. intermixti hostibus, quod facile erat in nocturna trepidatione, cognoscunt, infrequentia armatis signa egressa, praedam praedaeque custodes exire, inmobile agmen et sua quemque molientem nullo inter alios consensu nec satis certo imperio. tempus adgrediendi aptissimum visum est; et 9
iam lux adpetebat: itaque signa canere iussit agmenque hostium adgreditur. Samnites praeda inpediti, infrequen- 10
tes armati, pars addere gradum ac prae se agere praedam, pars stare incerti, utrum progredi an regredi in castra tutius foret: inter cunctationem opprimuntur. et Romani iam transcenderant vallum caedesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen praeterquam hostili tumultu 11
captivorum etiam repentina defectione turbatum erat, qui 12
partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sarcinis deligata rapiebant tumultumque proelio ipso terribiliorem intermixti agmini praebebant. memorandum deinde 13

edidere facinus, nam Staium Minacium ducem adeuntem ordines hortantemque invadunt; dissipatis inde equitibus, qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt insidentemque
14 equo captum ad consulem Romanum rapiunt. revocata eo tumultu prima signa Samnitium; proeliumque iam profliga-
15 tum integratum est, nec diutius sustineri potuit. caesa ad sex milia hominum, duo milia et quingenti capti, in eis tribuni militum quattuor, signa militaria triginta et, quod laetissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem milia et quadringenti, praeda ingens sociorum: accitique edicto domini
16 ad res suas noscendas recipiendasque. praestituta die quarum rerum non extitit dominus militi concessae, coactique vendere praedam, ne alibi quam in armis animum haberent.

1 XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum
2 Romae praebuerat; et per eos forte dies ex Etruria adlatum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Umbros ad defectionem vocari, et Gallos
3 pretio ingenti sollicitari. his nuntiis senatus conterritus iustitium indici, dilectum omnis generis hominum haberi
4 iussit. nec ingenui modo aut iuniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factae libertinique centuriati. et defendendae urbis consilia agitabantur, summaeque
5 rerum praetor P. Sempronius praeerat. ceterum parte curae exonerarunt senatum L. Volumnii consulis litterae, quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum
6 est. itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt; iustitium remittitur, quod fuerat dies
7 XVIII, supplicatioque perlaeta fuit. tum de praesidio regionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum, itaque placuit, ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum agrum
8 deducerentur, una ad ostium Liris fluvii, quae Menturnae appellata, altera in saltu Vescino Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse, Sinuessa deinde
9 ab colonis Romanis appellata. tribunis plebis negotium datum est, ut plebei scito iuberetur P. Sempronius praetor
10 triumviros in ea loca colonis deducendis creare. nec qui nomina darent facile inveniebantur, quia in stationem se prope perpetuam infestae regionis, non in agros mitti rebantur.

Avertit ab eis curis senatum Etruriae ingravescens 11
bellum et crebrae litterae Appii monentis, ne regionis
eius motum neglegerent: quattuor gentes conferre arma, 12
Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos; iam castra bifariam
facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem
non possit. ob haec et — iam adpetebat tempus — comi- 13
tiorum causa L. Volumnius consul Romam revocatus, qui
priusquam ad suffragium centurias vocaret in contionem
advocato populo multa de magnitudine belli Etrusci dis-
seruit. iam tum, cum ipse ibi cum collega rem pariter 14
gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec exer-
citu geri potuerit; accessisse postea dici Umbros et in-
gentem exercitum Gallorum. adversus quattuor populos 15
duces consules illo die deligi meminissent. se, nisi con-
fideret, eum consensu populi Romani consulem declaratum
iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur,
dictatorem fuisse extemplo dicturum.

XXII. Nemini dubium erat, quin Fabius Quintus om- 1
nium consensu destinaretur; eumque et praerogativae et
primo vocatae omnes centuriae consulem cum L. Volum-
nio dicebant. Fabii oratio fuit qualis biennio ante; deinde 2
ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P.
Decium poscendum. id senectuti suae adminiculum fore: 3
censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se
nihil concordi collegio firmius ad rem publicam tuendam
esse. novo imperii socio vix iam adsuescere senilem ani-
mum posse; cum moribus notis facilius se communicatu-
rum consilia. subscripsit orationi eius consul cum meritis 4
P. Decii laudibus, tum quae ex concordia consulum bona
quaeque ex discordia mala in administratione rerum mili-
tarium evenirent, memorando, quam prope ultimum dis- 5
crimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret,
et monendo Decium Fabiumque, ut uno animo, una mente 6
viverent. esse praeterea viros natos militiae, factis magnos,
ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia con-
sularia esse. callidos sollertesque iuris atque eloquentiae 7
consultos, qualis App. Claudius esset, urbi ac foro prae-
sides habendos praetoresque ad reddenda iura creando
esse. his agendis dies est consumptus. postridie ad pri-

miaque concessurum verecundia aetatis eius maiestatisque: cum periculum, dimicatio proposita sit, neque cedere sua
15 sponte neque cessurum et, si nihil aliud ex eo certamine tulerit, illud certe laturum, ut quod populi sit populus
16 iubeat potius quam patres gratificentur. Iovem optimum maximum deosque inmortales se precari, ut ita sortem aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felici-
17 tatemque in bello administrando daturi sint. certe id et natura aequum et exemplo utile esse et ad famam populi Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet
18 duce bellum Etruscum geri recte possit. Fabius nihil aliud precatus populum Romanum quam ut prius quam intro vocarentur ad suffragium tribus Ap. Claudii praetoris adlatas ex Etruria litteras audirent, comitio abiit: nec *minore* populi consensu quam senatus provincia Etruria *extra* sortem Fabio decreta est.

1 XXV. Concursus inde ad consulem factus omnium ferme iuniorum; et pro se quisque nomina dabant: tanta
2 cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. qua circumfusus turba: 'quattuor milia' inquit 'peditum et sescentos equites dumtaxat scribere in animo est; hodierno et cra-
3 stino die qui nomina dederitis mecum ducam. maiori mihi curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis
4 rem geram militibus.' profectus apto exercitu et eo plus fiduciae ac spei gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul hostis *erant*,
5 ad castra Appii praetoris pergit. paucis citra milibus lignatores ei cum praesidio occurrunt, qui ut lictores praegredi viderunt Fabiumque esse consulem accepere, laeti atque alacres diis populoque Romano grates agunt, quod
6 eum sibi imperatorem misissent. circumfusi deinde cum consulem salutarent, quaerit Fabius, quo pergerent, respondentibusque, lignatum se ire: 'ain tandem?' inquit:
7 'num castra vallata non habetis?' ad hoc cum subclamatum esset, duplici quidem vallo et fossa, et tamen in ingenti metu esse: 'habetis igitur' inquit 'adfatim ligno-
8 rum, redite et vellite vallum.' redeunt in castra, terroremque ibi vellentes vallum et iis qui in castris remanserant
9 militibus et ipsi Appio fecerunt. tum pro se quisque alii aliis

dicere, consulis se Q. Fabii facere iussu. postera inde die castra mota et Appius praetor Romam dimissus. inde nusquam stativa Romanis fuere. negabat, utile esse uno loco sedere exercitum; itineribus ac mutatione locorum mobiliorem ac salubriorem esse. fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat hiemps hauddum exacta. vere inde primo relicta secunda legione ad Clusium, quod Camars olim appellabant, praepositoque castris L. Scipione pro praetore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit, sive ipse sponte sua, quia bellum ei maius in conspectu erat quam quantum esse famae crediderat, sive senatus consulto accitus: nam in utrumque auctores sunt. ab Ap. Claudio praetore retractum quidam videri volunt, cum in senatu et apud populum, id quod per litteras adsidue fecerat, terrorem belli Etrusci augeret: non suffecturum ducem unum nec exercitum unum adversus quattuor populos; periculum esse, sive iuncti unum premant sive diversi gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit. duas se ibi legiones Romanas reliquisse et minus quinque milia peditum equitumque cum Fabio venisse. sibi placere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad collegam proficisci, L. Volumnio Samnium provinciam dari; si consul malit in suam provinciam ire, Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu iusto consulari proficisci. cum magnam partem moveret oratio praetoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per commodum rei publicae posset, Romam venisset vel aliquem ex legatis misisset, a quo disceret senatus, quantum in Etruria belli esset quantisque administrandum copiis et quot per duces esset.

XXVI. Fabius ut Romam rediit, et in senatu et productus ad populum mediam orationem habuit, ut nec augere nec minuere videretur belli famam magisque in altero adsumendo duce aliorum indulgere timori quam suo aut reipublicae periculo consulere. ceterum si sibi adiutorem belli sociumque imperii darent, quonam modo se oblivisci P. Decii consulis per tot collegia experti posse? neminem omnium secum coniungi malle; et copiarum satis sibi

haec in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat.
8 Fabius in dextro primo, ut ante dictum est, cunctando extraxerat diem; dein, postquam nec clamor hostium nec
9 impetus nec tela missa eandem vim habere visa, praefectis equitum iussis ad latus Samnitium circumducere alas, ut signo dato in transversos quanto maximo possent impetu incurrerent, sensim suos signa inferre iussit et
10 commovere hostem. postquam non resisti vidit et haud dubiam lassitudinem esse, tum conlectis omnibus subsidiis, quae ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit
11 et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. nec sustinuerunt Samnites impetum praeterque aciem ipsam Gallorum relictis in dimicatione sociis ad castra effuso cursu
12 ferebantur. Galli testudine facta conferti stabant. tum Fabius audita morte collegae Campanorum alam, quingentos fere equites, excedere acie iubet et circumvectos ab
13 tergo Gallicam invadere aciem; tertiae deinde legionis subsequi principes et, qua turbatum agmen hostium vi-
14 derent impetu equitum, instare ac territos caedere. ipse aedem Iovi Victori spoliaque hostium cum vovisset, ad castra Samnitium perrexit, quo multitudo omnis conster-
15 nata agebatur. sub ipso vallo, quia tantam multitudinem portae non recepere, temptata ab exclusis turba suorum
16 pugna est. ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium cecidit. conpulsi deinde intra vallum Samnites parvoque certamine capta castra et Galli ab tergo circumventi.
17 caesa eo die hostium viginti quinque milia, octo capta.
18 nec incruenta victoria fuit: nam ex P. Decii exercitu caesa septem milia, ex Fabi mille ac centum. Fabius, dimissis ad quaerendum collegae corpus, spolia hostium coniecta
19 in acervum Iovi Victori cremavit. consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit; postero die inventum relatumque est cum
20 multis militum lacrumis. intermissa inde omnium aliarum rerum cura Fabius collegae funus omni honore laudibusque meritis celebrat.

1 XXX. Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio propraetore res ex sententia gesta, et praeter ingentem inlatam populationibus agrorum hosti cladem pugnatum

etiam egregie est Perusinorumque et Clusinorum caesa amplius milia tria et signa militaria ad viginti capta. Samnitium agmen cum per Paelignum agrum fugeret, circumventum a Paelignis est; ex milibus quinque ad mille caesi.

Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama est etiam vero stanti: sed superiecere quidam augendo fidem, qui in hostium exercitu peditum milia CCCXXX, equitum sex et quadraginta milia, mille carpentorum scripsere fuisse, scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos pugnae adfuisse; et ut Romanorum quoque augerent copias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus exercitumque eius legionibus consulum adiciunt. in pluribus annalibus duorum ea consulum propria victoria est, Volumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exercitum in Tifernum montem conpulsum non deterritus iniquitate loci fundit fugatque.

Q. Fabius Deciano exercitu relicto in Etruriae praesidio suis legionibus deductis ad urbem de Gallis Etruscisque ac Samnitibus triumphavit. milites triumphantem secuti sunt. celebrata inconditis carminibus militaribus non magis victoria Q. Fabii quam mors praeclara P. Deci est excitataque memoria parentis aequata eventu publico privatoque fili laudibus. data ex praeda militibus aeris octogeni bini sagaque et tunicae, praemia illa tempestate militiae haudquaquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis nec in Samnitibus adhuc nec in Etruria pax erat: nam et Perusinis auctoribus post deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat, et Samnites praedatum in agrum Vescinum Formianumque et parte alia in Aeserninum quaeque Vulturno adiacent flumini descendere. adversus eos Ap. Claudius praetor cum exercitu Deciano missus. Fabius in Etruria rebellante denuo quattuor milia et quingentos Perusinorum occidit, cepit ad mille septingentos quadraginta, qui redempti singuli aeris trecentis decem; praeda alia omnis militibus concessa. Samnitium legiones, cum partem Ap. Claudius praetor, partem L. Volumnius pro consule sequeretur, in agrum Stellatem convenerunt. ibi et Samnitium omnes considunt et Appius Volumniusque castra coniungunt.

8 iubebat nobilissimum quemque genere factisque. singuli introducebantur. erat cum alius apparatus sacri, qui perfundere religione animum posset, tum in loco circa omni contecto arae in medio victimaeque circa caesae et cir-
9 cumstantes centuriones strictis gladiis. admovebatur altaribus magis ut victima quam ut sacri particeps adigebaturque iure iurando, quae visa auditaque in eo loco
10 essent non enuntiaturum. iurare cogebant diro quodam carmine in execrationem capitis familiaeque et stirpis composito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent, et si aut ipse ex acie fugisset aut si quem fugientem vi-
11 disset non extemplo occidisset. id primo quidam abnuentes iuraturos se obtruncati circa altaria sunt; iacentes deinde inter stragem victimarum documento ceteris fuere,
12 ne abnuerent. primoribus Samnitium ea detestatione obstrictis decem nominati sunt ab imperatore: eis dictum, ut vir virum legerent, donec sedecim milium numerum confecissent. ea legio linteata ab integumento consaepti, quo sacrata nobilitas erat, appellata est. his arma insignia
13 data et cristatae galeae, ut inter ceteros eminerent. paulo plus viginti milium alius exercitus fuit nec corporum specie nec gloria belli nec apparatu linteatae legioni dispar. hic hominum numerus (quod roboris erat) ad Aquiloniam consedit.

1 XXXVIIII. Consules profecti ab urbe: prior Sp. Carvilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius superioris anni consul in agro Interamnati reliquerat, decretae erant.
2 cum eis in Samnium profectus, dum hostes operati superstitionibus concilia secreta agunt, Amiternum oppidum de
3 Samnitibus vi cepit. caesa ibi milia hominum duo ferme atque octingenti, capta quattuor milia ducenti septuaginta.
4 Papirius novo exercitu — ita enim decretum erat — scripto Duroniam urbem expugnavit. minus quam collega cepit hominum, plus aliquanto occidit. praeda opulenta
5 utrubique est parta. inde pervagati Samnium consules, maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium, Papirius ad Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat,
6 pervenit. ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est neque naviter pugnatum: lacessendo quietos, resistentibus

cedendo comminandoque magis quam inferendo pugnam dies absumebatur. quod cum inciperetur remittereturque, omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in 7
dies. altera Romana castra (quae) viginti milium spatio aberant, et absentis collegae consilia omnibus gerendis intererant rebus, intentiorque Carvilius, quo maiore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam quam ad Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papirius iam per omnia ad 8
dimicandum satis paratus nuntium ad collegam mittit, sibi in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confligere cum hoste; opus esse et illum, quanta maxuma vi 9
posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda. diem ad pro- 10
ficiscendum nuntius habuit; nocte rediit, adprobare collegam consulta referens. Papirius nuntio misso extemplo 11
contionem habuit; multa de universo genere belli, multa de praesenti hostium apparatu, vana magis specie quam efficaci ad eventum, disseruit: non enim cristas vulnera 12
facere et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari. auream olim atque argenteam Samni- 13
tium aciem a parente suo occidione occisam, spoliaque ea honestiora victori hosti quam ipsis arma fuisse. datum 14
hoc forsan nomini familiaeque suae, ut adversus maximos conatus Samnitium opponerentur duces spoliaque ea referrent, quae insignia publicis etiam locis decorandis essent. deos inmortales adesse propter totiens petita foedera, 15
totiens rupta: tum, si qua coniectura mentis divinae sit, nulli umquam exercitui fuisse infestiores quam qui ne- 16
fando sacro mixta hominum pecudumque caede respersus, ancipiti deum irae devotus hinc foederum cum Romanis ictorum testes deos, hinc iuris iurandi adversus 17
foedera suscepti execrationes horrens, invitus iuraverit, oderit sacramentum, uno tempore deos, cives, hostis metuat.

XXXX. Haec conperta perfugarum indiciis cum apud 1
infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul divinae humanaeque spei pleni clamore consentienti pugnam poscunt; paenitet in posterum diem dilatum certamen; mo-

2 ram diei noctisque oderunt. tertia vigilia noctis iam relatis litteris a collega Papirius silentio surgit et pullarium in 3 auspicium mittit. nullum erat genus hominum in castris intactum cupiditate pugnae, summi infimique aeque intenti erant, dux militum, miles ducis ardorem spectabat. 4 is ardor omnium etiam ad eos qui auspicio intererant pervenit. nam cum pulli non pascerentur, pullarius auspicium 5 mentiri ausus tripudium solistimum consuli nuntiavit. consul laetus, auspicium egregium esse et deis auctoribus rem 6 gesturos pronuntiat signumque pugnae proponit. exeunti iam forte in aciem nuntiat perfuga, viginti cohortes Samnitium — quadringenariae ferme erant — Cominium profectas. quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit, ipse signa ocius proferri iubet; subsidiaque suis quaeque 7 locis et praefectos subsidiis adtribuerat. dextro cornu L. Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios, 8 C. Caedicium et [T.] Trebonium, praefecit. Sp. Nautium mulos detractis clitellis cum [III] cohortibus alariis in tumulum conspectum propere circumducere iubet atque inde inter ipsam dimicationem quanto maxime posset moto pul- 9 vere ostendere. dum his intentus imperator erat, altercatio inter pullarios orta de auspicio eius diei exauditaque ab equitibus Romanis, qui, rem haud spernendam rati, Sp. Papirio, fratris filio consulis, ambigi de auspicio re- 10 nuntiaverunt. iuvenis ante doctrinam deos spernentem natus rem inquisitam, ne quid inconpertum deferret, ad 11 consulem detulit. cui ille: 'tu quidem macte virtute diligentiaque esto! ceterum qui auspicio adest, si quid falsi nuntiat, in semet ipsum religionem recipit: mihi quidem tripudium nuntiatum populo Romano exercituique egre- 12 gium auspicium est.' centurionibus deinde imperavit, uti pullarios inter prima signa constituerent. promovent et Samnites signa, insequitur acies ornata armataque, ut ho- 13 stium quoque magnificum spectaculum esset. priusquam clamor tolleretur concurrereturque emisso temere pilo ictus pullarius ante signa cecidit. quod ubi consuli nuntiatum est: 'dii in proelio sunt,' inquit 'habet poenam noxium 14 caput.' ante consulem haec dicentem corvus voce clara occinuit; quo laetus augurio consul adfirmans, numquam

humanis rebus magis praesentes interfuisse deos, signa canere et clamorem tolli iussit.

XXXXI. Proelium commissum atrox, ceterum longe disparibus animis: Romanos ira, spes, ardor certaminis avidos hostium sanguinis in proelium rapit, Samnitium magnam partem necessitas ac religio invitos magis resistere quam inferre pugnam cogit. nec sustinuissent primum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot iam annos vinci adsueti, ni potentior alius metus insidens pectoribus a fuga retineret. quippe in oculis erat omnis ille occulti paratus sacri, et armati sacerdotes et promisca hominum pecudumque strages et respersae fando nefandoque sanguine arae et dira execratio ac furiale carmen, detestandae familiae stirpique conpositum: iis vinculis fugae obstricti stabant, civem magis quam hostem timentes. instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et caedere deorum hominumque attonitos metu. repugnatur segniter, ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. iam prope ad signa caedes pervenerat, cum ex transverso pulvis velut ingentis agminis incessu motus apparuit: Sp. Nautius — Octavium Maecium quidam eum tradunt —, dux alaribus cohortibus, erat. pulverem maiorem quam pro numero excitabant: insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant. arma signaque per turbidam lucem in primo apparebant; post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen dabat. fefellitque non Samnites modo, sed etiam Romanos, et consul adfirmavit errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostis accideret, captum Cominium, victorem collegam adesse; adniterentur vincere, priusquam gloria alterius exercitus fieret. haec insidens equo. inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant. ipse Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent, concitarent equites in hostem. ad nutum omnia ut ex ante praeparato fiunt. panduntur inter ordines viae, provolat eques atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium ruit perrumpitque ordines, quacumque impetum dedit. instant Volumnius et Scipio et perculsos sternunt. tum

iam deorum hominumque victa vis: funduntur linteatae cohortes, pariter iurati iniuratique fugiunt nec quemquam
11 praeter hostes metuunt. peditum agmen, quod superfuit pugnae, in castra aut Aquiloniam conpulsum est, nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt. equites eques sequitur, peditem pedes; diversa cornua, dextrum ad castra
12 Samnitium, laevum ad urbem tendit. prior aliquanto Volumnius castra cepit: ad urbem Scipioni maiore resistitur vi, non quia plus animi victis est, sed melius muri quam vallum armatos arcent. inde lapidibus propulsant hostem.
13 Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi, transacta res esset, lentiorem fore munitae urbis oppugnationem ratus, interrogat milites, satin aequo animo paterentur ab altero cornu castra capta esse, se victores pelli
14 a portis urbis. reclamantibus universis primus ipse scuto super caput elato pergit ad portam, secuti alii testudine facta in urbem perrumpunt, deturbatisque Samnitibus quae circa portam erant muri occupavere; penetrare in interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

1 XXXXII. Haec primo ignorare consul et intentus recipiendo exercitui esse: iam enim praeceps in occasum sol erat et adpetens nox periculosa et suspecta omnia
2 etiam victoribus faciebat. progressus longius ab dextra capta castra videt, ab laeva clamorem in urbe mixtum
3 pugnantium ac paventium fremitu esse. et tum forte certamen ad portam erat. advectus deinde equo propius ut suos in muris videt nec iam integri quicquam esse, quoniam temeritate paucorum magnae rei parta occasio esset, acciri quas receperat copias signaque in urbem inferri iussit.
4 ingressi proxima ex parte, quia nox adpropinquabat, quie-
5 vere. nocte oppidum ab hostibus desertum est. caesa illo die ad Aquiloniam Samnitium milia viginti trecenti quadraginta, capta tria milia octingenti et septuaginta, signa
6 militaria nonaginta septem. ceterum illud memoriae traditur, non ferme alium ducem laetiorem in acie visum seu
7 suopte ingenio seu fiducia bene gerundae rei. ab eodem robore animi neque controverso auspicio revocari a proelio potuit, et in ipso discrimine, quo templa deis inmortalibus voveri mos erat, voverat Iovi Victori, si legiones hostium

fudisset, pocillum mulsi, priusquam temetum biberet, sese facturum. id votum dis cordi fuit et auspicia in bonum verterunt.

XXXXIII. Eadem fortuna ab altero consule ad Co- 1
minium gesta res. prima luce ad moenia omnibus copiis admotis corona cinxit urbem subsidiaque firma, ne qua eruptio fieret, portis opposuit. iam signum dantem eum 2
nuntius a collega trepidus de viginti cohortium adventu et ab impetu moratus est et partem copiarum revocare instructam intentamque ad oppugnandum coegit. D. Bru- 3
tum Scaevam legatum cum legione prima et decem cohortibus alariis equitatuque ire adversus subsidium hostium iussit: quocumque in loco fuisset obvius, obsisteret ac 4
moraretur manumque, si forte ita res posceret, conferret, modo ne ad Cominium eae copiae admoveri possent. ipse 5
scalas ferri ad muros ab omni parte urbis iussit ac testudine ad portas successit. simul et refringebantur portae et vis undique in muros fiebat. Samnites sicut, antequam in muris viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis aditu hostes, ita, postquam iam non ex in- 6
tervallo nec missilibus, sed comminus gerebatur res et qui aegre successerant ex plano in muros, loco quem magis timuerant victo, facile in hostem inparem ex aequo pugnabant, relictis turribus murisque in forum omnes con- 7
pulsi paulisper inde temptaverunt extremam pugnae fortunam, deinde abiectis armis ad undecim milia hominum 8
et quadringenti in fidem consulis venerunt: caesa ad quattuor milia octingenti octoginta.

Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. inde 9
medio inter duas urbes spatio, ubi tertia expectata erat pugna, hostes non inventi. septem milia passum cum abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio occurrerunt. primis ferme tenebris, cum in conspectu iam ca- 10
stra, iam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par accidens sustinuit; deinde e regione castrorum, quae in- 11
censa ab Romanis erant, flammae late fusae certioris cladis indicium progredi longius prohibuit. eo ipso loco te- 12
mere sub armis strati passim inquietum omne tempus noctis expectando timendoque lucem egere. prima luce, 13

incerti quam in partem intenderent iter, repente in fugam consternantur conspecti ab equitibus, qui egressos nocte ab oppido Samnites persecuti viderant multitudinem non
14 vallo, non stationibus firmatam. conspecta et ex muris Aquiloniae ea multitudo erat iamque etiam legionariae cohortes sequebantur. ceterum nec pedes fugientes persequi potuit et ab equite novissimi agminis ducenti ferme
15 et octoginta interfecti. arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquere. alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione, Bovianum perventum est.

1 XXXXIIII. Laetitiam utriusque exercitus Romani auxit et ab altera parte feliciter gesta res. uterque ex alterius sententia consul captum oppidum diripiendum militi
2 dedit, exhaustis deinde tectis ignem iniecit, eodemque die Aquilonia et Cominium deflagravere. et consules cum gratulatione mutua legionum suaque castra coniunxere.
3 in conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium fratris filium et quattuor centuriones manipulumque hastatorum armillis aureis-
4 que coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua magni agminis modo terruerat hostes; iuvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in proelio operam et nocte, quia fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam
5 egressis fecit; centuriones militesque, quia primi portam murumque Aquiloniae ceperant. equites omnes ob insignem multis locis operam corniculis armillisque argenteis
6 donat. consilium inde habitum, cum iam tempus esset deducendi ab Samnio exercitus aut utriusque aut certe al-
7 terius. optimum visum, quo magis fractae res Samnitium essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et persequi, ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus
8 tradi posset. quando iam nullus esset hostium exercitus, qui signis conlatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium oppugnationes, quarum per excidia militem locupletare praeda et hostem pro aris ac focis
9 dimicantem conficere possent. itaque litteris missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis

diversi, Papirius ad Saepinum, Carvilius ad Veliam oppugnandam, legiones ducunt.

XXXXV. Litterae consulum ingenti laetitia et in curia 1
et in contione auditae, et quadridui supplicatione publicum
gaudium privatis studiis celebratum est. nec populo Ro- 2
mano magna solum, sed peroportuna etiam ea victoria
fuit, quia per idem forte tempus rebellasse Etruscos ad-
latum est. subibat cogitatio animum, quonam modo to- 3
lerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi
evenisset, quae coniuratione Samnitium erecta, quoniam
ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium
esset, occupationem populi Romani pro occasione rebel-
landi habuisset. legationes sociorum a M. Atilio prae- 4
tore in senatum introductae querebantur, uri ac vastari
agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Ro-
mano nollent, obtestabanturque patres conscriptos, ut se 5
a vi atque iniuria communium hostium tutarentur. respon-
sum legatis, curae senatui futurum, ne socios fidei suae
paeniteret: Etruscorum prope diem eandem fortunam quam
Samnitium fore. segnius tamen, quod ad Etruriam adti- 6
nebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos
annos in amicitia fuerant, adlatum foret arma Etruscis
iunxisse. huius propinquitas populi acuit curam patribus, 7
ut fetiales mittendos ad res repetendas censerent. quibus
non redditis ex auctoritate patrum iussu populi bellum
Faliscis indictum est iussique consules sortiri, uter ex 8
Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. iam Carvilius
Veliam et Palumbinum et Herculaneum ex Samnitibus
ceperat, Veliam intra paucos dies, Palumbinum eodem 9
quo ad muros accessit. ad Herculaneum etiam signis con- 10
latis ancipiti proelio et cum maiore sua quam hostium
iactura dimicavit. castris deinde positis moenibus hostem
inclusit. oppugnatum oppidum captumque. in his tribus 11
urbibus capta aut caesa ad decem milia hominum, ita ut
parvo admodum plures caperentur. sortientibus provin-
cias consulibus Etruria Carvilio evenit secundum vota
militum, qui vim frigoris iam in Samnio non patiebantur.
Papirio ad Saepinum maior vis hostium restitit. saepe in 12
acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam urbem adversus

eruptiones hostium pugnatum. nec obsidio, sed bellum ex aequo erat: non enim muris magis se Samnites quam
13 armis ac viris moenia tutabantur. tandem pugnando in obsidionem iustam coegit hostes obsidendoque vi atque
14 operibus urbem expugnavit. itaque ab ira plus caedis editum capta urbe: septem milia quadringenti caesi, capta minus tria milia hominum. praeda, quae plurima fuit congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi concessa est.

1 XXXXVI. Nives iam omnia oppleverant nec durari extra tecta poterat: itaque consul exercitum de Samnio
2 deduxit. venienti Romam triumphus omnium consensu est delatus. triumphavit in magistratu insigni, ut illorum
3 temporum habitus erat, triumpho. pedites equitesque insignes donis transiere ac transvecti sunt; multae civicae
4 coronae vallaresque ac murales conspectae. inspectata spolia Samnitium et decore ac pulchritudine paternis spoliis, quae nota frequenti publicorum ornatu locorum erant, conparabantur; nobiles aliquot captivi clari suis patrum-
5 que factis ducti; aeris gravis travecta viciens centum milia et quingenta triginta tria milia — id aes redactum ex captivis dicebatur —, argenti quod captum ex urbibus erat, pondo mille octingenta triginta. omne aes argentumque in aerarium conditum, militibus nihil datum ex
6 praeda est. auctaque ea invidia est ad plebem, quod tributum etiam in stipendium militum conlatum est, cum, si spreta gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium inlatae, et militi tum dari ex praeda et stipendium militare praestari potuisset. aedem Quirini dedicavit; quam in ipsa
7 dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio, neque hercule tam exiguo tempore perficere potuisset. ab dictatore patre votam filius consul dedicavit exor-
8 navitque hostium spoliis, quorum tanta multitudo fuit, ut non templum tantum forumque iis ornaretur, sed sociis etiam colonisque finitumis ad templorum locorumque
9 publicorum ornatum dividerentur. ab triumpho exercitum in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat, hibernatum duxit.

10 Inter haec Carvilius consul in Etruria Troilum primum

oppugnare adortus quadringentos septuaginta ditissimos, pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit, ce- 11
teram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. inde quinque castella locis sita munitis expugnavit. caesa ibi 12
hostium duo milia quadringenti, minus duo milia capti. et Faliscis pacem petentibus annuas indutias dedit pactus centum milia gravis aeris et stipendium eius anni militibus: his rebus actis ad triumphum decessit, ut minus cla- 13
rum de Samnitibus quam collegae triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli aequatum. aeris gravis tulit in ae- 14
rarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem Fortis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem eius deae ab rege Servio Tullio dedicatam: et militibus 15
ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centurionibus atque equitibus malignitate collegae gratius accipientibus munus divisit. favor consulis tutatus ad po- 16
pulum est L. Postumium, legatum eius, qui dicta die a M. Scantio tribuno plebis fugerat in legatione, ut fama ferebat, populi iudicium; iactarique magis quam peragi accusatio eius poterat.

XXXXVII. Exacto iam anno novi tribuni plebis ma- 1
gistratum inierant, hisque ipsis, quia vitio creati erant, quinque post dies alii suffecti. lustrum conditum eo anno 2
est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo censoribus: censa capitum milia ducenta sexaginta duo trecenta viginti unum. censores vicesimi sexti a primis censoribus, lustrum undevicesimum fuit.

Eodem anno coronati primum ob res bello bene gestas 3
ludos Romanos spectarunt, palmaeque tum primum translato e Graecia more victoribus datae. eodem anno ab 4
aedilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis via a Martis silice ad Bovillas perstrata est.

Comitia consularia L. Papirius habuit: creavit con- 5
sules Q. Fabium Maximi f. Gurgitem et D. Iunium Brutum Scaevam; ipse Papirius praetor factus.

Multis rebus laetus annus vix ad solacium unius mali, 6
pestilentiae urentis simul urbem atque agros, suffecit, portentoque iam similis clades erat: et libri aditi, quinam finis aut quod remedium eius mali ab diis daretur. in-

ventum in libris, Aesculapium ab Epidauro Romam arcessendum. neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re actum, praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio habita est.

[PERIOCHA LIBRI XI.

Cum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnasset et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus pater deprecatus hanc fili ignominiam eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est, idque praestitit. eius consiliis et opera filius consul adiutus caesis Samnitibus triumphavit, C. Pontium imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. cum pestilentia civitas laboraret, missi *legati*, ut Aesculapi signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportaverunt; eoque in insulam Tiberis egresso eodem loco aedes Aesculapio constituta est. L. Postumius consularis, quoniam, cum exercitui praeesset, opera militum in agro suo usus erat, damnatus est. pacem petentibus Samnitibus foedus quarto renovatum est. Curius Dentatus consul Samnitibus caesis et Sabinis, qui rebellaverant, victis et in deditionem acceptis bis in eodem magistratu triumphavit. coloniae deductae sunt Castrum, Sena, Hadria. triumviri capitales tunc primum creati sunt. censu acto lustrum conditum est: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo milia. plebs propter aes alienum post graves et longas seditiones ad ultimum secessit in Ianiculum, unde a Q. Hortensio dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. res praeterea contra Vulsinienses gestas continet, item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat.

PERIOCHA LIBRI XII.

Cum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indicto, L. Caecilius praetor ab eis cum legionibus caesus est. cum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui praeerat classi, occiso, legati ad eos a senatu ut de his iniuriis quererentur missi pulsati sunt. ob id bellum eis indictum est. Samnites defecerunt. adversus eos et Lucanos et Brittios et Etruscos aliquot proeliis a conpluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus Epirotarum rex, ut auxilium Tarentinis ferret, in Italiam venit. cum in praesidium Reginorum legio Campana cum praefecto Decio Vibellio missa esset, occisis Reginis Regium occupavit.

PERIOCHA LIBRI XIII.

Valerius Laevinus consul parum prospere adversus Pyrrhum pugnavit, elephantorum maxime inusitata facie territis militibus. post id proelium cum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit, populabundusque ad urbem Romanam processit. C. Fabricius missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra ut patriam desereret a rege temptatus est. captivi sine pretio remissi sunt. Cineas legatus a Pyrrho ad senatum missus petiit, ut conponendae pacis causa rex in urbem reciperetur. de qua re cum ad frequentiorem senatum referri placuisset, Appius Claudius, qui propter valitudinem oculorum iam diu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam et sententia sua tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius censor primus ex plebe lustrum condidit: censa sunt civium capita ducenta octoginta septem milia ducenta viginti duo. iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. cum Carthaginiensibus quarto foedus renovatum est. cum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, venenum se regi daturum, cum indicio ad regem remissus est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios, Samnites et Etruscos prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XIIII.

Pyrrhus in Siciliam traiecit. cum inter alia prodigia fulmine deiectum esset in Capitolio Iovis signum, caput eius per haruspices inventum est. Curius Dentatus cum dilectum haberet, eius, qui citatus non responderat, bona primus vendidit, item Pyrrhum ex Sicilia in Italiam reversum vicit et Italia expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem argenti pondo facti haberet. lustro a censoribus condito censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum milia ducenta triginta quattuor. cum Ptolemaeo Aegypti rege societas iuncta est. Sextilia virgo Vestalis damnata incesti viva defossa est. coloniae deductae sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit, quo facto ab his foedus violatum est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios et Samnites feliciter gestas et Pyrrhi regis mortem continet.

PERIOCHA LIBRI XV.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. legio Campana, quae Regium occupaverat, obsessa deditione facta securi per-

cussa est. cum legatos Apolloniatium ad senatum missos quidam iuvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis pax data est. coloniae deductae Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. quaestorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

PERIOCHA LIBRI XVI.

Origo Carthaginiensium et primordia urbis eorum referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum auxilium Mamertinis ferendum senatus censuit, cum de ea re inter suadentes, ut id fieret, dissuadentesque contentio fuisset; transgressisque tunc primum mare equitibus Romanis adversus Hieronem saepius bene pugnatum. petenti pax data est. lustrum a censoribus conditum: censa sunt civium capita trecenta octoginta duo milia ducenta triginta quattuor. Decimus Iunius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris primus edidit. colonia Aesernia deducta est. res praeterea contra Poenos et Vulsinios prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XVII.

Cn. Cornelius consul a classe Punica circumventus et per fraudem, velut in conloquium evocatus, captus est. C. Duillius consul adversus classem Poenorum prospere pugnavit primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriae duxit triumphum, ob quam causam ei perpetuus quoque honos habitus est, ut revertenti a cena tibicine canente funale praeferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsica contra Sardos et Corsos et Hannonem Poenorum ducem feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul cum in locum a Poenis circumsessum temere exercitum duxisset, M. Calpurni tribuni militum virtute et opera evasit, qui cum trecentis militibus eruptione facta hostes in se converterat. Hannibal dux Poenorum victa classe, cui praefuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul victis navali proelio Poenis in Africam traiecit.

PERIOCHA LIBRI XVIII.

Atilius Regulus in Africa serpentem portentosae magnitudinis cum magna clade militum occidit, et cum aliquot proeliis bene adversus Carthaginienses pugnasset successorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per litteras ad

senatum missas questus est, in quibus inter causas petendi successoris, quod agellus eius a mercennariis desertus esset. quaerente deinde fortuna, ut magnum utriusque casus exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo Lacedaemoniorum duce victus proelio et captus est. res deinde a ducibus Romanis omnibus terra marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Tib. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, [M'.] Valerius Maximus censores cum senatum legerent, sedecim senatu moverunt; lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem milia septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace et, si eam non posset impetrare, de commutandis captivis ageret, set iure iurando adstrictus, rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset, utrumque negandi auctor senatui fuit et, cum fide custodita reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto perit.

PERIOCHA LIBRI XVIIII.

Caecilius Metellus rebus adversus Poenos prospere gestis speciosum egit triumphum tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul contra auspicia profectus — iussit mergi pullos, qui cibari nolebant — infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit, et revocatus a senatu iussusque dictatorem dicere Claudium Gliciam dixit, sortis ultimae hominem, qui coactus abdicare se magistratu postea ludos praetextatus spectavit. A. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. commutatio captivorum cum Poenis facta est. coloniae deductae sunt Fregenae, in agro Sallentino Brundisium. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita ducenta quadraginta unum milia ducenta duodecim. Claudia, soror P. Claudi, qui contemptis auspiciis male pugnaverat, a ludis revertens cum turba premeretur, dixit 'utinam frater meus viveret! iterum classem duceret.' ob eam causam multa ei dicta est. duo praetores tunc primum creati sunt. Caecilius Metellus pontifex maximus A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, cum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in urbe tenuit nec passus est a sacris recedere. rebus adversus Poenos a pluribus ducibus prospere gestis summam victoriae C. Lutatius consul victa ad Aegates insulas classe Poenorum imposuit. petentibus Carthaginiensibus pax data est. cum templum Vestae arderet, Caecilius Metellus pontifex maximus ex incendio sacra rapuit. duae tribus adiectae sunt, Velina et Quirina.

PERIOCHA LIBRI XX.

Falisci cum rebellassent, sexto die perdomiti in deditionem venerunt. Spoletium colonia deducta est. adversus Ligures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi cum rebellassent, subacti sunt. Tuccia virgo Vestalis incesti damnata est. bellum Illyriis propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum indictum est, subactique in deditionem venerunt. praetorum numerus ampliatus est, ut essent quattuor. Galli Transalpini, qui in Italiam inruperant, caesi sunt. eo bello populum Romanum sui Latinique nominis trecenta milia armatorum habuisse dicit. exercitibus Romanis tunc primum trans Padum ductis Galli Insubres aliquot proeliis fusi in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul occiso Gallorum Insubrium duce Virdomaro opima spolia retulit. Histri subacti sunt. item Illyrii cum rebellassent, domiti in deditionem venerunt. lustrum a censoribus bis conditum est: primo lustro censa sunt civium capita ducenta septuaginta milia ducenta tredecim *** libertini in quattuor tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent, Esquilinam, Palatinam, Suburanam, Collinam. [C. Flaminius censor viam Flaminiam] muniit et circum Flaminium exstruxit. coloniae deductae in agro [de] Gallis capto, Placentia et Cremona.]

Stanford University Libraries
105 012 563 412

6452
A2
185
V.1

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARY
Stanford, California

PRINTED IN U.S.A.